1856

1916

Іван Франко

diasporiana.org.ua

Іван Франко

20

Обкладинка та обгортка П. П. Холодного

ІВАН ФРАНКО

ТВОРИ

Том XX

З ЧУЖИХ ЛІТЕРАТУР

Видавниче Товариство
«КНИГОСПІЛКА»
Нью-Йорк 1962

Ivan Franko

WORKS

Volume XX

Published by
KNYHO-SPILKA
New York 1962

Копія з фото 1914 року.
Робота Тамари Цимбал

ҐАБРІЄЛЬ Д"АННУНЦІО

(із оповідань)

Святий Пантелеон.

На великій площі блискотів пісок,мов нумеск,розтертий на порох.Усі придорожні доми,побілені вапном,ясніли дивним металевим блиском і виглядали мов стіни величезної натопленої печі.Там далі костьол відбивав на своїх кам"яних пілястрах освітлення хмар і виглядав мов увесь із рожевого ґраніту.Вікна ясніли,немов у середині вибухла пожежа,а статуї святих,облиті кольором і у своїх дивних позах,виглядали мов живі.В тім блиску незвичайного вечерового освітлення ціла та масивна будівля,здавалось,панує якось надприродньо над доммами мешканців Радузи.

Із усіх вулиць сунули на площу потоки мужчин і жінок, кричали і вимахували руками.Забобонний страх безмежно опанував ті душі;всі ті неосвічені уяви були стривожені страшенними привидами Божої кари.Розумування,голосні суперечки, плачливі благання,безладні оповідання,молитви та викрики зливалися в один глухий галас,мов ураган,готовий розгулятися. Вже кілька день раз-за-разом оця кривава червоність обливала небо на заході сонця,каламутила супокій ночі,кидала зловіще полум"я на верхи горбів,викликала виття псів.

Кілька людей,що досі тихо розмовляли перед костьолом стиснені довкола одного стовпа присінка,почали кричатм і махати руками:

–Джіякоббе!Джіякоббе!Джіякоббе!

На цей крик якийсь чоловік вийшов із високої брами і наблизився до купки.Це був чоловік такий високий і такий худий,що можна було ввапати його хворим на сухоти; тім"я у його було зовсім лисе,а тільки над карком і над скронями теліпалися пасма рудого волосся.Його малі, запалі очі невиразного

кольору,трохи похилені в напрямі носової насади,горіли полум"ям дикого завзяття.Коли говорив,то вилом,зроблений у його вилиці браком двох передніх зубів,надавав дивоглядного виразу старечої нескромности рухам його рота і його загостреної бороди,засіяної рідким волоссям.Ціле його тіло,це була мізерна костомашня,лихо прикрита полотняною одежею.На його руках,на долонях,на ліктях,на грудях шкіра була покрита синявими візерунками,татуйованими голкою,моченою в порошку з індіґо,на пам"ятку відвіданих святих місць,одержаних відпустів,сповнених шлюбів.

Коли цей фанатик приступив до купки коло стовпа,його засипали цілим потоком тривожних запитань:

–Ну,ну?Що сказав дон Консольо?Винесути срібну руку? А може б ліпше ціле погруддя?О котрій годині Паллюра має привезти свічки?Привезе сто фунтів?Коли зачнуть дзовнити? Ну?Ну?

Крик збільшувався довкола Джіякоббе.З усіх боків люди тислися до костьола;юрба за юрбою напливала з усіх вулиць і заливала площу.А Джіякоббе,відповідаючи на питання,говорив дуже тихо,немов вимовляв якісь страшні тайни,немов висловлював віщування,принесені з кінця світу."Він бачив у повітрі,серед кривавої хмари,насамперед грізно простягнену руку,потім чорний серпанок,а потім меч і трубу".

–Оповідай!Оповідай!

Усіх душі обхопило гарче почуття про чудеса.Всі напирали на нього,щоб говорив іще,іще.Зиркали одні на одних. А оповідання летіло з уст до уст серед тієї зглоченої юрби народу.

II.

Велике червоне зарево піднімалося звільна з овиду до зеніту і бралося охопити ціле небесне склепіння.Здавалося,що понад цілим містечком хвилювали випари з розтопленого металу.В пригаслих блисках сумерків жовте й фіолетове проміння

перехрещувалося,тремтячи і граючи всіма кольорами веселки. Довге,промінисте пасмо,сильніше блискуче,простяглося на вулицю,що вела на берег ріки;у віддалі,поміж високими і стрункими тополями видно було річку,що іскрилася полум"ям,а ще далі шматок азіятської околиці,де старі сарацинські вежі,подібні до скелястих островків,піднімали в сутінку свої невиразні контури.Повітря було напоєне різким запахом скошеного сіна,що часами заносив мов запах шовкових гусільниць,які погнили на листках.Ластівки літали,і в повітрі лунало їх різке цвіркотання;вони не переставали шмигати між дахами і стрімкою вирвою на березі річки.

Шум юрби часом переривався мовчанкою чекання.Ім"я "Паллюра"оббігало всі уста;тут і там чути було вибухи гнівної нетерплячки.Що це таке,що віз ще не показується на гостинці,що веде сюди від ріки?Доки нема світла,дон Консольо ще не виходить,щоб виставити реліквії і доконати екзорцизму;а тут грозить небезпека.Дикий страх опанував цю юрбу,що,збившися докупи,мов стадо худоби, не сміла підняти очей до неба.Жінки починали заходитися плачем,а при їх голосних риданнях і хлипаннях безмежна тривога опановувала,затуманювала всі душі.

–Святий Панталеоне!Святий Панталеоне!

Це був безмірний,однодушний крик розпуки,що благав підмоги.Вгі припали на коліна,всі простягли руки,у всіх були лиця бліді і вони лебеділи:

–Святий Панталеоне!

На порозі костьолу,серед диму двох кадильниць появився дон Консольо в бликучім фелоні,фіолетовім,нашиванім золотом.Він тримав святу руку,підняту високо,і заклинав повітря,виголошуючи латинську формулу:

— Ut fidelibus tuis aeris serenitatem concedere digneris te rogamus, audi nos!*)

**Благаємо Тебе,щоб Ти зволив дарувати своїм вірним погоду повітря,вислухай нас!*

Поява реліквії викликала серед юрби правдивий одур зворушення.Сльози котилися з усіх очей;і через той серпанок сліз усі бачили і о чудо! – як із трьох пальців піднятих доблагословенства випливала небесна ясність.В горючому повітрі свята рука видавалася величезною;вечером проміння розпалювало якесь огнисте миготіння в дорогому камінні,яким була висаджена та рука;запах кадила розходився все далі і доходив уже й до ніздрів побожного люду.

— Te rogamus, audi nos!*)

Коли свята рука вернулася на своє місце,а дзвони замовкли,хвилину стояла тиша,і тоді всі почули близьке дзеленькання дзвоників на вулиці,що вела від ріки.І всі кинулися нараз у той бік,звідки доходило те дзеленькання,і сотки голосів повторювали:

–А ось і Паллюра зі свічками!Ось і Паллюра приїхав! Це Паллюра!

Віз наближався, хрустячи по піску,запряжеий здоровою сивою конякою;у неї на карку блищав великий corno із шліфованої міді,мов промінястий півмісяць.Коли Джіякоббе і інші добігли перед неї,ласкава худобина зупинилася, сильно сапаючи ніздрями.І Джякоббе, що перший добіг до воза, пабачив у возі простерте,криваве тіло Паллюри і почав кричатм до юрби, вимахуючи руками:

–Він неживий!Він неживий!

III

Страшна новина розсипалося,мов проміння.Люди тислилися довкола воза ,витягали шиї,щоб побачити дещо; і вражені знагла цією другою катастрофою,опановані поривом жорстокої цікавости,що проймає чоловіка на вид крови,вони вже й не думали про небесні погрози.

**) Вислухай нас!*

Неживий? Так що ж йому сталося?

Паллюра лежав у возі горілиць, з широкою раною на середині чола, з відірваним вухом, з шрамами на руках, на однім боці. Річечка теплої крови заливала йому очні ямки, стікала на підборіддя, на шию, фарбувала сорочку, лишала чорняві, блискучі пасмуги на грудях, на мідяних пряжках пояса і ще нижче на штанах. Джіякоббе, все ще нахилившися над тілом, чяпів без руху; довкола нього ждала юрба. Щось мов досвітковий блиск обливав стривожені лиця. Серед тієї тиші чути було цвіріньканння сверщиків на берегах ріки, а лилики снували в повітрі, мало не торкаючися голів.

Нараз Джіякоббе підвівся з кривавою плямою на лиці і закричав:

– Він ще живий! Він дихає!

Глухий гомін пробіг поміж юрбою; найближчі простягали голови, щоб бачити; дальші почали тратити терпеливість і видавати окрики. Дві жінки принесли воду, третя принесла полотняні шматки; якийсь парубок подав повну вина диню. Облито лице раненого, спинено кров, що текла з чола, підведено голову догори. І нараз піднялися голоси з запитаннями, що таке сталося. Сто фунтів свічок пропало; у шпарах між дошками на дні воза знайшлося кілька окрушин воску. Серед галасу пристрасті розпалювалися, загострювалися. А що Радузійці жили з діда – прадіда у старій ненависті до мешканців сусіднього села Маскаліко, що лежало по тім боці ріки, то Джіякоббе промовив різким і їдким голосом:

– Певно наші свічки пішли для святого Ґонзалва.

Це була іскра, що розпалювала пожежу. В одній хвилині дух парафіянщини пробудився серед цієї людности оглупованої від віків сліпим і нелюдяним культом свого одинокого почитальника. Слова фанатика полетіли з уст до уст. Під кривавою загравою присмерку оця криклива юрба виглядала наче орда збунтованих дикунів.

З усіх горл виривалося ім"я святого мов боєвий оклик.

Найскаженіші вибухали прокляттями Маскаліко,вимахували руками і затискали пястуки.Далі всі оті лиця,розогнені лютістю і заревом,ті широкі могутні лиця ,котрим золоті обручики завішені у вухах і високі чуприни насторошені понад чолами додавали дивного виразу варварства ,обернулися до раненого і заблисли співчуттям.Довкола воза постискалися жінки-жалібниці,що бажали прикликати до життя півмертвого парубка.Сто милосердних рук було готових відновлювати перев"язки на ранах,промивати лице свіжою водою,підставляти до блідих уст диню з вином,підкладати під голову якнайм"якшу подушку.

–Паллюро,бідний Паллюро,чому ж не відповідаєш нам нічого?

Поранений лежав горілиць з зажмуреними очима,з розкритими устами,з чорнявим мохом,що засіявся на горішній губі та бороді,гарний тією ґраціозною красотою молодости,яку ще можна було пізнати з під тих перекривлень,які вирив біль на його рисах.Кривава смужка сочилася з під перев"язки і ще спливала по чолі на скроні:дрібні кульочки червонявої піни виступали по кутиках уст;з горла видобувався якийсь глухий і перериваний свист,подібний до харкоту конання.Довкола нього заходи,запитання,гарячкові погляди робилися чимраз більше поквапні.Від часу до часу коняка потрясала головою,ржала,позираючи на стайню.Важка атмосфера,мов при наближенню гураґану,налягала на цілу околицю.

Та ось від площі залунав безпам"ятний крик,крик матері,що серед наглої мовчанки всіх інших голосів прошибав,бачилося,душу наскрізь.Товстюча жінка,котру душило сало,розпихала юрбу і,кричачи,наближалася до воза.Занадто важка,щоб могла вилізти на воза,вона припала до ніг свого сина, говорила до нього найлюбіші слова,перериванні хлипанням та вибухами крику такого пискливого та пришибливого,з виразами болю такого страшно кумедного,що всі присутну тремтіли і відвертали голови.

– Заккео! Заккео! Моя душенько! Моя радосте!

Бідна жінка кричала, кричала раз-у-раз і цілувала ноги раненого, тягнучи його за собою на землю.

Ранений порушувався, його уста перекривилися спазматично, він відкрив очі проти неба, але певно не бачив нічого, бо щось, мов вогка плівка, заслонювало його зіньки. Грубі сльози почали капати з кутиків його повік і спливати по його щоках аж на шию. Уста так і лишилися перекривлені, а з приглушеного свисту в його горлі можна було догадатися, що він надаремно силкується промовити.

– Промов, Паллюро! Хто побив тебе? Промов! Промов!

Було в тих запитаннях тремтіння лютости, надмір стеклости, спинювана ще хуртовина помсти. Всі серця кипіли прадідівською ненавистю.

– Промов! Хто побив тебе? Скажи нам! Скажи нам!

Недужий ще раз відкрив очі. А що люди держали обидві його руки затиснені у своїх долонях, то цей теплий, животворний дотик зробив мабуть те, що його дух пробудився на хвилину, його очі прояснилися, неясне булькотання видобулося з його уст, а разом з ним щедріше поточилася кривава піна. Та ще годі було зрозуміти, що він хотів сказати. Мовчанка була така глибока, що чути було прискорений віддих юрби; у всіх в очах горіли якісь огники, бо всі жадали одного й того самого слова.

– Ма... Ма... Ма...скаліко.

– Маскаліко! Маскаліко! – крикнув Джіякоббе, все ще похилений, з напруженим слухом, готовим ухопити слабенькі тони, що добувалися з уст цього напівнеживого парубка.

Безмірний галас піднявся слідом за окриком Джіякоббе. Вмить юрба захвилювалася, мво безладний вихровий крутіж. Потім, коли могутній голос серед того вереску кинув поклик до зброї, скажена юрба розсипалася. Одинока думка,що підганяла всіх тих людей, та нагла думка, що мигнула у всіх тих головах мов блискавка, це було: вхопити першу–ліпшу річ здібну до биття, яка впала в руки. Під великим заревом того

зморoку,серед електричного запаху,що йшов від цієї перетривоженої купи людей,на всі душі налягла фатальна жадоба убивства.

IУ.

І юрба,озброєних косами,вісняками,сокирами,оскарбами,стрільбами,зібралася на площі перед костьолом.Усі кричали:

–Святий Панталеоне!

Дон Консольо,переляканий вереском,сховався у примурку за вівтарем.Купа фанатиків під проводом Джіякоббе рушила до великої каплиці,розламала бронзову решітку і вдерлася до крипту,де було заховано погруддя святого.Три лямпи ,все підсичувані оливою,горіли у вогкім повітрі святого місця; християнський святий за склом піднімав срібну блискучу голову,уставлену на великім щиті у вигляді сонця;а мури довкола були покриті багатими жертвами.Коли ця святощ, підтримувана плечима чотирьох геркулесів,появилася між стовпами підсіння і облилася світлом,немов то був блиск ранньї зорі, весь той нетерпеливий нарад зашепотів з глибини серця;всі затремтіли,мов би вихор радости перелетів понад їх головами. І юрба рушила,несучи те величезне погруддя святого,що блискотіло понад головами,вперши наперед себе погляд своїх порожніх очних ям.

А тим часом на тлі одностайно блідого,горючого неба щохвилини почали перелітати метеори,тягнучи за собою огнисті смуги;із країв розпаленого овиду почали висуватися легенькі хмарки, що ліниво пливли у просторі і розпливалися швидко по ньому.Позаді околиця Радузи виглядала мов купа попелу,під якою тліла грань;а спереду поля зливалися далеко-далеко у фосфоричній сутіні.Ненастанна пісня сверщиків наповняла самоту живими тонами.

Поперед шляху до річки все ще стояв Паллюрин віз.Він

був порожній,але ще на багатьох місцях видно було на ньому сліди крови.Наглі гнівні викрики переривали тишу.Джіякоббе крикнув:

–Покладімо сюди святого!

І погруддя поклали на дошках,а потім узялися руками тягти віз до броду.Отак воєнна процесія перейшла границю. Понад збитими рядами бігали металічні блиски;закаламучена річка сипала огнистими іскрами і вся червона, мов потік ляви, горіла поміж тополями,в"ючися далі й далі,аж попри чотиригранні вежі.На невеличкім горбику видно було Москаліко, що спало в гайку оливних дерев.Десь-не-десь чути було гавкання псів,що відповідали одні одним зі скаженим упором.Перейшовши брід,дружина покинула широкий гостинець і пустилася на правицю півперек поля, біжучи щосили.Носильники взяли знову на рамена срібне погруддя,що стирчало понад головами і над колосистим пахучим збіжжям,понад яким,мов зірки, блукали світляні хрущики.

Та нараз пастух,що стеріг збіжжя в солом"яній колибі, пройнятий диким страхом на вид цієї озброєної купи народу, вискочив і почав утікати вгору горбиком,репетуючи на все горло:

–Рятуйте!Рятуйте!

Його крик збудив луну в оливному гаю.Але Радузийці кинулися наперед щодуху.Поміж пнями дерев,у висохлих поточинах срібний святий блискотів і видавав голосний бренькіт, зачіпаючися за гілляки і маючи ось-ось упасти,роз"яснювався цілими снопами світла.Десять,дванадцять,двадцять пострілів із рушниць при світлі блискавок посипались на позамикані доми,мов цупкий град.Чути було цокання куль,потім крики;далі почувся швидкий рух;двері відчиняно,інші замикано;розбиті шибки бряжчали,вазони з квітами падали на вулицю , розбивалися на черепки.Позаду купи нападників білий дим піднімався в тихому повітрі і творив пляму на освітленім небі. Затуманені, ошалівши ї
ошалівши з дикої лютости,вони кричали:

–Бий-забий!Бий-забий!

Купка фанатиків утворила сторожу довкола святого Панталеона і,вимахуючи косами та оскарбами, викрикувала найприкріші лайки на святого Ґонзальва:

–Жебрак!Злодюга!Наші свічки!Наші свічки!

Інші купки нападали на двері домів,лупали їх сокирами. А коли двері вискакували з завіс і падали з лускотом,сторонники святого Панталеона впадали до середини з криком,щоб різати.Напівголі жінки ховалися по кутках,благаючи,щоб їм дарували життя;боронячися від ударів,вони голими руками хапалися за зброю ворогів і відрізували собі пальці;потім вони падали плазом на долівку поміж купи одягу,де щезало їх м"ягке тіло.Джіякоббе,високий,верткий,рудий як кенгуру,керував нападом.Він зупинявся щохвилини і понад головами видавав накази-команду широкими розмахами коси.Потім ішов наперед, без страху,без боязні,на славу свтоого Панталеона.Більше як тридцять людей ішло за ним;і всі вони мали те неясне та глухе почуття,що йдуть вони посеред великої пожежі, по хиткому ґрунті,під гарячим склепінням,що ось-ось упаде на них,роздавить їх усіх.

Але швидко з усіх боків почала надбігати оборона:міцні чоловіки,бронзового кольору,мов мулята,запальні,озброєні довгими різницькими ножами,що ними штрикали найкраще в живіт або в горло і кожний удар супроводжували горловими окриками.Помалу ціла та валка сунулася до костьолу.Вже з дахів двох чи трьох домів заблисло полум"я.Купа жінок і дітей утікала щодуху між оливи з осліпленими безтямним перестрахом очима.Та тепер,не чуючи довкола себе плачів і лементу, чоловіки ще з більшою заїлістю кинулися до бійки муж проти

мужа.Під небом іржавого кольору земля покривалася трупами. Смерть переривала лайку в зубах тих,що падали;та серед галасу все ще чути було невгавні крики Радузийців:

–Наші свічки!Наші свічки!

Але брама костьолу опералася нападові,та величезна

дубова брама,понабивана цвяхами.Маскалічани надто заслонили її,наче валом,проти напору і проти сокир.А срібний святий, безпристрасний у своїй білизні,хитався чимраз сильніше серед замішання,все ще підтримуваний на раменах чотирьох геркулесів,що,хоч були криваві від ніг до голови,завзято трималися на ногах.Остаточною метою нападників було поставити свого ідола на вівтарі противника.

Та поки Москалічани билися,як леви,і доказували чудес на кам"яних сходах,Джіякоббе,висковзнувшися,незаприміченим побіг довкола костьолу,щоб винайти неборонений вхід,який би дав йому доступ у середину святині.Він побачив шпарку лиш трохи вище від землі,вповз у неї,зразу зупинився,не можучи пропхати плечі крізь надто вузький отвір,але потім потиснувся так,що здужав просковзнути своїм худим тулубом крізь шпару.Приємний запах кадила носився в самотній божій домівці.У пітьмі,помацки,йдучи на галас бійки знадвору, спотикаючися по стільцях,оббиваючи собі лице і руки,він поспішав до брами.Вже сокири скажено гримали об дубові бруси,аж церква глухо дудніла.Він ухопив кусок заліза і почав відривати замок,сопучи,паленіючи трепетливим острахом,що зменшувало його сили;його очі були засліплені,все його тіло боліло ранами і обливалося теплою посокою.

–Святий Панталеоне!Святий Панталеоне!

Так кричали нападники знадвору,чуючи,як брама піддається,і подвоюючи свої зусилля й удари сокирами.

Крізь дерев"яні бруси Джіякоббе чув важкий стукіт тіл,що змагалися в боротьбі,різкий удар ножа,що проколював нирки у чоловіка.І в тій дикій душі розпалювалося могутнє чуття,подібне до божеського ентузіязму героя,що спасає свій рідний край.

У.

За останнім натиском брама піддалася.Радузийці ввалилися до костьолу з безмірним вереском перемоги,ідучи ногами по трупах,двигаючи свого срібного святого до вівтаря. Відблиск рухливого світла ввірвався нараз у темну костельну нави,замиготів у повітрі на позолоті канделябрів і на свиставках орґанів.Друга битва розпочалася в костьолі,під тим рудавим півсвітом,що розливався чимраз сильніше в міру того, як пожирала сусідні доми,як ширилася пожежа.Посплітані одні з одним тіла качалися по кам"яних плитах,не попускаючи того,кого вхопили,валялися разом у скажених обіймах товкли одні одних з усіх боків,боролися не на життя,а на смерть під лавками,на східцях бокових вівтарів,у кутах сповідальниць. Дзвінке склепіння божого дому відбивало виразно холодний шелест заліза,що прошибає людське м"ясо або сковзається по кості,короткий і уриваний стогін чоловіка,що його поцілено смертельно,хрускіт черепа,що розскакується від удару,рик чоловіка,що не хоче вмирати,лютий сміх того,кому вдалося забити другого.А понад цією різаниною носився любий запах накуреного кадила.

Але купка оборонців боронила приступу до вівтаря,а срібний ідол таки не доступив досі слави,щоб станути на ньому.Джіякоббе бився косою,покритий ранами,не уступаючи ані на п"ядь зі сходів,на які вискочив був перший.Уже тільки два чоловіки тримали святого,а його величезна срібна голова хиталася,тремтячи дивовижно,мов п"яна маска.Москалічани доходили до скаженої розпуки.

Та ось святий Панталеон покотився по плитах,дзеленькаючи голосно і дзвінко.І коли Джіякоббе похилився,щоб підняти його,якийсь великий хлопчисько повалив його додолу ударом оскарба у хребет.Два рази Джіякоббе піднімався на ноги,але два нові удари валили його додолу.Його лице,груди і

руки заплили кров"ю,та проте він ще таки силкувався боротися.далі.Ця страшенна живучість і впертість розлютила ворогів: три,чотири,п"ять скажених воларів ударило його разом по животі,аж кишки з нього вийшли наверх.Фанатик упав горілиць, ударився карком об погруддя святого,ще раз підкинувся,обернувся животом додолу і впав до металу,простягаючи руки наперед і простерши одубілі ноги.

Святий Панталеон пропав.

Г е р о й

Великі хоругви святого Ґонзальва вже рушили на площу і звільна повівали в повітрі,підтримувані долонями мужчин з геркулесовими поставами і обгорілими лицями,з шиями, що аж надувалися силою;нести оті хоругви для них була забавка.

Від часу перемоги над Радузийцями людність села Маскаліко обходила свято у вересні з новою пишнотою.Серця горіли дивним огнем набожности.Вся країна віддавала почесть своєму патронові,опікунові багатства і свіжих зборів.Понад вулицями жінки порозвішували від вікна до вікна свої шлюбні заслони.Мужчини пообмаювали брами зеленню і посипали квітами пороги домів.Кожний подув вітру наповнював вулиці запахом,що захоплював і п"янив юрбу.

Процесія раз-у-раз висипалася з церковної брами і розливалася по площі.

Перед вівтарем,де впав був святий Панталеон,вісім мужів,найчільніших у громаді,ждало на хвилину,щоб піднести статую святого Ґонзальва.Це були:Джіовані Куро,Уммалідо, Маттля,Вінценціо Ґванно,Рокко де Чеузо, Бенедетто Ґалянте, Біаджіо де Кліщі і Джіовані Сенцанаура.Вони стояли випрос-

товані,мовчки,немов засоромлені високою почестю своєї функції.Думки потроху мішалися в їх головах.Вони були надзвичайно сильні,а в очах горіло полум"я фанатизму;в ухах мали золоті обручки,мов жінки.Від часу до часу вони обмацували свої пястуки і мускули на руках вище ліктів,немов бажали зміркувати свою силу;потім вони обмінювалися тихими усміхами.

Статуя патрона,бронзова і порожня в середині,чорнявого кольору,з срібною головою і срібними руками,була величезна і дуже тяжка.

Матталя промовив:

—Чи всі ми тут?

Довкола них тислися люди,щоб ліпше бачити.Шибки в костьолі бряжчали при кожнім подуві вітру.Костьольна нава була повна диму кадила і живиці.Здалека доносилися гуки музики і знов затихали.В тім набожнім шелесті в серцях вісьмох людей ріс якийсь захват.Вони були готові,простягли руки,а Матталя промовив:

—Раз!..Два!..Три!..

І вони злучили в одно свої сили,щоб підняти з вівтаря статую святого.Але вага була страшенна і статуя похилилася на лівий бік.Люди не здужали ще обхопити руками підстави так,щоб обкліщити її міцно.Вони зігнулися як луки,щоб підперти її.Але Біаджіо де Кліші і Джіованні Куро,менш зручні,попустили якось і статуя нагло перехилилася на їх бік.Уммалідо скрикнув:

—Держіть!Держіть!—загула юрба довкола них,бачучи святого в небезпеці.

Великий шум,що доходив із площі,заглушив їх голоси.

Уммалідо припав на коліна,маючи праву руку прискімлену бронзою.В тій поставі,не встаючи,він не зводив очей із своєї придавленої руки.Його зіньки розширилися і були повні перестраху і болю,але він не кричав.Кілька крапель крови накапало на вівтар.

Товариші зібралися з силами,ще раз натужилися,щоб підняти тяжку масу.Це було не легко.В страшенній муці Уммалідо скривив уста;бачучи це,жінка тремтіла.Та ось нарешті далося піднести статую,а Уммалідо міг вийняти з-під неї свою руку – розчавлену,криваву,безформну.

–Іди додому!Іди додому! – кричали йому люди,попихаючи його до дверей костьолу.Одна жінка зняла з себе фартушок і подала йому,щоб ним зав"язав собі рану.Уммалідо не прийняв його.Він мовчав,не зводячи очей із групи мужчин,що не переставали метушитися довкола статуї і сперечатися.

–Це мені належиться!

–Ні,мені!

–Ні,ні,мені!

Чікко Понно,Маттія Скаффароля і Томасоо де Кліші сперечалися на тому,хто має заступити Уммалідо і замість його восьмим нести статую.Уммалідо наблизився до них. Його розтовчена рука звисала збоку, але другою він протискався крізь юрбу.Він сказав коротко:

–Це моє місце.

І він підставив ліве плече,щоб підтримувати патрона пафії.Він затиснув зуби і диким напруженням волі стримував свій біль.Матталя запитав його:

–Та що ти робиш?

–Роблю те,що подобається святому Ґонзальвові,–відповів він.

І він пішов разом з іншими.Юрба дивилася остовпілими очима,як він ішов.Щохвилі,бачучи його рану,що капала кров"ю і вже починала чорніти,цей та той запитував його на ходу:

–Уммалідо,а як вам?

Він не відповідав.Він ішов наперед поважно, міряючи кроки під ритм музики,з якимсь заколотом у душі. Над ним трепалися на вітрі широкі жіночі заслони,а довкола сунув чимраз густіший тиск народу.

Та нараз на перехрестю він упав.Святий на хвилю зу-

пинився,захитався серед хвилевого натовпу,а потім рушив далі.Маттія Скаффароля зайняв опорожнене місце.Два свояки підняли зомлілого чоловіка і занесли до близької хати.

Анна де Чеузо,бабуся,що славилася умінням гоїти рани, оглянула криваву,розтовчену руку,похитала головою і мовила:

–Я тут не пораджу.

Її знань не вистачало на вигоєння такої рани.Уммалідо прийшов тим часом до себе,але не відкрив уст.Сидячи,він спокійно дивився на свою рану. Рука звисала, ба кістка була зламана і потрощена назавсігди. Два чи три селянина прийшли побачити скаліченого.Кожний,словами чи рухами висловлював ту саму думку.Уммалідо запитав:

–Хто ніс святого?

–Маттія Скаффароля,–відповіли йому.

–А що там тепер діється?–запитав він ще раз.

–Правлять вечірню при музиці.

Селяни попрощалися з ним і пішли на вечірню.Із сусідньої парафії привезли великий дзвін.

Один свояк поставив коло раненого миску з холодною водою і промовив:

–Промочуй тут руку.Ми вернемось незабаром.Ідемо послухати вечірню.

Уммалідо лишився сам.Гук дзвонів розлягався сильніше і живіше.Денне світло почало пригасати.Оливкове дерево,хитане вітром,стукало гілками в низеньке вікно.Уммалідо почав занурювати свою руку в воду чимраз далі.В міру того, як з неї стікала кров і відпадали бульбашки запеклої крови, показувалося її скалічення чимраз страшнішим.Уммалідо думав:

–Усе дарма. Пропала рука.Святий Ґонзальве, я жертвую її тобі.

Він узяв ніж і вийшов з хати.Вулиці були порожні.Всі побожні пішли до костьолу.Понад дахами бігали хмари,облиті фіолетовим вересневим сумерком,і на бігу приймали фор-

ми різних звірів.У костьолі при звуках інструментів збита в купу юрба співала хором у правильних відступах.Стояла сильна задуха від тепла людських тіл і від полум"я свічок.Срібна голова святого Ґонзальва іскрилася в повітрі,мов маяк.

Ось увійшов Уммалідо.Серед загального остовпіння він протиснувся аж до вівтаря.Різким голосом,тримаючи ніж у лівій руці,він промовив:

–Святий Ґонзальве,жертвую тобі її.

І він звільна,перед очима народу,що тремтів з переляку,почав обкроювати свою руку довкола правого ліктя.Звільна розчавлена рука відділювалася від тіла,запливаючи кров"ю. Хвилину вона висіла на останній жилці,потім упала на мідяну бляху,поміщену при ногах патрона,для збирання грошевих датків.

Тоді Уммалідо підняв угору свій кривавий лікоть і ще раз повторив виразно:

–Святий Ґонзальве,жертвую тобі її.

АЛЬФОНС ДОДЕ

(Із останніх оповідань)

І. Лекція історії

По обіді, ситому і добірному як звичайно, маршал *) трохи отяжів, закурив сиґару і пішов пройтися по невеличких алеях свого саду під руку з прибічним адьютантом. Це було на початку жовтня 1872 р., за день чи два перед воєнним судом. День був сірий та приємний, тихе повітря доносило хіба десь колись гуркіт барабану від форту Саторі та гуркіт залізничих поїздів, що переїжджали через ліс, бухаючи парою і шелестячи листям.

Маршал ішов не говорячи нічого, немов роздумуючи над чимсь. Нараз він зупинився і обернувся до прибічного адьютанта.

– Я хотів би, – промовив, – щоб ви вияснили мені, що це за якийсь то адмірал Бінґ, про котрого пишуть по газетах у зв"язку з моєю справою... Це певно якийсь оперетковий герой з театру Варієте або Палє Рояль, щось таке як швайцарський адмірал або генерал Бум. Правда полковнику?

Прибічний адьютант припадково був чоловік досить начитаний і знав докладно те, про що питали його, і був трохи у клопоті, що має відповісти. Та проте вважав потрібним розвіяти ілюзію свого шефа і вияснив йому, що адмірал Бінґ був

---

*) *Автор не називає його, та мова тут очевидно про маршала*

англійський моряк з ХУІІІ віку, якого французька ескадра під проводом де ля Ґаліссоньєра мала честь побити і примусити до втечі недалеко пристані Пор–Маон, яку тоді облягав Рішельє.

Маршал:

– Ага, так! Рішельє... знаменитий кардинал... Справді, справді... я чув дещо про нього.

Адьютант / несміло /:

– Даруйте, маршале! Це не той Рішельє! Це був інший.

Маршал / дуже здивований /:

– Ах, невже! То був іще інший?.. Я ніколи б не повірив... Але говоріть далі, полковнику.

Адьютант / заклопотаний /:

– По правді, маршале, це така сумна історія... не знаю, чи слід мені...

Маршал:

– Говоріть! Говоріть!

Адьютант / кланяється і говорить /:

– Ваша ексцеленція знаєте, що в англійців завсігди національне самолюбство страшенно дразливе. От тому то битва при Пор–Маоні була для них несказанним ударом, не так через матеріяльні страти – Бінґ дав ногам знати вже перед кінцем битви, – як через втрату впливу. Поразка їх мала для них колосальне моральне значення. Щоб вияснити свою поведінку, адмірал доказував, що мав противний вітер, а зміркувавши, як некорисно стояла справа від самого початку, він волів програти битву, щоб зберегти фльоту для Англії.

Базена, що д. 27 жовтня 1870 р. піддав укріплений Мец і цілу армію пруській армії, за це був поставлений перед воєнним судом і засуджений на смерть 10 грудня 1873 р., та, уласкавлений президентом Мак Магоном, утік з тюрми і вмер у Мадриді 1889 року.

Ів. Фр.

Маршал:

– Чи бач! Щось так, як я... Далі, далі, полковнику.

Адьютант:

– Бінґ мав ласку при дворі, а за собою чималі заслуги, то король Джордж зробив тільки те, що відібрав у нього команду. Та в цілій Англії піднявся шалений крик. Ім"я Бінґа, колись таке шановне і популярне, зробилося предметом погорди і ненависти. Народ зневажав його на вулицях, а національне почуття в тім краю таке сильне, що король Джордж не міг протистояти йому. Рік після катастрофи адмірала Бінґа поставлено перед воєнним судом.

Маршал:

– Так самісінько, як мене!

Адьютант:

– Процес був довгий, дуже заплутаний. Сюди приміщано і політику, і закордонні двори, і Бог знає що ще. Бінґ писав листи пропам"ятні один за другим. Він покликався на свідоцтва, на листи своїх офіцерів, відкликався навіть до своїх переможців, до де ля Ґаліссоннієра і Рішельє. Рішельє надіслав листа, повного честі для адмірала, і його зачитано було на суді.

Маршал:

– Алеж це зовсім так, як у мене... Ах... ну, та я надіюся, що його виправдано.

Адьютант:

– Ні, маршале! Постановлено подати приклад. Бінґ був засуджений одноголосно.

Маршал:

– Якже його засудили? На деґрадацію?

Адьютант / заклопотаний /:

– Ні, маршале!

Маршал:

– На вигнання?

Адьютант / чимар більше заклопотаний /:

– Ні, маршале!

Маршал:

– Так на що ж іще?

Адьютант:

– Адмірала Бінґа розстріляли на пристані у Портсмуті на покладі його адміральського корабля.

Маршал / помовчавши /:

– Страшно подумати!.. Значить, були докази його зради?

Адьютант:

– Не було ніякісіньких. Навпаки, адміральська рада віддала повну справедливість його особистій відвазі і його чесним намірам. В декреті, що засуджував його на смерть, сказано тільки ось що:

" За те, що в часі битви не зробив усього того, що міг би зробити".

– Ах! – скрикнув маршал і в глибокій задумі взявся ходити далі по своїм невеличкім саду тим правильним, несвідомим ходом, яким іде чоловік по линві, під вагою тяжких думок. Від часу до часу він зупинявся і півголосом, ніби говорячи сам з собою, повторював:

" За те, що в часі битви не зробив усього того, що міг би зробити ".

II. Свято дахів

(Різдвяна казка)

Ай, якже то ясніли паризькі дахи цієї ночі! Яка тиша, який спокій, яка надприродна ясність! Внизу вулиці чорні від болота, мов важкі льодові ріки. Газові лямпи сумовито миготіли серед ожеледі ринштоків. А вгорі, доки догляне око, поверх палат, веж, терас, бань, під тонесеньким шпилем святої каплиці і тих тисяч стиснених дашків, похилених один до одного,

іскрився сніг білий - білий з синюватим полиском. Це було немов друге місто, надземний Париж, завішений між порожньою темною глибиною і фантастичним місячним сяйвом.

Хоч ще не було пізно, всі вогні були погашені, ніде ані трошки диму не клубилося над дахами. Тепер ті щасливі комини, де щодня палають і тріщать дрова, можна було пізнати по чорних кружках, що насадив довкола них дим, і по теплій парі, що підіймалася з них у морозне повітря мов віддих сонного дому. Інші комини, холодні, що тулилися серед густого снігу, мали на собі ще гнізда з минулої весни, так само позбавлені тепла і життя. І в тому високому місті, білому та мертвому, попрорізуваному в усіх напрямках паризькими вулицями немов величезними ровами, тіні всіх тих коминів, неоднакових, повищерблюваних і чорних мов зимові дерева, переплiталися понад порожніми вулицями, куди ніхто не ходив ніколи крім паризьких горобців, котрих гострі, тонесенькі сліди тут і там подряпали кришталеву снігову площу. Навіть у цю пору одна купка тих завзятих малих волоцюг метушилася, скакала по берегах ринви, а їх цвірінькання було одиноким голосом, що порушував побожну тишу, врочисте очікування цього міста дахів, вкритого скрізь пуховим килимом, мов перед приходом Царя-Дитяти.

Паризькі горобці:

– Та й сучого ж сина холодно! Ніяк не заснеш. Чи кулькою стулися, чи насторощ пір"я, мороз не дає спати, так і щипає.

Один горобець / здалека /

– Гей! ви інші, гей! Сюди живо! Я знайшов старий комин з металевою шапкою; в ньому ще пізнім вечером горів вогонь. Попритулюймося до нього, тут нам буде тепло.

Вся купка / злітається до нього /:

– Чи бач! А й справді. Якже тут добре. Якже тут тепло, – нема що й казати... Гурра з утіхи! Піу, піу... Цвір, цвір, цвір!

Комин:

– Не будете ви тихо, вуличники! Їй-богу, тільки ви одні смієте в таку хвилину, коли весь світ очікує й мовчить. Диві-

ться, навіть вітер затаїв у собі дух. Ані одна хоругвка не ворухнеться.

Горобці / тихіше /:

– А що ж це таке буде, дідусю?

Комин:

– Як! ви й не знаєте, що цієї ночі є свято дахів? Не знаєте,що сьогодні прийде Цар - Різдво роздавати дарунки дітям?

Горобці:

– Цар - Різдво?

Комин:

– Еге ж! Коли б ви бачили там унизу в домах, скільки там маленьких черевичків понаставлювано довкола теплого попелу! Є там усякі, різної величини. Є маленькі черевички з дрібненьких ноженят, що ще ледве ходять, а є й чобітки, що стукають так міцно, оживлюючи своїми кроками ціле помешкання; є чобітки з футерком і є ті бідні шлапачки, ті дерев"яники, що їх сяк - так узувають на босу ногу, немов би бідним не було коли бути малими, мов би вони не мали права бути дітьми.

Горобці:

– А коли ж він має прийти, той чудовий царевич?

Комин:

– Алеж зараз, опівночі... Пст! Слухайте!

Годинник / грубим голосом /:

– Бам... бам... бам...

Комин:

– Дивіться он там: увесь край неба палає світлом!

Горобці / цікаво простягаючи шийки, на подобу малих парижан, що придивляються феєрверкам /:

– Ай! шик!

Годинник / б"є далі /:

– Бам... бам... бам... Північ!

* * *

Ледве продзвонив останній удар північної години, коли нараз з усіх боків загула ціла громада дзвонів. Під покришками в снігових шапках вони бреніли високо над дахами наче самі для себе, змінюючи голос, зливаючися, мішаючи тоненький бренькіт з поважним гуком, віддаляючися, наближаючися, розширюючи то знову приглушуючи свої тони відповідно до того, відки тяг вітер. Здавалося, що всі вони висять на одній дзвініці і що та дзвініця обертається на всі боки як морська ліхтарня.

Дзвони:

– Бам... бам! Ось він, маленький Цар - Різдво.

Вітер:

– Гуу... Гуу... Гудіть добре, любі дзони, всією громадою, ще сильніше! Різдво тут, іде за мною. Хіба не чуєте цього тонкого запаху зелених пальм, кадила і пахучого воску, що несеться на моїх крилах?

Дзвінки:

– Дзінь – Дзінь – Дон! Дзінь – Дзінь – Дон! Різдво!!

Вітер:

– Ану, комини! А ви чого стоїте пороззявлявши роти? Співайте зі мною Різдву. Ану, дахи! Ану, хоругвки!

Комин:

– Га–га! Га–га! Різдво! Різдво!

Хоругвки:

– Кря... Кря... Різдво! Різдво!

Цегла / надто розохочена /:

– Різдво! Різ... / З великої радости підскакує і падає на вулицю /. Тататата... Грим!

Горобці:

– От іще роззява!

Комин:

– Ну, а ви, горобці! Ви нічого не кажете? Аджеж тепер годиться співати!

Горобці:

– Піу, піу, піу... Цвір, цвір, цвір... Різдво! Різдво!

Комин:

– Скачіть на мої плечі, будете краще бачити.

Горобці / на комині /:

– Спасибі, дідусю... Ах, як же гарно, як гарно!.. Скільки свічечок рожевих, зелених, блакитних! Як вони танцюють на дахах!

Комин:

– А цей похід кошиків із забавками, стьожками, квітами, цукерками, уся ота паризька зима вкрита позолотою та яскравими фарбами...

Горобці:

– А це що за такі малі чоловічки, що несуть кошики? Чи кожний з них є Цар – Різдво?

Комин:

– Та де там! Це кобольди.

Горобці:

– Як кажеш? Ко...

Комин:

– Кобольди.Це такі духи-опікуни кожного дому, що ведуть Різдво до кожного комина, де є маленькі черевички, що ждуть дарунків.

Горобці:

– А сам Цар-Різдво, де він?

Комин:

– Це отой самий останній, отой малий бльондинчик з лагідними очима. Його волосся мов золоте проміння розсипалося довкола нього, мов сніп соломи з його ясел, а його щічки зарум"янилися від морозного повітря. Дивіться на його хід: його ноги доторкаються снігу, але не лишають на ньому слідів.

Горобці:

– Який же він гарний! Мов образочок!

Комин:

– Пст! Слухайте!

* * *

В тій хвилині поважний молодий голос, перлистий як дитячий сміх, роздався серед цієї кришталевої атмосфери, яку на висоті творять великий холод і місячне світло. Цар-Дитя зупинився на однім даху на терасі і тут випростуваний, оточений усіма маленькими кобольдами з кошиками в руках він так промовив до свого люду.

Цар – Різдво:

– Добрий день, дахи! Добрий день, мої старі дзвініці! Ніч така ясна, що я бачу вас усіх розсипаних довкола мене в тім великім, коханім Парижі. Ах, так, мій Парижу, люблю тебе, бо ти, що смієшся з усього, ніколи ще не сміявся з Різдва, бо ти віриш у нього. От тим то, як бачиш, я й приходжу до тебе щороку. Не було такого року, щоб я не прийшов. Я приходив навіть під час облоги, пам"ятаєш?.. Сумно тоді було, це правда. Ні вогнів, ні світла, всі комини зимні; гарматні кулі свистали довкола моєї голови, дірявили дахи та розбивали комини... А скільки то малих діточок не вистачало!.. Забагато було забавок в тім році, довелося нести назад повні кошики. На щастя цієї ночі нічого мені не лишиться. Сказано мені наперед, що буду наповнювати багато маленьких черевичків. І ось я приношу чудові забавки. а всі французькі.

Один паризький горобець:

– Браво! Так би й поцілував його, цього маленького.

Всі горобці:

– Піу! Піу! Цвір! Цвір!.. Хай живе Різдво!

Ключ журавлів / пролітає високо в небі /:

– Уа... Уа... Хай живе Різдво!

Вітер / розбурхуючи сніг /:

– А ти що? Співай Різдву!

Сніг / тихесенько /:

– Не можу, але жертвую йому кадило. Поглянь на ті тумани білого тонесенького пилу, яким я обсипаю кошики і золо-

тисте волосся мого царевича. Аджеж ми знаємося віддавна. Аджеж я бачив, як він родився ген там, у тій маленькій яскині...

Вітер, дзвони, комин/співають усі разом щосили/:

– Різдво! Різдво! Хай живе Різдво!

Цар-Різдво:

– Не так голосно, любі мої, не так голосно. А то ще побудете всю нашу дрібноту внизу... А це ж найліпша та радість, що приходить у сні, коли й не думаєш про неї... Ну, панове кобольди, ходіть зі мною по шпилях дахів, почнемо роздавати дарунки. Та тільки цього року я постановив собі спробувати ось яку штуку. Що в нас є найкраще, всі дорогі забавки, золочені паяци, шовкові торбинки повні мигдалів, великі ляльки в коронкових строях, – усе те я хочу класти в найбідніші черевички, там де комини без вогню, де хати холодні. А в щасливі доми, де оксамитові килими, пухові перини, ми покладемо оті маленькі забавки по пару центів, що пахнуть ґумелястикою, білим деревом.

Паризькі горобці:

– Славно! Славно!.. Оце добра думка.

Кобольди:

– Не в гнів тобі, маленький Царю. При твоїй такій системі бідні будуть щасливі, але багаті будуть плакати. А бач, заплакана дитина не є ні бідна, ні багата. Це є заплакана дитина, та й годі, і нема нічого сумнішого на світі.

Цар-Різдво:

– Дайте спокій. Я знаю це ліпше від вас. Бідні будуть зачаровані, доторкаючись до тих дорогих забавок, що видавалися їм такими принадними за склом склепових вистав і котрих позолочена пишнота не додає нічогісінько до їх вартости як забавки, до їх розривкової ґрації. Та я певнісінький, що маленькі багачі також будуть вдоволені, коли одержать завішеного на ниточці паяца, ляльку на пружинах, усі оті вигадки, що продають на базарах по тринадцять су, та куди їх не пус-

кають ніколи. Ну та про це нема що говорити. А тепер в дорогу і поспішайтеся! Коминів у Парижі так багато, а ніч така коротка!

* * *

Маленькі світла розсипалися угорі на всі боки, немов би хто по снігу на дахах розсіяв усі освітлені гіллячки різдвяного деревця. Не забуто ані одного комина, починаючи від палат, оточених терасами і деревами білими від інею, аж до тих бідних, нужденних дахів, що, бачиться, поспиралися один на один, щоб не попадати під власною вагою. І швидко по всіх домах Парижу почулося дзеленькання дзвоників, усі ті фантастичні і різнорідні тони, які оточують склепи з забавками: мемекання баранчиків, лепетання ляльок, шелест вишиваного різнокольорового шовку, тарахкавки, трубки, барабани, гуркіт поштових коней на коліщатах, ляскання поштальонських батогів, туркіт крил вітряків. Усе те рухалося, щезало, скакало з даху на дах вздовж вулиць. А де не було дітей, Цар-Різдво у супроводі кобольдів швидко минав таку хату і не помилявся. Та часом, коли наближався до якоїсь хати з повними руками, шептав до нього комин своїми чорними устами:

– Вмерла дитинка, нема кому дарувати... Нема маленьких черевичків у цій хаті. Візьми свої забавки, мій маленький Царю. Мати плакала б дуже, побачивши їх...

Довго, довго блукали так маленькі вогники. Та нараз захриплий півень закукурікав у глибині сутінку, рубочок білого дня підперезав небо, а в тій хвилині щезли всі чари різдвяної ночі. Свято дахів скінчилося, починалося свято домів. Оце разом з димом розпалених вогнів горі коминами понеслися солодкі й чарівні окрики. Це були окрики радости, сріблясті реготи, голоси дітей, що й собі ж кричали: "Різдво! Різдво! Хай живе Різдво!" А понад безлюдними дахами підіймалося сонце, чудове зимове сонце, заспане й рожеве, і сипало своїм першим

промінням, що, іскрячися по снігу, було подібне до позлітки, до перлової матиці, до золотих френзлів, розсипаних із кошиків малого Царя.

* * *

СЕМЕН ЗЕМЛЯК

Савка Дудар

(Новеля)

Дух віє куди хоче, і ніхто не знає його шляхів.Звелить грудці землі, щоб зробилася душею, і душа виростає з грудки землі; звелить топтаній на землі стеблині зілля зробитися генієм, і геній повстає з потоптаної стеблини.

Отак подув духа перейшов над головою Савки,і Савка став музикантом від народження. Дух сказав йому: "Даю тобі те, чого ти в мене не просив, і беру у тебе те, чого б ти мені ніколи не віддав; даю тобі генія, а відбираю у тебе спокій. Будеш творити, але будеш терпіти вічну спрагу невідомого; тебе буде тягти до безконечного, але у своєму житті ти не знатимеш нічого, крім муки. З проміння зірок ти збиратимеш мелодії, в гуркоті грому знаходитимеш акорди".

Сказавши це, дух полетів шукати інших жертв, а Савка одержав душу, що мала не знати нічого, крім муки.

Задуманий і мовчазний, він любив самоту і блукав, але не любив праці. В товаристві свого пса він ходив Бог знає куди і вертався аж тоді, коли не вистачало хліба в його полотняній торбині. Коли його питали про щонебудь, не відповідав; коли його били, був німий. Лише пес знав, лише зорі знали, де він волочився днями й ночами.

Днями в лісі, ночами в полі та в ярах Савка слухав... музику. В тій безмірній концертовій залі освітленій зорями, умаєній зеленню, надиханій усіма пахощами, що йшли від збіжжя

й лук, душа хлопчини поринала в співучих хвилях, що долітали до неї на крилах леготу або бурі. Він знав усі дрижання, розсипані над землею, підхоплював навіть найнепомітніші і записував у своїм мозку все те, що раз підхопив. У нього була своя теорія, своя система. Він знав, що деякі тони плачуть, інші сміються; знав, що одні котяться мов джерельна вода, а інші падають мов перли з розірваного намиста. Вітер, що свище, і жайворонок, що дзвонить набожну пісню, бджола, що бренить тоненько, і джміль, що гуде басом, – уся та оркестра захована у хмарах, у деревах, у світах. Савка знав її і, щоб слухати її в тиші, тікав з дому, ходив далеко... Лише його пес знав, лише зорі знали, куди...

Кілька сопілок висіло коло його пояса, а кожна з тих імпровізованих флейт була відмінної довжини і грубости, кожна мала викликати інші тони. Та Савка не вмів заставити їх говорити разом, і це була найбільша мука його життя.

– Рудько! – казав він інколи до свого пса, – якби ти вмів дути в таку дірку, ми обидва робили би музику. Але ти не вмієш нічого, ти собака та й годі.

Тоді Рудько на знак задоволення махав хвостом, лягав при ногах свого пана і дрімав під свистіння сопілки. Савка зупиняв сам себе:

– Ні, це не так! – буркотів він. – Ще чогось... чогось не вистачає. Сопілка не каже всього.

І, спершися ліктями на коліна, схопивши чоло в долоні, гублячись очима в степу, він марив.

– Горобці дурні, – говорив сам собі не раз, – вони не тямлять нічого. Але соловей мудрий, жайворонок мудрий, кропив'янка мудра ... вони все знають, вони співають. Ой, які вони мудрі! Вони такі малесенькі, а ніхто не навчив їх цього...

І Савці ставало сумно, бо пищавка не говорила всього; йому ставало сумно, бо він хотів знати все... Що таке? Ой, оте таємне знання, що вчить пташок співати, а чоловікові дає змогу зробити такий струмент, що викликає пісні в душі людській.

Батьки Савки не знали, як довести до порядку цього непоправного волоцюгу. Бійка не помогала нічого, приймав її мовчки. Раз побитий, він сховався і не показувався, поки не зголоднів. Чим частіше його били, тим довше його не було дома. Та ось одного дня вся родина зібралася на нараду і, бачилось, винайшла радикальний спосіб, щоб поправити непоправного.

– Йому одинадцять літ, – сказав старий Салеюк, – і він не береться ні до якої роботи. В таких літах усі господарські діти працюють, а наш лише сором робить батькам. Завтра поставлю його до плуга, нехай поганяє воли.

Савка затремтів, почувши такий невмолимий засуд, його серце бунтувалося, але другого дня з великим батогом ізґудзуватого мотузка в руці він поганяв воли поперед свого батька, і почалася праця. Тримаючи в одній руці батіг, а в другій воловід, Савка бігав по борознах. А там у степу співав жайворонок, співали бджоли, все співало. Ой, мука!

– Гей, гей, волики! – кричав батько. – А в тебе нема рота, щоб крикнути, ти, шибенику, ти, дармоїде! Воли поснуть отак ідучи! Кричи, собачий хлопче!

– Гей, гей! – повторював хлопець крізь сльози, що затуманювали йому зір.

Кілька хвилин робота йшла, бачилося, як слід, але Савка розсіяної вдачі, легко забувався. В тій хвилині жайворонок піднявся під небо, а його голос лився згори сонячним промінням, благословляючи працю рільника.

– Тату, – сказав нараз хлопець, – чуєте?

– Що таке?

– Співає ... падає мов дрібні перли.

– Гей, гей, драбуго! Будеш їсти перли, як не стане хліба.

Савка похилив голову і потюпав далі, а слідом за ним волікся його вірний Рудько. Це йшло так якийсь час. Нараз хлопець шарпнув раптово за налигач, що служив йому за поводи; перелякані воли метнулися вбік, плуг перевернувся, леміш вискочив із борозни.

– Тату, – сказав Савка, – он там, у сухих будяках дме вітер ... немов у сопілку грає.

Цього було забагато. Салеюк розлючений, виведений із терпіння вхопив батіг із рук хлопця, схопив його за плечі і ну бити.

– Ти не гідний ходити за плугом! – кричав він. – І ти хочеш жити на світі? І як могла земля видати таку душу, як та, що ти маєш? Якийсь злий дух був при твоїм народженню. Від самого народження ти проклятий, ти дармоїде, волоцюго, ти чортівський дударю!

Удари батога сипалися без милосердя; нарешті Савка заверещав з болю. Рудько насторожив вуха; якусь хвилину він міркував, що воно діється – і зрозумів. Наїживши шерсть від хвоста до голови, бистрий, як блискавка, він кинувся на старого і цілою силою своєї пащеки вхопив за рам"я руки, що держала батіг, і зупинив биття. Салеюк і собі видав хриплий окрик; батіг упав на землю. З заіскреними очима, грізно вишкіривши зуби, пес стояв між батьком і сином.

– А, поганець! – крикнув батько. – Ти стільки ж варт, що й твій пес, ти ходачнику, ти міхоноше! Чекай, драбуго, завтра підеш у степ пасти свині, бо це сором для плуга, це зневага для святої землі дати тобі плентатися по її борознах. Дурний туман! Він чує сопілку, ади! Бачить, як перли сипляться з неба! Ах ти нуждо! Підеш за свиньми!

Наче блиснуло золоте сонце, такою радістю проясніло лице Савки, залите ще слізьми. Те, що батько вважав найбільшим упослідженням, хлопцеві видалося найвищим щастям. Як то! гонити свині! Алеж це нічого; але степ, свобода, ось у чому річ! Ой, свобода!

Та Савка зумів своєчасно запанувати над собою і не зрадити своєї великої радости. Аж вечером, коли був сам із Рудьком, він обняв пса, притулив до себе, поцілував його в морду і заговорив до нього стиха:

– Люблю тебе більше, як тата. Завтра, Рудьку, завтра пі-

демо в степ ... розумієш, у степ!..

Звір качався при ногах хлопцевих і, здавалось, зрозумів його безмірне щастя.

Ясний літній ранок застав Савку готового до виходу; чотири молоді веприки, випущені з хліва, були поручені його доглядові. Мати подала йому полотняну торбу повну хліба і солоних огірків і веліла йому взяти палицю для держання худоби в послусі і в належному порудку, а коли все було готове, батько, все грізний, все невмолимий, показав Савці свій кулак і вважав потрібним дати йому науку на прощання. Він сказав:

– Парубок у твоїх літах уміє вже гонити воли, навіть ходити за плугом, коли треба; але Бог мене покарав, давши мені тебе. Ти стільки ж варт, що й оцей Рудько; ти така сама собака, як і він.

Пес, чуючи як говорили його ім"я, підняв морду на вітер, а відчувши мабуть у непривітнім голосі селянина наближення якоїсь нової бурі, сів при ногах Савки і вишкірив зуби на старого.

– Замість орати землю святу ти підеш пасти свині, ти лінюху, ледащо, волоцюго! Ні Богу, ні людям ти не здався ні на що; ти не варт їсти хліба, що тобі дають. Іди ж тепер, але як погубиш веприків, як не будеш пильнувати їх старанніше, ніж було твоє орання, то горе тобі, дармоїде. Заб"ю тебе! Заб"ю на смерть! Заб"ю тебе і твого пса, розумієш?

В одній руці держачи палицю, а другою гладячи Рудька по голові, Савка зі спущеними очима слухав таку батьківську погрозу.

– Старий, – сказала мати тихо, – та не лякай хлопця! Ну, нехай яке лихо станеться з веприком, він готов не вернутися додому. Чи ж він тому винен, що Бог дав йому душу неподібну до інших?

– Мовчи! Ти не розумієш нічого! – І обертаючися до хлопця він додав: – Затям собі мої слова! Клянуся своїм життям, що все те не мине тебе.

Він копнув ногою пса і випхав хлопця за ворота. Мала громадка рушила, пішла. Савка поспішав вийти на степ. Ох, степ! Який він був гарний під золотим промінням цього ранку! Залитий світлом і росою, тремтючий усіма голосами, що неслися в безконечність, він розкривав перед Савкою світ невловимих мрій і гармоній летючих мов сонний привид. Осяяний сонцем простір розлягався широко-широко як спокійне море, широко і далеко як небо, де золотисті головки квітів та козельцю виглядали мов зірки, що впали з неба на землю. А самота була така глибока, спокій був такий величний. Лише легесенький вітер бігав по росі, лише невидимі співаки голосили пісню життя і щастя.

На цей вид Савка зупинився на хвилинку. Він не аналізував того, що бачив – такий спосіб думання був недоступний йому, – він відчував. Бальзамічний подих поля, пташки, що розмовляли з Богом, роса, що запліднювала землю своїми слізьми, і квіти, що пили росу, – вся та велична поема природи разила його душу темну, та проте багату всіма силами нерозвитими, але дужими; його обхопила якась невідома течія, що надходила десь із далека і розливалася над ним, як сонячне проміння розливалося над степом. І як степ приймає те проміння, не знаючи звідки воно йде, родить квіти, не знаючи пощо, так само й Савка приймав ту таємну течію, а вся його істота співала, тремтіла та рвалася до чогось світляного та невідомого.

– Рудьку, – сказав він до пса, – бачиш? Підемо далеко, далеко, дуже далеко! Степ великий.

Рудько підскакував з радости; уважніший від свого пана, він зганяв докупи непокірну черідку всякий раз, коли бачив, що вона розходиться та не хоче слухати.

Під полудень вони отак дійшли до стіп високої могили, з вершка якої можна було окинути оком величезний простір рівнини. Озерце води, утвореної з весняних дощів і захищеної від сонця густим зіллям, вилискувалось недалеко від могили і відбивало в собі синяву неба.

– Рудьку, – сказав хлопець, – пора би нам спочити! Присядьмо та поснідаймо.

Від буханця хліба, який дала йому мати, Савка відломив частину для себе, а частину для пса і на час сніданку забув про вепріків.

Скінчивши снідання, хлопець добув свої сопілки, розложив їх на траві, починаючи від найкоротшої і найгрубшої, а кінчаючи найдовшою і найтоншою. Він попробував їх пальцями одну за другою і проговорив тихо назву кожної з них.

– Джміль, бджола, покропивка, жайворонок, соловей. Ось і всі.

Вдивляючися в інструменти, напружено вслухаючися в їх звуки, що припливали з подувом вітру, він сидів задуманий.

– Бачиш ти, – промовив, – соловей має потрійний голос, немов три слова, а сопілка не може вимовити їх. Ой, знаю добре, що не вимовить, бо в неї нема солов"євого розуму.

Довгу хвилину він дув у сопілку і по даремних зусиллях, щоб передати спів пташини, зупинився зневірений. Пес дивився на нього.

– Рудьку, Рудьку! – крикнув хлопець, – це не так треба грати. Соловей не так співає. Ану я попробую голосом. Рудьку, послухай трьох слів солов"їних!

Він кинув у степ першу фразу мов протяжний свист пташини, потім другу, що покотилася прудко, і нарешті третю, що тремтіла мов тріолет. Пес нащурив вуха, а коли заохочений цим знаком Савка продовжував свій концерт, Рудько почав озиратися цікаво, а далі кинувся нишпорити по високім бур"яні, шукаючи пташка, який, здавалося йому, був десь близько. Щасливий, урадуваний своїм успіхом, маючи в Рудькові такого слухача та непомильного суддю, Савка наслідував то солов"я, то покропивку, а обдурений пес слухав з чимраз більшим зацікавленням і раз-у-раз нишпорив, махаючи хвостом. Радість Савчина була величезна – своїм свистом він захопив наївну звірюку.

– Спочинь тепер, – сказав він, – я заграю на сопілці. Заграю тієї, що плаче, слухай!

Мелодія поплила звільна, сумовито. Савка не зупинявся. На крилах пісень його дух відлітав. Куди? або він знав? Він блукав очима в далечині, сказати б, він гнався за тонами, що втікали, що щезали перед ним у просторі, так як світло віддалюється і гасне.

Концерт тривав довго. Сонце вже підбилося геть угору. Знеможений денною спекою Рудько, простягшися в тіні будякових стовбурців, спав і хріп; бджоли. прилітаючи здалека, збирали з квітів щорічну данину; метелики своїм мовчазливим летом хвилювали прозоре повітря, а Савка не переставав грати. Та коли спека ще дужче змоглася, він також почув, що ломить його сон; його пісня тяглась жалібно і легенько стихала, нарешті замовкла, сопілка вислизнула з рук і зсунулася на землю, отяжіла голова хлопцева похилилася на бік Рудька. Савка заснув.

Продовжені тіні великих будяків означали досить пізню пору дня, коли він прокинувся. Він повів очима по степу, як раптом у його душі віджила згадка про веприків, повірених його доглядові.

– Ай, а веприки?.. Де мої веприки?

Він не знав, Рудько знав ще менше. Хлопець пригадав собі, що бачив їх, як купалися в болоті калюжі, але тепер бачив там лише одного, а де ж три інші?

– Рудьку! – крикнув розпучливо хлопець.

Збуджений зі сну пес скочив на задні ноги.

– Рудьку, – кричав Савка, – веприки пішли кудись, а ти не бачив нічого!

Пес потряс вухами, пошкрябав бік і дивився на свого господаря.

– Шукай! – сказав Савка, – шукай, а то мене заб"ють на смерть... і тебе також, не чув хіба? Шукай!

Він свиснув щосили і показав псові останнього веприка,

що лінивіший від інших досі ще купався в калюжі. Розбуджений хлопцем Рудько, бачилось, зрозумів його смуток; задерши хвоста, вітрячи носом, він кинувся в бур"ян.

– Шукай, шукай! – повторював Савка плачучи.

Пес і хлопець бігали по степу. Минали години, сонце хилилося на край обрію, а веприків ані сліду. Як то? Згубилися? Вкрадено? Ой, аж тепер будеш знати, як грати серед свиней і збирати перли, що падають з неба! Переляканий, задиханий хлопець вернувся до могили, де все ще застав одного веприка, що лежав простягшися на краю калюжі. Він зняв із себе шкіряного пояса, що замість оздоби був надітий поверх широкого червоного пояса, тихенько наблизився до сонної скотини і зав"язав вузол на одній його задній нозі. Хоч цю останню скотину мав оце в руках; але згубивши три інших, що мав робити тепер? Вертатися до батьківського дому? Вертатися, щоб там його забили на смерть, його і його пса, якого він любив більше, ніж батька? Що за розпука! Ні, він не вернеться додому; піде в степ і першому ліпшому, кого зустріне, він розповість про своє нещастя, попросить у нього захисту й опіки для себе і для Рудька, а у відплату за той захист дасть йому свого веприка. Ось як! Вирішивши так, він пустився йти навгад, ведучи на ремені веприка у супроводі пса.

Синяві присмерки спускалися на степ й затемнювали його; декілька зірок уже визначились на тихім, блакитнім небі. Щоб потішати себе, Савка витяг сопілку, яку називав бджолою. Він приготувався заграти щось таке, що плаче, коли нараз вітер доніс до нього запах диму і далекі голоси дивного інструменту.

Що це таке? Що за диво? Чи це степ заграв, чи може злий дух самоти, що любить заманювати запізнених мандрівників? Хлопець зупинився надслухаючи. Музика, ослаблена через далекий простір, бреніла безупинно.

– Хто це може грати? – запитував себе Савка. – На цьому боці нема ні села, ні хутора, ні хати, нічого ...

Рудько вітрив здалека і глухо гарчав.

– Будь тихо! – сказав Савка. – Не смій гавкати.

Пес наїжився, але здавив своє гарчання.

Савка не був боягузом; він знав степ, знав ночі, проведені під ясними зорями в якімбудь яру або під забутою копицею сіна; він знав волоцюг, яких здибував від часу до часу, а з деякими навіть був у побратимстві. Але людська музика в тім відлюдді, це було щось таке, чого досі він ніколи не зустрічав у степу. Савка не боягуз. Він був цікавий до всього і любив музику, а тому й подався в напрямі звуків, що долітали до нього чимраз виразніше.

– Хтось грає, хтось грає! – повторював хлопець. – Тихо, Рудьку, тихо, не гавкай.

Тягнучи опірного веприка, забувши про трьох інших загублених, він побіг у напрямі, звідки виходили таємничі звуки.

– Хтось грає, хтось грає! Рудьку, біжім!

Музика, ще злегка приглушена, розливалася по сонному степу; здавалося, що вона піднімається до синьої високости, то знову губиться в сірій вечірній глибині.

– Хтось грає, хтось грає! – повторював Савка.

Але веприк був глухий на одно вухо;сердитий за те, що його вели на прив"язі, непокірний розказам, як усяка свиня, він шарпався під тиском ременя і квичав щосили. Тоді Рудько люто кинувся на нього, вхопив його за хвіст, струсну його заголову і, причепившися до його вуха, яке тримав міцно в зубах, провадив його звільна, тріюмфально. Ця пекельна музика заглушала іншу, небесну, що доходила хто знає звідки.

– Чорт вталапаний! – кричав Савка. – Подумав би, що верещиш навмисне, аби не дати мені чути. Пусти його, Рудьку,а то він рипітиме до завтра.

Пес пустив вухо брудної скотини і настав зглядний спокій.

Нараз, на тлі глибокої, чимраз густішої пітьми Савка побачив блиск великого вогнища; здавалося, що там була також

невидима оркестра. Цим разом хлопець розпізнав скрипку, бубон з дрібними срібними брязкальцями і щось немов сопілку, але далеко голоснішу, чистішу від усіх тих сопілок, які він досі майстрував сам.

Здивований, причарований він зупинився без руху. Серце в нього билося, кожна жилочка в його тілі тремтіла як струни інструменту за потягом смичка.

– Ой, Боже мій! – скрикнув хлопець. – От якби то хто міг навчити мене грати так, як грають оті там.

В тій хвилині скрипка немов заговорила людським голосом, глибоким і поважним, а брязкальця, трясучися рясним дощем звуків, відповідали їй приємним, жартівливим сміхом.

Веприк не квичав уже. Савка міг тепер чути цілість тієї дивної оркестри. Ой, яка ж вона була гарна! Серед тихої ночі, під зоряним небом, серед безмежного степу музика, та ще й яка музика! Він ніколи не чув нічого подібного. Кожний звук був теплий, іскристий, немов прискав іскрами з якогось огнища; флейта співала і її голос лився по степу лагідний, м"який, мов пух квітів, мов добре слово, яким закохане серце промовляє до другого серця.

Пробігши значний шмат дороги так швидко, як це було можна з упертим та непокірним веприком, Савка нараз опинився перед несподіваною та незвичайною появою. Довкола великого вогнища він побачив рух якихось людей зі смаглявими лицями та кучерявим волоссям. Казанок завішений на залізнім триніжку хитався над вогнем; великий віз, накритий полотняною будою, займав осередок освітленого місця. Діти зовсім голі, дівчатка й хлопчики всі переверталися перед вогнем і бавилися з великим ведмедем, що мав на собі ланцюг у ніздрях і відповідав на їхні крики комічним рухами і глухим буркотанням, а далі, освітлені фантастичним блиском вогнища, жінки, також мало не голі, стояли мов розхрістані відьми, мов пекельні привиди; ще трохи далі величезне шатро, сперте на віз, простягало до землі свої фалди з подертого полотна, полатаного, почор-

нілого від дощу та дорожного пилу. Оддалік від вогню, серед вільного простору кілька мужчин творили оркестру. Старий грав на скрипці і, видно, керував іншими музикантами, що достроювались до нього.

Широко відкривши рота й очі, Савка під ослоною ночі придивлявся тій дивоглядній картині.

– Циганський табір! – сказав він тихо.

Рудько, завітривши ведмедя і весь цей невідомий світ, подавав палкі знаки неспокою та зворушення.

– – Тихо! – командував Савка.

І не думаючи ні про яку небезпеку, він дав себе вколисувати та впоювати всевладній силі тієї гарячої, мальовничої, чарівної музики. Гарчання пса долетіло нарешті до слуху циган. Занепокоєні без сумніву тим, що вони не самі, деякі мужчини відділилися від табору і рушили просто до Савки. Хлопця оточили й повели. Одною рукою тягнучи свого веприка, а другою тримаючи Рудька, отак він став перед чорною громадою. При виді цієї наглої появи оркестра зупинилася і загальний розрух зчинився в циганському таборі. Старий скрипаль, що, бачилось, був головою банди, наблизився до хлопця і придивлявся до нього уважно.

– Що ти тут робиш? – запитав його.

– Слухаю музики ... я прийшов ...

– Аріме, – сказав тихо до начальника один із тих циган, що привели Савку, – це свиня певнісінько крадена. У хлопця мабуть легка рука, ади!

– Ти вкрав цього веприка? – запитав старий.

Хлопець, цим разом переляканий, не відповів нічого, та поки мав час отямитися, цигани відібрали у нього веприка. За кілька хвилин табір залунав голосним рипінням скотини, коли її різали.

Всі посідали коло вогнища, готовили велику вечерю. Циган, що його кликали Арімом, розпитував хлопця далі.

– Ти звідки?

– З села.

– З якого села?

– Он звідтам.

І Савка показав у напрямі, де сходив місяць.

– Що робиш у степу?

– Граю.

– А веприк був крадений?

– Коли вернуся додому, батько заб"є мене.

Щодо цього пункту він не хотів сказати нічого більше.

– Візьмімо його з собою, він нам здасться, – сказав циган, що вже обзивався перед тим.

– Лишишся з нами, – сказав Арім, – але коли попробуєш утікати, життя не твоє.

Савка почав плакати. Переляк здавлював його серце, але надумавшись добру хвилину, він сказав хлипаючи:

– Бодай навчіть мене грати так, як ви.

– А ти музика?

– Ой, хіба я знаю? Але в голові у мене щось таке чується, таке ... Хіба я знаю, що таке? Я рад би грати, грати ... День і ніч чую співи. Співи всюди, всюди... Хочу грати.

Осміливщись, він показав свої сопілки. Арім згірдно зирнув на них.

– Це дудки. Вони нічого не варті, – сказав він. – От скрипка, вона гарна, вона говорить.

– Ой, знаю, що говорить. Навчіть мене грати; я не тікатиму від вас ніколи, робитиму все, чого захочете.

– Ану, – сказав старий, – бери свої дудки; я заграю, а ти слухай, а потім гратимеш за мною.

Савка, не зводячи очей з музиканта, загіпнотизований звуками, що лились-розливалися, слухав тремтяче, просвітлений. В тій хвилині екстази він забув усе: і чорних циган, грізних відьом, свого останнього веприка, якого вони вкрали, і свою власну особу, що зробилася чужою власністю. Вся його душа, все його життя висіло на чародійській скрипці; він ди-

хав, упиваючися її тонами.

Ах, так, він піде з циганами, він навчиться грати, як вони. Батько не знатиме про нього нічого, не вб"є його. Лише одна музика, порушуючи захоплене нею серце, може зродити почуття безпечности й довір"я, покрити забуттям смуток і небезпеку. Під переможним впливом цієї чудотворної сили тривога Савчина уляглась, неволя у циган перестала видаватись йому такою ненависною. Ану вони навчать його грати, а коли він опанує цю таємницю, що переслідувала його ночами, мучила днями, то про все інше йому байдуже. Він матиме музику – матиме й свободу.

Поки хлопець стояв нерухомий і затоплений в екстазі, Арім торкнув його, щоб грав за ним.

– Ти вже досить наслухався, тепер грай, – сказав він.

Така вже вдача душ наділених інтуіцією, що досить їм одної музичної фрази, щоб довести їх до зрозуміння і засвоєння цілої ідеї, що нагло відкривається їм. Як майже всі вроджені артисти, Савка мав інтуіцію невідомих речей і ненаситну жадобу, що перла його до їх пізнавання.

В тій рішучій хвилині утворився невидимий зв"язок між томленим духом хлопчини і душею надхненого цигана. Ані один, ані другий не думав про це, і коли хлопець почував, що тут є щось таке, що опановує і підневолює його, циган, свідомий своєї сили, почував потребу, щоб хтось подивляв його.

За наказом скрипаля Савка взяв дудку, що називалася солов"єм і наслідував капризну та повну перескоків мелодію, що тремтіла під смичком віртуоза. Здавалося, що на світляній дорозі гармонії два генії, обидва невироблені, обидва могутні, стрічалися і розуміли себе, бо коли скінчився цей дивний концерт, Арім довго і пильно дивився на хлопця, а потім промовив до нього:

– Навчу тебе грати.

– Ах, візьміть мою душу, лише давайте мені музику! – кричав хлопець.

Циган усміхнувся на всі свої пишні, білі зуби і відповів:
– Будеш грати на скрипці.
– На скрипці!.. Вона казатиме мені все, правда?
– Все.

—— оОо ——

В степу, під зоряним наметом, перед огнищем табору розпочалася для Савки школа музики, школа свобідна, дика, розчіхрана. Ах, свобода! Степ! Музика любить їх, душа в них губиться, думка творить. Це безконечність.

А рідне село? А батьківський дім? Чи хлопець не побачить їх більше?

Овва, а пощо? Бог штуки заздрий і виключний; він забирає все у тих, що люблять його, і Савка віддав йому все: і батька, що бив його, і дім, де він був нещасливий, і свою бідну душу, втомлену вічною спрагою. Нічого не лишив собі, окрім пса.

І життя поплило. Приємне? Ні! Незалежне? Так! Сьогодні тут, завтра там, раз праворуч, раз ліворуч, іноді ситий, часто голодний – бо не щодня траплялося різати веприка. Савка жив під шатром номадів, під зоряним небом, жив, бо коло нього була музика.

Дух старого Аріма не був йому ворожий: музикальний геній цигана відчував геній хлопця, і не вміючи навіть назвати того почуття, що зародилося отак, той чоловік із бронзовим лицем, із огнистим поглядом полюбив того хлопця з білявим волоссям, з синіми, замисленими очима.

– Він не з нашої крови, – казав голова табору, – але у нього в серці скрипкові струни.

Цим сказано все.

—— оОо ——

Батько Савки загубив усякий слід утікача. Де його шукати? Як? Та проте його шукали, бо ж будь-що-будь хлопець усе таки дитина, а нарешті свині!..

Дні минали; дома ще надіялися; та коли минули тижні й місяці, всяка надія щезла, і мати сказала батькові:

– Мій син пропав, мої очі не побачать його більше. Це ти, поганий старцуне, відстрашив його.

– Е, що там! А мої свині нічого не значать? – відповів старий.

– Ти був з ним занадто гострий. Коли б лише він був живий, мій бідний хлопчик!

—— оОо ——

Минуло п"ятнадцять літ.

Одного дня в Савчинім родиннім селі селяни побачили незнайомого молодого чоловіка, без сумніву мандрівця, що прийшов здалека. Під своєю буркою він мав старанно завинену скрипку; обік нього була гарна жінка з чорним, як вороняче крило, волоссям, з очима темними, як ніч, глибокими, як безодня.

Сумний і понурий він вийшов із села, а дійшовши туди, де була його крайня межа, він обернувся напруго, немов посилаючи останнє прощання місцю, якого, може, не мав бачити більше. Його погляд блукав по полю і спинився нарешті на хатчині, ослоненій тінню старої груші. Незнайомий довго придивлявся тій білій хатчині і заплакав.

– Зоро, – промовив він до жінки, – це була моя хата.

– Тобі жаль?

Мужчина не відповів нічого.

– Жалкуєш, – повторила жінка, – і плачеш. Зате я не жа-

лію бути твоєю. Я воліла тебе, ніж мужчину моєї крови. Я люблю твої очі, сині як небо літнього вечора, люблю твоє волосся, золоте як вечірнє світло. І я пішла за тобою.

– О, Зоро, Зоро! Я люблю тебе ... Але це моє село, мій дім, і тут – що порадиш? Щось плаче в моєму серці.

– Ти ж заходив до свого дому, ти говорив своїм, хто ти такий, а твої!.. Твій батько вмер, твоя мати вмерла, твої брати вигнали тебе. Вигнали як волоцюгу, як ошуканця!

– Мене била туга ... я хотів побачити ...

– Вертаймося до табору. Старий Арім навчив тебе грати, дав тобі свою скрипку, що співає наче людським голосом. Брати цигани ліпші, як твоя рідня, табір ліпший, як твоя хата.

– Ходімо ще на кладовище, – сказав мужчина сумним голосом, – а потім ...

– А потім до моїх?

– Так ... до твоїх.

Сільське кладовище було в степу; здалека було видно берези, що стояли на могилах.

Надходив вечір; звільна западав присмерк. Мужчина й жінка вийшли з села і подались стежкою до кладовища. Самота обняла їх.

– Зоро, – сказав мандрівець, – проведемо тут ніч. Мертві не проженуть нас. Але як віднайти могили моїх батьків? Нема кому показати мені, де вони лежать, а хрести подібні всі один до одонго.

– Заграй, – відповіла жінка. – Може могили подадуть знак і ти знайдеш тих, кого шукаєш.

Літня ніч обгорнула степ, глибока тиша залягла між небом і землею, білявий місяць виринав на краєвиді.

– Заграй, – повторила Зора. – Це буде так, як там у таборі.

Мужчина сів на одній могилці і дістав скрипку. Серед величного спокою цієї нічної години гробовища почули артистично, з повним віданням душі виконану пісню.

Поклавши голову на коліна артиста, жінка спала або марила. Нараз вона промовила до нього:

– Ти граєш не так, як Арім. У нього від скрипки йде вогонь ... а у тебе ... Ах, Савко! Здається, що берези плачуть і кладовище тремтить.

– Це моя душа плаче.

Другого дня в селі оповідали, що люди, які ніччю проходили біля кладовища, бачили якісь тіні, що блукали понад могилками, і чули, як із гробів ішла музика. І ще казали, що степові духи, розбуджені цією музикою, з найдальших закутків позліталися темним простором і хлипали.

Але то була ніч, і ніхто не посмів підійти ближче до місця покійників.

Це певно були душі, що розмовляли з Богом.

-- oOo --

ЕМІЛЬ ЗОЛЯ

Злочинець Сальва

(Уривки з повісті "Париж")

1. Гніздо

Героєм цієї найновішої повісті є той самий аббе Фроман П"єр, що був героєм повістей "Лувр" і "Рим". Вернувшися з Риму до Парижу, Фроман займається ділами милосердя і за намовою старого філантропа, аббе Роза, іде відвідати старого, хворого робітника Лявева, що живе у великій робітничій кватирі при вулиці де Соль. Тут він зустрічається з механіком Сальва і його родиною і стає свідком пригод, змальованих в ряді майстерних епізодів, що є одною з найкращих частин нового твору великого французького натураліста. Ті епізоди, з деякими скороченнями, ми й подаємо нашим читачам.

І.Ф.

П"єр хотів зараз сповнити поручення аббе Роза. Він пішов вулицею де Новрен вздовж хребта Монмартра, дійшов до вулиці де Соль і спускався вниз по її крутому схилові по той бік Парижу, поміж поростими мохом мурами. Три франки, що держав у руці в кишені своєї сутани, проймали його ніжним зворушенням і при тім глухим гнівом на непожиточність милосердя.

Та в міру того, як він сходив усе нижче по пригорках, по безкінечних рядах сходів і бачив нужди, щось почало хапати його за душу, безмежне співчуття здавило його серце. Тут будувався цілий квартал новий, що припирав до широких вулиць, проложених по збудуванню великого костьолу Сакре – Кер. Високі міщанські доми вже піднімалися посеред спустошених городів на руїннім терені, ще обгородженім парканами. Своїми ситими, свіжо вибіленими фасадами вони додавали ще більше понурого, прокаженого вигляду тим старим, обшарпаним будівлям, що ще стояли побіч них, тим підозреним шинкам, помальованим кривавою фарбою, тим гніздам страждання в чорних і брудних будівлях, де купами тіснилася людська худоба. Сьогодні під нахмареним небом болото покривало брук, виїжджений возами, відталь промочила мури льодовитою вогкістю, а важкий сум так і висів над тим брудом і терпінням.

П"єр, дійшовши аж до вулиці Меркаде, вернувся назад. Впевнившись, що не помиляється, він на вулиці де Соль увійшов на подвір"я якоїсь казарми чи шпиталю; до цього подвір"я припирали три неправильні будівлі. Саме подвір"я, це була ціла кльоака, де в часі двомісячних гострих морозів мусіли збиратися всі нечистоти; тепер усе те розставало, а обридливий сопух ішов із цього ставка несказанної брудоти. Будівлі були напіврозвалені, входи до сіней зіяли отворами, наче льохи пивниць, побиті шибки були позаліплювані шматками паперу, обридливі лахи висіли, мов хоругви смерти. В середині шопи, що служила за помешкання для сторожа, П"єр побачив якогось каліку, обгорненого в безіменний обривок старого покривала для коней.

– Тут у вас живе старий робітник, що зветься Лявев. Котрі сходи, котрий поверх?

Каліка не відповів нічого, а лише витріщив неспокійні очі переляканого ідіота. Певно сторожиха пішла десь до сусіди.

Хвилю аббе чекав, а далі, побачивши на подвір"ю малу дівчину, зібрався на відвагу і перейшов на пальцях на другий

кінець кльоаки.

– Моя дитинко, не знаєш ти, де тут живе старий робітник, що називається Лявев?

Дівчинка, худеньке тіло якої було одягнене тільки в одну суконочку з рожевого перкалю, тряслася від холоду; її рученята були покриті заморозинами. Вона підвела своє ніжне личко, гарне помимо наморожених струпів.

– Лявев? Ні, не знаю, не знаю...

І мимовільним жестом жебрачки вона простягла свою бідну, закостенілу й поранену ручку. А коли він дав їй маленьку білу монету, вона побігла поперек болота, мов веселе козеня, гострим голоском співаючи:

– Не знаю, не знаю, не знаю!

Він надумався йти за нею. Вона щезла в одних із тих розявлених сіней, і він поліз за нею по темних, вонючих сходах. Сходи були наполовину повиривані і такі слизькі від відпадків городини, що треба було держатися засмальцьованого шнура, що служив замість поруччя. Але всі двері були позамикані, він даремно стукав то до одних, то до других, а тільки за останніми почув якийсь приглушений рик, немов там лежав замкнений якийсь лютий звір. Вернувшись на подвір"я, він завагався, потім пустився на інші сходи. Цим разом його оглушили пройманочі крики, мов крики різаної дитини. Він пішов на той крик і опинився перед просторим відчиненим покоєм, в якім дитина, полишена сама і прив"язана до маленького стільчика, певно на те, щоб не впала, рипіла безперестанку. Він знову вернувся дуже збентежений; його кров стиналася, коли бачив стільки бідности й занедбання.

Та ось надійшла якась жінка, несучи в запасці кілька бараболь. Він запитав її, та вона недовірливо зиркнула на його сутану.

– Лявев, Лявев, не можу вам сказати. Коли б тут була сторожиха, вона може сказала би вам... Знаєте, тут п"ятеро сходів, чоловік не може знати всіх, а при тім мешканці так

часто... Та от загляньте ще на оті середні сходи.

Ті середні сходи були ще обридливіші від інших: ступні повиходжувані, мури липкі, наче покриті потом тривоги. На кожному закруті з виходків ішли заразливі смороди, а з кожної кватирі чути було плач, сварки, страшенну бридоту горя. Одні двері відчинилися з лускотом і показався чоловік, тягнучи жінку за волосся, а в покою плакало троє дрібних дітей. На вищім поверсі у відчиненім покоїку він побачив схоровану, закашляну дівчину із зів"ялими вже грудьми, що швидко гойдала в руках немовля, щоб не плакало, бо вона – розпука! – не мала в грудях молока. А в другій кватирі побіч прошиб його серце вид трьох істот, напіводягнених у якісь лахи; їхніх літ, ані статі не можна було розпізнати; в комірці, зовсім голій, вони їли разом з однієї миски якусь сьорбавку, якої і пси не хотіли б їсти. Вони ледве підвели голови, пробурчали щось і не відповіли на його питання.

Вийшовши на самий верх, П"єр хотів уже знову вертатися. У виході до коридору він попробував ще останній раз застукати до одних дверей. Йому відчинила жінка, розкуйовджене волосся якої було вже припорошене сивиною, хоч їй певно не було ще й сорока літ. Її поблідлі уста, виплакані очі, пожовкле лице – все виявляло крайню втому, якийсь занепад і вічну тривогу перед невмолимою нуждою. Вона перелякалася, побачивши сутану і пробулькотіла неспокійно:

– Ввійдіть, ввійдіть, панотче!

Але мужчина, котрого П"єр не бачив зразу, робітник, також з яких сорок літ, високий, худий, лисий, з блідорудими вусами і ріденькою бородою, метнувся ворожо, немов з глухою погрозою, що викине священика за двері. Та він заспокоївся і сів біля кульгавого столика з виглядом, наче й не бачить нічого. А що в покою була ще дівчинка бльондинка, одинадцяти або дванадцяти літ, з подовгастим, лагідним личком і з тим розумним та трохи пристаркуватим поглядом, який надає дітям велика нужда, то він покликав її і тримав між колінами,

немов боявся, щоб вона не доторкнулася до сутани.

Хоч у П"єра серце стискалося від такого привітання і від виду глибокої розпуки цієї родини в голій і нетопленій квартирі, від виду чорної безрадности трьох істот, та проте він зважився таки запитати:

– Чи не знаєте, пані, в цьому домі старого робітника на ім"я Лявева?

Жінка, тремтячи з того, що відчинила йому двері, а це, як видно, не сподобалося її мужові, боязко пробувала залагодити справу.

– Лявев... Лявев... Ні. Сальва, чи чуєш? Може ти знаєш і скажеш?

Сальва тільки здвигнув плечима. Але мала дівчина не могла промовчати:

– Слухай но, мамо Теодоро! А може це Філософ?

– Старий робітник маляр, – сказав далі П"єр, – хорий дідусь, що не може робити.

Мама Теодора зараз догадалася.

– А так, це він, це певно він! Ми називаємо його Філософом, таке прозвище дали йому в цьому кварталі. А проте може й справді він називається Лявев.

Сальва підняв один пястук до стелі, до неба, немов протестуючи проти жорстокости світу і Бога, що дає здихати з голоду старим робітникам, наче окаліченим шкапам. Але він не озвався і знову потонув у понурій, глухій мовчанці, в тій страшній задумі, в якій був тоді, коли ввійшов аббе. Він був механіком і уперто дивився на торбу зі своїм інструментом, що лежала перед ним на столі. Це була невеличка шкіряна торбина, з якої стирчало щось, певно якийсь виріб, що його треба було віднести. Він думав мабуть про довге безробіття, про свою даремну гонитву за якоюнебудь працею протягом цих останніх двох місяців лютої зими. Або може він марив про недалеку криваву помсту голодоморів, бо його великі, сині очі бігали несамовито й горіли тими підпальними мріями. Нараз він по-

бачив, як його дочка взяла торбину і хотіла відкрити її і заглянути до середини. Він увесь затремтів, поблід від наглого зворушення, а потім промовив не то ласкаво, не то прикро:

– Селінко, дай но ти цьому спокій! Я ж тобі наказував не доторкатися до моїх знарядь.

Він узяв торбу і дуже обережно поклав її за себе, під стіну.

– Чи цей Лявев живе також на цьому поверсі? –запитав її П"єр.

Мама Теодора боязливим поглядом питала поради у Сальва. Вона не була за тим, щоб із священиками поводитися грубо, коли вони завдають собі праці і приходять, бо ж від них не раз можна заробити пару су. Тож коли побачила, що Сальва знову потонув у своїх мріях чорних і дозволяв їй робити, що хотіла, зараз готова була провести його.

– Коли хочете, панотче, я проведу вас. Він отут на кінці коридору, але треба знати дорогу, бо там ще треба пройти кілька сходів.

Селіна, чуючи розмову, висмикнулась з-між колін і також пішла проводити священика. А Сальва лишився сам у тій комірці бідноти і страждання, несправедливости і гніву, без вогню, без хліба, в погоні за палкими мріями і знову його очі вдивлялися в торбину, немов би в ній, побіч його інструментів, лежали ліки для цілого світу.

Справді треба було пройти кілька сходів, поки під проводом мами Теодори і Селіни П"єр не опинився в якійсь тісній комірчині під самим дахом. Це була клітка в обширі кількох квадратових метрів, де навіть годі було стояти просто. Світло доходило тут тільки через дахове віконце завбільшки з табакерку, але коли сніг засипав шибку, треба було лишати двері на розтвір, щоб бачити щонебудь. Замість світла входив до хати мороз і сніг, що танув і капав крапля за краплею та заливав поміст. По довгих тижнях гострого морозу чорна вогкісти проймала все своєю дрожжю. Ось тут то, без стільця, навіть без

кусника якоїсь дошки, в куті голого помосту, на купі обридливого лахміття лежав Лявев, мов напівздохлий звір серед купи нечистоти.

—Оце він, – промовила Селіна своїм співучим голоском, – оце й є Філософ.

Мама Теодора похилилася, щоб послухати, чи він живий.

– Еге, ще дихає, здається спить. О, коли б йому щодня попоїсти, був би зовсім здоров. Та ба, у нього нема нікого, а коли чоловікові сімдесят літ, то найліпше було б кинутися у воду. В його ремеслі, при малюванні покоїв, не раз уже п"ятидесятилітній не може працювати на драбинах. Зразу він знаходив роботу в партері, потім йому пощастило бути сторожем при будівлях, але все те урвалося, звідусіль його повиганяли і оце вже два місяці, як він прийшов і заліг в оцій клітці, щоб умирати. Властитель ще якось не відважився викинути його на вулицю, хоч певно мав би охоту. А ми, сусіди, ну, що ж? принесемо йому часом трошки вина, кришку хліба. Але коли у самих нема нічого, то як його давати іншому?

П"єр вдивлявся з переляком у цю страшенну руїну, в те, що зробили з чоловіка п"ятдесят літ праці й нужди та суспільної несправедливости. Помалу він міг розпізнати сиву голову, помарнілу, сплющену й опоганену – цілковита розвалина праці й безнадійности відмальована на людському обличчі. Розчіхрана борода покривила лице і надавала йому вигляду старого, давно не чесаночо коня, вилиці поробилися скісні, бо в них не було ані одного зуба, очі скляні, ніс нависав аж на самі уста, а надто цей вираз худоби знесиленої важкою процею, кульгавої, покаліченої, здатної хіба на скітник.

– Ах, бідна людина! – тремтячи промовив священик. – І отак дають йому самому, без помочі вмирати з голоду! Не візьмуть його до якого шпиталю, до якого притулку для старих.

– Ну, – відповіла мама Теодора своїм жалібним, повним резиґнації голосом, – шпиталі є для хорих, а він не хорий, він попросту конає з вичерпання сил. А при тому він не все є чем-

ний. Ось недавно приходили, щоб узяти його до азилю, але де тобі! Не хоче вмирати запертим, лає тих, що його вговорюють, а при тім про нього йде лиха слава, що він п"є і лихословить на буржуазію. Та вже, Богу дякувати, він швидко буде вільний.

П"єр нахилився, побачивши, що Лявев широко відкрив очі, промовив до нього лагідно і оповів йому, що приходить від одного приятеля і приніс йому трохи грошей, щоб собі купив, чого йому найбільше треба.

Побачивши сутану, старий зразу пробурчав якусь грубу лайку, але не вважаючи на крайнє ослаблення, в ньому ще обізвався добрий гумор паризького робітника.

– Ну, в такому разі я випив би чарку вина, – промовив він виразним голосом, – і з"їв би шматок хліба, коли є за що, оце вже два дні, як я не мав нічого в роті.

Селіна була готова принести, і мама Теодора послала її з грішми аббе Роза по хліб і по літру вина. Потім, дожидаючись, вона оповіла П"єрові, що Лявева мали взяти до "Притулку інвалідів праці" – це є такий заклад милосердя, де головою є баронеса Дівілляр. Але коли розвідались про його життя і вдачу, то надумались, мабуть, інакше і лищили його на Божу волю.

– Я знаю баронесу Дівілляр, піду до неї ще сьогодні, – сказав П"єр, у котрого краялося серце. – Це ж неможливо лишати довше цього чоловіка в такому стані.

А коли Селіна вернулася з хлібом і вином, вони всі троє підняли Лявева, посадили на купі його ж лахміття, дали йому їсти й пити, потім лишили побіч нього решту вина й хліба, великий чотирифунтовий буханець, упімнивши його, щоб не з"їв його відразу, бо може подавитися.

– Ви, паночтче, лишили б мені свою адресу, може прийдеться де про що завідомити вас, – сказала мама Теодора, коли вони були перед її дверима.

П"єр не мав своєї візитової карточки, а тому всі троє зайшли до покою. Тут був Сальва вже не сам. Стоячи він розмо-

вляв тихо, дуже жваво, дуже близько уста до уст з якимсь молодим, може двадцятилітнім парубком. Цей парубок, сухорлявий брюнет, з підстриженим, як щітка, волоссям і з ледве засіяною бородою, мав ясні очі, простий ніс, тонкі губи, бліде і дуже інтеліґентне лице, засіяне кількома веснянками. Він трясся у своїй поношеній одежині, а чоло надавало йому виразу твердої волі і впертости.

– Панотець хоче лишити мені свою адресу задля Філософа, – лагідно толкувалася мама Теодора, затривожена тим, що застала товаришів.

Ті товариші подивилися на священика, а потім один на одного з якимось страшним виразом. Нараз вони перервали свою розмову і льодовий холод наліг від стелі по покою. Сальва дуже обережно знову взяв свою торбину з причандалами, що стояла біля стіни.

– Що, виходиш? Ідеш знову шукати праці?

Він не відповів нічого, а тільки гнівно махнув рукою, немов хотів сказати, що не хоче вже праці, коли праця стільки часу не хотіла його.

– А все таки постарайся принеси щонебудь! Адже знаєш, у нас нема нічого... О котрій годині вернешся?

Новим рухом він відповів: вернуся, мовляв, коли зможу, а може й не вернуся зовсім. Та не зважаючи на його геройські зусилля, сльози бризнули з його непевних, синіх очей, що палали, мов огники. Він ухопив свою донечку Селіну, обняв її міцно, поцілував, мов божевільний, а потім пішов геть з торбою під пахвою, а за ним пішов його молодий товариш.

– Селінко, – сказала мама Теодора, – дай панотцеві свій олівець! Прошу, паночте, сядьте ось тут, буде вам вигідніше писати.

А коли П"єр сів при столі на кріслі, де сидів Сальва, вона говорила далі, вибачаючись за нечемність свого мужа.

– Він не злий чоловік, але зазнав занадто багато прикростей на своїм віку і це зробило його трохи шорстким. Так са-

мо й отой молодий парубок, що ви бачили його, Віктор Маті. Також такий невдачник. Молодий хлопець, добре вихований, має гарну науку, а його мати, вдова, має лише тільки, що їй вистачає на прожиток. А но, що робити? Розуміється, що це побал амутило їм голови, і вони говорять про те, щоб цілий світ висадити в повітря. Я неприхильна до таких думок, але прощаю. О, радо прощаю їм!

Стривожений і зацікавлений усім тим невідомим і страшним, що бачив довкола, П"єр не квапився писати свою адресу, але слухав і спонукав її до дальшого оповідання.

– Якби ви знали, паночку, цього бідного Сальва! Знайда, без батька й матері, бігав по вулицях і мусів зразу хапатися, щоб жити, за всяку працю. Потім виробився на механіка і то дуже доброго, запевняю вас, дуже датепного й роботящого. Але він уже тоді мав усякі ідеї, сварився, намовляв товаришів до страйку і через це не міг ніде загріти собі місця. Вкінці, маючи тридцять літ, він зробив дурницю і подався з якимось винахідником аж до Америки. Той визискав його там так, що по шістьох роках він вернувся хорий і без гроша при душі. Треба вам знати, що він мав за жінку мою молодшу сестру Леонію, та вона вмерла ще заким він поїхав до Америки. Я тоді жила при своїм чоловікові Теодорі Лябім. Це був муляр... Не хочу я хвалити себе, але надаремно осліплювала свої очі за шитвом, він бив мене, так що я не раз мов нежива лежала на помості. Вкінці він покинув мене і втік за двадцятилітньою дівчиною; це зробило мені більше приємности ніж горя. А коли потім Сальва вернувся з Америки і застав мене саму з його маленькою Селіною, котру він повірив мені при своїм від"їзді і котра називала мене мамою, то вийшло так, що ми почали жити разом, бо годі було інакше. Шлюбу ми не брали, але що ж діяти, паночче? Це все одно.

Та проте вона була трохи заклопотана і говорила далі, щоб доказати, що у неї є порядні свояки.

– Я не мала щастя, але у мене є ще одна сестра Гортензія, замужем за урядником, паном Хретєнно, і живе у гарній

кватирі на бульварі Рошшуар. Нас було три з другого подружжя: Гортензія наймолодша, Леонія, та що вмерла, і я найстарша. Моє ім"я Поліна.У мене ще є першого материного подружжя брат Ежен Туссен, старший від мене на десять літ, також механік, що від війни працює при одній фірмі, у фабриці Ґрандідіє, сто крокі відси, на вулиці Меркаде. На лихо йому трапився недавно серцевий удар. А в мене очі ослаблені, я зіпсувала їх, шиючи по десять годин денно. А тепер не можу навіть латки пришити, зараз засліплюють мене сльози. Я шукала місця до послуги, але тепер уже не знаходжу й цього; нещастя зав"язалося на нас. Отак ми зовсім звелися ні на що, темна нужда та й годі! Не раз сидимо два і три дні неївши, живемо як собаки, що годуються тим, що знайдуть припадково. А в додатку ці два місяці останні! Ми мерзли так... не раз думали вечером, що вранці вже не збудемось. Що ж діяти?.. Я ніколи не була щасливою. Зразу мене били, а тепер моє минуло, мене кинули в кут: живу і сама не знаю пощо.

Її голос почав тремтіти, її червоні очі забігли слізьми, і П"єр зрозумів, що це чесна, але не власновільна жінка, вже немов вимазана з життя, в подружжю без любови, віддана на ласку долі, оплакує ціле своє існування.

– О, я не жаліюся на Сальва, – говорила вона далі. – Він чесний чоловік і думає тільки про те, щоб усіх зробити щасливими; не п"є, працює, коли може. Певно, він працював би більше, якби менше займався політикою. Годі дискутувати з товаришами, ходити на збори і рівночасно бути в варстаті. Це його хиба, нема що й казати. Та проте він може справедливо жалітися, бо годі уявити собі таке завзяте нещастя, як те, що переслідує його. Все завзялося на нього, все толочило його. Навіть святий здурів би; тож легко зрозуміти, коли такий бідолаха, такий нещасливець попадає в стекліть... Від двох місяців він стрінув тільки одну добру душу, одного вченого, що живе там на горбі і називається Ґійом Фроман; оцей дає йому інколи деяку роботу, так що нам вистачає бодай на юшку.

П"єр здивувався дуже, почувши ім"я свого брата, і хотів далі розпитувати її, але якесь дивне чуття, якась неясна дискреція і боязнь заставили його мовчати. Він дивився на Селіну, що прислухалася, стоячи перед ним, з поважним, хоровитим лицем. А мама Теодора, бачучи, як він усміхається до дівчинки, подала ще одну заввагу:

– Еге! Думка про оцю дитину доводить його до скаженості. Він безмежно любить її і різав би всіх людей, коли бачить, як вона йде спати без вечері. Вона така чемна, вчилася добре в міській школі! Та що, тепер у неї нема навіть сорочки, нема в чім іти до школи.

П"єр, написавши врешті адресу, всунув п"ятифранкову монету дівчині в руку і, бажаючи загородитися від усяких подяк, поспішив промовити:

– Будете знати, де шукати мене, коли запотребуєте мене задля Лявева. Але я ще сьогодні по полудні займуся його справою і надіюся, що ще сьогодні його заберуть звідси.

Але мама Теодора не слухала цих слів і розпливалася в в подяках. Натомість Селіна, здивована тим, що в її долоні найшлася п"ятифранківка, промовила:

– Ой, бідний татко! Він побіг, щоб десь роздобути пару су! Може б побігти і сказати йому, що на сьогодні маємо дещо?

І священик, уже в сінях, почув відповідь жінки:

– Він уже далеко, коли пішов. Може ще вернеться.

Коли П"єр утікав із цього страшного дому страждання з розбурханою головою, з побитим турботою серцем, він на своє здивування наткнувся знову на Сальва і Віктора Маті, що стояли поруч у куті огидливого подвір"я, серед заразливого сопуху кльоаки. Вони зійшли вниз і тут вели далі свою розмову, перервану в покої. Вони розмовляли шептом і дуже швидко, уста до уст, з якимось завзяттям, що палало в їх очах. Але, почувши стук кроків, вони пізнали панотця і нараз зробилися зимні і, не говорячи ані слова більше, обмінялися важким стиском рук. Віктор пішов угору на Монмартр. Сальва вагався з видом

чоловіка, що запитує судьбу. Потім, випрямивши своє висохле тіло перевтомленого і виголодніло робітника, він скрутив на вулицю Меркаде і, несучи під пахвою свою торбину з причандалами, пішов у напрямку до Парижу, назустріч лютій долі.

В одній хвилі у П"єра блиснуло бажання побігти за ним і крикнути йому голосно, що його дочка кличе його. Але та сама неясна дискреція і боязнь обхопила його, та глуха певність, що ніщо не спинить того, що кому присуджено.

II. Злочин

П"єр Фроман, бігаючи весь день по різних частинах Парижу, щоб здобути притулок для хворого Лявева, кілька разів здибав Сальва з тією торбиною, в котрій щось стирчало наче шматок хліба чи якийсь робітничий знаряд. Він зустрічав його в сінях парляменту, де його без квитка не хотіли пустити до залі засідань, потім зустрічав його на різних вулицях і все якось не мав відваги приступити до нього, заговорити з ним. Надвечір П"єр довідався від аббе Роза, що Лявев умер. Ця відомість ударила його дуже тяжко; всі його заходи були безпожиточні. Він у нестямі, у безмежнім огірченню блукає по вулицях Парижу.

І.Ф.

В хвилі, коли П"єр, зламаний, розбитий утомою, прийшов на площу Опери, підвів очі. Де він властиво? Тут, на широкій, переповненій площі било – здавалося йому – серце великого

міста, немов би з далеких передмість збігалася сюди кров з усіх боків блискучими вулицями. Він бачив, як губилися під обрієм отвори вулиці Оперової, вулиці Четвертого Вересня і вулиці Миру, освітлені ще останками денного світла та при тому усіяні цілим муравлиськом огників. Бульвар виливав на цю площу повінь своєї циркуляції; сюди збігалися також допливи сусідніх вулиць в ненастанну сутолоку, що робила це місце найнебезпечнішою западнею у світі. Вартові безпеки даремно силкувалися робити тут сякий - такий порядок; хвилі пішоходів напливали все свіжі, колеса запинались одні об другі, коні ставали дибки серед реву цієї людської повені, такої голосної та такої ненастанної, як рик розбурханого океану. А побіч самітна маса будинку опери, величезна і таємнича, помалу тонула в тіні, немов який символ, а Аполлон з лірою на її шпилі сидів ще в останнім відблиску світла на тлі поблідлого неба. Всі вікна фасад заясніли, якась веселість плила з тих тисяч лямп, що розблискували одна за одною, щось немов бажання загального спочинку, вільного насичення розсипалося разом з густішою пітьмою, серед якої тут і там запалювалися електричні кулі, мов місяці ясних паризьких ночей.

І пощо він зайшов сюди? П"єр запитував себе самого, гнівний і здивований. Коли Лявев умер, йому не було що робити, хіба вернутися додому, позамикати двері й вікна й загребтися у своїм куточку як щось зовсім непотрібне, без віри, без надії, і чекати хіба на загальне знищення. З площі Опери до його домика в Нейлі було далеко. Не вважаючи на крайню втому, він не хотів брати фіякра, вернувся знову в напрямі церкви св. Мадлени і з диким бажанням – розширити свою рану, насититися обуренням і гнівом – занурився знову в сутолоці пішоходів, в оглушливім гуркоті повозів. Хто знає, може он там, на розі цієї вулиці, на кінці цього бульвару розвернеться сподівана безодня, в яку мусить провалитися цей перегнилий світ, у якого стара суспільна будова тріщить – він чув це на кожнім кроці!..

Коли хотів перейти поперек вулиці Скріба, спинив його великий стиск народу. Перед пишною кав"ярнею якісь два високі, погано одягнені і дуже брудні бідолахи викрикували напереміну останній номер "Голосу народу", скандали перекуплених членів парляменту і сенату таким охриплим голосом, що прохожі стовпилися довкола них. І тут він знову несподівано пізнав Сальва, що блукав, пристоював, а вислухавши, що кричали рознощики, наблизився до кав"ярні і заглянув крізь шибу до середини. Цим разом зустріч зацікавила П"єра, наповнила його підозрінням. Він зупинився і надумав слідкувати за ним. Йому не вірилось, щоб Сальва хотів увійти до кав"ярні і сісти при однім з маленьких столиків під тим теплим блиском лямп, він, з тим нужденним виглядом, з тим шматком хліба, що стирчав під його старою, пофалатаною блюзою. Хвильку він ждав, а потім віддалився помалу, мов зламаний, неначе б та кав"ярня, майже порожня, не була відповідна для нього. Чого йому треба? Чого він шукає від самого ранку в цій самітній і дикій погоні вздовж і поперек цього багатого, веселого Парижу з тим голодом, що хапає його за поли? Він ледве-ледве волікся і, бачилось, дійшов до повного вичерпання енергії й сили волі. З видом знесиленого чоловіка він дійшов до кіоска і оперся об нього на хвилю. Потім випрямився і пішов далі, все немов шукаючи чогось.

В тій хвилі сталося щось, що ще дужче зворушило П"єра. Із вулиці Комартен вийшов високий, міцний чоловік, наблизився до Сальва і заговорив до нього. Священик по короткій непевності пізнав свого брата Ґійома у хвилині, коли він без погорди стискав руку робітника. Це він, з тим густим волоссям, обстриженим як щітка, і сніжно білим, хоч йому всього несповна 47 літ! Його густі вуса були ще зовсім чорні, без жодної срібної ниточки і це надавало дуже енергійного виду його обличчю з високим, мов вежа, чолом. Він мав по батькові це чоло повне логіки й непоборимого розуму, і П"єр мав його також. Але долішня частина обличчя старшого брата була повніша, а

ніс грубший, підборідок чотирикутний, уста широкі й міцно зарисовані. Блідий шрам від давньої рани перетинав його ліву скроню. Ця фізіономія, дуже поважна, понура й замкнена в собі, на перший погляд роз"яснювалася мужською добротою, коли усмішка відслонювала зуби, що були зовсім білі.

П"єр нагадав собі, що мама Теодора розповідала йому цього ранку. Його брат Ґійом, зворушений такою страшною нуждою, дав був для Сальва на кілька день у себе заняття. Це вияснювало той вид співчуття, з яким він, бачилось, випитував його, коли тим часом механік з виразом замішання з-за цієї зустрічі тупцював сюди-туди, немов квапився далі у свою невідрадну подорож. Хвилину здавалося, що Ґійом і сам зрозумів це замішання, мабуть із заклопотаних відповідей, які давав йому Сальва. Та проте він розстався з робітником. Але майже зараз потім він обернувся і дивився у слід за ним, як той віддалявся поміж юрбою з видом утоми і впертости. Думки, що насунулись йому, мусіли бути дуже важкі й сильні, бо він надумався іти зараз слідом за ним, стежити його здалека, немов би бажаючи упевнитися, куди він подасться.

Охоплений чимраз більшим занепокоєнням, П"єр придивлявся тій сцені. Нервове очікування якогось неозначено великого нещастя, підозріння, яким наповнили його часті, невиявснені зустрічі з Сальва, несподіванка, коли побачив, що й його брат замішаний у цю справу – все те наповнило його бажанням дізнатися, що це таке, бути при тому, може не допустити до лиха. Не надумуючися, він і собі ж обережно пішов слідом за обома мужчинами.

Нове зворушення обхопило його, коли Сальва, а за ним і його брат Ґійом раптом звернули на вулицю Ґодо де Моруа. Яка доля веде його назад на цю вулицю, до якої він поспішав з гарячковим поспіхом і до якої смерть Лявева загородила йому дорогу? Його зачудування ще збільшилося, коли побачив, як Сальва, якого він на хвилину стратив був з очей, стояв перед палатою Дювіярів на тім самім місці, де він пізнав його сьог-

одні рано. Задля якоїсь направи тротуару під в"їздом широчезна брама палати була власне геть відчинена, а що робітники пішли вже, то ця широка брама так і стояла роззявлена,повна вечірньої пітьми. Тісна вулиця побіч розіскреного бульвару тонула в синявій тіні, яку прошпилювали рідкі зірочки газових ріжків. Якісь жінки пройшли і змусили Сальва зійти з тротуару. Але зразу він виступив знову, закурив собі недогарок сигари, якийсь недокурок, піднятий спід столу якоїсь кав"ярні, і стояв далі нерухомо, терпеливо вартуючи супроти входу палати. Розбурханий темними думками, П"єр затривожився і запитав себе, чи не краще буде заговорити до цього чоловіка. Та його спинила присутність його брата, якого бачив укритим у заглибленню сусідньої брами, також на чатах і також готового до втручання. Для того він признав, що ліпше буде не спускати з очей Сальва. Він стояв усе ще на сторожі, вп"явши очі в браму, відриваючи їх лише на мить, щоб позирнути на бульвар, немов ждав на когось чи на щось, що мало надійти відтам. І справді оце над"їхало ляндо Дювіярів з візником і лакеєм в темно-зеленій з золотом ліберії, ляндо дуже парадно запряжене парою прекрасних цугових коней.

В повозі, котрий звичайно в цю годину привозив батька чи матір, цього вечора, навпаки звичаєві, сиділи тільки їхні діти – Гіяцінт і Каміля, вертаючись з вечірки у княжни Горн. Замкнене ляндо в"їхало в улицю і наближалося з гучним стукотом кінських копит. В тій хвилі невеличка, 16 – або 18 – літня бльондиночка, розношиця якоїсь модистки, з великою картоновою коробкою в руках перебігала поперек вулицю, щоб ввійти у браму перед повозом. Вона несла капелюх для баронеси і проґавила досить часу, йдучи бульваром, глипаючи на всі боки своїми очицями кольору незабудьки, своїм рожевим носиком, своїми вічно усміхненими устами, своїм чарівно-хорошим личком. І в тій самій хвилі Сальва, ще раз зирнувши на ляндо, одним скоком щез у гирлі брами. Майже зараз потім він вибіг назад, кинув до риштока кінчик запаленої сиґари, пішов не

кваплячись і щез у глибині бездонної вуличної пітьми.

Що сталося далі? П"єр пригадав собі опісля, що тротуаром над"їхали тачки західньої залізниці, на хвилю зупинили ляндо, а рознощиця тим часом щезла у брамі. Він бачив, і серце стислось йому несказанною тривогою, як його брат Ґійом, немов під впливом наглого просвітління, раптової певности, кинувся і собі ж до входу палати. Він рад був бігти, кричати, але стояв мов прикований до тротуару, а якась олов"яна рука стисла йому горло. І нараз гуркіт грому, страшенний вибух, немов земля розсілася, а громом розбита палата западає в безодню. Всі шиби сусідніх домів потріскалися і з голосним бренькотом посипалися, як гряд. Пекельне полум"я на хвилю обхопило всю вулицю, туман пилу й диму був такий великий, що небагато прохожих, осліплені заревли з переляку серед страховищ цього вогняного гирла, в котрому, бачилось, мусять пропасти.

Та цей блиск вияснив і П"єрові нараз усю річ. Він знову побачив бомбу, що стирчала в робочій торбі, порожній і ні до чого нездатній через безробіття. Він побачив її під подраною блюзою, цей горбик, що видавався йому за шматок хліба, піднятий десь на розі вулиці і забраний додому для жінки і дитини Перебігши, мов страшна погроза, через увесь щасливий Париж, ця бомба трісла з громовим ревом ось тут, на порозі всевладної буржуазії, пані золота. Та він в цій хвилі не думав ні про що, тільки про свого брата Ґійома, і кинувся в браму, де, бачилось, відкрилося гирло вулкану. Зараз він не міг розпізнати нічого, бо гострий дим застилав усе. Потім побачив, що стіни потріскались, горішній поверх розвалився, брук був повиривани й і застелений румовищем. Ляндо за брамою, що власне мало в"їжджати, не зазнало ніякої шкоди: ані один кінь не був скалічений, ані навіть козуб повоза не був порушений жадним обломком. Тільки молода дівчина, невеличка білява і гарна рознощиця лежала горілиць з розпореним нутром, з неушкодженим личком, з ясними очима, з тим здивованим усміхом, зражена громовим ударом катастрофи. Картонова коробка впала тут же

побіч неї, покришка відскочила, а з коробки вилетів дамський капелюх, рожевий, дуже делікатний капелюшок, що лишився зовсім непорушеним у своїй квітчастій оздобі.

Ґійом якимсь чудом був живий і вже стояв на ногах. Тільки з його лівої руки текла кров; уламки бомби зламали йому один щиколоток. Його вуса були обсмалені, і вибух, збивши його з ніг, так струснув і потовк його, що він трясся всім тілом мов від великого морозу. Та проте він пізнав свого брата і навіть не здивувався, бачучи його тут, як це буває при великих нещастях, де невияснене робиться зісланим від Бога. Брат цей, віддавна страчений з виду, був тут зовсім природньо, бо йому треба було бути тут. І він зараз крикнув до нього в божевільній дрожі, що трясла ним:

– Веди мене відси, веди мене відси!.. До себе! До Нейлі. Ой, веди мене відси!

А потім, замість усякого вияснення, він почав говорити про Сальва:

– Я так і думав, що він украв у мене один патрон... На щастя один-однісінький, а то б цілий квартал вилетів би у повітря. Ах, нещасний! Я не міг прибути в пору, щоб притоптати ногою люнта.

З повною ясністю, яку дає часом небезпека, П"єр, не говорячи нічого, не тратячи ані хвилини часу, пригадав собі, що палац мав другий вихід через подвір"я на вулицю Віньон. Він зрозумів важку небезпеку, що загрожувала його братові, якби його знайшли замішаним у цю справу. Живо випровадивши його на темну вулицю Віньон, він обв"язав йому своєю хусткою щиколоток і велів сховати його при грудях під камізелькою.

– Веди мене! – повторював Ґійом, трясучись і цокочучи зубами, – до себе, до Нейлі! Не до мене!

– Так, так, будь спокійний. Ось тут зажди хвилинку, я зупиню фіякра.

Поспішаючи знайти фіякра, він випровадив його на бульвар. Але грім вибуху наробив заколоту в цілім кварталі. Коні

ставали дибки, люди бігали сюди й туди, мов божевільні. Поліційні агенти позбігалися, і купа народу привалила й заткала вже вхід до вулиці Годо де Моруа, що виглядала чорна, як челюсті безодні, бо світло скрізь погасло. В ту пору на бульварі рознощик "Голосу народу" надсаджувався, викликаючи новий скандал з африканськими залізницями, з 32 підкупленими членами парляменту й сенату, ворожачи близький упадок міністерства. Вкінці П"єр спинив одного фіякра і почув, як один з прохожих, біжучи, сказав до другого:

– Міністерство! Еге! Ця бомба підіпре його наново.

Обидва брати сіли на фіякра й поїхали. Над розбурханим Парижем залягла чорна ніч, немилосердна ніч, в якій зорі тонули серед мороку злочинів і заїлости, що носилися над дахами. І з страшним лускотом крил, який чули колись Содом і Гомора, роздавався з усіх боків темного обрію один великий окрик: Д е ж т а п р а в д а?

III. П о г о н я

Минув місяць від сповнення цього злочину, що наповнив увесь Париж тривогою, котру газети побільшували ще вдесятиро. Поліція напала на слід Сальва і обскочила його так, що йому нікуди було діватися. Однієї ночі його мало не зловили і він рятував себе тільки тим, що серед дощу і пітьми втік у Болонський лісок і сховався в його гущавині. Другого дня

по обіді вибралися брати П"єр і Ґійом Фромани на прохід до ліска.

І.Ф.

П"єр і Ґійом подалися алеєю до Льоншам і йшли аж до гостинця Мадрід-о-ляк. Там вони звернули і йшли за бігом невеличкого потоку Льоншам. У них була думка пройти аж до озер, обійти їх і вернутися потім брамою Майо. Але чагарник, котрим вони йшли, був тепер на провесні такий спокійний, принадний і безлюдний, що вони піддались бажанню нарозкошуватися тим чудовим спокоєм і сіли. Місцем відпочинку служив їм пень зрубаного дерева. Їм могло здаватися, що вони десь далеко, в прадавнім лісі. І Ґійом марив про цей правдивий ліс після свого добровільного затворництва. Ах, вільний простір, здорове повітря, що віє між деревами, увесь той широкий світ, що мав би бути невідчуженим володінням чоловіка!..

В тій хвилі в тім дикім закутку порожнім, де їм могло здаватися, що сидять на краю світу, перед ним виринула незвичайна поява. Із гущавини нараз появився якийсь чоловік і в диких підскоках пробіг попереж них. Це був безсумнівно чоловік, але такий не до пізнання, так покритий болотом, в такім стані страшної нужди, що можна було його прийняти за звіра, за якогось обскоченого, собаками затравленого дикого кабана. Хвилину забувшися перед потоком, побіг вздовж нього; потім, немов чуючи наближення кроків і гарячих віддихів, він скочив у воду повище колін, вискочив на другий берег і щез за купою смеречок. Майже зараз по тому надбули лісові сторожі під проводом кількох поліційних агентів, пробігли понад потоком і щезли. Це було справжнє полювання на чоловіка, що пробігло оце попід ніжною обновою листочків, глухе, завзяте полювання, без червоних курток, без грімкої музики рогів.

– Якийсь злодюжка, – промовив П"єр. – От нещасний!

Ґійом і собі знехотя махнув рукою.

– Все тільки жандарми та тюрма! Все ще люди не винайшли іншої суспільної школи.

А чоловік ген там біг усе далі та далі. Добігши минулої ночі в скаженім бігу до Болонського ліска і вирвавшися таким способом від наставлених на нього агентів, Сальва надумався добратися до брами Дофін і спуститися відти на дно окопів фортеці. Він пригадав собі, що колись не один безробітний день проводив у цьому місці, у відлюдних закамарках, де ніколи не здибав нікогісінько. І справді, нема таємніших схованок, заслонених густішими корчами, заросліх вищим бур"яном. Деякі кути рову й великого муру – це правдиві гнізда волоцюг і закоханих. Сальва, запхавшися в найбільшу гущавину тернів і плющу, на щастя собі знайшов серед пітьми й дощу якусь нору, повну сухого листя, і запхався в неї по саму шию. Він був уже весь мокрий, бо повзав по болоті окопів помацки, не раз рачкуючи. Оте сухе листя було для нього несподіваним добродійством, немов покривалом, в якому він обсушився трохи і спочив після свого скаженого бігу крізь погану пітьму. Дощ не переставав, але обмочував йому тільки голову. Сальва вкінці дійшов до повного отупіння і під уливним дощем заснув міцним сном. Коли знову розкрив очі, сходило сонце, вже могла бути шоста година. Дощ промочив сухе листя. Сальва лежав мов у купелі льодової вогкости. Та проте він лежав на місці, чуючи себе тут безпечним від нагінки, яка певно чекає на нього. Ніякий поліційник не міг би його тут домацатися, бо ціле його тіло було загребене, а голова до половини вкрита хащем. І він не рухався з місця і придивлявся, як піднімалося сонце.

Коло восьмої години надійшли сторожі і поліційні агенти, перешукали рови фортифікації і не побачили його. Так і є, як він думав – нагінка була готова від самого досвіта, за ним стежили. Його серце голосно билося, він почував зворушення дикого звіра, котрого обступають стрільці. Припадково його криївка була під самою казармою жандармерії і відти, з другого боку насипу, доходив до нього голосний шум. Ніхто не показувався більше, ані живої душі, ані шелесту в бур"яні. Тільки чу-

ти було здалека невиразні ранні звуки з ліска, дзвоник біцикля, галоп кінських копит, гуркіт повозу, все оте марнування часу великосвітського багатого Парижу, що впивався свіжими прохолодним повітрям.

Година йшла за годиною, дев"ята, десята. Відколи дощ перестав, Сальва не терпів уже так дуже від холоду, дякуючи кашкетові і грубому пальтові, що дав був йому Матіс. Але голод докучав йому знову, пік його шлунок, немов вертячи в ньому діру, а страшні корчі, немов олов"яними обручами, здавлювали йому боки. Два дні він уже не їв нічого і ще вчора вечером, коли від Матіса прийняв шклянку пива, був натще. Він думав пробути тут аж до ночі, потім у пітьмі доповзти до Бульон і викрастися з лісу дірою, яку знав у тій стороні. Ні, ще його не спіймали! Він пробував заснути, але не міг з тяжкої муки. В одинадцятій годині йому зробилося млосно, здавалося, що ось-ось умре. Його обхопила злість і одним скоком він вихопився зі своєї листвяної криївки. Голод довів його до стеклости. Він не міг лежати тут довше, він хоче їсти, піде відси хоч би мав стратити свою свободу і своє життя. Власне вдарив південь. Скоро виліз із рову, він побачив себе на широкій відкритій площі сіножатей Мюетти. Він перебіг їх щодуху, мов божевільний, інстинктивно звертаючись до Бульон, міркуючи, що тільки в тій стороні є одинокий можливий вихід. Дивно, що ніхто не звернув уваги на того чоловіка, що біг, мов скажений. Коли йому пощастило дохопитися дерев, він зрозумів свою необережність, своє безумство, до якого довела його потреба втекти. Він затремтів, поповз поміж бур"яном, почекав кілька хвилин, щоб упевнитися, що його не гонять поліційні агенти. Потім, насторожившн очі й вуха, з якимсь прочуттям, з якимсь дивним нюхом небезпеки він пробирався далі помалу, обережно. Він міркував, що пройде між горішнім озером і площею перегонів Отель. Але там є тільки одна широка алея, обсаджена рідкими деревами, і треба було надзвичайної зручности, щоб ані разу не показатися на чисте поле, треба було корис-

тати з найменших пеньків, використовувати найрідші корчі, не важитися робити ані кроку, не роздивившися довгенько довкола. Новий перестрах, вид далекого поліційника, примусив його лежати ще чверть години плазом на землі за хащами. За кожним наближенням порожнього фіякра, звичайного прохожого він зупинявся. Він відідхнув аж тоді, коли йому вдалося ввійти в гущавину, що знаходиться за горбком Мортмар між шляхом, що веде до Бульон, і алеєю, що йде до Сен-Клю. Хащі там дуже густі і він потребував тільки триматися їх, щоб непостережено добратися до близького, як йому думалось, виходу. Тепер він урятований. Але нараз він побачив в якихось тридцяти метрах перед собою стражника, що стояв нерухомо і заступив йому дорогу. Він скрутив убік ліворуч і побачив там другого стражника, що також стояв нерухомо і, бачилось, чекав на нього. А там знову стражник. Що п"ятдесят кроків стражник, цілий кордон розтягнений мов крила невода. А найгірше буле те, що його хтось мусів побачити, роздався легенький окрик, мов різке кумкання жаби, що повторювалося далі, все далі, без кінця. Ось нарешті стрільці напали на слід, тепер уся обережність безхосенна. Бідоласі не лишалося ніякої надії на рятунок утечі. Він зрозумів це дуже добре і відразу пустився галапом, перескакуючи через завади, пробігаючи поміж деревами, не дбаючи про те, чи його хто побачить, чи ні. Трьома скоками він перебіг поперек шляху, що йде до Сен-Клю і кинувся в густі хащі, що покривають площу між цим шляхом і алеєю королеви Маргарети. Там чагарник ще густіший, гущавина ліска тут найнедоступніша, ціле море зелені літом, де йому може й пощастило б заховатися в порі листя. І тепер на хвилину він щез з очей, зупинився, надслухав тривожно. Не видно, не чутно стражників. Невже вони загубили його слід? Тиша, безмірно солодкий спокій спливав з молодих листочків. Аж ось знову роздався легенький окрик, затріщали гілляки і він пустився бігти мов божевільний, куди очі бачать, утікати для самої втечі. Коли добіг до алеї королеви Маргарети, побачив, що

вона замкнена; поліційні агенти заступили її, мов драбиною. Він мусів бігти вздовж алеї, повертати вгору, не вихиляючися з гущавини. Але через те він віддалявся від ліска, вертався туди, звідки вийшов. Неясно в його бідній збаламученій голові мигнула остання можливість рятунку: перебігти отак відкритим полем аж до густого лісу Мадрід, а відти пробувати добратися до берега річки, перебігаючи від однієї групи дерев до другої. Це була одинока стежка захищена лісом, що могла довести до Сени, бо годі було думати про те, щоб добратися до неї поперек широких голих площ гіпподрому і площі для вправ кінноти.

Він гнав, гнав щодуху. Але, добігши до алеї Льоншан, він не міг перебігти поперек неї, бо й тут чатували стражники. Тоді, покинувши свій плян утекти через Мадрід і Сену, він мусів обігнути коліно вздовж сіножаті Кателян. Під проводом стражників агенти наближалися; він чув, як вони обкручували його чимраз тіснішими вузлами. Тепер почалася скажена, дика гонитва з запертим віддихом. Він вискакував на пагорби, кидався в рови, перескакував через щораз то нові перепони. Він продирався крізь тернисті хащі, проломлювався крізь штахети. Три рази падав він, зап"явшися за залізні дроти огорож, яких не добачив; але, бухнувши в кропиву, він зривався знову, не чуючи пекучого болю; летів далі, мов шпиганий острогами, мов битий до крови батогами. Тоді то йому пострічалися Ґійом і П"єр, як він біг страшний до непізнання, як кинувся в каламутну воду потоку, мов звір, що бажає покласти останню перепону між собою й собаками. Йому мигнула в голові химерна думка про острівець посеред озера, немов це мала би бути непорушна схованка, коли б тільки він міг добратися до неї. Він марив про те, щоб дістатися туди вплав, та так, щоб ніхто не бачив, і заритися там потайки, тоді б він був безпечний від усякої погоні. І він біг. Аж ось нові стражники змусили його знову звернути з дороги; він мусів знову вертатися, обійти перехресну дорогу при озерах, і так його пригнали, прибили

знову до фортеці, від якої він вийшов. Була вже майже третя година. Вже більше як дві з половиною години він бігав і бігав ненастанно.

Перед ним показалася алея, насипана дрібним піском для кінних. Він перебіг її щодуху, грузнучи в розквашеній дощем глині. Далі наскочив на вузеньку заслонену доріжку, одну з тих розкішних стежок, які, мов колиски, отінені любим закоханим парами; нею він міг бігти досить довго, заслонений перед гонителями, і його надія знову віджила. Але доріжка виходила на один із тих страшних гостинців, широких і простих, де ганялися бішиклі, повози, ціла елегантна сутолока цього лагідного, мов серпанком прислоненого пополудня. І він знову шульнув у гущавину, знову наскочив на стражників і згубив нарешті всякий напрям, усяку думку. Це вже була тільки якась маса, якою перекидалися і яку попихали нагінці по своїй уподобі, стискаючи її щохвилі дужче і дужче. Він не почував нічого більше, тільки потребу бігти, бігти ненастанно, чимраз швидше. Перехрестя доріжок мигали одно за одним, він перебіг через широку поляну, де ярке світло майже отуманило його. Тут нараз він почув ось-ось за собою гарячий віддих погоні, пожерливе сапання, що вже пожирало його. Крики роздавалися, якась рука малощо не вхопила його, купа тіл тупотіла, юрбилася за нюхом його слідів. З останнім напруженням він підскочив, продерся, піднявся на ноги, знову опинився насамоті серед молодої, лагідної зелені і побіг, побіг щодуху.

Але це був кінець. Він ось-ось мусів звалитися з ніг. Його надірвані ноги відмовляли послуху, з вух капала кров, уста були покриті піною. Голосне, бурхливе сапання розпирало його боки, немов удари серця хотіли розірвати їх. З нього капали вода і піт; покритий грязюкою, розчіхраний, виголоднілий він валився з ніг більше від голоду, ніж від утоми. І ось крізь морок, що звільна заволікав його божевільні очі, він раптом побачив відчинені двері шопи за якимось двориком схованим між деревами. Він ускочив до шопи і зарився в солому, що лежала

між порожніми бочками. Тут не було нікого, крім товстого кота, що зараз утік. Ледве він зарився в соломі, як почув шалапання нагінки; агенти і стражники, стративши його слід, погналися попри дворика, мишкуючи попри укріплення. Стук важких чобіт затих, настала глибока тиша. Він притис обидві руки до серця, щоб притишити його биття і попав у мертвецьке остовпіння, тільки великі сльози капали з його затулених повік.

П"єр і Ґійом, спочивши чверть годинки, подались далі на прохід, дійшли до озера, перейшли через перехрестя Каскад. Вони хотіли вже вертатися до Нейлі, обходячи другим берегом озера, коли вмить їх заскочила злива і змусила сховатися під грубими, ще голими гілляками каштану. А коли дощ пускався ще дужчий, вони побачили за групою дерев якийсь дворик, маленьку кав"ярню і реставрацію і побігли до неї, шукаючи захисту. Вони ввійшли до залі чи радше веранди під шкляним дахом; тут стояло кілька малих мармурових столиків, а зрештою не було нікого. В домі, бачилось, не було й живої душі, немов він тількищо прокидався з зимового сну; чути було ще задавнену вогкість, мов у пустці, яка задля браку гостей стоїть замкнена від листопада до березня. За двориком була стайня і шопа – покриті мохом прибудівки.

– Алеж тут, здається, все ще позамикано, – сказав Ґійом, входячи до цього мовчазливого домика.

П"єр сів коло одного малого столика.

– Все ж таки нам не заборонять перечекати поки промине хмара.

Аж ось показався кельнер. Він удавав із себе дуже зайнятого, никав щось по буфету і приніс обом братам по чарці шартрези. Майже цілу годину вони ждали, поки перестане дощ, розмовляючи півголосно. Аж ось показалися стражники і поліційні агенти і почали нишпорити довкола реставрації. Певно зміркувавши, що згубили слід, вони вернулися сюди в тім переконанню, що той чоловік, перебігаючи, мусів заховатися десь у цьому дворику. І вони зручно обступили його з усякою обере-

жністю, заки приступили до докладного пошукування, щоб бути певними, що цим разом звір від них не втече. Обидва брати, побачивши ті заходи, почули глухий переляк. Це була та сама нагінка, яку вони спостерігали недавно, коли побачили втікача; а проте хто знає, чи не змусять і їх вилеґітимуватися, коли так не в пору заплуталися в ту сіть? Німим поглядом вони радились один з одним і одну хвилю думали йти геть, не зважаючи на зливу. Але зараз же зрозуміли, що це могло би скомпромітувати їх ще більше, і зважилися ждати.

Поліційний комісар Дюпо і агент Мондезір по якімось часі ввійшли до веранди, щоб перешукати реставрацію, коли їх люди надармо перетрясли шопу і стайню. Вони мали абсолютну певність, що втікач мусів бути тут. Дюпо, малий, худий панок, зовсім лисий і дуже короткозорий, з окулярами, виглядав знуджений і втомлений, як звичайно, хоча в душі був дуже цікавий і непохитно відважний. При собі він не мав ніякої зброї,але надіючися гіршого насилля, скаженої оборони застуканого вовка, він прирадив Мондезірові набити револьвера і держати його напоготові в кишені. Проте Мондезір, широкоплечий і підсадкуватий, мов гінчий пес, що всюди нюхав своїм розплесканим носом, мусів з ієрархічної пошани всюди пускати його наперед.

Крізь свої окуляри поліційний комісар бистрим позирком окинув гостей, що сиділи на веранді і, не зважаючи на них, подався на поверх, щоб оглянути поміщені там покої. Та власне коли Дюпо і Мондезір сходили з поверху, не знайшовши там нікого, змінилася сцена. Надворі піднявся крик, галас, біганина і метушня, а по хвилині показався директор поліції Ґасконь, що лишився був унизу для дальших пошукувань у прибудівках реставрації, попихаючи перед себе якусь невиразну купу лахміття й болота, котру держали два агенти. Це був той чоловік, той висліджений, гонений і нарешті зловлений звір, котрого оце знайдено в глибині шопи, в бочці, під сіном.

Ах! який окрик перемоги піднявся після довгої, понад кі-

лькагодинної погоні, після тієї скаженої нагінки, що випирала дух з грудей і знесилювала ноги! Лови на чоловіка, найдикіші, найзавзятіші з усіх! Втікача держали, попихали, волокли, штурхали й копали. А він, утікач, це була найнужденніша дичина, якийсь недобиток, зіссаний і посинілий після ночі, проведеної в повній листя щілині, мокрий по пояс після перебродження потоку; його нужденний одяг, промочений дощем, покритий болотом, висів на ньому пофалатаний, шапка була роздерта, руки й ноги криваві від страшного бігу через корчі, наїжені тернами й кропивою. У нього не було людського лиця; волосся прилипло до скронь, очі підпливли кров"ю і виповзли з ямок, ціле лице роздряпане, перекривлене страхом, лютістю і стражданням. Це був той звір, той утікач! Його пхали чимраз далі, поки він вкінці не повалився в сидячій позі при однім столику маленької кав"ярні, держаний чіпкими руками, що не переставали сіпати його.

В тій хвилі Ґійом почув перестрах, задеревенів на місці. Він ухопив П"єрову руку, а цей, зиркнувши, також зрозумів і також затремтів. Боже правий! Це ж Сальва! Той утікач був Сальва! Це його вони бачили, як гнав ліском, мов затравлений псами дикий кабан. Це він був ось тут, ця огидлива в"язанка, ця жертва нужди й бунту! І П"єрові в його тривозі знову привиділася нагло та невеличка рознощиця у брамі палати Дівіярів, та гарна білява дівчина, котрій бомба розірвала нутро.

Дюпо і Мондезір живо виявили свою радість разом з Ґасконом. Алеж цей чоловік не ставив ніякого опору, дав себе легко взяти як баран. І відколи був тут, так жорстоко держаний в руках, він поводив довкола себе змученим, безмірно сумним поглядом.

Він промовив. Це були його перші слова, сказані тихим, охриплим голосом:

– Я голодний.

Він умирав з голоду і втоми; від двох днів він не мав нічого в устах, крім тієї шклянки пива, що пив учора ввечері.

– Дайте йому шматок хліба! – сказав комісар Дюпо кельнерові. – Нехай їсть, поки підуть привести фіякра.

Один агент пішов шукати фіякра. Дощ перестав, чути було тоненький дзвінок біцикля, показалися знову екіпажі, в ліску почався знову рух елеґантного світу ген там по широких алеях, озолочених сонячним промінням.

А в"язень пожерливо кинувся на шматок хліба. Поки їв його з нестямним виглядом вдоволеного звіра, його очі зустрілися з поглядами присутніх гостей. В його сумних, кров"ю підбіглих очах заграли іскри; він здивувався, пізнавши П"єра і Ґійома. І вдивляючись в цього останнього, він виявляв, бачилось, прихильність вдячного пса, обіцянку, що буде мовчати непохитно. Він знову промовив, немов звертаючись до цього, на котрого вже не дивився, а також до інших, до товаришів, котрих тут не було зовсім:

– От дурниці бігти такечки!.. Не знаю, пощо я біг... А, нехай буде кінець, я готов!

ІУ. С у д

Остаточна розправа в процесі Сальва була визначена. Ґійом тільки з великим трудом дістав дві вступні картки. Коли точно в одинадцятій годині при відкриттю брами П"єр і Ґійом прибули на місце, їм видалося, що вже не доб"ються до середини. Всі хвіртки були позамикані, коридори позаставлювані бар"єрами, якийсь вітер тривоги віяв по відлюднім будинку, неначе влада боялася нападу анархістів з бомбами. І тут чути було ту темну, тривожну дрож, що оце вже три місяці трясла цілим Парижем. Обидва брати мусіли толкуватися при кожних дверях, при кожному бар"єрі, обсадженім військом, а коли вкінці добилися до залі розправ, там було вже повно, мов

набито здушеної публіки, що готова була душитися тут цілу годину перед приходом суду і мала надію не вступитися з місця яких сім або вісім годин, бо чутка була, що розправа буде переведена й закінчена відразу, без перерви. В тіснім відділі, призначенім для стоячої публіки, душилася збита купа цікавих, що припадково збіглися з вулиці, між якими зуміли прослизнутися також деякі приятелі і товариші Сальви. В другім відділі, що призначений для свідків, сиділи на дубових лавках запрошені, ті, що здобули собі вступ через протекцію; їх було забагато, вони тислися, сиділи майже один другому на колінах. А в самій преторії все вільне місце аж поза трибуналом було заставлене кріслами, мов у театрі. Тут сиділо упривілейоване елеґантне товариство, політики, газетярі, дами; купа адвокатів у тогах тіснилася де хто попав, по всіх кутах.

П"єр не знав ще залі розправ і здивувався: він уявляв собі її дуже парадною й поважною. А тим часом ця святиня людської справедливости видалась йому тісною, понурою, не особливо чистою. Естрада, де засідав трибунал, була така низька, що ледве видно було фотелі президента і двох вотантів. Різьби, балюстради, лавки – все було зі старого, почорнілого дубового дерева й додавало ще більш понурого вигляду тій залі, покритій темнозеленими обоями, з викладеною теж дубовими фляндрами стелею. Сім вікон тісних і високо прорізаних, прикрашених вузьким білими фіранками, пропускали бліде світло, що простою лінією розкраювало залю надвоє: з одного боку обвинувачений і його адвокат на лавках в тім холоднім світлі, з другого в тіні суд присяжних, відокремлений, запертий, немов у тісній клітці. Це був справжній символ: тут суддя безіменний, незвісний, а супроти нього оскаржений розкритий, обнажений аж до нутра душі. В глибині цього строго – сумовитого місця видно було невиразно понад трибуналом намальованого Христа, що важко піднімався з-за якогось сірого диму. З другого боку, де був годинник, понад лавою, що її мав засісти Сальва, виблискувало на темній стіні біле гіпсове погру-

ддя республіки.

Ґійом і П"єр застали вже тільки два вільні місця на останній лавці край відділу свідків, побіч перестінка, що відокремлював цю частину від місця для стоячої публіки. І коли Ґійом сів, то побачив невеличкого Віктора Матіса з ліктями, опертими об поруччя цього перестінка, і з бородою, опертою на схрещених руках. Серед його блідого лиця з тонкими губами іскрилися очі. Обидва вони пізнали один одного, але Віктор не ворухнувся і Ґійом зрозумів, що тут не місце обмінюватися привітаннями. І відтепер він мав те чуття, що Віктор нерухомо стоїть над ним з тими огнистими очима і німо та злобно чекає, що тут буде далі.

Тим часом П"єр обводив очима залю, лавки, всі ті тісні дерев"яні клітки для присяжних, для оскарженого, для оборони, для прокуратора республіки аж до возного, не минаючи столу з доказовими матеріялами і загородки, за якою ставлено свідків. Все те було порожнє; судовий слуга окидав усе останнім поглядом, адвокати швидко переходили з одного боку на другий. Здавалося, що це театр , де сцена ще порожня, а публіка, нудгуючи на своїх місцях, чекає початку вистави.

В залі зчинився галас. Ударила дванадцята, ввійшли судді присяжні, гучно розміщуючися по лавках мов череда. Були тут добродушні лиця, товстяки, одягнені по святочному, кілька худих, пригноблених з живими очима, були бороди й лисини, але всі разом творили якусь сіру, затерту, майже невиразну пляму в глибині тіні, що застелювала цей бік залі.Потім ввійшов трибунал. П. Дельомбардієр, віцепрезидент апеляційного трибуналу, сам обняв на сьогодні небезпечну честь ведення розправи. Він, як міг, додавав поваги своєму довгому, вузькому, зовсім білому лицю і виглядав дуже строгим, тим більше, що по обох боках його сиділи два вотанти, невеличкі й рум"яненькі, один брюнет, а другий бльондин. На прокураторському місці сидів уже п. Лєман, один з найзамітніших і найздібніших генеральних адвокатів, плечистий ельзасець з хитрими очима; його

присутність була знаком великої ваги, яку прив"язувано до цієї справи. Вкінці впроваджено Сальва серед грімкого стукоту жандармських чобіт. Його поява збудила таку безмірну цікавість, що всі в залі повставали з місць. На ньому була ще шапка і довге, широке пальто, що розстарався йому Віктор. Несподіванкою для всіх був вигляд його довгого, вихудлого обличчя, такого лагідного і сумного, з рідким, рудим, уже сивиною припорошеним волоссям, з гарними синіми очима, повними ніжности, мрій і вогню. Він кинув поглядом на публіку і всміхнувся до когось знайомого – може до Віктора або до Ґійома, а потім не рушився більше. Президент почекав аж настане тиша, і потім потяглися формальності, якими починається розправа. Далі один урядник перечитав гострим голосом безкінечний акт оскарження. Вигляд залі змінився, люди слухали утомлені, трохи нетерпеливо; від кількох неділь газети мололи і перемелювали цю історію. Тепер не було ані одного порожнього місця, ледве лишалася перед трибуналом маленька прогалина, потрібна для переслухання свідків. Цей величезний стиск різнобарвився ясними туалетами дам і чорними тоґами адвокатів, між якими щезали три червоні тоґи суддів на тій такій низькій естраді, що ледве видно було понад головами іншими довгобразе лице президента. Багато дехто цікавився присяжними, силкувався розпізнати дещо з їх лиць, застелених тінню. Інші не зводили очей з оскарженого, їх дивував його змучений і рівнодушний вигляд; він ледве відповідав на питання, які півголосно задавав йому його адвокат, молодий, як говорили, талановитий чоловік, з цікавим видом, що тремтів і нервово чекав нагоди покрити себе славою. А найбільшу цікавість, в міру дальшого відчитування акту оскарження, збуджував стіл з речевими доказами, де накладено різнорідних уламків: тріску, вирвану з брами палати Дювіярів, кусні гіпсового тинку, що обсипалися зі склепіння, брукову плиту, розтріскану силою вибуху, і інші почорнілі відпади. Особливо зворушувала всі серця коробка модистки, що лишилася ціла, а ще більше заспиртова-

не у фляшці щось біле, неозначене: це була маленька рука рознощиці, відірвана в лікті, захована таким способом, коли не можна було зберегти і покласти ось тут на стіл ціле нещасне тіло з розірваним бомбою животом.

Вкінці Сальва встав і президент розпочав переслухання. Противенство виявилося виразно аж до трагізму: тут суд присяжних в тіні, безіменний, що мав уже думку, вироблену під натиском загального переполоху, що засів тут на те, щоб засудити, – а тут оскаржений в повнім, яснім світлі, сам, нещасний, серед чотирьох жандармів, обтяжений злочинами цілої раси. Зрештою п. Дельомбардієр зараз прийняв супроти нього тон погорди й обридження. Він не був чоловіком нечесним, був одним із останніх репрезентантів давнього урядництва, совісного і простодушного, але новочасних вимог він не розумів зовсім і поводився з винуватими професіонально строго, мов біблійний Бог. А маленька фізична хиба, що затроювала його життя, це була шепелявість; це по його думці була головна перешкода, що не дала йому на судейськім уряді розвинути своїх прикмет геніяльного бесідника. Вона остаточно зробила його злобним аж до дикости, нездібним до лагідности інтеліґентного чоловіка. Коли він підняв свій тоненький, пискливий голосок при перших питаннях, дехто в залі почав посміхатися. Він чув це. Цей чоловік, такий комічний, відбирав і ту дрібку поваги, яку ще мала ця розправа, де ходило про життя чоловіка, в тій напханій цікавими залі, публікою, що мало не дущилася, пріла, холодилася вахлярами й жартувала. Сальва відповідав на перші питання з чемним, утомленим видом. Президент силкувався роздратувати його, жорстоко докоряючи йому за нужденне життя його молодости, перебільшуючи його хиби, осуджуючи неморальність його життя з мамою Теодорою і з Селіною – його малою донею, але він відповідав спокійно: так або ні, як чоловік, що не має з чим критися і приймає всю відповідальність за свої вчинки. Він признався цілковито до всього й повторив тепер своє признання зовсім спокійно, не міняючи

ані слова. Вибираючи палац Дювіярів для підкладення своєї бомби, він хотів надати своєму вчинкові правдивого значення, хотів дати упімнення багачам, сріблянникам, що скандально збагатилися крадіжжю й брехнею, щоб віддали частину спільного добра бідним робітникам, їх дрібним дітям і їх жінкам, що здихають з голоду. Тільки тут він оживився. Все перебуте горе, мов гарячка, припливло до його стуманілого, напівосвіченого мозку, де всуміш накопичились ідеї про новий поділ багатства,пересолені теорії про абсолютну справедливість і всесвітнє щастя. І тут він виявив себе тим, чим був справді, чоловіком чутливим, схильним до гарячкових мрій під впливом терпіння, зрештою тверезим і гордим, що бажав переробити світ після своєї сектярської логіки.

– Алеж ви втікали! – крикнув до нього президент гаркавим голосом, – тож не говоріть, що ви готові віддати життя за свою справу, готові на мучеництво.

Сальва гірко жалкував, що в Бульонськім ліску дав себе пірвати замішанню і глухій стеклості гоненого, травленого звіра, що не хоче дати себе взяти в руки. Він спалахнув гнівом.

–Я не боюся смерти, побачите самі...Коли б усі мали мою відвагу, то завтра ваша гнила суспільність була би зметена й настало би вкінці щастя.

Далі пішли безкінечні допити про приготування ним бомби. Президент завважив справедливо, що тут знаходиться одинока темна точка цілої справи.

– І так ви стоїте на тому, що вжитий вами матеріял був динаміт? Почуєте зараз знавців. Правда, вони не згоджуються між собою, але всі догадуються тут якоїсь іншої вибухової матерії, котрої не можуть означити докладно. Не приховуйте ж від нас нічого, коли кладете свою славу в тому, щоб розказати все.

Сальва нараз заспокоївся й відповів тільки односкладово, надзвичайно обережно.

– Дошукуйтесь, коли не вірите мені... Я сам один зробив бомбу, саме так, як я це вияснював уже двадцять разів. Аджеж чень не надієтеся, щоб я тут називав вам імена і компрометував товаришів!

І він не відступив від цієї заяви. Тільки при кінці ним опанувало непереможне зворушення, коли президент згадав про нещасну жертву, про невеличку розношицю, так гарну, таку біляву й ніжну, яку жорстока доля підіпхала там, де її ждала страшна смерть.

– Ви вбили одну із своїх! Це ж робітниця, бідна дівчина, що своєю кількацентовою заслуженою працею годувала себе і свою бабусю.

Голос Сальви душився в горлі.

– Га, це справді одно, чого мені жаль... Моя бомба певно не була призначена для неї. Нехай же робітники, нехай усі голодомори пам"ятають, що вона пролила свою кров за те саме діло, за яке й я проллю свою!

Переслухання скінчилося таким чином серед глибокого і сильного зворушення. П"єр почував, як Ґійом, сидячи побіч нього, тремтів у тій хвилині, коли оскаржений так спокійно стояв на тому, що не скаже нічого про вжитий ним вибуховий матеріял і приймає всю відповідальність за вчинок, за який має наложити головою. А Ґійом, мимовільним рухом обернувшись, побачив невеличкого Віктора Матіса, що, не ворушачись, усе ще опертий ліктями на поруччя, а бороду оп"явши на долоні, слухав з німим завзяттям. Але його лице було ще блідніше, очі горіли мов дві щілини, крізь які видно було месну пожежу, що не загасне ніколи.

В залі зчинився глухий гомін, що тривав пару хвилин. Задуха зробилася нестерпною, одна дама зомліла. Нарешті шепелявий голос президента зробив тишу.

Сальва стояв тримаючи в руці кілька листочків паперу. З трудом він дав зрозуміти, що бажає доповнити своє переслухання і відчитає заяву приготовану завчасу і в ній вияснить у-

сі причини свого замаху. Здивований і до глибини обурений п. Дельомюардієр вагався, силкувався не допустити того відчиту. Далі він зрозумів, що не випадає заткати уста оскарженому, і дозволив йому рухом не то гнівним, не то згірдним. І Сальва почав читати мов добрий, пильний учень, заїкуючися трохи, збентежений, виголошуючи інколи з особливим натиском слова, які очевидно справляли йому вдоволення. Це був окрик страждання й бунту, що виривався вже з грудей так багатьох видідичених. Там, внизу, страшенна нужда, робітник не може вижити за свою працю, ціла одна верства, найчисленніша і найвартісніша, вмирає з голоду, коли тим часом з другого боку упривілейовані, повні багатства по горло купаються в розкошах і не дають нікому навіть крихіт зі свого столу, не хочуть звернути ані крихітки цього накраденого багатства.І треба, значить, відібрати у них усе, страшними покликами розбудити їх з егоїзму, вибухами бомби заповісти їм, що надходить день справедливости. Це слово "день справедливости" викрикнув нещасливий грімким голосом, що розлігся по всій залі. Але найбільше зворушила всіх його пророцька заповідь: він сказав до присяжних, що віддає в жертву своє життя, що він не жде від них нічого, тільки смерти. "Але, – скінчив він, – із моєї крови виростуть інші мученики. Можете вислати мене на ешафот, але я знаю, що мій приклад породить інших смільчаків. Після мене прийде другий месник, потім ще один, потім знову нові, поки стара пережила суспільність не розвалиться і не настане нова, основана на справедливості, щастю, якого я є віщуном."

Два рази президент, гнаний нетерплячкою, силкувався перебити йому. Але він читав незворушено, совісно, мов осяяний, боячися виголосити невідповідно якийсь важливий зворот. Про цю заяву він певно думав увесь час тюремного ув"язнення. Це був рішучий причинок до його самовбивства, він віддав життя за славу, що вмер за людськість. І коли скінчив, то сів знову між жандармами. Його очі горіли, щоки облилися рум"-

янцем, лице ясніло великою внутрішньою радістю.

Щоб знівечити викликане враження, ту глуху мішанину жалю і страху, президент зараз перейшов до переслухання свідків. Було їх безкінечно довгий ряд, їх зізнання не збуджували великої цікавости, бо ніхто не мав сказати нічого цікавого. Завважено розумне зізнання фабриканта Ґрандідіє, що мусів віддалити Сальва наслідком деяких фактів анархістичної пропаганди. Також шурин оскарженого, механік Пуссен, показався дуже чесним чоловіком, показуючи все з доброго боку, а при тому без брехні. Але особливо довга дискусія була між знавцями, що й перед публікою не могли погодитися так само, як не згоджувалися у своїх писаних справозданнях. Правда, всім здавалося певним, що вжитий тут вибуховий матеріял не був динаміт, але що це був за матеріял, про це кожний висловлював найдивоглядніші і з іншими суперечні здогади. По тому відчитано реферат знаменитого вченого Бертеруа, що залагодив цю суперечку заключенням: маємо тут перед собою новий вибуховий матеріял чудово сильний, але його складу я й сам не знаю. Тепер прийшла черга на агента Мондезіра і комісара Дюпо; вони оповіли про погоню за оскарженим і про його турботне арештування в Бульонському ліску. Мондезір розвеселив слухачів військовими дотепами, які підсипав у своє оповідання. Натомість бабуся маленької рознощиці збудила біль, дрож обурення і співчуття. Це була маленька бідна бабуся, висушена і згорблена; оскарження було настільки жорстоке, що приволокли її сюди; вона тільки й знала, що обливалася слізьми, затуманила справу і не розуміла, чого від неї хочуть. Вкінці прийшли ще відводові свідки, довгий ряд майстрів, товаришів, приятелів, що всі стверджували однозгідно, що Сальва був чесний чоловік, інтеліґентний і відважний робітник, не пив ніколи, гаряче любив свою дочку і не здатний був до жодного злобного ані неделікатного вчинку.

Була вже четверта, коли закінчилося переслухання свідків. В розпаленій залі гарячкова втома гнала кров у щоки, а

якась червонява курява затемнювала бліде світло, що лилося крізь вікна. Жінки вахлювалися, чоловіки обтирали собі чоло. Але наметність спектаклю розпалювала у всіх очах жорстоку радість. Ніхто не ворухнувся з місця.

П. Лєман, генеральний прокуратор, розпочав свою промову широким, строгим голосом. Не вважаючи на чотирикутне жидівське лице з виразом упертости, він був відомий задля своїх зв"язків у всіх політичних таборах і задля своєї звинности, з якою завсігди був другом тих, що мали в руках владу. Цим вияснювалася його прудка кар"єра і незмінна прихильність, яку мали до нього всі. Відомо було, що він є адвокатом уряду. І справді, вже на самому початку своєї промови він натякнув на нове міністерство іменоване сьогодні рано, на мужа сильної руки, що має додати певности добрим, а нагнати страху злочинцям. Потім він з надзвичайною лютістю накинувся на нещасного Сальва, ще раз пройшов усю його історію і намалював його розбійником, уродженим на злочинця, почварою, що мусіла дійти до нйапідлішого замаху. Далі він узявся бичувати анархію: анархісти, це тільки купа волоцюг і злодіїв. Їх добре пізнали з пограбування палати княжни Гарт, що це за огидна погань ті люди, що величають себе апостолами анархістичної науки. Ось до чого веде застосування тих теорій! До грабунку і опоганення домів, поки прийде пора загального грабунку і великої різні. Майже дві години він говорив таким чином, нехтуючи правдою і логікою, дбаючи тільки про те, щоб зразити уяву, визискуючу тривогу, що опанувала Париж, махаючи, мов кривавою хоругвою, тією бідною малою жертвою, гарною дівчиною, показуючи жестом не то співчуття, не то перестрах, що дрожжю пройнявусю публіку, на її білу ручку законсервовану у фляшці зі спиртом. І він закінчив так, як зачав, додаючи відваги суддям присяжним, вмовляючи їх, що тепер можуть сповнити свій обов"язок і засудити убивцю, бо влада твердо постановила собі не поступатися ні перед якими погрозами.

Тепер прийшла черга на молодого адвоката, якому довірено оборону. Він справді сказав те, що мав сказати, цілком справедливо й ясно.Він вийшов із іншої школи, говорив просто, одностайно, дбаючи тільки про правду. Зрештою він задовольнився тим, що показав у власнім світлі історію Сальва, вважаючи його від дитячих літ жертвою фатальности, вияснюючи його останній вчинок усім тим, що він перетерпів, усім тим, що наклювалося в його мозку, затуманенім мріями. Чи ж його злочин не був злочином усіх? Чи ж весь загал не почуває себе трохи відповідальним за цю бомбу, що кинув бідний, голодом зморений робітник на порозі домівки багача, котрого ім"я значило для нього нерівний поділ, стільки розкошів з одного боку, а скільки нестатків з другого?І коли в наших бурхливих часах, серед пекучих проблем, підданих під загальний сумнів, один із нас стратить голову і схоче силою прискорити щастя, чи ж мусимо ми нівечити його в ім"я справедливости, коли ніхто з нас не може присягти, що й він не спричинився до його безумства? Він зупинився довше на історичному моменті, в котрому це сталося, на тій купі скандалів, на тих розвалинах, серед яких із старого світу в болях родиться новий, серед тієї страшної кризи страждань і боротьби. І він закінчив проханням до присяжних, щоб показали себе людяними, не піддавалися пристрастям і пострахам збоку, щоб своїм мудрим присудом заспокоїли суспільні верстви, а не увіковічнювали боротьби, даючи голодоморам нового мученика, котрому ті мусять помститися.

Минула вже шоста година, коли п. Дельомбардієр своїм тонким голосом, гострим і забавним, відчитав присяжним численні питання, які перед ними поставлено. Потім трибунал вийшов, непроникліва лава присяжних подалася до своєї залі нарад, а оскарженого випровадили геть. Серед публіки панувало тільки бурливе чекання, гамір гарячкової нетерплячки. Знову кілька дам зомліло; один пан також не витримав важкої пари і його винесли. Інші сиділи уперто, ніхто не рушився з місця.

– О, це не потягне довго, – сказав один газетяр. – Всі присяжні вже принесли в кишенях готовий засуд. Я придивлявся до них, поки цей адвокат говорим їм дуже мудрі речі. Їх ледве було видно; потопаючи в тіні, вони мали сердечно заспані лиця. Цікава річ, що мусіло тоді діятися в їх мізках?

П"єр знову взяв за руку Ґійома і почув, що його б"є пропасниця і розпука. Ні один, ні другий не промовив слова серед того бездонного суму, що огорнув їх з глибоких, незліченних причин, яких і самі вони не могли б висловити докладно. Здавалося їм, що все людське горе, їх любов, їх надії,страждання, які вони терпіли, – ось вони, заливають цю гамірливу залю, що вся тремтить від тієї драми, де мають розіграти егоїзм одних і підлота других. Звільна сутінок заволік її; без сумніву була думка, що нема потреби засвічувати канделябри, бо засуд швидко буде оголошений; до залі лилося тільки слабеньке світло, велика хвиля тіні, в якій стовплена юрба тонула, мішалася. Внизу за трибуналом дами в ясних туалетах виглядали як бліді привиди з пажерливими очима, а тоґи численних адвокатів творили велику чорну пляму, що звільна пожирала увесь простір. Темносірий Христос щез у сутінку, лишилася тільки різка пляма – погруддя республіки, мов одубіла голова мерця, що вирізувалася з півтьми.

Справді, по ледве чвертьгодинній нараді присяжні вернулися і пройшли, глухо гуркаючи чобітьми, вздовж дубових лавок. Трибунал знову зайняв своє місце. Подвоєне зворушення залягло в залі, глухий шепіт пронісся, немов подих тривоги порушив тими головами. Одні повставали, у інших мимовільно виривалися легкі окрики.Провідник лави присяжний, грубий пан з червоним, широким лицем, мусів чекати, поки дійшов до голосу. Гострим, трохи гикавим голосом він заявив:

– На мою честь і сумління, перед Богом і перед людьми суд присяжних відповідає на питання про вбивство так більшістю голосів.

Було вже майже зовсім темно, коли наново впроваджено

Сальва. Стоячи супроти суду присяжних, що щез у пітьмі, він появився з лицем, освітленим останнім промінням, що падало в вікна. Члени трибуналу також щезли, їх червоні тоґи почорніли. І що за вид являв оцей Сальва з заслуханим, худим, безтільним лицем, з очима повними мрій у хвилині, коли судовий секретар відчитував йому заяву присяжних!

Коли настала мовчанка і не було мови про влегшуючі обставини, він зрозумів. Його лице, що заховало дитинячий вираз, прояснилося.

– Значить – смерть. Спасибі, панове!

Потім він обернувся до публіки і силкувався в глибині щораз густіших присмерків віднайти лиця приятелів, про яких знав, що вони є тут. Цим разом Ґійом почув виразно, що він пізнав його, що ще раз посилав йому щире поздоровлення, всю оту вдячність, яку мав до нього за шматок хліба, уділений йому в днях нужди. Але він мусів також поздоровити Віктора Матіса, бо Ґійом побачив знову за собою цього молодого чоловіка, що стояв на своїм місці з розширеними, впертими очима, з якимсь страшним виразом на устах.

Решта, останні питання, нарада трибуналу, ухвалення засуду – все було покрите хвилею зворушення, що панувало в залі. Несвідомо заворушилося трохи співчуття і до вдоволення, яке збудив засуд на смерть, домішалася крихта здивування.

Почувши присуд на смерть, Сальва нараз випростався. І коли сторожі вели його геть, він зичним голосом крикнув:

– Нехай живе анархія!

Цей окрик не обурив нікого. Публіка розходилася з якоюсь нехіттю, немов би втома виссала всю пристрасть. Справді, увесь спектакль був занадто довгий, занадто важкий і кожному хотілося відітхнути свіжим повітрям, отрястися від цієї змори.

Вийшовши з залі, П"єр і Ґійом зустріли Віктора, що йшов сам у присмерку. Вони зупинили його, заговорили про його матір. Але молодий чоловік не слухав і своїми тонкими губами, голосом тонким і різким, мов ніж, він промовив:

– А, їм хочеться крови... Можуть відтяти йому голову, за нього буде помста.

У. К а р а

Ґійом хотів бути присутнім при тому, як будуть карати Сальва смертю; П"єр, стурбований тим, що не міг відвести його від цього, лишився вечером у Монмартрі в домі брата, щоб піти з ним разом. Колись, товаришуючи з аббе Розом у милосердних мандрівках по кварталі Шарон, він дізнався, що з одного дому, де жив соціялістичний посол Меж, положеного на розі вулиці Мерліна, можна бачити ґільотину. І він узявся бути братові провідником. А що кара смерти мала бути виконана в законний день, коло пів до п"ятої ранку одного з тих перших ясних травневих днів, то обидва брати не лягали спати, просиділи у великій робітні напівдрімаючи і зрідка перекидаючися словами. О другій годині вийшли з дому.

Ніч була чудово спокійна і ясна. На широкім чистім небі сяяв повний місяць, мов срібна лямпа, і сипав без кінця своє лагідне, сонне світло на заспаний Париж, що розточувався в безграничну далечінь. Здавалося, що перед твоїми очима закляте місто сну, в котрім не чути ані одного шепту, так воно знесилене втомою. Ціле море солодощів і погідности покривало, вколисувало його, притишуючи аж до сходу сонця гуркіт його праці й крик його страждання. А тим часом там, десь на далекім передмістю йшла таємна метушня, встановлювано величезного ножа, щоб зарізати чоловіка.

На вулиці Сент Елєтер П"єр і Ґійом зупинилися, позираючи на той безтямний Париж, повитий туманом, пройнятий дрожжю, простертий під казковим промінням. Аж до крайнього бульвару вони не зустрічали ані живої душі. Але тут, хоч би яка

була година, життя не зупинялося ніколи, бо коли позамикано винарні, кав"ярні, балі, то нужда та проступки,викинені на вулицю, вели далі своє нічне життя. Тут були всі ті, що не мали нічлігу, найнижча проституція, що шукала леговища, волоцюги, що спали на лавах, злодюжки, що шукали доброго влову. Дякуючи прихильній пітьмі випливало наверх усе дно Парижу і все його страждання. Порожні вулиці тепер належали до голодоморів без хліба і без даху, що не мали як показуватися на денне світло, до густої, змішаної і безнадійної маси,що тільки вночі вилазить із нор. І які то страховища цілковитого занедбання, які появи болю й розпуки! Який стогін далекого конання роздавався по Парижі того ранку, де на світанку мали ґільйотинувати чоловіка, замученого бідолаху!

Коли Ґійом і П"єр зійшли вниз вулицею Мучеників, Ґійом побачив на лаві простягненого старця, босі ноги якого вистромлювалися з обридливих, подертих чобіт. Німим жестом він показав його братові. Кілька кроків далі П"єр таким самим жестом показав дівчину в лахміттю, що, скулившися на порозі брами, спала з відкритим ротом. Вони не потребували говорити один одному голосно,який жаль і який гнів бурхав у їх серцях. Тут і там проходили парами помалу поліційні агенти, теліпали тих нещасних і змушували їх уставати і йти далі.Часом, коли хтось видався їм підозрілим і непокірним, вони вели його на інспекцію. Тоді до нужди тих видідичених доливався ще й гнів, ще й зараз тюрми, що часто з простого волоцюги робить злодія або і вбивцю.

На вулиці Мучеників і на вулиці Фобур Монмартр змінився образ нічної людности. Обидва брати зустрічали хіба запізнених нічних гостей, жінок, що волочилися вздовж домів, мужчин і дівчат, що частували одні одних кулаками. Далі, на великих бульварах, видно було гостей, що виходили з забав, блідих панів, що закурювали сиґари на порозі високих, чорних домів, з яких тільки на однім поверсі ясніли вікна серед нічної тьми. Якась пишно вбрана дама в бальовім строю йшла помалу пішки

зі своєю приятелькою. Звільна проїхало кілька фіякрів. Інші фіякри стояли вже кілька годин мов неживі – коні й візники спали. І в міру, як вони минали бульвари – бульвар Бон – Нувель після бульвару Пуассонєр, і дальші: бульвар Сен Дені, бульвар Сен Мартен аж до площі Республіки, нужда і страждання почали показуватися наново, чимраз гірші, зустрічалися занедбані й заморені голодом постаті, всі ті відпадки людства, що їх під ніч викинено на вулицю. Та ось уже надтягла армія замітачів, щоб прибрати вчорашнє сміття, аби Париж уранці побачив себе у пристійнім туалеті і не потребував червоніти за стільки огиди і стільки страховищ, нагромаджених лише за один день.

Але особливо, пройшовши бульвар Вольтера і зближаючися до кварталів Рокет і Шаронь, обидва брати почули, що входять у гніздище праці, де часто не вистачає хліба, де життя є мукою. П"єр почув себе тут, як дома, бо кожнісіньку з тих довгих, багатолюдних вулиць він колись обійшов не раз, а сто разів, коли разом з добрим аббе Розом відвідував зневірених, роздавав милостиню, підіймав дітей із ринштоків. І от немов жорстокий привид віджили в його душі всі ті драми, яких він був свідком, всі ті крики, сльози і криваві смуги, всі ті батьки, матері і діти, що, збиті накупу, мерли з недостатку, в бруді, в занедбанню – все те суспільне пекло, де він остаточно й сам утратив останню надію, відки втік, ридаючи, з тим переконанням, що милосердя є проста розривка багачів, ілюзійна і безхосенна. І це почуття ожило в ньому в цю досвітню годину, серед тієї дрожі очікування, незвичайно живо, коли він знову побачив цей квартал так само повний страждання, так само пригноблений, мов призначений на вічну недолю. Чи той старий дідусь, котрого аббе Роз одного вечора ледве відживив, не вмер учора з голоду он там у тому куті? А та дівчина, яку він сам одного ранку виніс на руках по смерті її батьків, чи ж не зустрів він її пізніше дорослою, яка валялася на тротуарі, ревучи там під п"ястуками сутенера? А їх були легіони, тих нещасних, як-

ких не можна було врятувати, котрі ненастанно родилися на нужду, так як чоловік родиться калікою. Вони з усіх боків падали в те море людської несправедливости, в той океан, що від віків стоїть усе на одній мірі, котрий надаремно силкуються вичерпати і котрий ширшає раз-у-раз. Яка важка мовчанка, яка густа пітьма лежить на тих робітницьких вулицях, де так і видно, що сон є близьким товаришем смерти! Голод блукає вулицями, недоля ридає, якісь неясні постаті, мов привиди, проходять і тонуть у глибокій темноті.

В міру того, як Ґійом і П"єр ішли далі, вони мішалися з чорними купками, з цілими гуртами цікавих пішоходів, що безладно і гамірливо поспішали до Ґільйотини. Вони плили, збігалися з усього Парижу, неначе гнані брутальною гарячкою, передсмаком смерти й крови. Та, не вважаючи на глухий клекіт цієї темної юрби, вбогі вулиці потопали в сутінку, ані в однім вікні у фасадах не було світла, не чути було навіть подиху робітників, підкошених утомою, звалених на сумні нужденні леговища, з котрих піднімуться аж пізніше при першім світанню.

Коли прийшли на площу Вольтера і П"єр побачив юрбу, що вже товпилася там, зрозумів, що їм годі буде дотиснутися до вулиці Рокет. Зрештою ця вулиця певно замкнена. Йому прийшло на думку обійти далі вулицею Фолі – Реньо, що йде поза тюрмою, а відтам дістатися на ріг вулиці Мерліна.

І справді тут вони опинилися в самоті й пітьмі. Величезний будинок тюрми з високими, голими мурами, облитими світлом місяця, схиленого вже до заходу, виглядав мов купа каміння, холодного й мертвого вже довгі століття. Далі при кінці вулиці вони знову потрапили в густу юрбу, в чимраз сильнішу течію, в безладний здвиг, в якому не видно було нічого, тільки бліді плями лиць. З великим трудом вони дотислися до дому на розі вулиці Мерліна, де жив Меж. Але віконниці квартири соціялістичного посла на четвертім поверсі були щільно позамикані, а в рамах усіх інших вікон, повідчиняних навстіж видно було стиск голів. А внизу винний склеп і приналежна до

нього заля на першім поверсі були освітлені газом і напхані гостями, що, гомонячи та викрикуючи, очікували видовища.

– Я не смію йти нагору і стукати до Межа, – сказав П"єр

– Ні, ні! І я не хочу! – скрикнув Ґійом.– Ввійдім хіба сюди. Побачимо, може ось тут із балькону буде дещо видно через голови людей.

Заля на першому поверсі мала широкий балькон, заповнений тепер дамами й панами. Та проте брати здужали пропхатися сюди і стояли кілька хвилин озираючись, силкуючися глянути в далечінь. Між двома тюрмами, великою і малою Рокетою, вуличка, піднімаючись вгору, розширювалася і творила немов квадратову площу, отінену чотирма рядами платанів понад тротуарами. Низькі будинки, хоровиті дерева, ціле те бридке вбожество розверталося, бачилось, безмірним пологом понад землею аж геть до безкрайого неба, де заходив місяць, а споза нього виблискували зорі. А площа була зовсім порожня, тільки геть ззаду видно було маленький, незначний рух; два ряди поліціянтів стримували юрбу й відтискували її у всі бокові вулиці. Тут не було п"ятиповерхових кам"яниць, тільки з одного боку на вилеті вулиці Сен-Мор, занадто віддалена, а з другого на розі вулиць Мерліна і Фолі Реньо. Таким чином навіть із найдогідніше положених вікон було майже неможливо побачити щонебудь. А ті цікаві, що товпилися на вулиці, бачили тільки плечі поліціянтів, та проте цей людський натовп більшав з кожною хвилиною, і з кожною хвилиною голосніше лунав її клекіт. Дякуючи розмовам пань, що близько них перехилилися через поруччя, чатуючи тут уже довгенько, обидва брати могли зрештою дещо добачити. Було пів до четвертої. Ґільйотина вже мусіла бути встановлена. Цей малий, неозначений рух внизу означав, що помічники ката прикріплювали ножа на ґільйотині перед тюрмою під деревами. Ліхтарня звільна ходила сюди-туди, п"ять або шість тіней мигало на землі. І більше нічого... Площа була немов велика темна яма, обведена з усіх бокі суцільною стіною оцієї гамірливої юрби, якої не було видно. А

понад нею не було нічого, тільки склепіння блискучої винарні, що ясніли, мов ліхтарня серед моря. А далі довкола спав ще квартал бідноти й праці, робітничі будівлі чорнілися, а високі, холодні комини фабрик не мали ще на собі високих димових шапок.

– Тут не побачимо нічого! – сказав Ґійом. Обидва вони не могли витримати більше. Те, що тут бачили й чули, наповнювало їх обридженням. Знуджені очікуванням, всі ті цікаві на бальконі і в сусідній залі помалу взялися їсти й пити. Кельнерам духу не ставало, розносячи пиво, дороге вино, цукерки, навіть холодні печені. А це ж були глядачі з маючої верстви, багаті панове, елеґантна публіка. І ось посеред диму сиґар пішли сміхи, слизькі та їдкі жарти, гарячково неспокійний галас. Та що, коли надокучить, то треба проводити час, як можна. А внизу, коли брати переходили партерову залю, знайшли там той самий стиск, той самий галасливий здвиг, ще побільшений викрикуванням кількох здорових гільтяїв у робітничих блюзах, що пили вино літрами при буфеті. Малі столики також були зайняті. В залі клекотіло від усякого народу, що приходив і виходив, щоб прохолодити свою нетерплячку. І що за народ! Сама шумовина, самі волоцюги, все, що від самого досвітку волочилося, шукаючи щасливого випадку і тікаючи від праці.

Та потім, вийшовши на вулицю, Ґійом і П"єр зазнали ще більшої прикрости. В юрбі, що її стримували поліціянти, не було нічого, як тільки розбовтана грязюка до самого дна, проституція і злочини, завтрішні убивці, що прийшли побачити, як треба вмирати. Брудні, розпатлані дівчата мішалися з купами волоцюг, снували посеред юрби і рипіли обридливі співанки. Інші бандити, стоячи купками, розмовляли, сперечалися про те, хто з славних ґільйотинованих умирав найбравіше; особливо про одного всі були одної думки, говорили про нього як про великого воєводу, як про героя безсмертної відваги. Мимо йдучи, чути було кінці страшних речень, описи ґільйотини, паскудні самохвальби, обкапані кров"ю бруди. А понад усім тим бе-

стіяльна гарячка, пристрасть до смерти, що затуманювала весь цей народ, нетерплячка, щоб свіжа, червона кров поплила вже раз спід ножа, щоб її видно було на землі, щоб пополоскатися в ній. Але на оцю смертну кару, що мала бути виконана не на звичайнім убивці, прибули також люди німі, з палкими очима; вони ходили, кружляли з очевидною екзальтацією вірних; чути було, що в їх душах росте і міцніє заразлива мономанія помсти і мучеництва.

Гійом думав про Віктора Матіса і зараз же пізнав його у першім ряді, між цікавими, котрих зупиняв поліційний кордон. Це був він, з тим сухим лицем без заросту, блідим і загостреним. Невеликий на зріст, він мусів підніматися на пальці, щоб бачити щонебудь. Побіч нього була висока руда дівчина, що жестикулювала дуже живо, але він мовчав, не говорив нічого, уважав з напруженням, вп"явши в тюрму свої очі, ті круглі, палкі, гострі очі нічного птаха, що бачать у темноті. Поліціянт і його відіпхнув брутально, але він вернувся на те саме місце терпеливо, насичений ненавистю, хотячи бачити навмисно, щоб міг ненавидіти ще сильніше.

Журналіст Массо побачив П"єра і заговорив до нього з веселим видом:

– Ей, пане Фроман, і ви були цікаві прибути сюди?

– Так, я тут з братом. Але боюсь, що не багато зможемо побачити.

– Певно, коли лише тут стоятимете.

І зараз чемненько, як услужливий чоловік, що любив показати свою могутність відомого журналіста, перед котрим падуть кордони, він додав:

– Коли ласка, прошу за мною! Власне офіцер поліційний є мій приятель.

Не чекаючи відповіді, він зупинив офіцера і говорив щось до нього стиха, живо, придумав якусь історію про двох товаришів, що прийшли з ним, щоб подати опис страчення. Офіцер зразу вагався, заперечував, а потім махнув рукою на знак по-

годження, спонуканий тим глухим острахом, який завсігди має поліція перед газетярами.

– Ходіть живо! – сказав Массо, тягнучи за собою обох братів.

Ті здивовані побачили, як кордон поліціянтів розступився перед ними і вони опинилися в широкім, вільнім просторі. Тут було тихо, безлюдно, спокійно. Ніч бліда, досвітні проблиски починали сипатися з неба, мов дрібнесенький попіл. Провівши братів навпростець поперек площі, Массо зупинив їх близько тюрми і промовив:

– Я піду до середини, хочу бути при тому, як він устане і буде одягатися. Проходжуйтеся тут, огляньте все, тут ніхто не буде вас питати ні про що. Зрештою я швидко вийду.

Тут було зі сто осіб, розсипаних у тіні, журналистів і так собі цікавих. По обох боках вимощеної дороги, що від брами тюрми вела до гільйотини, поставлено бар"єри, такі дерев"яні, рухомі бар"єри, які ставлять при театральних касах, щоб люди не тислися. Деякі вже тепер стояли,спершися ліктями на ті бар"єри, щоб бути як можна найближче делінквента, коли цей буде проходити. Інші проходжувалися звільна, розмовляли півголосом. Зблизились і обидва брати.

Під гілляками, серед ніжної зелені першого листя стояла ґільйотина. Зразу вони не бачили нічого, тільки її, осяяну мигкітливим світлом недалеко газового ріжка, огник якого уже пожовк при денному світанню. Власне кінчили її встановлення без великого шуму: чути було тільки рідкі і глухі удари молотка; а тим часом помічники ката в чорних сюртуках і в високих циліндрах з чорного шовку дожидали, проходжувалися з виразом нетерпеливости. Але вона сама – з яким же виразом підлости й ганьби лежала вона розпластана на землі, мов огидна якась звірюка, що, бачилось, сама бридиться тієї роботи, яку має сповнити! Невже? Оце була та машина, що має мститися за суспільність, давати добрий приклад? Оцих кілька дилів, розложених плазом на землі, а на них угору два інших дилі, лед-

ве три метри заввишки, у шпугах яких ходить ніж! А де той великий ешафот, помальований червоним, на який входилося по сходах на десять східців, який піднімав угору свої величезні, криваві руки, панував над стовпленою юрбою і сміло показував народові всі страховища кари?

Відколи цю звірюку скинули на землю, вона зробилася підлою, підступною і трусливою. І коли там, в тій убогій залі суду людська справедливість тоді, як засуджували чоловіка на смерть, являлася без маєстату, то сьогодні, того страшного дня, коли вона виконувала свій засуд, вона не була нічим, як страшною різаниною при допомозі найдикішої, найогидливішої машини.

Ґійом і П"єр придивлялися до неї, і дрож обридження ворушила їх єство. Звільна розвиднялося, квартал виринав із темені, зразу сама площа з двома супротилежними, низькими і сірими тюрмами, потім дальші доми, винні шиночки, робітні надгробних пам"ятників, склепи з вінцями і квітами, яких тут найбільше задля близького сусідства з кладовищем Пер Ляшез. Тепер видно було докладно оддалік в широкому крузі чорну стіну юрби, а також вікна і балькони, наповнені головами; видно було людей навіть на дахах. Мала Рокет, обернена сюди чолом, була перемінена на якусь дискретну трибуну для запрошених. В середині широчезного порожнього простору порушувалися звільна самотні кінні поліціянти. Та в міру того, як небо роз"яснювалося чимраз більше, поза юрбою цією в цілім кварталі будилася праця вздовж широких, безкінечно довгих вулиць, великі терени яких зайняті самими робітнями, розпочатими будівлями та фабриками. Розлягалося важке сапання, машини і майстрі пішли в рух, вже й дими заклубилися з цілого лісу високих цегляних коминів, що з усіх боків піднімалися з тіні.

І Ґійом зрозумів, що ґільйотина була тут якраз на місці в тім кварталі нужди та праці. Тут вона розсілася у себе дома, як здобуток і як погроза. Бо чи ж не до неї ведуть темнота,

вбожество і страждання? І чи ж не на те кожний раз установлюють її серед цих робітничих вулиць, щоб тримати у страху тих видідичених, голодоморів, розлючених вічною несправедливістю, які щохвилини готові до бунту? Її не видно у кварталах багатства й розкоші, там нема кого лякати нею. Там вона була б безхосенна, виглядала б у всій своїй дивовижній жорстокості як брудна пляма. Вся страшна трагіка була в тім, що цей чоловік, який, збожеволівши з нужди, кинув бомбу, мав бути гільйотинований саме ось тут, на тім нужденнім помості.

Тим часом розвиднилося, вибило пів до п"ятої. Далека, зворушена юрба почула,що зближається рішуча хвилина. Якась дрож пронеслася в повітрі.

– Він зараз вийде, – промовив Массо, виходячи з брами. – Однак цей Сальва, кажіть що хочете, відважний собі!

Він оповів, як його збуджено, як до камери ввійшли директор тюрми, слідчий суддя Амадіє, сповідник і кілька інших осіб. Сальва спав твердо, але як тільки розкрив очі, зараз усе зрозумів, запанував над собою, стояв блідий, але випростуваний. Він убрався без нічиєї допомоги, не прийняв чарки коньяку й сиґарети, що подав йому добродушний духівник, так само лагідним, але рішучим рухом руки відсунув набік розп"яття. Потім живо, без одного слова, довершено його туалети: йому зв"язали руки назад, ноги вільно спутали шнуром, сорочку розірвали аж до рамен. Він усміхався, коли йому додавали відваги і випростовувався твердо, боячись тільки одного – нервового ослаблення. Він мав тільки одно бажання, в котрому зосереджувалося все його єство – вмерти як герой, стати мучеником тієї гарячої віри в правду і справедливість, за котру він гинув.

– Тепер там вписують акт його смерти до протоколу, – говорив Массо. – Станьте ближче, обіпріться на бар"єр, коли хочете бачити його зблизька... Знаєте, я був блідніший і дужче тремтів, ніж він. Здавалося би, що мені все байдуже, а проте бачити того чоловіка, який іде на смерть – ні, це не є приємна

річ. Не можете собі уявити тих зусиль, тих заходів, які роблено, щоб урятувати його. І ніщо не помогло, кара смерти була конечною, здається, навіть у тих очах, що вважають її помилкою. А була дуже гарна нагода дарувати йому життя, коли його донечка, маленька Селіна, написала до президента республіки того гарного листа, що я перший його опублікував. Оцей лист може похвалитися тим, що зробив мене славним.

При імені Селіни П"єр, уже й без того зворушений очікуванням страшного видовища, почув, що йому тиснуться сльози до очей. Він уявив ту дівчинку, уявив разом із сумовитою і безнадійною мамою Теодорою в голій, холодній цюпі, до якої батько вже не вернеться ніколи. Звідти він вийшов одного ранку з гнівом у душі, з порожнім шлунком і з розпаленим мозком і зайшов аж сюди, між оці дві палі, під ніж!

Массо розповідав дальші подробиці. Лікарі були люті, бо боялися, що їм не віддадуть тіла делінквента зараз по екзекуції. Але Ґійом уже не слухав. Опершися об дерев"яний бар"єр, він ждав, вліпивши очі у браму тюрми, досі ще замкнену. Його руки тряслися, дилькотіли, а на лиці був вираз такого перестраху, немов би він сам ішов на смерть. Знову показався кат, невеличкий чоловічок з видом невдоволення; він квапився, щоб скічити якнайшвидше. А там, серед купки інших панів,що були у сюртуках, присутні показували собі начальника таємної поліції Ґансконя, що напустив на себе холодний урядовий вираз, і слідчого суддю Амадіє, що, всміхаючись, дуже старанно вдягненим прибув сюди, не зважаючи на ранкову годину, з обов"язку і гордощів, мов на п"ятий акт славної драми, автором якої вважав себе самого. Серед далекої юрби піднявся голосніший крик і Ґійом, підвівши голову на хвилину, побачив знову дві сірі тюрми, платани, вкриті зеленню, доми, обліплені народом, а понад тим бездонно блідо-лазурове небо, на якому в тріюмфі починало сходити сонце.

– Ось він! Видимість!

Хто сказав це? Легкий, глухий шелест при відкриттю бра-

ми вдарив усіх по серцях. Скрізь, де не глянь, витягнені шиї, вліплені погляди, припинені віддихи. Сальва показався на порозі. Коли духівник, поступаючи взадгузь, ішов перед ним, щоб закрити собою ґільйотину, він зупинився: він хотів побачити і пізнати її, заким наблизиться до неї. Випростуваний, з голою шиєю він показався з довгобразим, постарілим лицем, що його поорали надто гіркі життєві пригоди, зник незвичайний блиск огнистих, задуманих очей. Надхнення окрилювало його, він умирав у своїх мріях. Коли помічники наблизилися, щоб підтримати його, він знову відсторонив їх. Дрібними кроками він поступав так швидко, так прямо, як тільки дозволяв шнур, яким були спутані його ноги.

Нараз Ґійом відчув на собі звернені на нього очі Сальва. Наближаючися, засуджений спостеріг, пізнав його, а коли проходив віддалений від нього ледве на два метри, усміхнувся до нього слабо і впер у нього свій погляд так глибоко, що Ґійом навіки мусів відчути його вогонь. Яку останню думку, який останній заповіт він лишив йому до думання, може до виконання? Ґійом почув у нутрі такий біль, що П"єр, боячися, щоб його брат не скрикнув проти власної волі, поклав йому свою руку на рам"я.

– Нехай живе анархія!

Сальва видав цей окрик, але його голос, змінений, здушшений, згубився серед великої тиші. Кілька осіб поблизу поблідли, далека юрба стояла мов мертва. Посеред широкого порожнього місця заржав кінь під одним поліціянтом.

А потім почалася обридлива товкітня, сцена несказанно брутальна і підла. Помічники ката кинулися на Сальву, що зближався помалу з піднесеною головою. Два вхопили його за голову, та, знайшовши тут тільки рідке волосся, не могли зігнути його і мусіли всім своїм тягаром налягати на його карк. Тим часом два інші вхопили його за ноги і з розмахом кинули його на дошку, що почала хитатися і котитися. Штовхаючи та копаючи, вони всунули його голову в отвір, і все те серед та-

кого замішання, з такою жорстокою дикістю, що виглядало на знівечення докучливого звіра, якого треба було якнайшвидше позбутися. Ніж упав вниз з важким, глухим стукотом. Два довгі потоки крови бризнули з перетятих артерій, ноги задригали судорожно. І більше нічого. Кат машинальним жестом потер собі руки, а один із помічників узяв відтяту, закривавлену голову до невеличкого коша, щоб покласти її до великого коша, до якого одним розмахом дошки скинено вже тіло.

Ах, цей глухий стукіт, цей важкий удар ножа! Ґійом почув, як він залунав далеко, по цілім кварталі нужди і праці, аж у нутро вбогих кліток, де тисячі робітників у оцій самій хвилині встають до тяжкої денної праці! Тут він набирає страшного значення, сіє лютість проти несправедливости, божевілля мучеництва, болющу надію, що розлита кров прискорить перемогу видідичених. А П"єр під час тієї підлої товкітні, під час тієї огидної різанини вбивчої машини почув, як більшає у нього льодова дрож. Йому нараз привиділося інше тіло, тіло гарної молоденької бльондинки, якій відламок бомби розірвав живіт, яка лежала під склепінням брами коло палати Дювіяра. Кров текла з її ніжного тіла так само, як бризкала з перетятої шиї. Кров за кров, це немов вічно сплачуваний борг людського нещастя, і ніколи чоловік не може викупитися від страждання...

А понад площею, понад юрбою стояла незаколочена велика тиша ясного неба. Як довго тривала ця погань? Може цілу вічність, в усякім разі дві або три хвилини. Вкінці народ прокинувся, стрепенувся мов від сонної змори; у всіх тряслися руки, у всіх були бліді лиця, а в очах світилося співчуття, обридження й перестрах.

П р а в д а

(Уривки з останньої повісті)

Вчора, вечером у середу прибув Марко Фроман, учитель із Жуанвіля, з жінкою Жанвієвою й донечкою Люізою до Майбуа, щоб тут, як щороку, провести місяць вакацій у бабусі й матері своєї жінки, у пані Діпарк і пані Бертеро, чи то пак у "двох дам", як їх звали у містечку. Майбуа, повітове місто з 2000 мешканців, було віддалене лише 10 кілометрів від села Жуанвіля і лише 6 кілометрів від Бомонту, великого і старого університетського міста.

Серпень почався нечуваною спекою. В неділю, в часі роздавання нагород у школі, розгулялася страшенна буря; та й останньої ночі пройшов уливний дощ, а повітря все ще не освіжилося і було важко та парно під олов"яним небом. Обидві дами, що вставали о шостій, щоб заздалегідь поспішити на службу Божу о сьомій, сиділи вже в їдальні в партері, дожидаючи молодого подружжя, але ті, мабуть, не квапилися.

На столі, накритім білою цератою, стояли вже готові чотири філіжанки,а оце вийшла Пеляжі, невеличка рудоволоса служниця з великим носом і тонкими губами, з машинкою до кави в руках. Вона служила вже 20 років у пані Діпарк і могла дозволити собі дещо.

– Гарно! – воркотіла вона. – Коли кава вистигне, то я не буду винна тому.

І воркотячи сердито собі під ніс, вернулася знову до кухні.

– Алеж це непростимо, – промовила гнівно пані Діпарк. – Можна б подумати, що Марко робить це навмисно, щоб ми запізнювалися на богослуження, скільки разів він тут.

– Може їм буря вночі не дала спати. Я вже перед тим чула, як вони ходили по кімнаті, – сказала, лагодячи настрій, пані Бертеро.

Пані Діпарк мала 63 роки. Була це висока особа з дуже ще чорним волоссям, з холодним, правильними зморшками поораним лицем, суворими очима і наказуючим носом. Довгі літа провадила вона на площі св. Максентія, напроти катедри в Бомонті торгівлю модним крамом "під ангелом хранителем". Та по наглій смерті мужа, що – було говорено – була спричинена банкрутством одного католицького банку, вона зрозуміла настільки, що спродала склеп і, маючи коло 6000 франків ренти, оселилася в Майбуа, де в неї був невеличкий домик. Від того часу минуло вже близько 12 років, а її дочка, пані Бертеро, що також овдовіла, швидко й собі оселилася тут зі своєю, тоді одинадцятилітньою донечкою Жанвієвою. Нагла смерть зятя завдала старшій дамі нового клопоту. Він був урядовцем при фінансах; вона нерозумно вірила в його будучину, але він умер у бідності, лишивши на її клопіт жінку й дитину. Відтоді обидві вдови жили в малім, понурім домику без радощів, самітно, віддаючись виключно набожності. Лише пані Бертеро, висока, темноволоса дама, подібна до матері, з журливим та заляканим поглядом, яку муж ніжно любив, заховала в серці солодкі спогади про той короткий час життєвих радощів і щастя, і по її зів"ялих губах блукав іноді неясний усміх безнадійної туги.

Приятель покійного Бертеро, іменем Сальван, колишній учитель у Бомонті, тоді інспектор початкових шкіл, пізніше зроблений директором учительської семінарії, висватав Жанвієву, якої був опікуном, за Марка Фромана. Бертеро, вільнодумець, не ходив до церкви, але жінці не боронив ходити, а іноді в ніжній поблажливості й сам відпроваджував на службу Божу. А Сальван, ще більший вільнодумець, що вірив лише в науково доведені правди, у приятельській нерозвазі впровадив Марка в цю побожну родину, не багато турбуючись конфліктами, які могли з цього виникнути. Впродовж трьох років від часу

свого шлюбу Жанвієва, колись одна з найліпших учениць у Візиток в Бомонті, цілком зайнята любов"ю до свого мужа, почала справді чимраз більше занедбувати релігійні обов"язки , так що тепер уже й не молилася. Пані Діпарк була за це дуже недобра, хоча молода жінка, перебуваючи на вакаціях у Майбуа, совісно ходила з бабунею до церкви. Але невмолима старушка, що ніяк не хотіла згодитися на шлюб Жанвієви з Марком, сердилась дуже на нього, закидаючи йому, що він відчужив від неї душу її внучки.

– Три чверти на сьому! – промовила вона знову, почувши биття годинника на близькій вежі. – Ніяк не встигнемо впоратись на час.

Вона приступила до вікна й дивилася на площу Капуцинів. Малий домик стояв на розі тієї площі й церковної вулиці. Він мав лише один поверх; у партері ліворуч і праворуч від коридору були їдальні й гостинна; кухня й пральня містилися ззаду, виходячи на вогке, темне подвір"я; на поверсі були праворуч два покої пані Бертеро; нарешті під самим дахом, насупроти покоїка Пеляжі були ще дві маленькі кліточки, де жила Жанвієва ще малою дівчинкою і де радісно приміщувалася й тепер, коли зі своїм мужем прибувала до Майбуа. Але яка ж олов"яна тиша, яка вогка сутінь стояла у всіх кімнатах того малого домика! Церковна вулиця, що починалася біля парафіяльної церкви св. Мартина, була така вузенька, що возом годі було їхати по ній,і вічний присмерк стояв навіть опівдні над старими, занедбаними фасадами домів і над мостовою з нетесаних кругляків, куди служниці й господині просто виливали помиї з кухонь. А на північ простяглася гола площа Капуцинів, загороджена високим причілком старого манастиря, де жили Капуцини на спілку з "братами християнської школи": Капуцини обслуговували велику й гарну каплицю, а Боніфатри утримували дуже велику школу в бокових забудованнях манастиря.

Пані Діпарк дивилася коротку хвилину на безлюдну площу, тиху як церква,куди лише нечутними кроками пересувалися по-

божні, темні постаті, а тільки в певних годинах дня її оживлював рій шкільної дітвори. Звільна прогомоніли удари дзвону в лінивому повітрі, і стара ще з більшою нетерплячкою обернулася, коли двері відчинилися і ввійшла Жанвієва.

– Нарешті! – сказала. – Снідаймо. Година вже пробила.

Жанвієва, висока, струнка бльондинка з пишним волоссям і повним життєвої охоти та веселости лицем, що його унаслідувала від батька, засміялася дитячим сміхом, який лишився у неї й на двадцять першім році, і показала блискучі, білі зуби. Та пані Діпарк наново наморщила чоло, коли побачила, що Жанвієва сама.

– Що, Марко ще не готов?

– Зараз прийде, бабусю; він приведе Люізу.

Вона обняла матір, що сиділа мовчки, і защебетала, як то їй заміжній жінці бачити себе знову в домі, де прожила дитячі роки. Старенька, люба площа Капуцинів, де вона знає кожний камінчик і де кожний космик трави мов рідний їй. І поки вона, весело щебечучи для заповнення прикрої хвилини, стояла при вікні з радісними окликами, побачила, як площею проходили дві знайомі чорні постаті.

– А бач, отець Филип і брат Фульґенцій! А куди вони це так рано?

Два священики йшли звільна невеличкою площею і, бачилось, заповнювали її понурістю своїх ряс під навісом низького, важкого та хмарного неба. От. Филип, мужицького роду, плечистий, з круглим червоним лицем, вилупленими очима, великим ротом та широкими вилицями, чоловік 40-літній, був префектом студій в інституті у Вальмарі, прегарній маєтності єзуїтів недалеко від Майбуа. Брат Фульґенцій, невеличкий, червоноволосий, сухоребрий чоловік таких самих літ, був зверхником над трьома іншими братами,що разом із ним тримали школу. Говорили, що він був нешлюбним сином одного лікаря психіятра, який і сам умер збожеволівши, і служниці, – нервовий, дразливий чоловік, непосидяча, амбітна голова. Він голо-

сно і з живими рухами переконував про щось свого товариша.

– Сьогодні по полудні роздаватимуть нагороди у школі, – пояснила пані Діпарк, – і о. Филип, щирий прихильник шановних братів, робить їм ту честь і сам роздає нагороди. Він певно вчора прибув з Вальмарі і йде оце з братом Фульґенцієм, щоб удвох обговорити ще деякі зарядження.

Її слова перервала поява Марка, що нарешті прибув, несучи на руках дволітню Люізу, яка, обхопивши його за шию обома ручками, радісно сміялась та кричала.

– Гоп – гоп – гоп! гоп – гоп – гоп! – кричав Марко входячи. – Ми їдемо залізницею. Швидше годі прибути!

Марко Фроман був не так високого росту, як його брат Матвій, Лука чи Іван, з вужчим, подовгастим лицем, над яким панувало високе чоло, чоло Фроманів. Та що особливо робило його приваблюючим – це його очі, ясні, лагідні очі, що зазирали аж до дна душі, і м"який, чарівний голос, що захоплював духа, серце і всю людську істоту. Вуса і рідкі фаворити відслонювали трохи повні, але різкі і добрі уста. Як усі сини П"єра і Марії Фроманів, учився він ремесла – літографії; маючи сімнадцять років, він одержав дозвіл і прийшов до Бомонту, щоб там докінчити своєї освіти і навчання при великій літографії Папон – Лярош, що майже для всіх шкілФранції постачала атласи, шкільні мапи і географічні картини - посібники. Але тут у нього перемогло замилування до вчителювання так, що він склав вступні іспити до вчительської семінарії в Бомонті, яку й закінчив, маючи 20 років, і одержав свідоцтво зрілости та кваліфікацію на молодшого вчителя. Здобувши пізніше ще й сертифікат здібности на вчителя та ставши дефінітивним учителем у Жуанвілі, він на 27- му році одружився з Жанвієвою, завдяки допомозі свого приятеля й опікуна Жанвієвої Сальвана, що увів його до дому двох дам і щиро радів та зворушувався пишним розквітом любови обох молодят. І оце вже три роки жили Марко й Жанвієва у своїм селі, що мало ледве 800 мешканців, не зважаючи на вбожество й обмеження, не вважаючи на зав-

одові прикрості, жили веселі й щасливі своєю молодою любов"ю та обопільним посіданням.

Пані Діпарк охолодила веселість батька й дитини поважним докором.

– Ну, та й залізниця! За моїх молодих літ поштові фургони ходили швидше за вашу залізницю! – сказала вона. – Квапмося, бо напевно прийдемо вже запізно.

Вона сіла за стіл і вже наливала молоко до філіжанок. І поки Жанвієва встановлювала високий стільчик малої Люізи між собою і своєю матір"ю, Марко весело, ніби вибачаючись, сказав:

– Я затримав вас, правда? А цьому тільки ви винні, бабусю, бо у вас так чудово спати, серед того спокою, що тут панує.

Пані Діпарк пила каву і не вдостоїла його ніякої відповіді. Лише пані Бертеро, що спочивала сумовитим поглядом на своїй доньці, щасливій жінці й матері, прояснила лице слабою усмішкою. І немов мимохіть, оглянувшись звільна довкола, сказала тихим голосом:

– Ах так, спокій! Чоловік навіть не чує, що живе на світі.

– А проте, – говорив далі Марко, – чули ми вночі коло десятої якийсь галас. Жанвієва не могла надивуватися: на площі Капуцинів нічний галас!

Але цим старанням сказати щось жартівливого, Марко ще гірше попсував справу. Бабуня відповіла з ображеною міною:

– Це певно люди йшли з каплиці Капуцинів. Учора о десятій правилася суплікація до найсвятішого сакраменту, а шановні брати водили туди тих із своїх учнів, що цього року приймали причастя. Ну, а виходячи з церкви діти трохи говорили та сміялися. В усякім разі це ліпше, як ті погані дитячі гри без моральности й релігії.

Ніхто не відповідав на це, і в кімнаті залягла неприємна тиша, серед якої чути було лише калатання ложок у філіжанках. Це була стріла на Маркову школу, на його світське навчання

та на ті "погані" забави. Та Жанвієва кинула на його благальний погляд, і він переміг свою дразливість і, обертаючись до пані Бертеро, почав швидко знову говорити, оповідав про життя в Жуанвілі та про своїх учнів із замилуванням учителя, що у своїй роботі знаходить джерело вдоволення й радости.

В тій хвилині тишу порожнього, понурого кварталу знову перервав голос дзвонів, що звільна, жалібно залунав у душнім повітрі.

– Останнє дзвонення! – скрикнула пані Діпарк. – Я ж казала, що ми не встигнемо.

Вона встала й гонила до поспіху дочку і внучку, що ще не подопивали кави, коли в тім знову увійшла Пеляжі, бліда, вся тремтяча, з аркушем газети "Малого Бомонтця" у руці.

– О пані, то щось страшне, жахливе! Розношик газети говорить. . .

– Що таке? Говори бо!

Служниця не могла прийти до себе.

– Оце тількищо... знайдено малого Зефірина, братанка сусіднього вчителя... в його покоїку... замордованого.

– Що? Замордованого?

– Так, пані, задушеного... і в сорочці... і всякі огидності поповнено на ньому...

Всі перелякалися, навіть пані Діпарк жахнулася.

– Малий Зефірин, братанок жидівського вчителя Сімона, такий горбатенький але дуже гарний хлопчик! Він був католик, бідненький, і ходив до школи до Боніфратрів і певно був у церкві вчора вночі, бо недавно вперше приступив до причастя. Ох, лишенько! То вже мабуть є такі родини, що на них тяжить якесь прокляття.

Марко слухав переляканий, сдубілий.І нараз промовив пристрасно, забуваючи себе самого:

– Вчителя Сімона я знаю дуже добре. Він лише двома роками старший за мене і разом зі мною був в учительській семінарії. Це ясна голова, ніжне серце, як рідко. Це бідне дитя,

того католика – братанка він узяв до себе з милосердя і з рідкою сумлінністю посилав його до школи до Боніфратрів. А тепер на тобі, таке страшне нещастя.

Він схопився з крісла, тремтячи зі зворушення.

– Біжу до нього! Мушу побачити, що там сталось, і, коли можна, допомогти йому в його турботі.

Але пані Діпарк ледве й слухала його. Вона домагалася від пані Бертеро і Жанвієвої, щоб вони швидше вбиралися, і побігла з ними до церкви. Останній голос дзвонів прогомонів, і душна тиша знову залягла на порожній площі Капуцинів. Марко передав малу Люізу під догляд Пеляжі і також вийшов з дому.

Новозбудована школа в Майбуа складалася з двох окремих крил – одного для хлопців і одного для дівчат. Стояла вона на площі ім. Республіки насупроти також нової і в тім самім стилю збудованої ратуші. Обидва будинки, блискучо білі, якими гордилось ціле містечко, розділені були головною вулицею, що йшла поперек площі і виходила одним кінцем на гостинець, що вів до Бомонту, а другим до Жуанвіля. Ця вулиця, при якій трохи далі внизу стояла також і парафіяльна церква св. Мартина, була головною артерією комунікації та торгівлі в містечку і весь день оживлювалась численними возами та пішоходами. Але за школою панувала самота й тиша, і між плитами тротуару виростала трава. Бокова вуличка, при якій стояли лише плебаня та торгівля папером пань Мільо, вела з цього тихого кута площі Республіки на площу Капуцинів. От тим то Марко за кілька хволин ходу був уже на місці.

Обидва подвір"я шкільного будинку припирали до бокової вулички і були відділені одно від одного двома вузькими огородцями, з яких один був призначений для вчителя, а другий для вчительки. В партері того крила, де була хлоп"яча школа, зумів Сімон відділити одну кімнатку, в якій і помістив малого Зефірина. Хлопчик був братанком його жінки Рашелі, з дому Лємanівни, а внуком убогого жидівського кравця Лємана, що разом зі своєю жінкою жив у нужденнім домику при вулиці

Крутій, нужденнішій вулиці в цілім Майбуа. Батько, Даніель Леман, десятьма роками старший від своєї сестри Рашелі, з фаху механік, оженився був з любови з католичкою, сиротою Марією Прініє, що була вихована монахинями, а потім стала кравчинею. Молодята любилися дуже сердечно, а коли народився малий Зефірин, його не христили і виховували без всякої релігії, бо батько й мати з днлікатности не хотіли присвоювати його жадне своїй релігії. Але по шістьох літах Даніеля постигла страшна смерть: колесо машини вхопило його й потрощило перед очима жінки, що якраз принесла була йому полудновати. Пригноблена цим страшним ударом, ввіпхана назад у погляди своїх дитячих літ, Марія побачила у своєму нещастю кару Божу за те, що вийшла заміж за жида, дала хлопчика охристити і віддала його в школу Боніфратрам. Та в тім часі показалося і виступало у хлопця чимраз більше дідичне каліцтво: він горбатів. Мати, що надаремно боролася зі своїм серцем, яке не покидало спогадів про коханого мужа,бачила в тому нову, невмолиму кару Божу за свій гріх. Журба, ненастанна таємна боротьба в її душі, надсильна праця звалила її з ніг і вона вмерла, коли Зефіринові було одинадцять літ і він приготувався до першого причастя. Тоді Симон, хоч сам бідний, узяв хлопця до себе,щоб він не був тягаром родичів його жінки, і в своїй доброті та толеранції вдовольнявся тим, що давав йому утримання, дозволяючи приступати до причастя й ходити далі до школи Боніфратрів.

Кімнатка, в якій жив Зефірин, перед тим комірка, що була приладжена для нього бідненько, але чисто, мала лише одно вікно, малощо вище як мостова сумежної вулиці; воно виходило на найвідлюдніший кут площі за школою. І коли того ранку Міньо, молодший учитель, що жив на першім поверсі, коло сьомої години сходив униз, побачив, що вікно було відчинено настіж.

Міньо, селянський син, вступив до вчительської семінарії в Бомонті так само, як був би вступив до духовної семінарії,

просто лише на те, щоб уникнути важкої селянської праці. Він був білявий, з коротко обстриженим волоссям і з широким,вісповатим лицем, що надавало йому прикрого вигляду; та в суті це незлий чоловік, навіть добродушний, лише все дбалий про те, щоб не зашкодити своїй кар"єрі.Хоч мав 25 літ, він не квапився женитися,але зволікав з цією як і зі всякою іншою справою, готовий ухопити всяку нагоду, яку наверне йому доля. Пристрасний риболов, він уживав тих перших вакаційних днів на те, щоб ловити рибу в Вервіллі, річці, що перепливала поза фабриками Майбуа, і власне в блюзі й солом"яним капелюсі, з вудкою на рамені вибрався був іти з дому. Та тут здивувало його широко відкрите вікно Зефіринове, хоча хлопець звичайно вставав дуже вчасно, і він підійшов та зазирнув до кімнатки через вікно.

Та ледве зробив це, задеревенів з переляку і крикнув:

– Мій Боже! Бідна дитина! Мій Боже, мій Боже, а це що таке? Яке ж страшне нещастя!

В малій кімнатці, оббитій ясними тапетами, панував іще спокій, тиха атмосфера щасливого дитинства. На столі стояла мальована статуетка Пресвятої Діви, обік лежали книжки, кілька образків святих, усе чистенько поскладано в порядку.Мале біле ліжко було недоторкане, хлопчик ще не лягав спати. На помості лежало лише одно перевернене крісло. А обік нього, на ліжнику, лежало худеньке тіло бідного малого Зефірина в сорочці, з посинілим лицем, із слідами проклятої руки на шиї хлопчика, за яку його задушено. Роздерта сорочка відслонювала хребетний стовп, його каліцтво, видне тим виразніше, що ліве рамено було заложене догори за голову. І не вважаючи на синяві і блідість, вказувало те личко ще всю свою принадну красоту. Це була правдива головка ангела з білявим, кучерявим волоссям, що обрамовувало ніжне дівоче личко з синіми очима, тонким носом, прегарними дрібними устами, що при усміху творили ямочки на щоках.

Зі страху й переляку Міньо не міг нічого сказати лише:

– Мій Боже! Мій Боже! Страшенно, страшенно! Гей на поміч! Чи нема там нікого? – кричав він на всю площу.

Панна Рузер, учителька, почула крик і надбігла. Вона раннім ранком вийшла в огородець, щоб глянути на свою салату, що гарно росла від уливних дощів. Вона мала 32 роки, була висока і статна, але не гарна, з рудавим волоссям, круглим, широким лицем, великими сірими очима, блідими губами й гострим носом, що свідчив про її жорстоку, хитру й зажерливу вдачу. Хоч не дуже принадна, вона була, як говорено, на добрій стопі з інспектором елементарних шкіл, красунем Морезеном, і це причинялось до її авансу. Зрештою була вона дуже покірною міському парохові аббе Кандієнові, а також Капуцинам і Боніфратрам і особисто водила своїх учениць на катехізацію та на релігійні вправи.Коли побачила страховище, розсипалась і вона окриками переполоху.

– Господоньку святий, змилуйся над нами! Це ж убивство, душогубство! Ай, Господоньку милосердний!

Та коли Міньо кинувся крізь вікно влізти до покою, вона зупинила його.

– Ні, ні, не лізьте! Треба вперед оглянутись, покликати людей.

Коли панна Рузер оглянулась за підмогою,побачила о. Филипа і брата Фульґенція, що, надходячи з площі Капуцинів, де Жанвієва й обидві дами бачили їх у переході, власне виходили з вузької вулички. Вона підняла руки до неба, немов сам Бог оце з"явився їй.

– О, шановний панотче, шановний брате, ходіть швидко, швидко, тут лихо скоїлося!

Обидва духовні надбігли і аж здригнулися, побачивши таке страхіття. Енергійний і розумний отець Филип стояв німо,а вразливий брат розсипався пристрасними окриками.

– Ах, бідна дитина! Що за огидний злочин! Така тиха, добра дитина, найліпший з усіх наших учнів, такий побожний, такий гарячий у релігії. Але годі ж нам стояти тут надворі, мус-

имо поглянути, як це там сталося.

Панна Рузер не сміла вже тепер зупиняти їх, і брат уліз до кімнати вікном; за ним уліз також отець Филип, який, побачивши обік трупа клубок паперу, підняв його зараз. Учителька лишилася надворі, більше з обережности ніж зо страху, і хвилину затримала ще й Міньо. Що дозволили собі слуги Божі, це було може недозволене для простих учителів. І ось, поки брат з новими окриками сильного зворушення нахилився над непорушним тілом, не доторкаючись його, розвинув о. Филип, усе ще не кажучи ані слова, зім"ятий у клубок папір і, бачилось, уважно придивлявся до нього. При тому він обернувся до вікна плечима, так що видно було рухи його ліктів, але не видно паперу, а тільки чути було його шелест. Це тривало пару секунд. Тим часом Міньо вскочив також до кімнати і побачив, що клубок складався з газети, а разом з нею був зім"ятий ще вузький пояс білого паперу.

– А це що?

Єзуіт глянув на вчителя і сказав спокійно своїм низьким, повільним голосом:

– Вчорашнє число "Малого Бомонця", з 2 серпня, і дивним способом зім"ятий з ним оцей взірець до писання. Адіть, о!

Він мусів показати папір, бо Міньо вже перед тим бачив у його руках. Він тримав його у своїх грубих пальцях, так, що видно було лише слова "Любіться між собою", виписані гарною англійською мовою. Папір був подіравлений і забруднений. Вчитель ледве встиг кинути на нього оком, коли біля вікна почулися нові окрики перестраху.

Це власне надійшов Марко, і вид бідної замордованої дитини наповнив його жахом і гнівом. Не слухаючи оповідання вчительки, він ускочив також вікном до кімнати. Присутність двох духовних була для нього несподіванкою, та від Міньо він почув, що він і панна Рузер прикликали їх, коли вони у хвилині викриття злочину переходили вулицею.

– Не руште його, не змінюйте нічого! – крикнув Марко. –

Треба зараз повідомити бурмістра і поліцію.

Тим часом знадвору збіглося ще кілька людей, а один парубок побіг зараз покликати урядників. Марко тим часом озирався далі по кімнаті. Над маленьким трупом бачив брата Фульґенція, переможеного співчуттям, з заплаканими очима, як нервовий чоловік, що в сильних зворушеннях тратить владу над собою. Марка вхопили за серце ті знаки зворушення, бо й його душа була збентежена до дна при виді сповненого тут огидного злочину. Ледве свідомо для нього самого в його душі ворухнулось якесь відчуття, що пізніше мало скріплене вернутися знову. Але в тій хвилині щезла ця перелетна думка. Він бачив лише о. Филипа, що зворушений, але спокійний усе ще тримав у руці число газети та каліграфічний взірець. На хвилину єзуіт обернувся, немов бажаючи заглянути під ліжко, а потім знову виступив наперед.

– Адіть, о! – промовив він не запитаний, показуючи обидва папери, – це я знайшов на помості, зім"яте в клубок. Очевидно вбивця силкувався заткнути дитині цей клубок у рот, а коли йому це не вдалося, задушив її. Бачите, цей взірець забруднений слиною і подіравлений зубами дитини. Правда, пане Міньо, клубок лежав ось тут, коло ноги столу? Ви ж бачили його?

– А так, – сказав учитель, – я зараз завважив його.

Міньо наблизився, щоб іще раз глянути на взірець, та на диво собі побачив, що правий ріжок папірця був відірваний. Він не пригадував собі, щоб бачив той відірваний ріжок раніше, коли єзуіт вперше показував йому той папірець. Певно цей ріг був тоді закритий його грубими пальцями, що держали цей вузький папір. Він і сам не знав докладно, як воно було, ця незначна обставина якось затерлася в його пам"яті і докладно про це він уже не міг би сказати.

Тим часом Марко взяв папір до рук і приглянувся йому уважно.

– Ах, так! Сліди зубів видно. На жаль, цей папір дасть нам

мало вказівок, бо такі літографовані взірці каліграфії продають по всіх склепах; вони не особисті. Та гов! тут унизу видно щось мов ініціяли, посплітані букви, але не зовсім чіткі.

О. Филип нахилився без поспіху.

– Думаєте, що це ініціяли? Мені здається, що це пляма від чорнила, напівзамазана слиною та слідом зуба тут обік.

– Пляма від чорнила? Ні! Це справді ініціяли, та на жаль замазані й нечіткі.

Потім побачив, що ріжок був віддертий.

– А тут вгорі бракує ріжка. Певно також зубами віддертий. Чи ви не знайшли того шматочка?

О. Филип відповів, що не шукав його. Він знову розгорнув число газети й обдивлявся його докладно, а Міньо тим часом шукав на помості. Не знайдено нічого. Зрештою не прив"язувано ніякої ваги. Марко згоджувався з духовним на те, що вбивця зразу пробував заглушити крики хлопця, втискаючи йому клубок паперу в рот, а потім переляканий задушив його. Дивною і незвичайною появою був каліграфічний взірець, зім"ятий разом з числом газети. Число газети "Малий Бомонтець", це було зовсім зрозуміле, це всякий міг мати в кишені. Але цей взірець, відки він узявся, як він знайшовся тут, зім"ятий і здушений у клубок, немов зліплений докупи з аркушем газети? Всякі припущення були тут можливі, і це вже було завдання суду при допомозі слідства віднайти правду.

Марко почув у страшній пітьмі тієї драми подув нещастя над собою, немов якась ніч, повна страховищ, нараз почала насуватися.

– Демон вилазить із темної своєї ями, – проворкотів він мимовільно.

Тим часом гурт людей перед вікном ще побільшився; між іншими прибігли також обидві пані Мільом, властительки близького паперового склепу. Пані Александрова Мільом, висока бльондинка з лагідним виразом обличчя, і пані Едвардова Мільом, також статна, але брунетка й енергійна, були зворушені

тим більше, що Віктор, синок останньої, також ходив до школи до Боніфратрів, а Себастіян,син першої, був учнем Сімона. Вони цікаво слухали оповідання панни Рузер, що перед групою розповідала всі відомі їй деталі, поки люди ждали приходу бурмістра та жандармів.

– Вчора вечером була я в каплиці Капуцинів на суплікації до святого сакраменту; так було гарно, так піднесено. І малий Зефірин також був з дітьми, що цього року вперше приступали до причастя. Аж серце раділо, дивлячись на нього! Виглядав, мов анголик.

– Мій син Віктор не був на суплікації; йому ще лише дев"ять літ, – сказала пані Едвардова. – Але чи ж Зефірин ходив сам? Чи ніхто не проводив його додому?

– О, це ж пару кроків відси до каплиці, – сказала вчителька.– Брат Ґоржія мав поручення відводити дітей, що живуть далі і яких батьки не могли бути в церкві. А щодо Зефірина,то пані Сімонова просила мене вважати на нього, і я привела його додому. Він був дуже веселий, відчинив віконниці, що полишив був лише приперті, і вліз вікном до кімнати, ще й крикнув, сміючись голосно,що це простіша й вигідніша дорога. Я ще потім постояла хвилину, поки він засвітив свічку.

Марко, що вийшов був з кімнати, слухав уважно цього оповідання.

– А котра то була година? – запитав.

– Рівно десята, – відповіла панна Рузер. – Власне годинник на вежі св. Мартина вибив десяту.

Дрож пробігла по всіх. Це оповідання, як бідний хлопчина весело вскочив вікном до кімнати,в якій мав знайти таку страшну смерть, ухопило всіх за серце. А пані Александрова лагідним тоном висловила думку,що виринула була одночасно у багатьох.

– Це було необережно лишати саму дитину ночувати в такім на відшибі положенім покою та ще й з таким низьким вікном. Треба було вікно заґратувати.

– Він усе замикав віконниці, – сказала панна Рузер.

– А вчора замкнув, поки ви були тут? – запитав Марко.

– Ні, не можу сказати цього. Коли я лишила його, щоб іти додому, він власне засвітив був свічку і порядкував образки святих на своїм столику, а вікно стояло нарозтіж відчинене.

– Пан Сімон часто журився тим вікном, – докинув і від себе молодший учитель Міньо, – і радив перенести хлопця десь до іншої кімнати. Він усе доконче поручав йому замикати віконниці. Але здається, що хлопчина не все сповняв те порученя.

І духовні тим часом повиходили з кімнати. О. Филип, поклавши газету і взірець каліграфії на столі, не промовив ані слова, а тільки придивлявся та прислухався і з особливою увагою слідкував за кожним словом, кожним рухом Марковим, а брат Фульґенцій не переставав розсипатися жалібними промовами. Нарешті промовив єзуіт, що, бачилось, хотів вичитати з очей молодого вчителя хоч будь-що:

– То ви думаєте, що це міг зробити якийсь нічний волоцюга, що, бачучи хлопця самого, вліз до кімнати вікном.

Марко прирікав не висловлювати ніяких здогадок.

– О, я не думаю нічого, це вже річ суду, шукати та віднайти винного. А в тім – ліжко не рушене, а хлопець був у самій сорочці, очевидно збирався йти спати. Це веліло би здогадуватися, що злочину доконано зараз по десятій. Візьмім так, що хлопець іще чверть години, а щонайбільше пів години забавлявся образками. Тоді, бачучи, що хтось чужий влізає до кімнати, мусів би кричати і хтось мусів би чути його. Ви, панно, не чули нічого?

– А нічогісінько! – відповіла вчителька. – Коли пів до одинадцятої я лягла спати, скрізь довкола було тихо і спокійно. Потім аж коло першої години в наслідок бурі я пробудилася.

– Свічка лише трохи надпалена, – сказав Міньо. –Значить убивця згасив її, заким назад виліз вікном. А вікно лишив зовсім відчиненим, так як я його застав.

По тому ствердженню, що, бачилось, підпирало здогад про нічного волоцюгу, який кидається на свою жертву і душить її, настала коротка мовчанка серед малої купки людей, що тремтячі та пригноблені стояли тут разом. Ніхто не хотів висловити ніякого здогаду, кожний гнув у собі свої думки про всякі неймовірні та неможливі випадки. Бурмістра й жандармів усе ще не було. Нарешті о. Филип запитав:

– А пан Сімон хіба виїхав куди?

Ще зовсім оголомшений своїм зворушенням із-за страшної події Міньо видивився на нього. Марко відповів замість нього здивований:

– Сімон певнісенько дома. Чи ж йому не дано знати?

– Їй-богу, ні! – скрикнув Міньо. – Я зовсім стратив голову. Пан Сімон учора був на бенкеті в Бомонті, але певно вернувся ще вночі. Його жінка трохи нездорова. Певно вони ще й досі сплять.

Було вже пів до восьмої, але набовдурене небо було таке понуре, так важко нависло хмарами, що в тім закамарку вулиці здавалося, що ше стоїть сірий досвіток. Молодший учитель, не гаючись, побіг до Сімона. "Гарне пробудження, – думав він, – приємну новину маю принести своєму зверхникові!"

Сімон був сином незаможнього жида годинникаря в Бомонті; у нього був брат Давид, трьома роками старший за нього. Сімонові було несповна 15, а Давидові 18 літ, коли їх батько, зубожілий через процеси, вмер нагло від нервового пораження. По трьох роках умерла також їх мати у великій бідності. Давид, старший син, пішов до війська, а Сімон записався до вчительської семінарії, яку й скінчив із дуже добрим свідоцтвом. Потім був десять років молодшим учителем у Дербекурі, сусіднього містечку. Тут, маючи 26 літ, оженився з любови з Рашелею Леманівною, дочкою вбогого кравця на Крутій вулиці, що в Майбуа мав досить багато замовників. Вона була надзвичайно вродлива, високого росту, з важким, чорним волоссям і чудовими оксамитовими очима, а чоловік оточив її любов"ю,

що була близькою до обоження. З їх подружжя було у них двоє дітей. Йосип чотириліток і Сара – дволітня дівчинка. Склавши іспити на вчителя, Сімон – рідкий приклад швидкого авансу – був іменований на 32 році життя старшим учителем у Майбуа, де пробував оце вже два роки.

Марко не дуже любив жидів у наслідок від віків унаслідженої антипатії. Над причиною цього, не зважаючи на велике вільнодумство свого ума, він ні разу ще не задумувався. Проте, з Сімоном він був на "ти" і приятелював із ним ще відколи вони були товаришами в семінарії. Він вважав його чоловіком дуже інтеліґентним, дуже добрим учителем, з усієї душі відданим обов"язкам свого фаху. Та при тому він добачав у нього надмірний педантизм, прив"язання до букви, рабську покірність приписам та дисципліні і вічне побоювання, щоб не наразитися зверхникам, "не бути зле записаним". В тім пізнавав Марко застрашення та пригноблення його раси, наслідок довговікових переслідувань,що виявлялися в душі народу ненастанним страхом перд кривдою й насиллям. При тому Сімон мав певну підставу до побоювань, бо його іменування в Майбуа, малім, клерикальнім містечку, де була школа Боніфратрів і впливовий манастир Капуцинів, викликало майже скандал. Його жидівське походження вибачали лише завдяки його бездоганному поводженню та його гарячому патріотизмові, що виявляв себе часто надхненними славословіями на озброєну Францію, яку він уявляв собі переможною володаркою всього світу.

І ось прибіг Сімон у супроводі Міньо. Низький, худий і жилавий, з коротко обстриженим рудавим волоссям і рідкою борідкою, він мав сині, лагідні очі, тонкі уста і гострий, горбатий ніс своєї породи; та взагалі лице з млявими рисами і трохи хоровитою фарбою не робило приємного враження. Він був так вражений страшною подією, що робив враження п"яного: він хитався сильно і белькотів щось невиразне, його руки дуже тряслися.

– Чи ж це можливе, Боже небесний? Таке здичіння, така

нелюдяність!

Коли надійшов проти вікна, зупинився вражений, вперши очі в маленького трупа, тремтячи всім тілом. Всі присутні – обидва духовні, торговки папером, учителька дивилися на нього мовчки, дивуючись, чого він не плаче.

Нарешті Марко, зворушений до дна душі, приступив до нього, взяв його за руки, обняв його щиро.

– Кріпись, любий друже, кріпись! Мусиш зібрати всю силу!

Не слухаючи його, Сімон нараз обернувся до Міньо.

– Прошу вас дуже, Міньо, підіть до моєї жінки. Не хочу, щоб вона бачила це. Вона дуже любила свого братанка, та вона занадто хора й слаба, щоб могла знести цей страшний вид.

І коли молодий чоловік віддалився, він промовив наново зламаним голосом:

– Ах, що за пробудження! Виємково ми заспали трохи довше. Моя бідна Рашеля спала, а щоб не будити її, лежав і я ще і снував усякі вакаційні пляни... Вночі, прибувши додому, я розбудив її; тут іще й буря додала їй страху, і вона до третьої години вдосвіта не могла заснути.

– А коли ти прибув додому? – запитав Марко.

– Саме 20 хвилин перед північчю. Жінка запитала мене, яка година, і я поглянув на годинника.

Панна Рузер промовила із здивуванням:

– Але в ту пору не приходить сюди ніякий поїзд.

– Я не приїхав залізницею, – відповів Сімон. – Бенкет протягнувся так довго, що я запізнився на той поїзд, що відходить о 10-тій 30 хвилин, і наважився пройти тих 6 кілометрів пішки, не маючи терпіння ждати на північний поїзд. Я дуже квапився, турбуючись жінчиним здоров"ям.

О. Филип усе ще стояв спокійний і мовчазний. Але брат Фульґенцій не міг стримати себе, щоб не поставити деяких запитань.

– Двадцять хвилин перед північчю? В такім разі злочин певно був уже давно сповнений. І ви нічого не бачили, не чули?

– Зовсім нічого. На площі не було ані живого духа, буря вже надходила здалека. Я прийшов додому, не стрінувши ані душі людської. Увесь дім лежав у найглибшім спокою.

– А хіба ж ви не подумали заглянути, чи бідний Зефірин вернувся із каплиці й чи спить? Хіба ви не заглядали до нього кожного вечора?

– Ні. Бідний хлопчик був уже дуже самостійний і мав свою волю, а ми лишали йому якнайбільше свободи. А при тому так було спокійно й тихо скрізь, що мені і в голову не шибнула думка переривати йому сон. Я пішов просто до своєї кімнати, стараючись робити якнайменше шуму. Я поцілував своїх дітей і ліг зараз до ліжка, ще хвилину побалакавши з жінкою, яку на радість я застав значно здоровішою.

О. Филип, потакуючи, кивнув головою й перервав нарешті мовчанку.

– Так, так, усе це дуже натуральне, – промовив.

Усі присутні, бачилось, були тієї самої думки, й припущення, що якийсь нічний волоцюга коло пів до 11-ої допустився злочину, а потім утік вікном, яким уліз уперед, набирало чимраз більшої ймовірности. Сімонове оповідання потверджувало те, що говорили Міньо і панна Рузер. А обидві пані Мільом пригадували собі навіть, що коли западала ніч, бачили якогось підозрілого чоловіка, який волочився по площі.

– Так, багато лихих людей волочиться по вулицях! – сказав єзуіт. – Надіймося, що поліція винайде убивцю, хоч її завдання в усякому разі буде не легке.

Тільки в Марковій душі бунтувалося щось проти того припущення про якогось невідомого волоцюгу, що буцім то кинувся на хлопчину, хоча він перший напав був на цю думку. Але чим далі, тим ясніше він почував її неймовірність. Чи не слід би радше допустити, що той хтось був знайомий хлопцеві, що говорив із ним зразу ласкаво і збудив у ньому повне довір"я? Але це було таке неясне, що Марко, бачивши все це одну хвилину перед собою немов освічене блискавкою, зараз знову опи-

нився в пітьмі, в непевності суперечних здогадів. Він задовольнився тим, що спокійно промовив до Сімона:

– Всі свідоцтва згідні, правда швидко виявиться.

Врешті, майже одночасно з поворотом Міньо, що переконав паню Сімонову не виходити з покою, надійшов бурмістр в супроводі трьох жандармів. Дарра, підприємець – будівничий що дороблявся великого маєтку, був сильно збудований мужчина, 42-літній, з круглим лицем здорової фарби, коротко обстриженим бльонд волоссям, гладко обголений. Поперед усього він звелів позамикати віконниці й поставити перед ними двох жандармів; третій пішов до середини дому, щоб пильнувати дверей, защеплених лише на клямку. Зефірин не замикав їх ніколи. Відтепер ніхто не смів на місці злочину нічого рушити, ані навіть підходити до нього близько. Дарра в першій хвилині зателеграфував до влади в Бомонті і оце ждав судової комісії, яка без сумніву прибуде найближчим поїздом. О. Филип і брат Фульґенцій нагадали, що їх ще чекають різні справи для пополудневої роздачі нагород. Дарра порадив їм поспішитись і якнайшвидше вернутися сюди назад, бо слідчий певно запитає їх про число "Малого Бомонця" та про каліграфічний взірець, що його знайдено коло трупа. І поки жандарми надворі мучилися, відпихаючи юрбу, що за той час сильно зросла і дуже бентежилася, вернувся Сімон додому, щоб тут дожидати приходу судової комісії разом з Даррасом, панною Рузер, Марком і Міньо у великій шкільній кімнаті, залитій ясним сонячним світлом, що падало сюди через обернене до подвір"я вікно.

Вибила восьма. Уливний дощ пройшов, а потім небо випогодилося, заповідаючи гарний день. Аж о дев"ятій прибула комісія. Старший прокуратор Рауль де ля Біссонієр приїхав особисто в супроводі слідчого Де; обидва вони були зворушені великим злочином і надіялися сенсаційного процесу. Ля Біссонієр, невеличкий, жвавий чоловічок 45 літ, з лицем, як у ляльки, обрамованим старанно підстриженою борідкою. Це був амбітний кар"єрист, що незадоволений своїм незвичайно швидким ав-

ансом, усе ждав на якийсь великий,сенсаційний процес, що мав принести йому перенесення до Парижу, де він надіявся швидко видряпатися на високе становище, завдяки своїй зручності та гнучкості і своїй услужній підлеглості супроти влади без огляду на те, хто має її в руках. В противенстві до нього був інший представник слідчої влади Де, високий, худий чоловік з гостро закроєним лицем, педантично совісний слідчий, що не знав поза своїм урядовим обов"язком нічого,але при тому слабохарактерний чоловік, якого легко було застрашити і який зовсім стояв під пантофлем своєї жінки, негарної кокетки та марнотратниці, що тиранила його й доводила до розпуки ненастанними докорами за брак у нього всякої амбіції.

Обидва урядники подалися до шкільної залі й заждали, щоб їх заведено на місце злочину, щоб поперед усього оглянули все, заким приступлять до переслухання свідків. Сімон і Дарра пішли з ними, а Марко, панна Рузер і Міньо лишилися у шкільній залі, куди швидко прибув до них о. Филип і брат Фульґенцій. Урядники вернулися, обслідувавши докладно всі зовнішні обставини злочину й познайомившися з найдрібнішими відомими вже фактали. Вони принесли з собою примірник "Малого Бомонця" і каліграфічний взірець і, бачилось, надавали тим доказовим матеріялам надзвичайної ваги. Вони засіли за вчительським столом і почали якнайстараніше приглядатися обом паперам та обговорювати їх значення; особливо ж каліграфічний взірець показували обом учителям, Маркові і Сімонові, а також учительці й обом духовним. Робили це зрештою лише для власного вияснення, бо не було протоколянта, який міг би списувати протокола.

– Такі взірці, – заявив Марко, – вживаються у всіх школах, світських і духовних.

– Так, так, – потвердив брат Фульґенцій, – такі є у нас і певно також в оцій школі.

Прокуратор обернувся до Сімона.

– Не пригадуєте собі, – запитав, – чи вживали ви для сво-

їх учнів такого взірця: "Любіться між собою".

– Такого взірця в моїй клясі не вживано ніколи, – відповів Сімон рішучим тоном.– Ви зовсім вірно сказали, пане прокураторе, я мусів би затямити собі його.

Коли прокуратор потім звернувся з тим самим питанням до брата Фульґенція, той завагався трохи.

– В нашій школі маємо ще трьох братів: Ізідора, Лазаря і Ґоржія, – сказав він. Напевно не можу сказати нічого.

А потім серед глибокої мовчанки, що залягла по його словах, додав:

– Ні, цього взірця не могли вживати у нас, а то я був би колись бачив його.

Урядники не зупинялися довше на тій речі, не бажаючи більше зраджуватися з тим, якої ваги прив"язували до цього паперу. Вони тільки висловили ще своє здивування, що відірваного ріжка годі було знайти.

– Чи такі взірці, – запитав Де, – не мають іноді на розі штемпля школи?

– Певно, деколи мають, – мусів признатися брат Фульґенцій.

– Що до мене, – докинув Марко, – то я ніколи не штемплював взірців.

– У мене все штемпльовано, – заявив спокійно Сімон. – Я міг би показати вам такі штемпльовані взірці. Але я штемплюю їх ось тут унизу.

Урядники, бачилось, були збиті з пантелику тими суперечливими зізнаннями. Тоді промовив о. Филип, що досі прислухався мовчки й уважно, злегка всміхаючись:

– Бачите з цього, мої панове, як то тяжко дійти правди. Так буде певно і з тою чорнильною плямою, до якої оце придивляєтеся, пане прокураторе. Дехто хотів у ній добачити щось ніби підпис, ініціяли. А я думаю, що це лише пляма, яку учень хотів стерти пальцем.

– А хіба ж буває, – запитав знову Де, – щоб учитель під-

писував свої ініціяли на взірці?

– Буває, – сказав знову брат Фульґенцій, – у нас так робиться.

– У нас ні! – скрикнули немов одними устами Марко й Сімон. – У народніх школах цього не буває ніколи.

– Помиляєтесь! – заявила панна Рузер. – Я своїх взірців не штемплюю ніколи, але іноді підписую свої ініціяли внизу.

Ля Біссоніер перервав дискусію,махнувши рукою; він знав з досвіду, яка плутанина повстає, коли почати допитуватися про дрібні звички поодиноких людей. Це вже справа слідства використати цей важливий доказовий матеріял, загадки відірваного ріжка, штемпля та ініціялів. Перейшли до того, що веліли свідкам докладно описувати всі дрібниці при відкриттю злочину. Міньо оповів, як відчинене вікно збудило його цікавість і як він скрикнув голосно, побачивши страшно понівечене тіло хлопчика. Панна Рузер оповіла, як вона прибігла на крик Міньо, описала потім події попереднього вечора, церковну відправу, як після неї провела Зефірина аж до його вікна і як він у свавільній веселості вскочив через вікно до хати. О. Филип і брат Фульґенцій оповіли зі свого боку, як припадково, проходячи вулицею, також були свідками відкриття злочину й означили докладно точку, де на помості лежав паперовий клубок, який вони дозволили собі лише розгорнути перед тим, як поклали його на столі. А Марко додав коротко ті невеличкі уваги, які поробив, прибувши останнім.

Ля Біссоніер обернувся тепер до Сімона.

– Ви сказали нам, що ви 20 хвилин перед північчю вернулися додому і застали весь дім у повнім спокою. Чи ваша пані спала вже?

Де дозволив собі втрутити своє слово.

– Пане прокураторе,чи не було б побажаним, якби пані Сімонова була тут? Не могла б вона на пару хвилин потрудитися сюди?

Ля Біссоніер потакуючи кивнув головою. Сімон поспішив нагору до своєї жінки, яка швидко прийшла разом з ним.

Обгорнена простим шляфроком із сирівцевого полотна, Рашеля була така гарна, що при її вході по всіх зібраних тут мужчинах пройшов неначе подих зворушення й подиву. Це було втілення жидівської краси в її повнім розквіті: лице пречудово овальне, препишне чорне волосся, тепло-золотиста цера, предивні великі оксамитні очі, червоні уста й блискучі білі зуби. Вона виглядала мов жінка, що жила лише для любови, трохи індолентна, замкнена в обсягу своєї домашности з мужем і дітьми, як орієнтальна жінка у своєму гаремі. Коли вона ввійшла, Сімон хотів замкнути двері, та сюди пропхалися діти, Йосиф і Сара, один чотириліток, а друга дволітня, гарні, міцні дітваки. Вони прибігли за мамою, хоч їм було заборонено сходити вниз, і поховалися у фалдах її шляфроку. Урядники покивали головами, дозволяючи їм тут лишитися.

Чемний Ля Біссоніер, зворушений жіночою красотою, задавав питання дуже делікатним тоном:

– Чи справді, ласкава пані, ваш муж вернувся вчора додому двадцять хвилин перед дванадцятою?

– Так, пане прокураторе. Він засвітив свічку, глянув на годинника. Потім ліг і ми розмовляли ще хвилину тихо, щоб не збудити дітей, і чули, як вибила дванадцята.

– А ви самі, ласкава пані, перед поворотом мужа, між одинадцятою і пів до дванадцятої не чули нічого – голосів, кроків, шуму, зглушеного крику?

– Ні, нічогісінько! Я спала і прокинулася аж при вході мужа. Я була досить хора, коли він вибирався з дому, і він був радий, що застав мене майже здоровою, а в своїй радості був такий веселий та охочий говорити, що я мусіла просити його бути тихішим, щоб не побудити інших, так спокійно було довкола. Ах, хто би то був сказав, що на нас упаде таке страшне і так нагло нещастя!

Вона стратила рівновагу, яку досі заховувала через силу, і сльози покотилися по її лиці. Немов шукаючи утіхи й підпори,

вона обернулася до свого мужа. Сімон також розплакався, бачучи, що вона плаче, і обняв її ніжно. Діти тривожно поглядали на батьків, і всі присутні були охоплені співчуттям і зворушенням.

– Я трохи здивувалася, що він вернувся у таку пору, – додала пані Сімонова без запитання, – бо ж в тій годині не приходить жадний поїзд, але муж потім оповів мені, як це все сталося.

– Я мусів бути на тому бенкеті, – пояснював Сімон, – і дуже розсердився, коли, прийшовши на двірець, побачив, як перед моїми очима від"їздив поїзд о пів до одинадцятої. Я не хотів ждати найближчого поїзду, що відходить аж опівночі, але зараз рушив пішки додому. Шість кілометрів – це ж недалека дорога. Ніч була гарна й тепла. Коли потім о першій годині розгулялася буря і жінка не могла заснути, я розповів їй, що бачив того вечора. Тому то сьогодні рано ми й заспали довше, не знаючи, що страшна смерть загостила до нашого дому.

Рашеля знову вибухла плачем, а він знову обняв її ніжно, як батько.

– Заспокойся, моє серце! Ми щиро любили цю бідну дитину і дбали про нього, як про свого сина. Ми нічого невинні в цьому страшному нещастю!

Цей погляд поділяли також усі присутні. Бурмістр Дарра виявляв завжди глибоку пошану до вчителя Сімона за його чесність та пильнування своїх обов"язків. Міньо і панна Рузер, хоч не дуже любили жидів, згоджувались на те, що цей з успіхом силкувався затерти своє походження бездоганним життям. О. Филип і брат Фульґенцій тримали себе супроти загального тут почуття так само невтрально, як раніше надворі, сиділи мовчки і немов намагалися своїми бистрими очима зазирнути на дно душі кожного з присутніх. Урядники також мусіли задовольнитися здобутими досі скупими фактами, з яких виринало одиноке припущення, що якийсь незнайомий уліз і знову виліз вікном. Лише час злочину виказувався докладно: між пів до од-

инадцятої і одинадцятою годиною вночі. А огидний, нелюдський вчинок лежав ще оповитий непрозорою пітьмою.

Поки урядники полагоджували неминучі формальності, Марко вийшов із дому, по-братерськи обнявши ще Сімона. Сцена між мужем і жінкою не сказала йому нічого нового, бо він добре знав,як гаряче вони люблять одно одного; та проте ця сцена зворушила його до сліз. На вежі церкви св. Мартина вибила дванадцята, коли він знову вийшов на площу, де тим часом зібрався гурт народу, крізь який він ледве міг пропхатися. Чим більше розходилася новина, тим більше народу сходилося; перед замкненим вікном був цілий стиск, так що жандарми ледве здужували відпихати людей. А з уст до уст ішли оповідання, перекручені, пересадні, з дивовижними дрібницями й доводили юрбу до роздратування й лютости. Коли Марко нарешті вилабудався з сутолоки, до нього приступив один духовний.

– Ви власне вийшли зі школи, пане Фроман? Чи то правда, оте страховище, про яке говорять?

Це був аббе Кандіє, парох церкви св. Мартина, парафіяльної церкви містечка. Це був чоловік 34 літ, високий і статний, з лагідним, добродушним лицем, ясно–блакитними очима, повними щоками і круглим, м"ягким підборіддям. Марко познайомився з ним у пані Діпарк, якої приятелем і сповідником був аббе, і хоч не любив клерикалів, то до цього духовного почував певну пошану, бо пізнав у ньому чоловіка толерантного і справедливого, у якого, щоправда, було більше доброго серця ніж духовних здібностей.

Вкоротці оповів йому Марко всю правду, що дійсно була досить страшна.

– Ах, бідний Сімон! – скрикнув парох зі співчуттям. – Це мусить бути для нього тяжким ударом! Він дуже любив свого кузина і поводився з ним дуже гарно, це я знаю з власного нагляду.

Це добровільне свідоцтво дуже втішило Марка. Він ще кілька хвилин розмовляв з парохом. Та ось до них наблизився

капуцин о. Теодосій, суперіор маленької чернечої експозитури, що обслуговувала близьку каплицю. Гарна постать з червоним лицем, на якому горіла пара огнистих очей і якому чорнява борода додавала маєстатичного виразу. Це був дуже люблений сповідник, славний проповідник з містичним зафарбленням, якого сердечний голос стягав слухачів великими гуртами. Хоча з аббе Кандіє у нього йшла таємна боротьба, то прилюдно супроти нього він поводився з пошаною, як молодший і нижчий слуга Божий. І він почав висловлювати своє глибоке зворушення, свій біль сприводу сумної події. Бідний хлопчина! Ще вчора вечером у каплиці всі зглядалися на нього. Він виявляв таку гарячу набожність, виглядав як правдивий херувимчик з тією білявою, кучерявою ангельською голівкою.

Зараз при перших словах о. Теодосія Марко поквапився попрощатися. Супроти цього монаха він почував у глибині душі якусь антипатію і непоборне недовір"я. Йому треба було поспішати на обід. Та ледве відійшов пару кроків, коли знову йому хтось по-приятельськи поклав руку на рамена й зупинив його раптово.

– Що, це ви, Феру? А ви відколи в Майбуа?

Феру був учителем у Море, маленькім сільці, чотири кілометри за Жонвілем, де навіть не було пароха, а душпастирство прилучене було до аббе Конясса, жонвільського пароха. Феру жив там у великій бідності з жінкою і трьома дітьми, самими дівчатами. Це був високий, худий чоловік 30 літ, на якому вся одежа видавалася занадто короткою. Його волосся їжилося безладними космами, спадаючи на широкі, костисті вилиці та на гострокінчасте підборіддя. І він ніколи не знав, куди дівати свої великі руки й великі ноги.

– Знаєте, тітка моєї жінки, склепичарка, живе тут у Майбуа, то й ми у неї в гостях. А тепер чуєте, яку погань заварили з тим малим калікою бідним! От буде новий жир для тих клерикалів! Тепер вони з усього серця накинуться на нас, на деморалізаторів та отруйників молоді, на вчителів світських шкіл.

Марко знав його як інтеліґентного чоловіка, що багато читав, але був розгірчений тіснотою та бідністю свого життя, так що його душу гризла затаєна злоба й наповнювала її дикими думками про помсту. Та проте таке злобне розуміння цієї події було для нього несподіванкою.

– На нас, кажете? А то за що? Не розумію, в чому ми тут можемо бути винні!

– Ну, в такім разі ви наївні собі. Не знаєте того кодла. Побачите зараз, як тут усі ті реверенди, всі високодостойні патри і возлюблені фратри візьмуться до діла!А скажіть лише, не дали вони вам до пізнання, що то сам Сімон знасилував і задушив свого кузина?

Марко аж кинувся з обурення. Ну, ще чого не вистачало! Цей Феру дійсно посувається задалеко у своїй ненависті супроти церкви!

– Ви здуріли! Ніхто ані на хвилину не думає про це, ніхто не сміє кинути на Сімона такого підозріння! Всі признають, що він добрий, що він бездоганний. Власне парох Кандіє сказав мені, що з власного нагляду знає батьківське поступування Сімона з нещасним хлопчиком.

Судорожний сміх потряс худим тілом Феру, а його волосся ще гірше збурилося на його подовгастій голові.

– Їй-богу, смішний ви чоловік! Думаєте, що з таким паршивим жидом робитимуть багато церемоній? Хіба паршивий жид має право на спарведливість? Будьте певні, ваш Кандіє і вся та високошановна компанія скаже те, що мусітиме сказати, коли б з"явилася потреба, щоб паршивий жид був винуватий, щоб через нього завдати удару тим усім безбожникам, людям без відчизни, що псують французьку молодь.

А коли Марко, на якого цей лютий песимізм дмухнув льодом, усе ще протестував, він говорив далі ще з більшим завзяттям.

– Дивіться на мене! Знаєте, як живеться мені в Море! Я терплю голод, зношу погорду, не маю поваги й настільки, як

той каменяр, що товче каміння на дорогах. Коли аббе Коняс приходить у село відправляти службу Божу, то певно плював би на мене, якби здибав на вулиці. А чому? Лише тому, що я не захотів співати з хором у церкві і бути паламарем. За те мені не вистачає хліба, щоб наситити черево! Ви ж його знаєте, аббе Конясса. Ну, так, ви там у Жонвілі трохи прикоротили йому руки, відколи вам удалося перетягти на свій бік бурмістра. А проте мусите день-у-день оборонятися, і нехай би ви дали йому на себе хоч найменшу зачіпку, будьте певні, що він знищить вас. Учитель, то піскарський кінь, то слуга всього світу, нужденний лапсердак; селяни дивляться на нього тим оком, що на пса, а ксьондзи найрадніше спалили б його, щоб завести необмежене панування катехизму.

І він говорив далі з безтямним огірченням про нужду та терпіння тих "кайданярів великої й малої азбуки", як він їх називав. Сам він був сином вівчаря, і хоч відмінний учень і з відмінними свідоцтвами скінчив учительську семінарію, терпів тяжко все життя через свою круглу незаможність, допустившися з почуття честі нерозважного кроку, що, бувши ще молодшим учителем у Майбуа, оженився зі склаповою панною, так само бідною як він сам, яку перед тим позбавив був вінця.

Але й сам Марко, хоч його жінка мала бабку, що часто робила їй подарунки, хіба ж почувався краще в Жонвілі, де раз - у - раз над ним висіла хмара заборгування, де мусів раз - у - раз вести війну з парохом, щоб заховати свою гідність і незалежність? Та й то ще на щастя він мав підмогу в учительці дівочої школи панні Мазелєн, дівчині з ясним розумом і невичерпно добрим серцем, яка допомогла йому повернути на свій бік громадську раду і всю громаду. Але цей факт, наслідок щасливих обставин, був може одинокий у цілім департаменті. А в Майбуа хіба ж було ліпше? Тут була панна Рузер, з душею віддана ксьондзам і монахам, що уривала час на науці, щоб водити своїх учениць до костьолу, і так добре виконувала завдання на взір побожних законних "матечек", що конґреґації не вва-

жали потрібним заводити тут у Майбуа окрему дівочу школу. А бідний Сімон, певно порядний чоловік, чи ж не гнувся він перед усякою наволоччю зі страху, щоб його не копнули як "паршивого жида", чи ж не посилав свого кузена до школи Боніфратрів, чи ж не кланявся низенько всій отій клерикалії, що затруювала країну?

– Собака жид! – кінчив Феро заїло. – Для тих людей він є й буде все лише собакою жидом. Учитель і жид, цього забагато нараз. Побачите, побачите!

І його сухоребра постать, живо жестикулюючи, загубилася серед натовпу.

Марко дивився за ним, двигаючи плечима. На його думку у цього бідолахи були не всі дома, а образ, намальований ним, був аж надто переборщений. Даремно було сперечатися з тим голодомором, що з нужди готов ще й зовсім збожеволіти. І він пішов далі на площу Капуцинів, одначе поневолі міркуючи все про те, що чув, внутрішньо все ще перейнятий таємним побоюванням.

Було чверть на першу, коли Марко вернувся до невеличкого домика при площі Капуцинів. Уже півгодини обидві дами з Жанвієвою дожидали його при накритому столі. Це нове спізнення дуже розсердило паню Діпарк. Вона не сказала нічого при його вході, але саме те, як вона сіла і різким рухом розложила свою серветку, показувало, яким непростимим гріхом видалась їй ота неточність.

– Прошу вибачити, – сказав молодий чоловік, – я мусів заждати на судову комісію, а потім застав площу так заповнену людьми, що ледве міг пропхатися.

Не зважаючи на свою постанову – мовчати, обізвалася бабка:

– Надіюся, що ти, Марку, не захочеш мішатися в цю погану справу.

– Певно, – відповів він спокійно. – І я сподіваюся, що не буду потребувати займатися нею, хіба що змусить мене до то-

го обов"язок.

Пеляжі поставила омлет і баранячу печеню з картопляним пюре, а Марко почав оповідати все, що знав, з усіма деталями. Жанвієва слухала, тремтячи зі страху та співчуття, а пані Бертеро, також потрясена до глибини душі, стримувала сльози і крадькома зиркала на паню Діпарк, немов бажаючи зміркувати, наскільки й вона доступна зворушенню. Але стара жінка обгородила себе знову німим невдоволенням з усього, що їй видавалося противним строгому правилу. Спокійно обідаючи, вона промовила нарешті:

– Пригадую собі, ще за моїх молодших літ у Бомонті щезла дитина. Потім її знайдено при дверях костьолу св. Максентія розрізану на чотири частини, лише серця не було. Винуватили жидів, що вирізали серце для своїх мац.

Марко витріщився на неї, не можучи промовити ані одного слова.

– Ви ж, бабусю, не серйозно говорите це! Хіба ж ви віри-те в оту огидну дурницю?

Вона обернула до нього свої ясні, холодні очі.

– Говорю лише про згадку, яка оце прийшла мені на ум. Розуміється, я не обвинувачую нікого.

Пеляжі, що власне принесла десерт, дозволила собі, користаючися з права старої служниці, вмішалася в розмову:

– Ласкава пані мають повну рацію, що не винуватять нікого. Коли б то лише усі хотіли так робити! А то ціле місто збентежене тим злочином і найстрашніші історії літають з уст до уст. Оце тількищо я чула, як один робітник голосно відгрожувався, що школу Боніфратрів слід би зрівняти з землею.

Глибока мовчанка залягла по тих словах. Марко, діткнений ними, кинувся живо, але зараз же стримав себе як чоловік, що воліє свої думки заховати для себе. А Пеляжі говорила далі:

– Я б хотіла просити дозволу в ласкавої пані піти сьогодні пополудні на роздавання нагород. Мій сестринець Полідор,

щоправда, ледве чи дістане що, але мені все таки хотілось би бути там. Ах, бідні Боніфратри, це й свято не буде для них веселим – якраз того дня, коли замордовано їхнього найліпшого учня!

Пані Діпарк кивнула головою на знак згоди.Розмова перейшла на інші речі, а кінець обіду розвеселила трохи мала Люіза своїм сміхом.Вона здивованими оченятами водила то по батькові, то по матері, яких лиця, звичайно веселі, сьогодні мали такий незвичайний вираз. Напруження щезло, а сім"я розмовляла хвилю сердечно, по-дружньому.

Роздавання нагород у школі Боніфратрів, що мало відбутися того пополудня, викликало надзвичайне зацікавлення. Ніколи ще на цей обряд не тислося так багато гостей. Особливого блиску додавало йому те,що він мав відбутися під проводом о. Филипа, префекта студій у Вельмарі. Також ректор інституту, о. Карбо, єзуїт, цінений загально задля своїх зв"язків з можними панами і всемогучого впливу на всі сучасні справи, який йому признано, і той був між присутніми, бажаючи своєю присутністю дати Боніфратрам прилюдне свідоцтво свого поважання. Був тут і реакційний посол департаменту, граф Гектор да Сангльбеф, властитель замку Дезіради й прегарної маєтности поблизу Майбуа, яку внесла йому в посагу, крім кількох мільйонів готівкою, його жінка, дочка багатого банкира жида Натана. Але що найбільше бентежило уми й наповнювало тиху звичайно та безлюдну площу Капуцинів гарячково розбурханою юрбою, це був огидний злочин, доконаний на однім учні Боніфратрів і викритий сьогодні рано. Тінь нещасного хлопчика також була при обряді й залягала те тьмаве подвір"я, на якому перед густо наставленими рядами крісел піднімалась естрада. Тим злочином зайняті були думки присутніх, поки о. Филип розсипався похвалами про школи, про її керманича, високозаслуженого о. Фульґенція і про його трьох помічників, братів Ізидора, Лазаря й Ґоржія. Загальне прикре почуття ще загострилося, коли останній названий, худий, костистий мужчина з низьким, понурим чолом під чорним, кучерявим волоссям, з силь-

ним орлиним носом, вистаючими вилицями і грубими губами, крізь які видно було гострі зуби, піднявся, щоб відчитати імена премійованих. Зефірин був найліпший учень у своїй клясі й одержав усі нагороди, його ім"я все повторювалося, і брат Ґоржія у своїй довгій, чорній рясі, від якої відрізнялася біла папафійка, виголошував це ім"я якось звільна і таким понурим голосом, що кожного разу по всіх пробігало щось як електричний струм. І за кожним разом здавалося, що бідний малий трупик появляється на той поклик, щоб прийняти свою нагороду — вінок і книжку в золоченій оправі. Вінки і книжки складано накупу на столі, і важким тягаром налягала на всіх ота мовчанка, що наставала за кожним викликом, безужиточність усіх тих нагород, призначених взірцевому учневі, якого зганьблене, замучене тіло лежало кілька домів відси холодним трупом. Швидко зворушення перемогло декого з слухачів, чути було голосні хлипання за кожним разом, коли брат Ґоржія викликав його ім"я, своїм звичаєм піднімаючи горішню губу і вискалюючи у лівім куті уст свої білі зуби до якогось мимовільного, напівзнаружливого, напівкровожадного усміху.

Акт скінчився серед пригноблюючого настрою. Не зважаючи на поважне зібрання, що зійшлося для вшанування Боніфратрів, над збором залягала чимраз більша тривога, острах перед чимось невідомим, що грозило здалека. А ще гірше для всіх учасників було виходити на площу, заповнену тиском народу, звідки чути було грізні нарікання та глухі прокляття. Страшні історії, про які говорила Пеляжі, розходилися серед цього натовпу, що доходив до стеклости задля злочину. Дехто пригадував брудну історію з минулого року, яку приховано, братчика, якого його зверхники сховали кудись, щоб не мусів засідати перед судом присяжних. Відтоді ходили різні погані вісті про всякі огидливості, що діються в школі і про які діти не сміють говорити нічого під тиском страшної загрози. Ті таємничі обвинувачення переходять з уст до уст, ростуть і більшають раз-у-раз. А тепер обурення бестіяльним злочином, сповненим на

одному учневі Боніфратрів, знову оживило ті старі поголоски; ними та лютістю проти невідомого злочинця годувалося збентеження роздратованої юрби. Закиди висловлювано виразніше, домагання кари виривалося в диких окриках. Чи й тепер дадуть злочинцеві втекти? Чи не замкнути вже оту калюжу огиди? А коли збори закінчилися й у вихідній брамі показалися ряси монахів та реверенди духовних, піднялися затиснені п"ястуки, залунали дикі окрики, а купка людей пустилася навіть за отцями Карбо та Филипом, обкидаючи їх лайкою; бліді та перелякані, вони поспішали сховатися, а брат Фульґенцій велів міцно позамикати шкільні брами.

Марко слідкував за подіями з вікна в домі пані Діпарк. Зацікавлений сильно, він на хвилину вийшов навіть перед двері дому, щоб краще бачити й чути. Як же це Феру пророкував, що цей злочин звалять на жида, що духовенство з ненависти до світської школи її вчителя зробить козлом відпущення? А тут замість такого звороту виглядало так,що справа навпаки повертається погано для Боніфратрів.Чимраз більша лютість юрби, голосні жадання помсти показували, що справа може мати важкі наслідки, що з одинокого винуватого може перескочити на цілу громаду, до якої він належить, може навіть зачепити, потрясти церкву, коли злочинець справді був її членом. Запитуючи своє власне почуття, Марко сказав собі, що ще не виробив собі ніякого переконання про те, хто міг би бути винуватим, так що навіть якебудь підозріння видавалось би йому тепер занадто сміливим і несправедливим. Поводження о. Филипа і брата Фульґенція було зовсім спокійне і не давало підстав до підозрінь. Він силкувався судити зовсім безсторонньо і справедливо, боячись занадто піддатися своїм почуттям вільнодумця та ворога всякої догми. Він постановив чекати аж буде знати більше, аж трохи більше світла прояснить пітьму цієї страшної драми.

Поки він ще стояв, побачив Пеляжі у святочному вбранню. Вона верталася, ведучи за руку Полідора, 11-літнього хлопця,

що ніс під пахвою книжку з золотим витиском.

– Одержав нагороду за добрі обичаї! – кричала вона з радісними гордощами. – А це більше варто, як нагорода за читання та писання, правда?

Правда була в тому, що Полідор, нюньковатий хлопчище, дивував навіть Боніфратрів своїм незвичайним лінивством. Це був високий, блідолиций хлопець з ясним волоссям і подовговастим лицем, з якимись неясними обрисами. Син вічно п"яного каменяра, він утратив матір уже кілька літ тому і відтоді жив з ласки добрих людей, бо батько товк каміння на шляхах. Перейнятий обридженням до праці, лякаючись навіть думки, що й йому доведеться товкти каміння, він здався на волю своєї тітки, яка бажала зробити його іґнорантинцем, потакував їй у всьому і часто забігав до неї до кухні, надіючись одержати якийсь лакомий шматочок. Не вважаючи на свою радість, Пеляжі нараз обернулась і затремтіла; з лютим обуренням вона повела очима по юрбі.

– Чуєте тих анархістів, пане Марку? Що вони виговорюють на наших побожних Боніфратрів за те, що ті так люблять дітей та дбають про них як рідна мати! Ось гляньте на Полідора: він живе у свого батька на жонвільському тракті. А вчора вночі, по богослуженню, брат Ґоржія відпровадив його аж додому, щоб йому не сталося злого. Чи не так, Полідоре?

– Так, – відповів ляконічно хлопець якимсь тупим голосом.

– А тепер їх лають, їм грозять! – обурювалася далі служниця. – А бідний добряга, брат Ґоржія, в темну ніч мандрував туди й назад два кілометри лише на те, щоб оцьому хлопакові нічого не сталося! Їй-богу, через таке чоловік може стратити охоту бути добрим та дбайливим!

Марко, придивляючись до хлопця, завважив його очевидно навмисну мовчанку і ту напущену сонливість, якою, бачилось, він обгортався мов м"ягкою, безпечеою опоною. Він перестав слухати Пеляжі, говоренню якої ніколи не надавав ваги, і вер-

нувся до невеличкої гостинної, де застав свою жінку за читанням, а обох дам, як звичайно, за панчішковою роботою на якусь побожну ціль. Але він майже перелякався, коли його жінка випустила книжку з рук, підбігла до нього і з тривожною ніжністю майже кинулася йому на шию, принадно гарна у своїм глибокім зворушенню.

– Ну, що там? – запитала вона. – Прийде до бійки?

Він силкувався заспокоїти її. Тоді пані Діпарк підвела очі від роботи і промовила різким, холодним тоном:

– Марку, надіюся, що ти не будеш втручатися в цю погану справу. Кидати підозріння та лайки на побожних братів, це ж безглуздя. Але Бог дасть перемогу своїм слугам!

ҐОТФРІД КЕЛЛЄР

(Із циклю "Сім леґенд")

Ґотфрід Келлер належить до найвизначніших поля німецької літератури XIX в. і поруч Конрада Ф. Маєра був без сумніву найбільшим поетом і повістярем, якого бачила Швайцарія. Німецькі критики називають його найбільшим гумористом дев"ятнадцятого віку, хоча його твори майже зовсім не підходять під те, що ми звикли називати гумористикою. Його гумор, це не бажання посмішити читача, а радше погідний і добродушний усміх філософа і мудреця, який з любов"ю, а при тому і з тихою батьківською поблажливістю дивиться на людське життя з його ілюзіями, помилками і щирими поривами.

Його цикл „Sieben Legenden", це не видумка автора, а переповідь мовою XIX віку, мовою світською, але наскрізь віруючого чоловіка декількох середньовічних леґенд, що були популярні в цілім християнськім світі. "Читаючи деякі леґенди, - пише він сам у передмові до цієї своєї книжечки, — я не міг позбутися думки, що в переданій нам традицією масі тих оповідань виявляє себе не тільки церковна епіка, але коли придивитися до них пильніше, то можна в них побачити сліди вчасніших, більше світських оповідань. І от як маляра спокусить часом якийсь уривковий нарис хмар, контури гір або ескіз якогось забутого рисівника до виповнення первісних рамок, так само й я почув охоту репродукувати ті уривчасті твори, при чому, щоправда, не раз пообертав їх лицем у інший бік, ніж вони були обернені в традиційнім образі".

Келлерові леґенди, не пародії побожних леґенд середніх

віків, не твори безбожника або противника релігії. Це твори глибоко релігійного духу, але при тому чоловіка XIX в., швайцарця-республіканця, що звик дивитися на світ вільно і бачити найвище добро в пожиточній діяльності, а не в аскетизмі. Оцей світогляд основно відмінний від того, яким надихана більшість середньовікових леґенд, це було те "обертання лиця" його образків у інший бік, ніж були обернені первісно. Додамо, що джерелом, у якому Келлер знайшов взірці цих своїх "Сімох леґенд", була збірка леґенд Крумбахера, загальнодоступна у виданні Рекляма. Порівняльна студія тих оригіналів з Келлеровою переробкою кидає цікаве світло на характер Келлерового способу оповідання.

Додам нарешті, що Келлерова думка, нібито в середньовікових християнських леґендах криються сліди старшої, більше світської епіки, оправдується новішими науковими дослідами, які в християнських леґендах віднаходять переробки буддійських, староєгипетських або старогрецьких мітів, новель, притч та оповідань.

І.Ф.

І. Марія і черниця

Хто дасть мені крила голубині,
я полечу і спочину.
Псалом 54, 7.

На горі стояв манастир. Його видно було далеко навколо, а одна стіна блискотіла на всю околицю. В манастирі було повно жінок, гарних і негарних, і всі вони за суворим уставом служили Господу і Його Діві-Матері.

Найкраща черничка називалася Беактріс і була ключницею манастиря. Прегарного росту й постави, сповняла вона свою службу ходячи повільно, прибирала на хорах і у вівтарі, тримала лад у закристії і дзвонила вдосвіта і в надвечір"я.

Та за той час визирала вона не раз з вогкими очима в далекі простори піль; там блискотіли шоломи, в лісах лунали мисливські роги і голосні окрики мужчин, а її груди розпирала туга за світом.

Коли не могла довше поборювати свого бажання, встала раз серед місячної червневої ночі, взула на ноги нові, добрі черевики і готова до мандрівки стала перед вівтарем.

– Я служила Тобі вірно оце вже багато літ, – промовила до Діви Марії, – але тепер на Тобі оці ключі, я не можу довше витримати вогню в моєму серці.

І поклала зв"язку ключів на вівтарі, а сама пішла геть із манастиря. Зійшла з гори відлюдною стежкою і йшла, йшла, аж поки в діброві не надибала перехресної дороги. Не знаючи, в який бік податися далі, вона сіла біля криниці, що була оцямрована кам"яними плитами і де була також кам"яна лавка для прохожих. Тут просиділа аж до сходу сонця, коли вся вона припала росою.

Ось викотилося сонце понад верхів"я дерев, а його перше проміння, продираючись лісовою дорогою, освітило прегарного

лицаря, що сам-самісінький їхав у повній зброї. Черничка зазирала своїми гарними очима як мога пильніше й оглядала крок за кроком цю мужню появу; а сама сиділа так тихо, що лицар був би й не побачив її, якби шум криниці не зворушив його слуху і не обернув у той бік його очей. Зараз він повернув з дороги до криниці, зліз з коня і напоїв його, з пошаною поздоровивши черницю. Це був хрестоносець, що по довгій мандрівці сам-самісінький повертався додому,втративши всю свою дружину.

При всій своїй побожності він не зводив очей з Беатріксиної вроди; та й вона робила те саме і вдивлялася в вояка так, як перед тим. Оце й була гарна частина світу, за яким вона нишком так тужила. Але вона нараз потупила очі й засоромилася. Врешті запитав її лицар, куди вона йде і чи не міг би він чим услужити їй? Чистий і повний тон його слів перелякав її; вона глянула на нього й ошоломила його тим, що призналася у тому, що втекла з манастиря, щоб побачити світу, але тепер вже боїться і не знає, куди подітися.

Лицар не в тім"я битий, розсміявся з чистого серця і запропонуваї дамі покищо провезти її добрий шмат дороги, коли схоче повірити себе йому. Його замок, сказав він, віддалений звідси не більше, як на день їзди, коли її воля, може там безпечно приготовитися і, обдумавши все гарненько, вирушити далі в божий світ. Вона не відповідала нічого, але й не противилася, лише потроху тремтіла,коли він посадив її на свого коня, сам сів позаду неї і так із запаленілою черничкою перед собою весело поїхав лісами-полями.

Дві чи три стаї вона держалася просто і дивилася в далечінь, опираючись рукою в його груди. Але потім її лице підвелося вгору, голова похилилася на його груди і вона терпеливо зносила поцілунки, якими лицар обсипав її щоки. А ще три стаї – і вона віддавала йому поцілунки так палко, немов би не дзвонила в манастирі вдосвіта і в надвечір"я. Серед такої роботи вони не бачили, ані світляних піль, через які проїздили, ані

густих лісів, що так ласкаво шуміли над ними. Черничка, що вчора так тужила за широким світом, тепер зажмурила очі перед ним і не бажала собі більшого місця понад те, яке міг дати їй кінь на своєму хребті.

І лицар Воннебольд ледве чи й думав про замок своїх батьків, аж поки його вежі не заблискотіли перед ним у місячнім світлі. Але довкола замку було тихо, а в ньому ще тихіше і світла ніде ані знаку.

Воннебольдові батько й мати померли, а вся служба порозбігалася, крім одного старенького ключника, що по довгім стуканню показався з ліхтарнею і мало не вмер з радости, коли перед брамою побачив лицаря. Не зважаючи на свої літа і свою одинокість, старий утримував у доброму стані нутро замку, а особливо покої лицаря раз-у-раз були готові, щоб він міг кожної хвилини відпочити собі, коли вернеться з далекого походу.

Ані лицар, ані Беатрікс не хотіли вже розставатися. Воннебольд повідчиняв скрині своєї матері. Беатрікс надягла її багаті шати і прикрасила себе її клейнодами. Так жили вони обоє весело та безжурно, тільки що дама жила без права і без назви, а коханець уважав її своєю кріпачкою. Та вона й не бажала собі нічого ліпшого.

Аж ось одного разу завітав якийсь чужий барон зі своїм почтом до замку, що вже знову зароївся службою. На честь гостей справлено гучний бенкет. Після бенкету панове засіли грати в кості, при чому господар дому вигравав так щасливо і ненастанно, що оп"янілий щастям і своєю вірою в нього поклав на ставку своє найлюбіше, як говорив, – себто гарну Беатрікс так як ось тут стояла, в дорогих сукнях і клейнодах, які мала на собі. Його противник з усміхом поставив зі свого боку якесь старе, меланхолійне замчисько на вершині гори. Беатрікс, що радісно придивлялася грі, поблідла – і мала рацію, бо коли кинули кості, щастя відвернулося від зухвальця, а барон виграв.

Не гаючись, він в тій хвилині вибрався в дорогу зі своїм почтом і зі своєю розкішною вираною. Беатрікс ледве знайшла настільки часу, щоб ухопити нещасливі кості і сховати їх за пазуху. Обливаючись слізьми, вона поїхала з безоглядним противником.

Коли невеличка дружина проїхала пару годин, заїхали в гайок молодих буків, через який пропливав чистий потічок. Немов легке, зелене шовкове шатро піднімалося вгору ніжне листя, попідпиране струнками, сріблястими жердками, а широкий літній краєвид розстелювався збоку. Тут захотів барон відпочити зі своєю здобиччю. Він велів своїм людям їхати трохи далі наперед, а сам розсівся з Беатріксою на пахучій мураві і хотів приголубити її своїми пестощами.

Та вона випросталася гордо і, обкинувши його огнистим поглядом, скрикнула: хоч він і виграв її особу, але не виграв її серця, що не проміняє себе на старі мури. Коли він муж, то мусить покласти порядну ставку. Коли відважиться покласти своє життя, то нехай заграє з нею в кості на її серце; коли виграє, то воно буде навіки йому віддане, коли ж вона виграє, то його життя буде в її руках, а вона знову має бути власною панею над своєю особою.

Це сказала дуже поважно і при тому глянула на нього так дивно, що аж тепер у нього серце затріпалося, а він зніяковілий почав придивлятися до неї. Вона видавалася йому чимраз кращою, коли тихішим голосом і з допитливим поглядом говорила далі:

– Хто захоче любити жінку без взаємности, жінку, не переконану про його відвагу? Дайте мені свій меч, візьміть оці кості і зважтеся на одну гру, а тоді про мене будемо злучені, як слід коханій парі.

При тому втиснула йому в руки слонові кості, теплі щевід її грудей. Отуманілий він віддав їй свій меч разом з припоном і кинувши кості від одного разу виграв одинадцять очок.

Тоді Беаткріс ухопила кості, таємно зітхнула до Святої

Марії, Матері Божої, потрясла ними сильно в пригорщах і викинула дванадцять очок; виграна була по її боці.

– Дарую вам життя, – сказала вона, поважно вклонилася баронові, зібрала трохи в жменю свою сукню і з мечем під пахвою пішла сквапно в той бік, відки вони приїхали. Та скоро тільки щезла зовсім з очей отуманілого і зовсім безтямного пана, вона хитруня не пішла далеко, а ввійшла в гущавину, проповзла нею тихенько і, віддалена ледве п"ятдесят кроків від ошуканого, сховалася за буковими пнями, що в такім віддаленню, товплячись один поза одним, творили для розумної жінки сяк-так достаточну ослону. Вона сиділа зовсім тихо. Сонячний промінь падав на один дорогий камінь на її шиї так, що він блискотів між деревами, хоч вона й не знала про це. Барон бачив навіть той блиск і у своїм затуманенню вдивлявся пильно в нього хвилину. Він був певний, що то блискотіла краплина роси на листочку, і не зацікавився тим далі.

Врешті він прокинувся з остовпіння і щосили затрубив у свій мисливський ріг. Коли надбігли його люди, він скочив на коня і кинувся за втікачкою, щоб знову дістати її у свої руки. Тривало то може з годину, поки їздці вернулися і стомлені звільна проїхали коло буків, цим разом уже не зупиняючися. Беатрікс надслухала уважно і скоро переконалася, що дорога вільна. Вона миттю схопилася і поспішила додому, не шкодуючи черевиків.

Воннебольд тим часом провів день дуже погано, стурбований жалем і гнівом. Почуваючи, що йому соромно й перед любкою, програною так легкодушно, він пізнав, як високо він цінив її, сам того не відаючи, і що тепер ледве чи зможе й жити без неї. Тож коли вона несподівано стала перед ним, він, не встигши висловити свого здивування, простер до неї руки, а вона без нарікань і без докорів кинулася в його обійми. Голосно розреготався він, коли Беатрікс оповіла йому про свою воєнну хитрість, а потім задумався над її вірністю, бо той барон був статний і вродливий мужчина.

Тож, щоб на будуче оберегти себе від подібних випадків, зробив він гарну Беатрікс своєю законною дружиною перед усіма своїми товаришами і підданими. Відтепер була вона лицарською жоною, якій не легко було знайти рівню при полюваннях, святах і танках, а також у хатах підданих і в коляторській лаві в костьолі.

Рік за роком минав серед різних змін, і впродовж дванадцяти багатих осеней народила вона своєму мужові вісім синів, що росли, як молоді олені.

Коли найстарший мав вісімнадцять років, устала вона одної осінньої ночі з ліжка, де лежала поруч свого Воннебольда. Він спав смачно, а вона тим часом поскладала старанно всі пишні шати до тих самих скринь, звідки колись повиймала їх, позамикала скрині і поклала ключі при боці сонного. Потім босими ногами обійшла ліжка своїх синів і тихенько поцілувала одного за одним, потім прийшла ще раз до ліжка свого мужа і поцілувала його також, а тоді обтяла собі довге волосся на голові, наділа знову темний черничий плащ, який переховувала старанно, і, вийшовши таємно з замку, помандрувала під завивання вітру і шелестіння зів"ялого листя серед осінньої ночі назад до того манастиря, з якого втекла колись. Її пальці пересували невинно кульки рожанця, а думки під час молитви перебирали пробуте поза манастирем життя.

Отак мандрувала не спочиваючи, аж зупинилася перед манастирською брамою. Коли постукала, їй відчинила постаріла ключниця і привітала її байдужно по імені, немов би вона вийшла оце тільки перед годиною. Беатрікс пройшла повз неї до церкви, припала на коліна перед вівтарем Пресвятої Діви, а ця почала промовляти до неї і сказала:

– Ти забарилася трохи довго, моя доне! Весь час я виконувала твою службу як ключниця, а тепер я рада, що ти таки прийшла і знову візьмеш ключі.

І образ похилився і дав ключі Беатріксі, що зраділа й перелякана тим великим чудом теплими очима дивилася на образ

Святої Матері. Вона зараз узялася до своєї служби, привела все в порядок, а коли залунав дзвоник на полудень, пішла до їдальні. Багато черниць постарілося, інші померли, поприбували деякі молоді, а на покуті сиділа інша аббатісса, але ніхто не завважив, що сталося з Беатріксою, яка сиділа на своїм звичайнім місці, бо Марія займала досі те місце в подобі тієї самої черниці.

Отак минуло ще деяких десять літ, коли оце черниці задумали обходити велике свято і змовилися, що кожна черниця має приготувати Матері Божій найкращий і найдорожчий дарунок. Одна вишила коштовну церковну горогву, друга покривало на вівтар, тратя фелон. Одна склала латинський гімн, друга написала до нього музику, третя написала і намалювала пишний молитовник. А яка не могла дати нічого іншого, то вишила для малого Ісусика нову сорочечку, а сестра куховарка напекла йому тарілку пампушків. Тільки одна Беатрікс не прилагодила нічого, була втомлена і жила думками більше минулим, ніж теперішнім.

Коли надійшло свято і вона не поклала ніякого дарунка, дивувалися інші черниці і дорікали їй, так що вона покірно стала збоку, коли серед церкви, замаяної квітами, складено перед вівтарем усі ті пишні дари, а черниці рушили довкола них у обхід, а дзвони гули і хмари кадила піднімалися вгору. А коли потім черниці почали чудово співати і грати, їхав попри манастир старий лицар з вісьмома озброєними синами, гарними як ляльки. Всі їхали на пишних конях, а за ними стільки ж озброєних джур. Це був Воннебольд зі своїми синами, яких він провадив до цісарського війська.

Чуючи, що в домі Божім іде відправа, він велів своїм синам позсідати з коней і пішов разом з ними до церкви, щоб віддати поклін Пресвятій Діві. Всі здивувалися, коли побачили, що залізний старець припав на коліна оточений вісьмома молодими войовниками, що були подібні до вісьмох панцерних ангелів, і чернички помилились у співі, так що аж перестали на

хвилину.Але Беатрікс пізнала своїх дітей і свого мужа, скрикнула і кинулася до них. Давши їм пізнати себе, виявила свою таємницю й оповіла про те велике чудо, яке сталося з нею.

Тоді кожний мусів признати, що Беатрікса сьогодні принесла найбагатший дар Пресвятій Діві. А що цей дар був прийнятий, про це посвідчили вісім вінців із дубового листя, які нараз показалися на головах молодих лицарів, покладені незримою рукою Небесної Цариці.

- - * * - -

ГЕНРІХ КЛЯЙСТ

Маркіза О...

В М..., значному місті горішньої Італії, оголосила маркіза О..., дама бездоганної слави і мати кількох гарно вихованих дітей, у газетах таке: що без свого відома вона зайшла в тяж; батько дитини, яку вона має народити, нехай зголоситься, бо вона з родинних оглядів постановила вийти за нього заміж. Дама, що під натиском непереможних обставин так безпечно зробила такий дивоглядний крок, наражуючися на кпини цілого світу, була донькою пана Ґ..., коменданта м–ської цитаделі. Несповна три роки тому вона втратила свого мужа, маркіза О..., якого любила всім серцем; він умер в часі подорожі до Парижу, куди поїхав був задля родинних справ. На бажання пані Ґ..., своєї достойної матері, вона по його смерті покинула село, де жила досі, недалеко В..., і вернулася зі своїми обома дітьми до комендантського дому до свого батька. Тут прожила найближчі літа, заповнені мистецтвом, лектурою, вихованням дітей та послугами своїм батькам, коли війна з Р... нараз наповнила всю околицю військами майже всіх держав, у тому числі й російськими. Полковник Ґ..., маючи наказ боронити міста, візвав свою жінку й дочку, щоб забиралися на село чи то доччине, чи синове, що лежало коло В... Та поки способом жіночого обміркування розважено докладно, що гірше – чи невигоди, яких можна було чекати в цитаделі, чи страховища, на які можна було наразитися на селі, на цитаделю вдарило російське військо і візвало її, аби піддалася. Полковник заявив своїй родині, що буде діяти так, наче б їх тут зовсім не було, і відповів кулями і ґранатами. Ворог і собі поч-

ав бомбардувати цитадель. Він запалив магазини, здобув один редут, а коли комендант, ще раз візваний піддатися, отягався, заряджено нічний напад і здобуто фортецю штурмом.

Власне, коли російські війська серед завзятого вогню гавбиць вдиралися до фортеці, ліве крило комендантського дому почало горіти і змусило жінок утікати відтам. Полковниця, поспішаючи за дочкою, що з дітьми бігла вниз по сходах, крикнула їм, аби трималися разом і сховалися в долішні склепінні покої; та ґраната, яка саме в тій хвилині луснула в домі, довершила в ньому цілковитого безладдя. Маркіза з обома своїми дітьми вибігла на передпє подвір"я замку, де в гарячій битві блискали вже постріли крізь пітьму і прогнали її, безтямну, куди має дітися, назад до горючого будинку. Тут, коли власне хотіла вибігти задніми дверима, на лихо наскочила купка ворожих стрільців, які, побачивши її, нараз притихли, повішали карабіни через плечі і з огидними жестами повели її з собою. Даремно маркіза, шарпана то сюди, то туди нелюдяною шайкою, серед якої йшла за неї пересварка, кликала на поміч своїх служниць, що тремтячи тікали крізь фіртку. Її поволокли на заднє замкове подвір"я, і серед огидного шарпання вона вже мала впасти на землю, коли прикликаний жіночим вереском показався російський офіцер і шаленими ударами розігнав собак, ласих на такий грабунок. Маркізі він видався ангелом з неба. Ще останнього озвірілого насильника, що тримав у обіймах її струнку постать, він ударив рукояттю меча в лице, так що у нього кров бризнула з рота, і він, хитаючися, подався назад; потім чемно, по - французьки промовивши до дами, подав їй руку і запровадив її, ще безмовну від тих пригод, у другe, ще не захоплене пожежею, крило палати, де вона впала в цілковите безпам"яття. Тут, коли щвидко потім надбігли її перелякані служниці, він розпорядився покликати лікаря, надіваючи капелюха запевнив, що вона щвидко прийде до себе, і вернувся назад до бою.

В короткім часі укріплення було здобуто цілковито, і ко-

мендант, що боронився лише тому, що йому не було ще завізвання, відступав власне з послабляючими силами до порталю дому, коли з нього вийшов російський офіцер з дуже розпаленим обличчям і крикнув до нього, щоб піддався. Комендант відповів, що він лише ждав цього завізвання, віддав йому свою шпагу і попросив дозволу піти до замку і розглянутися за своєю рідною. Російський офіцер, що, судячи по ролі, яку відігравав, бачилось, був одним із провідників штурму, дав йому цей дозвіл в супроводі сторожі, сквапно став на чолі одного відділу, поріпшив боротьбу, де вона ще могла бути сумнівною, і обсадив живо всі важливіші пункти фортеці. Швидко потім він вернувся на подвір"я, дав наказа зупинити пожежу, що почала скажено ширитися, і сам при тому доказував чудес напруження, коли його наказів не сповнювано з відповідною ревністю. То він з кишкою в руці спинався посеред горючих крокв і звертав водяний струм, куди було треба, то завдяки азіятській натурі безстрашно порався в арсеналах і викочував бочки з порохом та набивані бомби. Комендант, увійшовши тим часом до дому, був до крайности збентежений звісткою про нещастя, яке трапилося маркізі. Вона ж, прийшовши вже зовсім до себе без допомоги лікаря, як це й заповів був російський офіцер, і на радощах, що бачить усіх своїх у добрі і здоров"ї, але лежачи в ліжку ще лише тому, аби зацитькати їх надмірні турботи, запевняла його, що більш усього бажає встати і висловити подяку своєму спасителеві. Вона знала вже, що то був граф Ф., підполковник т—ського корпусу стрільців і кавалер ордена заслуги та кількох інших орденів. Вона попросила батька, щоб він якнайшвидше благав його не покидати цитаделі, поки хоч на хвилину не покажеться на замку. Комендант, шануючи чуття своєї дочки, вернувся негайно до фортеці, і коли офіцер серед ненастанних військових заряджень вештався сюди й туди і годі було знайти кращої нагоди, на валах, де той власне роздивлявся свої недостріляні ряди, передав йому бажання своєї зворушеної дочки. Граф запевнив його, що очікує лише хвилини, яку

зможе урвати від своєї служби, щоб зложити їй своє поважання. Бажав іще почути, як почуває себе пані маркіза? Але рапорти кількох офіцерів знову потягли його у воєнну сутолоку.

Коли зазоріло, прибув головний начальник російського війська і оглянув фортецю. Він заявив комендантові свою пошану, пожалкував, що щастя не нагородило краще його відвагу, і за зложенням слова чести дав йому волю податися куди захоче. Комендант висловив йому подяку і сказав, як багато він сьогодні має завдячити росіянам загалом, а особливо молодому графові Ф., підполковникові т–ського корпусу стрільців. Генерал запитав, що сталося; а коли його повідомлено про розбійницький напад на доньку коменданта, виявив крайнє обурення. Він закликав графа Ф. до себе. Висловивши насамперед коротку похвалу за його власний благородний вчинок, при чому графове лице обілляв густий рум"янець, він закінчив, що хоче дати наказ, аби розстріляно негідників, які сплямили царське ім"я; він велів йому сказати, хто ті стрільці? Граф Ф. відповів плутаючись, що не може подати їх імен, бо при слабім світлі реверберів на замковім подвір"ю йому годі було пізнати їх з лиця. Генерал, який чув уже, що замок стояв тоді в огні, здивувався не мало; завважив, що знайомих людей можна вночі по голосу пізнати, і коли підполковник Ф. з заклопотаним лицем здвигнув раменами, велів йому якнайпильніше і найгостріше розслідити цю справу. В тій хвилині доніс хтось, пропхавшися наперед із заднього ряду, що один із злочинців, поранених графом Ф,. упав був у коридорі, а звідти його комендантові люди затягли до комірки, де він лежить і досі. Генерал велів вартовим привести його, зняти з нього протокол і цілу шайку, яку цей назвав, числом п"ять чоловік, зараз розстріляти. Коли цього доконано, генерал, лишаючи невеличку залогу, видав наказ загального вимаршу всієї решти війська; офіцери духом розбіглися по всіх корпусах; серед сутолоки та біганини граф приступив до коменданта і пожалкував, що серед таких обставин мусить позаочно переслати пані маркізі свій низень-

кий поклін, і несповна за годину в цілій фортеці росіян не стало.

Сім"я думала, що може в майбутньому трапиться нагода передати графові якийсь доказ вдячности; та який же був її страх, коли довідалися, що він того самого дня, як рушив із фортеці, знайшов смерть у битві з ворожим військом. Кур"єр, що приніс цю вістку до М., бачив на власні очі, як його, смертельно раненого в груди, несли до П., де він – була певна вістка – сконав у тій самій хвилині, коли носильники мали зняти його зі своїх рамен. Комендант, що сам побіг на пошту і розвідував про ближчі обставини цієї події, почув іще, що на полі битви у хвилині, коли його потрапила куля, граф крикнув: "Джульєтто! Ця куля мститься за тебе!" і зараз потім замкнув уста навіки. Маркіза була в розпуці, що пропустила нагоду впасти йому до ніг. Вона робила собі тяжкі докори, що коли він – може зі скромности, як їй здавалося, – отягався явитися в замку, вона сама не вийшла до нього; жалувала свою нещасну іменницю, про яку він думав ще у хвилині смерти; силкувалася даремно вивідати місце її побуту, щоб повідомити її про нещасливий і зворушливий випадок, і минуло кілька місяців, поки і сама здужала забути про нього.

Сім"я мусіла тепер забратися з комендантського дому, в якому помістився російський начальник. Мірковано зразу, чи не перенестися до комендантових маєтків, до чого маркіза мала велику охоту; та що полковник не любив сільського життя, то сім"я найняла дім у місті й урядилася в ньому на постійне мешкання. І все вернулося до давнього порядку. Маркіза знову взялася до давно перерваного навчання дітей своїх, а в вільних хвилинах заглядала до своєї малярської робітні та до книжок, коли нараз, звичайно здорова як богиня, почула кілька разів напади якоїсь слабости, що цілими тижнями робила її нездібною до товариського життя. Її нудило, світ крутився, робилося млосно і вона не знала, що думати про цей дивний стан. Одного ранку, коли сім"я сиділа за чаєм, а батько на хвилину

вийшов із кімнати, промовила маркіза, прокидаючись із довгого безпам"яття, до своєї матері:

– Коли б якась жінка сказала мені, що має таке почуття, як я тепер доторкаючись оцієї чарки, то я б у своїй душі подумала, що вона при надії.

Пані Ґ. сказала, що вона не розуміє її. Маркіза вияснила і підкреслила ще раз, що власне в оцій хвилині мала таке почуття, як тоді, коли ходила вагітна своєю другою дочкою. Пані Ґ. сказала, що вона певно вродить генія фантазії, і засміялася. "А бодай Морфей", – додала маркіза, – "або якийсь сон із його товариства був би його батьком", – і також обернула це в жарт. Та ось увійшов полковник, розмова перервалася, а що маркізі за кілька днів полегшало, то вся та справа пішла в забуття.

Швидко по тому, якраз в пору, коли й надлісничий Ґ., син коменданта, гостив у домі, вся сім"я зазнала дивовижного страху почувши, як льокай увійшов до покою і заповів прибуття графа Ф..

– Граф Ф.! – скрикнули батько й дочка нараз; усі оніміли з зачудування. Льокай запевнив, що бачив і чув якслід і що граф уже стоїть і жде в передпокої. Комендант зараз схопився сам відчиняти йому, і він увійшов, гарний як молодий бог, хоч трохи блідий на лиці. Коли минула сцена невимовного зачудування і граф на закиди батьків, що аджеж він небіжчик, запевнив їх, що живий, звернувся він з дуже зворушеним лицем до дочки, і його перше питання було, як її здоров"я? Маркіза запевнила, що дуже добре, і хотіла лише знати, як він вернувся до життя? Та він, не опускаючи того запитання, відповів: що вона не сказала йому правди, бо на лиці видно сліди дивної втоми; хіба все вводить його в блуд, або вона таки нездорова й терпить щось. Маркіза, добре настроєна сердечністю, з якою він промовляв, відповіла: ну, так, цю втому, коли хочете, можна вважати слідом хоровитости, що докучала їй перед кількома тижнями; та вона не лякається, щоб це мало

якісь дальші наслідки. А на це він, спалахнувши радістю, відповів: "І я не лякаюсь!" і додав, чи хоче вона вийти за нього заміж? Маркіза не знала, що й думати про таке поводження. Вона вся облита рум"янцем зирнула на свою матір, а ця заклопотано на сина й батька; тим часом граф, ставши перед маркізою і взявши її за руку, немов би хотів поцілувати її, повторив: чи вона зрозуміла його? Комендант сказав: чи він не був би ласкавий сісти і чемно, хоч і трохи з поважним виразом подав йому крісло. Полковниця сказала:

– Направду, ми готові подумати, що ви дух, поки нам не вияснете, як ви воскресли з могили, в яку вас зложено в П.?

Граф сів, пустивши руку дами, і відповів, що під тиском обставин мусить говорити коротко;смертельно раненого в груди його занесли до П. і там він кілька місяців боровся зі смертю; весь той час пані маркіза була його одинокою думкою; він не може висловити тієї розкоші і того болю, що зливалися в тім образі; нарешті видужавши, він знову вернувся до армії і там він відчув страшенний неспокій; кілька разів він хапався за перо, щоб у листі до пана полковника і до пані маркізи дати пільгу своєму серцю; нараз його вислано з депешами до Неаполю; і він не знає, чи звідти не вишлють його далі до Константинополя, а може навіть доведеться йому їхати до Петербургу; а тим часом йому нема змоги жити довше не залагодивши одного неминучого домагання своєї душі; і він не міг опертися напорові, щоб при своїм переїзді через М. не зробити деяких кроків з цією метою; одним словом, він бажає, щоб його ущасливлено рукою пані маркізи і просить з найбільшою пошаною і сердечно та усильно ласкавої відповіді у цій справі.

Комендант відповів по довгій павзі: що ця пропозиція,коли вона висловлена серйозно, в чому він не сумнівається, для нього дуже підхлібна. Але при смерті свого мужа маркіза О., його дочка, зареклася не виходити вдруге заміж. Та що недавно на неї впало супроти нього таке велике зобов"язання,то й не було б неможливим, що її постанова через це підлягала би

зміні на користь його бажання;та покищо він просить її іменем у нього дозволу якийсь час подумати про це в тиші. Граф запевняв, що ця ласкава заява вправді заспокоює всі його надії, що серед інших обставин вона й зробила б його щасливим, що він відчуває цілу непристійність того, що не вдовольняється нею; та проте непереможні обставини, про які йому неможливо висловитися докладніше, роблять йому пожаданою яснішу відповідь, що коні, які мають везти його до Неаполю, вже запряжені; і він благає з усього серця, коли щобудь в оцьому домі промовляє на його користь – тут він глянув на маркізу – не дати від"їздити йому без ласкавої заяви.Полковник, трохи здивований таким поводженням, відповів, що вдячність, яку почуває до нього маркіза, певно управнює його до великих надій, але не аж до таких великих; де ходить про щастя цілого її життя, вона не зважиться поступати без відповідної розсудливости. Було б доконче потрібно, щоб його дочка, поки виявить свою волю, мала щастя познайомитися з ним ближче. Він запрошує його по закінченню своєї службової подорожі повернудо М. і якийсь час побути гостем у їх домі. Як тоді пані маркіза матиме надію бути з ним щасливою, то й його в такім разі, але не швидше, врадує її прихильна відповідь. Граф заявив, паленіючи на лиці, що в часі цілої подорожі він віщував своїм нетерпеливим бажанням таку долю; що одначе це справляє йому страшенну турботу; що супроти непочесної ролі, яку він мусить грати тепер, ближча знайомість може вийти лише на його користь; що за свою добру славу, коли вже й цю найсумнівнішу з усіх прикмет брати під розвагу, він, здається, може ручити; що одинокий негідний поступок, якого він допустився у своїм житті, невідомий світові і він уже готовиться направити його; одним словом, що він чоловік чесний і просить прийняти запевнення, що це все є правдою.

Комендант відповів усміхаючись злегка, хоч і без іронії, що він підписує всі ті вислови. Йому ще не доводилося пізнати молодого чоловіка, що в такім короткім часі виявив би так ба-

гато прегарних прикмет характеру. Він майже певний, що короткий час намислу усунув би нерішучість, яка ще виявляється тепер; та поки не обговорять цієї справи з родиною як своєю, так і графовою, не може дати ніякої заяви понад ту, що дав. На це граф заявив, що він не має батьків і свобідний. Його вуйко – генерал К., а за його дозвіл він ручить. Додав, що він пан значного маєтку і матиме змогу зважитися зробити Італію своєю батьківщиною.

Комендант уклонився йому чемно, виявив ще раз свою волю і попросив його не говорити про цю справу більше аж до закінчення подорожі. Граф по короткій мовчанці, в якій виявив ознаки найбільшого затурбовання, сказав, обертаючись до матері, що робив усе можливе, щоб ухилитися від цієї службової подорожі; що заходи, на які він задля цього зважився у головного коменданта та в генерала К., свого вуйка, були найбільше рішучі, які лише можна було зробити; що одначе дехто надіявся тим способом вивести його з меланхолії, яка у нього ще лишалася по його слабості; і що тепер ця подорож робить його зовсім нещасливим.

Сім"я не знала, що мала сказати на таку заяву. Граф, потираючи чоло, говорив далі, що якби була деяка надія дійти через це ближче до мети його бажань, то він відклав би свій від-"їзд на день або й ще трохи далі, щоб попробувати... При тому поглядав за чергою на коменданта, на маркізу й на матір. Комендант дивився з квасною міною перед себе вниз і не відповів йому нічого. Полковниця сказала:

– Йдіть, ідіть, пане графе, їдьте до Неаполя, а як вернетеся, то наділіть нас на якийсь час щастям своєї присутности, а все інше якось то буде.

Граф сидів хвилину і, бачилось, думав, що йому робити. Потім, устаючи й відсуваючи крісло, сказав, що скоро й сам мусить признати передчасними ті надії, з якими вступив до цього дому, і коли сім"я – чого він не може взяти їй за зле – обстоює ближче ознайомлення, то він відішле свої депеші до

головної квартири до З., щоб їх переслали ким іншим, а сам прийме ласкаві запросини і лишиться на кілька тижнів гостем у їхньому домі. Потім, тримаючи крісло в руці і стоячи біля стіни, він ще чекав хвилину і дивився на коменданта. Комендант відповів, що йому було би дуже жаль, якби пристрасть до його дочки, яка, здається, опанувала його, стягла на нього дуже поважні неприємності; та про те йому це знати, що може робити, а чого ні; нехай відсилає депеші і займе призначені для нього покої. При тих словах видно було, як граф поблід, з пошаною поцілував матір у руку, вклонився всім іншим і віддалився.

Коли граф вийшов із покою, не знала сім"я, що й думати про цю появу. Мати казала, що це ж неможливо, щоб він депеші схотів відіслати назад до З. тому лише, що йому не вдалося в переїзді через М. по п"ятихвилевій розмові одержати слово від зовсім незнайомої йому дами. Депеші, з якими він їде до Неаполя, доручено ж саме йому. Надлісничий сказав, що такий легкодухий вчинок був би покараний не чим меншим, як замкненням у фортеці. Комендант додав, що його ще й деґрадують за це. Та цього нема чого боятися, сказав далі, бо це лише такий страшак при штурмі; він ще надумається, поки відішле назад депеші. Мати, зрозумівши цю небезпеку, висловила дуже живо своє побоювання, що він таки відішле їх. Його завзята, в одну точку вперта воля по її думці видається здібною власне до такого вчинку. Вона якнайуклінніше просила надлісничого, щоб зараз пішов за ним і стримав його від такого рішення, що грозило нещастям. Надлісничий відповів, що такий крок мав би якраз противний наслідок і скріпив би в ньому надію перемогти при допомозі цього воєнного підступу. Маркіза висловила цю саму думку, хоча й запевняла, що без цього депеші неминуче будуть відіслані. Усі згодилися на тому, що його поводження було дуже незвичайне й що він, здається, звик штурмом здобувати дамські серця так само, як фортеці.

В тій хвилині побачив комендант графів запряжений віз

перед своїми дверима. Він покликав усю родину до вікна і запитав покликаного слугу із здивованням, чи граф ще в їхньому домі. Слуга відповів, що він унизу в челядній в товаристві адютанта пише листи і печатає пакети. Комендант, приховавши свою тривогу, побіг униз разом з надлісничим і запитав графа, бачучи, що він порається на невідповіднім для цього столі, чи не хоче перейти до своїх покоїв, чи може прикаже ще чогобудь. Граф відповів, не перестаючи сквапно писати, що дякує красненько і що його діло вже скінчене; печатаючи листа, запитав ще, котра година; а вручивши адютантові увесь портфель, побажав йому щасливої дороги. Комендант очам своїм не вірячи сказав, коли адютант виходив з дому:

– Пане графе, коли у вас нема дуже важливих і невідкладних справ...

– Невідхильні! – перервав його мову граф, супроводив адютанта до воза і відчинив йому дверці.

– В такім разі, – сказав далі комендант, – я би бодай депеші...

– Неможливо, – відповів граф, підсаджуючи адютанта на сидження. – Депеші в Неаполі без мене не варті нічого. Я й про це подумав. Гони!

– А листи вашого пана вуйка? – озвався адютант, вихиляючися з дверець.

– Знайдуть мене, – відповів граф, – у М..

– Гони! – сказав адютант, і віз рушив.

Тоді запитав граф Ф., обертаючись до коменданта, чи був би він ласкавий звеліти, щоб йому показано його покій? Збентежений полковник відповів, що сам буде мати честь, гукнув на своїх і графових слуг, щоб позабирали його пакунки і запровадили його до призначених для гостей покоїв, де сухо вклонився йому і вийшов. Граф передягся, вийшов із дому, щоб замельдуватися у місцевого губернатора, і, не показуючися в домі всю решту дня, вернувся туди аж незадовго перед вечерею.

Тим часом сім"я була в незвичайній турботі. Надлісничий

оповідав, які рішучі були графові відповіді на деякі вговорювання коменданта, твердив, що його поступування виглядає як зовсім обдуманий крок, і ламав собі голову, яка може бути причина такого на кур"єрських прискореного сватання? Комендант сказав, що він не розуміє тут нічогісінько і візвав сім"ю, щоб у його присутності про це не було більше мови. Мати щохвилини визирала у вікно, чи він не прийде, не пожалкує свого нерозважного вчинку і не направить його. Нарешті, коли стемніло, вона сіла поруч маркізи, що дуже пильно працювала при столику і, бачилось, ухилялася від розмови. Вона запитала її півголосно, поки батько ходив вперед і назад по покою, чи вона розуміє, що буде з того всього? Маркіза відповіда, несміло зиркаючи на коменданта:

– Коли б тато був зробив так, щоб він поїхав до Неаполя, то все було б добре.

– До Неаполя! – скрикнув комендант, зачувши це. – А що ж, було б зараз посилати по священика? Чи мав я його закувати, арештувати і під вартою вислати до Неаполя?

– Ні, – відповіла маркіза, – але гарячі та настирливі суперечки роблять своє.

І знову трохи сердито занурилася у свою роботу. Нарешті під ніч надійшов граф. Усі чекали лише по перших привітаннях, коли мова зійде на цю справу, щоб сполученими силами наперти на нього, або, коли ще можливо, звернув назад крок, на який відважився. Та даремно ждали на цю хвилину протягом усього вечора. Старанно обминаючи все, що могло би натякнути про цю справу, граф розмовляв з комендантом про війну, а з надлісничим про полювання. Коли згадав про битву під П., в якій був ранений, звела його мати на історію його хороби і випитувала, як йому жилося в тій малій місцевості і чи мав там відповідну вигоду. Тоді він розповів деякі подробиці, цікаві з погляду його пристрасти до маркізи: як вона раз-у-раз сиділа коло його ліжка; як у нього в часі гарячки її образ усе мішався з образом лебедя, якого він хлопцем бачив у вуйковім має-

тку; що особливо одна згадка зворушила його глибоко, як він раз того лебедя обкидав болотом, а він лише тихенько пірнув у воду і виринув із неї знову чистий; як вона все плавала на вогняних хвилях, а він кликав: Тінка, бо так називався той лебідь, але ніяк не міг привабити його до себе, бо його вся радість була плавати та ґрацій но вигинати шию; запевнив маркізу в тому, що любить її без пам"яті, а потім, почервонівши до вух відразу, втупив очі в тарілку і замовк.

Нарешті прийшлося встати від столу; а що граф по короткій розмові з матір"ю зараз розкланявся з товариством і пішов до свого покою, то члени його лишилися знову і не знали, що думати. Комендант стояв на тому, що треба лишити справу природньому розвоєві. Граф певно числив при своєму вчинку на своїх вояків. Інакше це стягло би на нього нечесть і деґрадацію. Пані Ґ. запитала дочку, що вона думає про нього і чи не згодилась би на якубудь заяву, щоб запобігти нещастю. Маркіза відповіла:

– Найлюбіша мамо! Це неможливе. Жаль мені, що мою щиру вдячність виставляють на таку тяжку пробу. Але я рішилася не виходити вдруге заміж і не хочу наражувати свого щастя, та й ще так нерозважно, на друге ризико.

Надлісничий завважив, що коли це її незламна постава, то й така заява могла би бути хосенною, а воно ж майже неминуче дати йому будь-яку заяву. Полковниця докинула, що коли цей молодий чоловік, що відзначається так багатьма надзвичайними прикметами, виявив свою готовість осісти в Італії, то на її думку його пропозиція заслуговує на певне узгляднення, а рішення маркізи вимагає ще розміркування. Надлісничий, сівши біля неї, запитав, як він особисто подобається їй? Маркіза відповіла з деяким заклопотанням: "Подобається і не подобається мені",– і покликалася на почуття інших.

На таку відповідь маркізи полковниця сказала:

– Коли він вернеться з Неаполя, а розвіди, які б ми тим часом могли зібрати про нього, не суперечили б загальному

вражінню, яке він зробив на тебе, то щоб ти відповіла, якби він тоді повторив свою пропозицію?

– В такім разі, відповіла маркіза, – коли його бажання видаються справді дуже гарячими, я б ті бажання, – вона запнулася і її очі засяяли блиском при тих словах, – я б сповнила їх задля зобов"язання, яке я винна йому.

Мати, що завсігди бажала другого заміжжя своєї дочки, ледве здужала приховати свою радість при тій заяві і міркувала, що можна б зробити з цього. Надлісничий сказав, знову неспокійно встаючи з крісла, що коли маркіза припускає якусь можливість урадувати його колись своєю рукою, треба тепер зробити щось, щоб запобігти наслідкам його шаленого вчинку. Мати також притакнула й додала, що остаточно й ризико тут було б не надто велике, бо при так багатьох прегарних прикметах, які він виявив тієї ночі, коли росіяни штурмували фортецю, ледве чи слід побоюватися, щоб і в іншому його поводження не відповідало їм. Маркіза дивилася з виразом найживішої тривоги вниз перед собою.

– Аджеж можна б йому, – говорила далі мати, беручи її за руку, – передати, наприклад, таку заяву, що ти аж до його повороту з Неаполя не захочеш ні за кого іншого вийти заміж.

На це маркіза відповіла:

– Таку заяву, наймиліша мамо, можу дати йому, але тільки боюся, що вона не заспокоїть його, а нас заплутає.

– Це вже здай на мене! – відповіла мати з найживішою радістю і оглянулася на коменданта. – Льоренцо, – запитала, – а ти як думаєш? – і заходилася вставати з крісла.

Комендант чув усе. Він стояв при вікні, дивився на вулицю і не сказав нічого.

Надлісничий запевнив, що бере на себе скараскатись графа з дому цією нешкідливою заявою.

– Ну, то робіть! робіть! робіть! – скрикнув батько обертаючись. – Мушу вдруге піддатися цьому москалеві.

Тоді мати схопилася з сидження, поцілувала його й дочку,

а коли батько всміхнувся на її запопадливість, запитала, як би передати зараз у цій хвилині графові цю заяву? За порадою надлісничого постановлено просити його, коли ще не роздягнений, щоб був ласкав на хвилину потрудитися до сім"ї. Граф велів відповісти, що буде мати честь зараз явитися, і ледве льокай вернувся із цією заявою, аж він сам, кроками окриленими радістю, ввійшов до покою і з найживішим зворушенням кинувся маркізі до ніг. Комендант хотів щось сказати, але він промовив, що знає досить. Поцілував його і матір у руку, обняв брата і просив лише ласкаво допомогти йому у вистаранню повоза для подорожі. Маркіза, хоч зворушена цією сценою, сказала таки:

– Боюся, пане графе, щоб наша палка надія та не була дуже завеликою...

– Нічого, нічого! – відповів граф. – Коли вивіди, які зберете про мене, будуть суперечити тому почуттю, що покликало мене тепер назад до цього покою, то все це так значить, якби не було нічого.

Тоді комендант обняв його якнайсердечніше, надлісничий зараз запропонував йому свою карету, один стрілець полетів з комендантовим слугою на пошту, щоб за премію замовити кур"єрські коні, і була радість при тому від"їзді, як ще ніколи при привітанню. Граф сказав, що надіється догнати свої депеші в Б., а звідти рушить до Неаполя ближчою дорогою, ніж через М.. У Неаполі він зробить все можливе, щоб спекатись дальшої службової подорожі до Константинополя. А що в крайнім разі він наважився мельдуватися хорим, то запевнив, що коли не спинять його непереможні перешкоди, то він за яких чотири до шести тижнів буде в М.. Тут стрілець повідомив, що віз запряжений і все готове до від"їзду. Граф узяв капелюха, став перед маркізою і взяв її за руку.

– Тепер, Джульєтто, – сказав він, – я трохи заспокоєний, – і вложив свою руку в її, – хоч моє найгарячіше бажання було ще перед від"їздом узяти шлюб з вами.

– Шлюб! – скрикнули всі члени сім"ї.

– Шлюб, – повторив граф, поцілував маркізу в руку, а коли вона запитала, чи він не божевільний, відповів: – Прийде такий день, що ви зрозумієте мене!

Сім"я хотіда розсердитися на нього, але він зараз якнайщиріше попрощався з усіма, попросив їх не думати далі про ці слова і від"їхав.

Минуло кілька тижнів, у яких сім"я з дуже неоднаковими почуваннями очікувала кінця цієї дивної пригоди. Комендант одержав від генерала К., вуйка графового, чемного листа. Сам граф писав з Неаполя. Розвіди, засягнені про нього, промовляли досить на його користь. Одним словом, уважано заручини вже так якби певними, коли хоробливі напади у маркізи повторилися з більшою силою як раніше. Вона завважила незрозумілу зміну у своїй фігурі. З повною щирістю вона відкрила все своїй матері і сказала, що не знає, як їй думати про свій стан. Мати, яку ті дивні припадки наповняли турботою за здоров"я дочки, зажадала, щоб вона порадилася з лікарем. Маркіза, сподіваючись перемогти своєю природою, опиралася. Ще кілька днів, не сповняючи материної поради, вона провела серед найдокучливішого терпіння, поки все поновлювані і такі дивовижні почуття не довели її до великої тривоги. Вона веліла покликати лікаря, що тішився довір"ям її батька, просила його – матері власне не було дома – сісти на софі і виявила йому по короткім вступі, жартуючи, яким їй уявляється її стан. Лікар в одну мить окинув її допитливим оком, доконавши докладного огляду, мовчав ще хвилину, а потім з дуже поважним виразом відповів, що пані маркіза зовсім вірно означила свій стан. Коли на питання дами, як він розуміє це, він висловився зовсім виразно і з нетаєною посмішкою додав, що вона зовсім здорова і не потребує лікаря, шарпнула маркіза за дзвінок і, дуже гостро зирнувши на нього збоку, просила його віддалитися. Півголосом, немов би він не варт був того, щоб говорити до нього, вона заявила, муркочучи під ніс, що у неї нема охоти захо-

дити з ним у жарти про таку річ. Доктор відповів ображений, що мусить бажати, щоб вона все була так мало схильна до жартів як тепер, узяв палицю й капелюха і почав зараз кланятись. Маркіза запевнила, що про цю зневагу повідомить свого батька. На це доктор зауважив, що свої висновки може заприсягти перед судом, поклонився і хотів іти геть із покою. Маркіза запитала, поки він підіймав ще рукавичку, що випустив був із руки:

– Але відки ж можливість, пане докторе?

Доктор відповів, що це не його річ вияснювати їй останні причини явищ, поклонився ще раз і пішов.

Маркіза стояла мов поражена громом. Вона схаменулась і хотіла бігти до батька, але дивна серйозність чоловіка, що нібито зневажав її, знесилювала все її тіло. В найбільшім збентеженню вона кинулась на софу. Сама собі не довіряючи, вона пробігла всі моменти минулого року і вважала себе шаленою, думаючи про останній. Нарешті надійшла мати. На турботне питання, чого вона неспокійна, оповіла їй дочка, що власне виявив їй лікар. Пані Ґ. назвала його безсоромним і нікчемником і підтримала доччину постанову, виявити цю зневагу батькові. Маркіза запевнила, що він говорив це зовсім серйозно і, здається, готов і перед батьком повторити це шалене твердження. Пані Ґ., не мало сполошена, запитала, чи вірить же вона в можливість такого стану?

– Швидше, – відповіла маркіза, – могли б запліднитись могили і в лоні трупів могли б розвиватися новородки!

– Ну, моя люба чудачко, – сказала полковниця, міцно притискаючи її до себе, – в такім разі чим же тобі турбуватися? Коли твоя свідомість чує себе чистою, то як може журити тебе осуд хоч би й цілого лікарського консиліюму? І чи його осуд подиктований помилкою, чи злобою, хіба ж для тебе це не все одно? А все таки годиться, щоб ми відкрили це батькові.

– О Боже! – промовила маркіза в конвульсійнім русі. – Як же мені заспокоїтися? Чи ж проти мене не стоїть моє влас-

не внутрішнє, мені аж надто добре знайоме почуття? Чи ж я сама, коли б я знала про таке почуття у іншої, не судила б, що це справді так?

– Алеж це страшне! – зойкнула полковниця.

– Злоба! Помилка, – міркувала далі маркіза. – Які причини може мати цей чоловік, що нам досі видавався шановним, завдавати мені таку злосливу і підлу зневагу? мені, що ніколи не образила його?що прийняла його з довір"ям і з почуттям будучої вдячности? до якої він, як свідчили його перші слова, прибув з чистим і неложним наміром допомогти, а не роз"ятрювати лютіші від тих болі, що я терпіла? І коли б я,– говорила вона далі, тим часом як мати не зводила з неї очей, – не знаходячи іншого виходу, захотіла вірити в його помилку, то чи це можливе, щоб лікар, навіть сердечно дотепний, помилився в такім випадку?

Полковниця відповіла трохи ущіпливо:

– А все таки мусіло тут бути або одно, або друге.

– Так, – сказала маркіза, – моя найдорожча мамо, – і при тому з виразом ображеної гідности, спалахнувши всім лицем поцілувала її в руку, – так воно мусить бути! Хоч обставини такі надзвичайні, що мені вільно сумніватися в тому. Клянусь тобі, коли вже треба запевнення, що моє сумління чисте як у моїх дітей; навіть твоє, моя рідненька, не може бути чистіше. А проте прошу тебе, вели мені покликати повитуху, щоб я переконалася, що в тому правди, і вспокоїлася будь що буде.

– Повитуху! – скрикнула пані Ґ. з обуренням. – Чисте сумління і повитуха!

І слова застряли їй у горлі.

– Повитуху, найдорожча мамочко, – повторила маркіза, опускаючися перед нею на коліна, – і то в цій хвилині, а то мені доведеться одуріти.

– О, дуже радо, – відповіла полковниця, – тільки прошу відбувати злоги не в моїм домі. – І при цьому встала і хотіла вийти з покою. Та маркіза, сунучись за нею з розпростертими

руками, впала зовсім на лице і обхопила її коліна.

– Коли бездоганне життя, – скрикнула вона, і біль додав їй проречистости, – ведене по вашому взірцю, дає мені право на вашу пошану, коли у ваших грудях промовляє за мною бодай материнське почуття хоч доти, доки моя вина не буде виказана ясно як сонце, о! то не покидайте мене в оцих страшних хвилинах!

– Але що ж так занепокоює тебе? – запитала мати. – Чи нічого більше, як лише оречення лікаря? нічого більше, як лише твоє внутрішнє чуття?

– Нічого більше, мамочко, – відповіла маркіза і поклала руки на груди.

– Нічого,Джульєтто?– допитувала мати. – Подумай. Провина, хоч і як невимовно боліла би мені, все таки утихла би, і я остаточно мусіла би вибачити її; та коли б ти, щоб оминути мій материнський докір, могла видумувати казку про переворот у всесвітньому порядку і обтяжувати себе богохульними клятьбами, щоб нав"язати її моєму серцю – ах, надто схильному вірити тобі, – то це було б огидно; я ніколи не мала би вже серця до тебе.

– Щоб царство спасіння колись так відкрилося мені, як моя душа відкрита перед вами! – скрикнула маркіза. Я не затаїла перед вами нічого, моя мамо.

Ці слова, вимовлені з натиском, зворушили матір до глибини душі.

– О Боже! – скрикнула вона, – моя любесенька дитино! Як мені жаль тебе!

Підняла, поцілувала і притиснула до своїх грудей.

– І чого на світі Божому ти боїшся? Ходи, ти дуже хора.

Хотіла завести її до ліжка. Але маркіза, в якої часто пускалися сльози, запевняла, що вона дуже здорова, що вона ні на що не жаліється окрім того дивовижного і незрозумілого стану.

– Стану? – скрикнула мати знову. – Що за стану? Коли

твоя пам"ять така певна про минуле, то що за божевільний переляк проймає тебе? І чи ж внутрішнє почуття, яке пречінь озивається лише неясно, не може помилитися?

– Ні, ні, – сказала маркіза, – воно не помиляється. І коли, я того хочу, дозволите покликати повитуху, то почуєте, що та страшенна, для мене убивча річ – таки правдива.

– Ходи, моя любенька донечко, – сказала пані Ґ., що почала справді лякатися за її глузд. – Ходи, послухай мене і ляж у ліжко. І що властиво сказав тобі лікар? Як палає твоє личко! Як ти трясешся всім тілом! Ну, як же то було, що сказав тобі лікар?

І при цьому вона потягла за собою маркізу, починаючи вже недовіряти цілій тій сцені. Маркіза промовила до неї:

– Люба! Сердечна! – і всміхалася заплаканими очима. – Я зовсім при пам"яті. Лікар сказав мені, що я при надії. Велiть покликати повитуху, і коли вона скаже, що це неправда, я заспокоюся знову.

– Добре, добре, – відповіла полковниця, приховуючи свою тривогу. – Зараз пошлю по неї; вона зараз буде тут, коли конче хочеш, щоб висміяла тебе і сказала тобі, що ти сновида і несповна розуму.

І при цьому потягла за дзвінок і послала негайно когось із служби, щоб покликав акшерку.

Маркіза лежала, неспокійно хвилюючи грудьми, в обіймах своєї матері, коли прийшла та бабуся, і полковниця виявила їй, на який дивоглядний привид хора її дочка. Пані маркіза клянеться, що поводилася чесно, а проте отуманена якимось незрозумілим почуттям, уважаючи конче потрібним, щоб тямуща жінка переконалася про її стан. Повитуха, переконуючися про нього, говорила про молоду кров і хитрощі світу, а коли скінчила своє діло, додала, що такі випадки вже їй траплялися; молоді вдови, що приходять у таке положення, всі впевняють, що жили на безлюдних островах. Покищо вона заспокоює пані маркізу і надіється, що веселий косар, який ніччю прибув до

берега, все таки віднайдеться.

При тих словах маркіза зомліла. Полковниця, не можучи перемогти свого материнського почуття, кинулася за допомогою акушерки відтирати її. Але коли вона прокинулася, перемогло обурення.

– Джульєтто! – скрикнула мати з невимовним болем. – Зараз відкрий мені все і назви батька!

Мати, бачилось, ще була готова до поєднання. Та коли маркіза сказала, що вдуріє, мати, встаючи з софи, вигукнула:

– Іди, йди! Ти нікчемниця! Будь проклята година, коли я народила тебе!

Проклявши дочку, мати вийшла з покою.

Маркіза, якій знову потемніло в очах, притягла повитуху до себе і поклала, сильно тремтячи, її голову собі на груди. Зламаним голосом запитала її, якими дорогами ходить природа? і чи можливе несвідоме зачаття? Повитуха всміхнулася, розв"язала на ній хусточку і сказала,що у пані маркізи мабуть не заходить на такий випадок. Маркіза сказала, що вона зачала свідомо,але рада би так загалом знати, чи така поява може трапитися в царстві природи? Повитуха відповіла, що крім Пресвятої Діви це ше не трапилося ані одній жінці на землі. Маркіза тряслася чимраз дужче. Їй здавалося, що вона в тій хвилині зляже, і просила повитуху, притискаючи її до себе з судорожним переляком, щоб не покидала її. Повитуха заспокоїла її. Запевнила, що до злогів ще досить далеко, подала їй і способи, як у таких випадках можна берегтися люського поговору, і додала, що все ще буде добре. Та що ті потішання були для нещасної дами зовсім як шпигання ножем у груди,то вона перемогла себе, сказала, що їй ліпше, і просила свою порадницю, щоб віддалилася.

Ледве акушерка вийшла з покою, коли їй доручено листа, якого писала мати. В листі вона висловилася так, що "пан Ґ. бажає при таких обставинах, щоб вона забралася з його дому; посилає їй при тому папери, що належать до її маєтку, і наді-

ється, що Бог ощадить йому горя бачити її ще раз". Лист був мокрий від сліз, а в куточку було замазане слово: "диктований". У маркізи біль бризнув з очей. Гірко плачучи над помилкою своїх батьків і над несправедливістю, якої допускаються ті чесні люди, вона пішла до покоїв своєї матері. Сказано, що вона у батька. Вона хитаючись пішла до батькових покоїв. Заставши двері замкненими, вона впала коло дверей, ридаючи й голосно кличучи всіх святих на свідків своєї невинности. Пролежала так уже кілька хвилин, коли з покоїв вийшов надлісничий і з запаленим лицем сказав до неї, що мабуть чула, що комендант не хоче бачити її. Маркіза, сильно хлипаючи, скрикнула: "Мій любенький брате!". Втиснулася до покою і крикнула: "Наймиліший таточку!" і простягла до нього руки.На її вид комендант обернувся до неї плечима і побіг до своєї спальні. Коли вона бігла за ним, крикнув їй: "Геть!" і хотів замкнути двері, та коли вона, ридаючи та благаючи, не давала замкнути їх, він нараз попустив і, коли маркіза ввійшла до нього, побіг до протилежної стіни.Вона кинулася йому, оберненому до неї плечима, до ніг і дрижачи обхопила його коліна, коли пістолет, який він ухопив, саме в ту хвилину, коли він зривав його зі стіни, випалив і постріл з лускотом бухнув до стелі.

– Пане мого життя! – скрикнула маркіза, поблідла як труп і, ставши на ноги, вийшла геть із його покоїв. Увіходячи до своїх кімнат, веліла зараз запрягати і смертельно знесилена сіла на кріслі й почала сквапно одягати своїх дітей та наказала пакувати свої речі. Вона тримала найменше на колінах і обвивала його хусткою, щоб негайно, скоро все буде готове до від"їзду, сідати до повоза, коли ввійшов надлісничий і на розказ коменданта зажадав від неї, щоб дітей лишила тут.

– Моїх дітей? – запитала вона і встала. – Скажи своєму нелюдяному батькові, що може прийти й застрелити мене, але не зможе видерти у мене моїх дітей.

Озброєна всіма гордощами невинности, вона взяла дітей, а що брат не важився спиняти її,занесла їх до воза і від"їхала.

В тім гарнім висилку пізнавши себе саму,вона раптом, немов власною рукою піднесла себе з тієї безодні, в яку зіпхнула її доля. Тривога, що шарпала їй груди, уляглася, скоро виїхала в чисте поле; вона часто цілувала дітей, цю свою любу здобич, і з великим задоволенням думала про те, яку перемогу над своїм братом здобула силою свого безвинного сумління.Її розум,сильний настільки, що не розбився в її дивнім стані, тепер піддався зовсім великому, святому та невиясненому устроєві світу. Вона зрозуміла неможливість переконати свою сім"ю про свою невинність, що мусить вибити собі це з голови, коли не хоче пропасти. Ледве минуло кілька днів по її приїзді до В., а вже її біль доразу уступив місце геройській постанові – озброїтись гордістю проти нападів світу. Вона постановила замкнутися зовсім у власне нутро з виключною пильністю зайнятися вихованням обох своїх дітей і плекати з повною материнською любов"ю дарунок,який Бог пошле їй у третьому. Вона заходилась, щоб по кількох тижнях, скоро перебуде злоги, зайнятися поправою свого гарного, через її довгу неприсутність занедбаного двору; сиділа в альтанці і, гаптуючи малесенькі шапочки та панчішки на дрібні ноженята, обдумувала, якби то їй вигідно влаштувати покої, який би найвідповідніше заповнити книгами, а в якім поставити шталюгу. І ще не минув час, коли граф Ф. мав вернутися з Неаполя, а вона вже зовсім освоїлася з думкою про вічне самітне, манастирське життя. Придверник одержав наказ не впускати нікогісінько до дому. Лише одна думка була їй нестерпною, що молоде єство, яке вона почала в найбільшій невинності й чистоті і якого початок власне тим, що був таємний, видавався їй також більше божеським, ніж інших людей, мало явитися в людській суспільності обтяжене ганебним п"ятном. Їй прийшов у голову дивоглядний спосіб відкрити батька, спосіб, від якого, коли вперше надумала його, аж життя випало у неї з рук зі страху. Цілими ночами, проведеними в неспокійній безсонниці,вона на всі боки обертала та обзирала ту думку, щоб звикнути до її вдачі,

що ранила її найглибші почування. Вона все ще отягалася входити в якібудь зносини з чоловіком, що так ошукав її, догадуючись дуже справедливо, що він безповоротно мусить належати до шумовин свого роду, міг походити із найглибшого та найбруднішого багна людського.Та коли почуття власної самостійности у неї прорівалося чимраз живіше і вона міркувала,що клейнод нічого не втратить на вартості, чи його оправа така чи сяка, то одного ранку, коли молоде життя в її лоні затріпоталося, вона таки насмілилася і дала в м–ських газетах надрукувати те звернення, яке ви читали на початку цього оповідання.

Граф Ф., якого невідхильні справи затримали в Неаполі, написав уже другого листа до маркізи з проханням, щоб, не зважаючи ні на які можливі сторонні обставини,була вірна своїй, мовчки даній йому обіцянці. Скоро йому пощастило спекатися дальшої службової подорожі до Константинополя й інші відносини дозволили, він зараз же рушив з Неаполя і лише кілька день пізніше по визначенім наперед реченці прибув до М.. Комендант прийняв його з заклопотаним лицем, сказав, що конечна справа змушує його вийти з дому і просив надлісничого, щоб тим часом забавляв його. Надлісничий запросив його до свого покою і по короткім привітанню запитав його, чи знає, що трапилося в часі його неприсутности в домі коменданта. Граф поблід на хвилину і відповів, що не знає. Тоді надлісничий повідомив його про ганьбу, яку нанесла маркіза цілій сім"ї, і розповів йому все, що вже знають наші читачі. Граф ударив себе долонею по чолі.

– Чому роблено мені стільки перешкод! – скрикнув він,забуваючи сам себе. – Коли б ми взяли були шлюб, то не було б нам сорому ані всього того лиха!

Надлісничий витріщився на нього й запитав, чи він настільки шалений, що ще бажає шлюбу з цією негідницею? Граф відповів, що вона варта більше, як увесь світ, який так гордує нею, що він цілком вірить її запевненню про її невинність , що

ще сьогодні поспішить до В. і повторить їй свою пропозицію. І він зараз ухопив капелюха, уклонився надлісничому, який уважав його зовсім позбавленим глузду, і пішов.

Він сів на коня і погнав до В.. Коли зліз з коня край брами і хотів ввійти на подвір"я, сказав йому придверник, що пані маркіза не приймає жадної живої душі. Граф запитав, чи цей наказ, виданий для чужих, стосується також приятеля дому? На це той відповів, що не знає жадного винятку, і зараз же додав якось двозначно: чи він може граф Ф.?

Граф, окинувши його допитливим оком, відповів, що ні, і додав, обернений до свого слуги, але так, щоб і той міг чути, що при таких обставинах йому доведеться заночувати в готелі і листовно дати про себе знати пані маркізі. Та скоро лише він зник з очей придверника, як скрутив за ріг і пішов під мур просторого саду, що розкинувся за домом. Крізь фіртку, яку застав відкритою, ввійшов до саду, пройшовся по його стежках і власне хотів зайти через задню терасу до дому, коли поруч в альтанці побачив маркізу в її любій і таємничій подобі при маленькім столику пильно зайняту працею. Він наблизився до неї так, що вона не могла побачити його швидше, поки він не став у вході до альтанки — три малі кроки від її ніг.

— Граф Ф.! — промовила маркіза, піднявши очі, і рум"янець несподіванки обілляв її лице.

Граф усміхнувся, стояв іще хвилину у дверях і не рухався, а потім сів поруч неї з такою скромною нахабністю, що вона не потребувала полошитися, і поки вона ще зміркувала, що їй робити в тім незвичайнім положенню, лагідно обняв рукою її любий стан.

— Звідки, пане графе? Чи це можливо? — запитала маркіза і несміло дивилася на землю перед собою.

Граф сказав: "Із М., — і легесенько притулив її до себе, — крізь задню фіртку, яку я власне застав відчиненою. Я сподівався одержати ваше пробачення і ввійшов".

— Чи ж в М. не сказано вам? — запитала вона і ще не во-

рухнулася в його обіймах.

– Усе, люба моя, – відповів граф. – Але зовсім переконаний про вашу невинність.

– Як! – скрикнула маркіза, встала й випручалася з його обіймів, – і ви після всього того приходите до мене?

– На перекір світові, – промовив він, затримуючи її, – на перекір вашій сім"ї і навіть на перекір оцій любій появі! – І при тому витиснув м"який поцілунок на її грудях.

– Геть! – скрикнула маркіза.

– Такий певний, Джульєтто, – сказав він, – як коли б я був всевідуючий, як коли б моя душа жила в твоїх грудях.

– Пустіть мене! – скрикнула маркіза.

– Я прийшов, – сказав він і не пускав її, – повторити свою пропозицію і з ваших рук, коли захочете вислухати мене, прийняти долю блаженних.

– Пустіть мене! Зараз! – кричала маркіза. – Наказую вам!

Вона силою вирвалася з його рук і втекла.

– Люба моя! Прекрасна! – шептав він, устаючи з лави і йдучи за нею.

– Чуєте? – крикнула маркіза, відвернулася від нього і знову втікала далі.

– Лише одно таємне вишиптане слівце! – сказав граф і щвидко вхопив її ніжну руку, яку маркіза негайно висмикнула.

– Нічого не хочу чути! – відповіла маркіза, пхнула його сильно в груди, вибігла на терасу і щезла.

Він вибіг уже до половини рампи, щоб будь-що-будь добитися у неї вислухання, коли двері перед ним замкнено і ретязі зі стуком, з безтямним поквапом закалатали перед його повільними кроками. Якусь хвилину, не знаючи що робити в таких обставинах, він стояв і надумувався, чи не влізти йому через відчинене вікно і чи не йти до своєї мети, доки не осягне її. Та хоч і як важко з усяких оглядів було йому вертатися, цим разом, здавалося, вимагала цього конечність, і лютий на себе, що випустив її з рук, він поплентався вниз по рампі, щоб

віднайти свої коні. Він почував, що спроба пояснити справу на її грудях розбилася назавсігди, і їхав ступом назад до М. міркуючи про листа, якого тепер доведеться йому писати.

Вечером, коли в препоганім гуморі опинився при столі в однім публічнім льокалі, застав там надлісничого, який зараз же запитав його, чи пощастило йому з освідчинами в В.? Граф відповів коротко: "Ні!"і вже готов був заткати йому рота якимось прикрим словом, але, щоб не вхибити чемности, додав по якомусь часі,що надумався звернутися до неї листовно і швидко впорається з цим. Надлісничий сказав, що з жалем бачить, як пристрасть до маркізи позбавляє його розсудку. Тим часом він мусить упевнити його, що вона вже намірилася зробити інший вибір. Він подзвонив за найновішими газетами і подав йому нумер газети, де було надруковано її звернення до батька дитини.Граф пробіг очима написане і кров ударила йому до голови. В його душі мішалися найрізноманітніші чуття. Надлісничий запитав його, чи на його думку віднайдеться та людина, якої шукає маркіза?

– Без сумніву! – відповів граф, усією душею приникаючи до паперу й жадібно впиваючися його змістом. Потім склав газету, на хвилину підійшов до вікна і сказав:

– Тепер усе добре! Тепер я знаю, що мені робити!

Він обернувся до надлісничого і чемно запитав, чи швидко він знову з ним побачиться,поклонився і пішов цілковито поєднаний зі своєю долею.

Тим часом у домі коменданта вийшли дуже прикрі сцени. Полковниця була до крайности огірчена брутальною жорстокістю мужа і слабістю, з якою дала йому опанувати себе при тиранському відіпхненню доньки. Коли в комендантовій спальні гримнув постріл і дочка вискочила звідти, полковниця зомліла, а коли швидко потім отямилася, комендант у хвилині її пробудження не сказав нічого, як лише те, що жалкує, що вона надаремно набралася цього страху, і кинув на стіл вистрілений пістоль. Потім, коли зайшла мова про відібрання дітей, вона

зважилася несміло заявити, що на це вони не мають права. Голосом слабим та зворушеним наслідком недавнього зомління вона просила оминати бурхливі сцени в домі, але комендант, що не звертав на її слова ніякої уваги, не відповів нічого більше, а лише обернувся до надлісничого і, пінячись з лютости, наказав йому:

– Іди і приведи їх мені!

Коли надійшов другий лист графа Ф., комендант звелів відіслати його до В. до маркізи, а вона, як довідалися потім від посланця, відклала його набік і сказала: "Добре."

Полковниця, якій у цілій тій події було так багато неясного, а особливо схильність маркізи пошлюбити якогось нового і зовсім їй байдужного чоловіка, силкувалася надаремно звести розмову на цю обставину. Комендант просив завсігди тоном дуже подібним до наказу, щоб мовчала. Одного разу при такій нагоді, здіймаючи портрет маркізи, що ще висів на стіні, запевнив, що рад би зовсім вимазати її зі своєї пам"яті, і додав, що в нього нема дочки.

Та ось появилася в газетах дивовижна відазва маркізи. Полковниця, порушена цим до живого, пішла з газетою, яку одержала від коменданта, до його покою, де застала його за роботою при столі, і запитала, що в Бога милого він думає про це? Комендант, не перестаючи писати, відповів:

– О, вона невинна!

– Як! – скрикнула пані Ґ. з безмежним захопленням. – Невинна?

– Ще їй у сні трапилося, – сказав комендант.

– У сні! – сказала пані Ґ.. – І така нечувана подія...

– Дурепа! – буркнув комендант, поскладав папери накупу і пішов геть.

Слідуючого дня прочитала полковниця, коли всі сиділи за сніданням, в одній газеті, що власне прийшла ще зовсім вогкою з друкарні, ось яку відповідь:

" Коли пані маркіза О. зволить д. 3-го... о год. 11-тій ран-

ку явитися в домі пана Ґ., свого батька, то той, кого вона шукає, кинеться там їй до ніг".

Полковниці не вистачило духу, поки дочитала лиш до половини цього нечуваного повідомлення. Вона очима перебігла його до кінця і подала газету комендантові. Полковник прочитав оголошення тричі, немов би не вірив своїм очам.

– Ну скажи мені, Бога ради, Льоренцо, – скрикнула полковниця, – що думаєш про це?

– О нікчемниця! – відповів комендант і встав з місця. – О прехитра лицемірка! Вдесятеро безсоромність суки і вдесятеро хитрість лисиці докупи, то ще й замало для неї! І така постава! І такі очі! У херувима нема щиріших! – Він заридав і не міг заспокоїтися.

– Але коли це хитрість, – запитала полковниця, – то що, ради Бога, може вона мати на меті?

– Що має на меті? Своє нікчемне ошуканство. Вона хоче його силою довести до пуття, – відповів полковник. – Уже вона напам"ять вивчила байку, яку нам тут д. 3-го о 11-тій рано надумали втелющити, вона й він. "Моя люба донечко, – маю я сказати, – я цього не знав. І хто міг подумати таке. Вибачай мені, прийми моє благословення і будь знову добра". Але кулька в лоб тому, хто д. 3-го рано переступить мій поріг. А може ліпше буде звеліти слугам випроторити його з дому.

Пані Ґ., ще раз прочитавши газету, сказала, що коли з двох незрозумілих речей має йняти віру одній, то радше повірити в якусь нечувану гру припадку, ніж у таку підлоту своєї досі так доброї і чесної доньки. Та поки вона ще скінчила, комендант скрикнув:

– Зроби мені ласку й замовкни! – І додав, виходячи з покою: – Мені остогидло слухати про це.

Кілька день по тому одержав комендант з огляду на це газетне повідомлення листа від маркізи, в якому вона, знаючи, що їй відмовлять ласки з"явитися в його домі, з пошаною й чутливо просила ласкаво вислати до неї до В. того, хто д. 3-го

зранку прибуде до нього. Полковниця була власне при тому, як комендант одержав цього листа, а спостерігши виразно по його обличчю, що він був збитий з пантелику, бо коли це було ошуканства, то який мотив мав він тепер підсунути їй,скоро вона, бачилось, зовсім не має претенсій до його пробачення? Осмілена цим, висловила плян, що вже давно носила у своїх грудях. І поки ще полковник з тупоумним виглядом дивився на папір, вона сказала, що їй прийшло щось на думку. Чи дозволив би він їй на день – два виїхати до В.? Коли маркіза справді знає вже того, хто через газети відповідає їй як незнайомий, вона мусить ввести її в такий стан, що маркіза мусить зрадити своє серце, хоча б була найхитрішою зрадницею. Комендант, роздираючи сильним рухом доччин лист, відповів, що їй відомо, що він з нею не хоче мати ніякого діла і забороняє їй входити з нею в будь–яке порозуміння. Він запечатав подерті шматочки, заадресував до маркізи і віддав посланцеві як відповідь. Полковниця, огірчена в душі цією завзятою впертістю, що ніевечила всяку можливість вияснення,постановила виконати свій плян хоча б і проти його волі. Взяла одного з комендантових стрільців і наступного ранку, коли комендант лежав ще в ліжку, поїхала з ним до В..

Коли прибула до вілли, сказав їй придверник, що до пані маркізи не допускає нікого. Пані Ґ. відповіла, що знає про це зарядження, але проте нехай лише він іде й повідомить її про приїзд полковниці Ґ..На це той відповів, що це ні на що не здасться, бо пані маркіза не говорить ні з ким на світі. Пані Ґ. відповіла, що з нею певно буде говорити, бо вона її мати, і нехай лише він не отягається, а йде сповнити, що йому велять. Та ледве придверник ввійшов у дім для цієї, як він думав, таки даремної проби, коли побачив, як маркіза вибігла з дому, поспішила до брами і впала на коліна перед повозом полковниці. Пані Ґ. за підмогою свого стрільця вийшла з повоза і не без деякого зворушення підняла маркізу. Маркіза, переможена чуттями, похилилася низько до її руки і, рясно проливаючи сльози,

повела її з пошаною до покоїв свого дому.

– Моя найдорожча мамо, – сказала вона, посадивши матір на софі, і продовжувала стояти перед нею, обтираючи свої очі ще повні гарячих сліз, – що це за щасливий випадок, якому завдячую вашу неоціненну появу.

Пані Ґ.сказала, ніжно обіймаючи дочку, що хотіла їй лише сказати,що приходить просити у неї пробачення за жорстокість батька, за жорстокість, з якою її випхано з батьківського дому.

– Пробачення! – перервала її розмову маркіза і хотіла поцілувати її руки.

Полковниця Ґ.,не допускаючи цих поцілунків, говорила далі:

– Бо не лише надрукована в останніх газетах відповідь на відоме оголошення насунула мені й батькові переконання про твою невинність; мушу ще виявити тобі, що він сам уже на наше велике і радісне здивування вчора показався у нашому домі.

– Хто показався? – запитала маркіза і сіла поруч матері. – Який він показався? – і в очікуванні напружила кожну свою рисочку.

– Він, – відповіла пані Ґ., – автор тієї відповіді, він сам особисто, до кого була звернена твоя відозва.

– Ну отже, – сказала маркіза зі спокійно хвилюючими високими грудьми, – хто ж це? і ще раз: хто ж це?

– Це..., – відповіла пані Ґ., – я хотіла б, щоб ти відгалала це. Бо подумай собі: вчора, коли ми сиділи при чаю і якраз читали цю чудну газету, до покою заходить дуже докладно знайомий нам чоловік і з виразом розпуки кидається до ніг твоєму батькові, а потім і мені. Ми, не знаючи, що думати про це, взиваємо його, щоб говорив. Тоді він сказав, що сумління не дає йому спокою, що він той огидник, який ошукав паню маркізу, і мусить знати, що ми думаємо про його злочин, а коли має впасти на нього наша помста, то він сам прийшов піддатися і

прийняти заслужену кару.

– Але хто? хто? хто? – нетерпляче питала маркіза.

– Як сказано, – говорила далі пані Ґ., – молодий, зрештою добре вихований чоловік. Ми ніколи б не чекали від нього такої підлоти. Та ти не лякайся, моя доню, коли довідаєшся, що він з низького стану і зовсім позбавлений вимог, яких би треба чекати від твого мужа.

– Все одно, моя наймиліша мамо, – сказала маркіза, – зовсім негідним він не може бути, коли вперед кинувся вам до ніг, а не мені. Але хто це? хто? скажіть мені лише, хто?

– Ну, отож, – відповіла мати. – Це стрілець Леопардо, якого батько виписав із Тиролю і якого я, як ти бачила, вже привезла з собою, щоб представити його тобі як жениха.

– Леопардо! стрілець! – скрикнула маркіза і з виразом розпуки притиснула руку до чола.

– Чого злякалася? – запитала полковниця. –Маєш причину сумніватися?

– Як? де? коли? – запитала маркіза змішана.

– Це, – відповіла мати, – він хоче виявити лише тобі. Говорить, що сором і любов роблять неможливим пояснити це комусь іншому крім тебе. Та коли хочеш, то відкрий передпокій, де він з биттям серця дожидає закінчення; і поки я віддалюся, попробуй видобути з нього його тайну.

– Боже, батьку мій! – скрикнула маркіза, – раз у південну спеку я була заснула, а коли прокинулася, бачила, як він віддалявся.

І при цьому своїми дрібними руками затулила своє лице, що його густо залила фарба сорому.

При тих словах мати кинулася перед нею на коліна.

– О моя доню! – крикнула вона. – О ти сердешна! – і обняла її руками. – Ах я підлячка! –і сховала своє лице на її оксамитовій сукні.

Маркіза запитала стривожено:

– Що вам, моя мамо?

– Аджеж знай, – сказала вона, – що ти чистіша від ангелів, що в усьому тому, що я тобі говорила, нема нічогісінько, що моя зіпсована душа не могла вірити в таку невинність, якою ти осяяна, і що мені треба було аж цих огидних хитрощів, щоб переконатися в цьому.

– Моя найдорожча мамо! – скрикнула маркіза і повна радісного зворушення похилилася над нею і хотіла піднести її. Але мати відповіла:

– Ні, швидше не встану від твоїх ніг, доки мені не скажеш, чи можеш пробачити мені низькість мого поводження, ти прекрасна, надземна!

– Я, вам пробачити, моя мамо! Встаньте! – скрикнула маркіза, – заклинаю вас!

– Чуєш, – сказала пані Ґ., – хочу знати, чи можеш іще любити і так щиро поважати мене, як досі?

– Моя обожана мамочко! – скрикнула маркіза і сама упала на коліна перед нею. – Пошана і любов ніколи не уступлять з мого серця. Хто ж міг довіряти мені серед таких нечуваних обставин? Яка я щаслива, що ви переконалися у моїй бездоганності!

А тепер, моя найлюбіша дитино, – сказала пані Ґ., встаючи при помочі дочки, – буду носити тебе на руках. У мене відбудеш злоги, навіть якби я мала чекати від тебе молодого княженка, то й тоді б я не заходилася коло тебе ніжніше та достойніше. Доки живу, не пущу тебе від себе. Всьому світові наперекір: не хочу ніякої честі понад твою ганьбу. Коли ти будеш добра зі мною і не будеш пам"ятати тієї безсердечности, з якою я відіпхнула тебе, я буду завжди з тобою.

Маркіза силкувалася потішити її пестощами та безкінечними заклинаннями. Та прийшов вечір і продзвонила північ, поки їй це вдалося. Другого дня, коли трохи уляглося зворушення старої дами, що вночі кинуло було її в гарячку, поїхали мати й дочка і внучата у тріумфі назад до М.. В дорозі вони були дуже веселі, жартували зі стрільця Леопарда, що сидів спереду.

Мати сказала маркізі, що завважує, як вона червоніє, коли лише гляне на широкі плечі Леопарда. Маркіза відповіла рухом, у якому було наполовину зітхання, а наполовину посмішки: хто знає, хто нарешті д. 3-го об 11-тій годині ранку з"явиться у нас! Та чим більше наближалися до М., тим поважнішим робився їх настрій в очікуванні рішучих появ, що ще були перед ними. Пані Ґ. не зраджувалася зі своїми плянами, завела дочку, коли висіли перед домом, знову до її давніх покоїв і сказала, щоб розгостилася, а вона зараз вернеться до неї. За годину вона вернулася зовсім розгарячена на лиці.

– Ні, такий Хома! – сказала з таємною радістю в душі, – такий невірний Хома! Цілісіньку биту годину треба було переконувати його! Але тепер сидить і плаче.

– Хто? – запитала маркіза.

– Він, – відповіла мати. – Хто ж би, як не той, що має до того найбільше причини?

– Чи ж не тато? – скрикнула маркіза.

– Як дитина, – відповіла мати. – Аж мене сміх розбирав, якби я й сама не мусіла витирати собі сльози з очей, вийшовши за двері.

– І це через мене? – запитала маркіза і схопилася з місця! – І я мала би тут...

– Ані з місця! – сказала пані Ґ.. – Пощо він диктував мені такого листа? Сюди прийде до тебе, коли хоче мене бачити, доки я живу.

– Моя найдорожча мамочко! – благала маркіза.

– І не проси! – перебла полковниця. – Чого він хапався за пістоля?

– Алеж заклинаю вас!..

– Не смій! – відповіла пані Ґ. і силою посадила дочку на крісло. – І коли ще сьогодні перед вечером не прийде, то я завтра з тобою їду далі.

Маркіза назвала таке поступування жорстоким і несправедливим. Та мати відповіла:

– Заспокойся! – Бо власне чула, як щось, хлипаючи, наближалося здалека. – Він уже йде!

– Де? – запитала маркіза і почала прислухатися. – Тут хтось під дверима, це сильне...

– Егеж, – відповіла пані Ґ.. – Він хоче, щоб ми відчинили йому двері.

– Пустіть мене! – скрикнула маркіза і зірвалася з крісла.

– Ні, коли мене любиш, Джульєтто, – сказала полковниця, – то сиди!

І в тій хвилині ввійшов комендант, притуляючи собі хустку до очей. Мати заступила свою дочку, обернена до нього плечима.

– Мій найдорожчий таточку! – скрикнула маркіза і простягла руки до нього.

– Ану з місця! – сказала пані Ґ.. – Чуєш?

Комендант стояв у кімнаті і плакав.

– Нехай перепросить тебе, – сказала пані Ґ. далі. – Пощо такий запальний! І пощо такий упертий! Я його люблю, але люблю й тебе, шаную його, але й тебе шаную. А коли прийде до вибору, то ти ліпша від нього і я лишуся з тобою.

Комендант зігнувся в дугу і ревів, аж стіни лунали.

– Алеж Боже мій! – скрикнула маркіза, подалась назад перед матір"ю і вийняла хусточку, щоб і собі дати волю сльозам. Пані Ґ. сказала:

– Він не може лише прийти до слова! – відступила набік. Тоді маркіза встала, обняла коменданта і просила його, щоб заспокоївся. А сама плакала ревними сльозами. Запитала його, чи не хоче сісти? Хотіла посадити його на крісло, та він не відповідав нічого, не рухався з місця і не сідав, а лише стояв, похиливши лице глибоко до землі, і плакав. Маркіза сказала, випростовуючи його, наполовину обернена до матері, що він готов захорувати. І в самої матері, бачилось, почало не ставати стійкости, коли він не переставав ридати зовсім конвульсійно. Та коли комендант нарешті при повторних просьбах дочки сів,

а вона серед безконечних пестощів упала йому до ніг, мати ще сказала, що так йому й треба, що тепер певно порозумнішає. При цих словах вона віддалилася з покою, лишаючи їх самих.

Щойно вийшла, обтерла й собі сльози і подумала, чи не може таки зашкодити йому сильне зворушення, в яке ввела його, і чи не було б порадно покликати лікаря? На вечерю наварила йому всячини, що лише могла знайти в кухні придатного для покріплення й заспокоєння, приготувала й нагріла йому постіль, а коли він усе ще не виходив, а до столу було вже накрито, вона навшпиньки підійшла до маркізиного покою, щоб почути, що там діється? Легесенько притуливши вухо до дверей і надслухаючи, почула тихий шепіт, що, здавалось, ішов із уст маркізи, і побачила крізь дірочку від ключа, що маркіза сиділа у коменданта на колінах, чого він зрештою не дозволяв ніколи в житті. Аж тоді вона відчинила двері і побачила – і серце заграло у неї з радости: дочка лежала тихо, з відкинутою назад головою і з щільно зажмуреними очима у батькових обіймах, а він, сидячи у фотелі, покривав її уста, мов закоханий, довгими, палкими, жадібними поцілунками, а його великі очі тислися блискучими слізьми. Дочка не говорила нічого, він не говорив нічого. Нахиливши лице над нею, як над своєю першою коханкою, він сидів, затулив її уста і цілував її. Мати почула себе наче блаженною. Неспостережена стоячи за кріслом його, вона отягалася перервати розкіш небесного поєднання, що знову завітало в її дім. Нарешті наблизилася до батька і, нахиляючися з-за крісла, глянула на нього збоку, якраз коли він знову пальцями й устами в невимовній розкоші порався коло уст своєї дочки. Комендант при її виді знову уже похилив зовсім наморщене лице і хотів сказати щось, та вона скрикнула: "О, що ж це за личко!" – та й собі поцілувала його до порядку і зробила жартами кінець тому зворушенню. Вона запросила і повела обох, мов молодих до шлюбу, до вечері, при якій комендант, щоправда, був дуже веселий, але все ще час-від-часу помалу схлипував, мало їв і говорив, дивився у тарілку і бавив-

ся рукою своєї дочки.

Коли настав найближчий день, виринуло питання: хто в Бога святого покажеться завтра об 11-тій годині, бо завтра був той страшний третій день. Батько й мати, а надто й брат, що також прибув з перепросинами, були безумовно за шлюб (коли людина буде хоч сят-так зносна), все, що лише буде можна, треба зробити, щоб стан маркізи зробити щасливим. Та коли обставини тієї людини будуть такі, що навіть при всяких поблажках занадто відбігають від маркізиних, то батьки противляться шлюбові. Вони були готові затримати маркізу й надалі у себе та адоптувати дитину, Маркіза натомість, бачилось, була за те, коли ця людина лише не буде зовсім безчесною, щоб дотримати свого приречення і за всяку ціну дати своїй дитині батька. Вечером запитала мати, як властиво вести себе при прийняттю тієї людини? Комендант заявив, що було б найвідповіднішим лишити маркізу об 11-тій годині саму. Натомість маркіза стояла на тому, щоб батьки, а також брат були присутніми, бо вона з тією людиною не хоче мати ніякої спільної таємниці. Зрештою додала, що таке бажання, бачиться, висловлено вже й у відповіді тієї людини тим, що дім коменданта визначено на місце сходин, що ця обставина їй дуже сподобалася у відповіді. Мати звернула увагу на невідповідні ролі, які при тому мусіли б відіграти батько й брат, і просила дочку, щоб пристала на віддалення мужчин, а натомість сама вона прихилиться до її бажання і буде присутньою при прийняттю тієї особи. По короткім намислі дочка прийняла нарешті цю останню пропозицію.

І ось по ночі, проведеній серед крайнє напруженого чекання, засвітав ранок страшного третього. Коли годинник вибив одинадцяту, обидві жінки, вбрані святково мов до заручин, засіли в гостинній; серце стукало у них так, що можна б було чути, коли б замовк денний шум. Ще бренів дзвін, що вибив одинадцяту, коли ввійшов стрілець Леопардо, якого батько вписав був із Тиролю. Жінки поблідли при його виді.

– Граф Ф., – промовив він, – заїхав і велить повідомити про своє прибуття.

– Граф Ф.! – скрикнули обидві жінки враз, із одного здивування впадаючи в друге.

Маркіза крикнула:

– Замкніть двері! Для нього нас немає дома! – Встала, щоб зараз самій замкнути кімнату і власне хотіла випхати вістуна, що стояв їй на дорозі,коли в тій хвилині до кімнати увійшов граф, у тім самісінькім військовім мундирі, з орденами і при зброї, яку мав на собі в часі здобуття фортеці. Маркіза готова була, бачилось, провалитися крізь землю, вхопила хустку, яку лишила була на кріслі, і спрямувалася втікати до бічної кімнати, але пані Г., вхопивши її за руку, крикнула: "Джульєтто!" – і, мов здушена думками, урвалась її мова. Вона несхитно вперла свій зір у графа і повторила:

– Прошу тебе, Джульєтто! – і потягла її за собою, – кого ж властиво чекали ми?

Маркіза, обертаючись, нагло крикнула: " Ну? Аджеж не його? " – І зором, заіскреним мов блискавка, вдарила в нього, тим часом як по лиці перебігла смертельна блідість.Граф припав перед нею на коліно; права рука спочивала на його серці, голова злегка була схилена на груди. Отак він стояв і запаленівшися дивився униз перед собою і мовчав.

– Кого ж іншого? – сказала полковниця,ледве дихаючи, – кого іншого, ми безглузді, як не його?

Маркіза стояла над ним наче остовпіла і промовила схвильовано:

– Моя мамо, я одурію!

– Ти дурна, – відповіла мати, прихилила її до себе і шепнула їй щось до вуха. Маркіза обернулася і, затуляючи лице обома руками, повалилася на софу. Мати скрикнула:

– Нещасна, чого тобі треба? Що таке сталося, на що ти не була приготована?

– Граф не відступав від полковниці. Все ще стоячи на колінах, він узяв крайчик її сукні і цілував його.

– Люба! Ласкава! Високоповажана! – шептав і сльози гарячі спливали по його лиці.

– Встаньте, пане графе, – сказала полковниця, – встаньте, потіште оцю, то й усі будемо поєднані, все буде даровано, забуто.

Граф піднявся плачучи. Він знову припав на коліна перед маркізою і взяв легенько її руку, наче вона була з золота, а сам дух його руки міг би притемнити її. Але вона зірвалася з місця і крикнула:

– Ідіть геть! Ідіть! Ідіть! Я сподівалася якогось розпусника, але не . . . чорта!

І, оминаючи його немов зачумленого, відчинила двері кімнати і крикнула:

– Покличте полковника!

– Джульєтто! – крикнула здивована мати. Та маркіза з убивчою дикістю дивилася то на графа, то на матір. Її груди хвилювалися надсильно, її лице палало – фурія не дивиться страшніше. Надійшли полковник і надлісничий.

– З оцим чоловіком, тату, – сказала вона, коли ті ще були у вході, – я не можу одружитися! – І вхопила посудину зі свяченою водою, що висіла при затильних дверях, оббризкала нею одним великим помахом батька, матір і брата і миттю, як та дика коза, щезла з кімнати.

Комендант, збентежений цією чудною появою, запитав, що сталося, і зблід, побачивши в тій рішучій хвилині в покої графа Ф.. Мати взяла графа за руку і сказала:

– Не питай! Цей молодий чоловік жалкує сердечно всього того, що сталося. Дай йому своє благословенство, дай, дай і все скінчиться щасливо.

Граф стояв знівечиний вщент.Комендант поклав на нього руку, його рука дрижала, повіки кліпали, а уста були білі, як крейда.

– Нехай небесне прокляття не доторкнеться цієї голови! – сказав він. – Коли думаєте взяти шлюб?

– Завтра, – відповіла мати за нього, бо він не міг сказати ані слова, – завтра або й сьогодні, як хочеш. Панові графові, що виказав стільки гарного старання, щоб направити свій блуд, найближча година буде найлюбішою.

– В такім разі мило мені буде застати вас рано об 11-тій у костьолі Авґустинів, – сказав полковник, поклонився йому, покликав жінку й сина, щоб удатися до маркізиного покою, і лишив його самого.

Даремно вони силкувалися вивідати у маркізи причину її дивовижного поводження; вона лежала в сильній гарячці, не хотіла й чути нічого про шлюб і просила лишити її саму. На питання, чому так нагло змінила свою постанову і що робить їй графа ненависнішим, як кого іншого, вона видивилася на батька великими очима і не відповіла нічого. Полковниця сказала: чи вона забула, що вона при надії? А на це вона відповіла, що в цьому випадку мусить думати більше про себе, ніж про свою дитину, і ще раз, покликаючись на свідків усіх святих і ангелів, запевнила, що до шлюбу з ним не стане. Батько, бачучи її в надмірному роздразненню, сказав, що вона мусить триматися свого слова, вийшов від неї і по відповідному листовному порозумінню з графом зарядив усе потрібне до шлюбу. Він запропонував графові шлюбний контракт, по якому той зрікався всіх прав мужа, а натомість підіймався всіх обов"язків, яких би було зажадано від нього. Граф відіслав аркуш, увесь змочений слізьми, зі своїм підписом назад. Коли комендант другого дня рано подав цей папір маркізі, її душа була вже трохи заспокоєна. Вона прочитала його кілька разів, сидячи ще в ліжку, склала його в задумі, потім розгорнула і прочитала ще раз, потім заявила, що об 11-тій годині ставиться в костьолі Авґустинів. Устала, одяглася, не кажучи ні слова, і, коли почала бити 11-та година, сіла зі своїми до повоза та від"їхала до костьолу.

Аж у порталі костьолу дозволено графові приступити до рідні. В часі набоженства маркіза дивилася на вівтар і ані разу не глянула на мужа, з яким обмінювалася обручиками. По довершенню шлюбу граф подав їй рам"я. Але скоро лише вийшли з костьолу, графиня вклонилася йому. Комендант запитав, чи матиме часом честь бачити його в покоях своєї дочки? На це граф пробелькотів щось таке, чого ніхто не зрозумів, зняв капелюха перед цілою компанією і щез. Він найняв помешкання в М., у якому пробув кілька місяців, не вступивши й ногою в дім коменданта, у якому жила графиня. Тільки завдяки делікатному, достойному та вповні взірцевому поводженню всюди, де лише входив у будь-яку спільність з родиною, його, по щасливо відбутих злогах графині, що вродила сина, запрошено на христини. Графиня, що попідпирана килимами сиділа на ліжку, бачила його лише на хвилинку, коли показався у дверях і з пошаною поздоровив її.

Між дарунками, якими гості вітали новонародженого, він кинув у його колиску два папери, з яких один, як показалося по його відході, містив дарунок 20.000 карбованців хлопцеві, а другий заповіт, який на випадок смерти графа робив матір новонародженого спадкоємицею цілого маєтку.

Від того дня за зарядженням пані Ґ. запрошувано його частіше. Дім був відкритий для його відвідин, і не було вечора, щоб він не показався там. І коли його чуття сказало йому, що з усіх боків йому пробачено завдяки уламній вдачі цього світу, він почав наново добиватися серця графині, своєї жінки, одержав через рік друге її слово. Справлено друге весілля, веселіше від першого. По його відігранню вся родина перенеслася до В..

Цілий ряд молодих росіян пішов тоді за прикладом першого. А коли граф однієї щасливої години запитав раз свою жінку, чому вона того страшного третього, коли, бачилось, була приготована на першого ліпшого розпусника,втекла перед ним, як перед чортом, вона відповіла, кидаючись йому на шию: він

не був би їй видався чортом, коли б при своїй першій появі не явився б їй ангелом.

* * *

ДЕТЛЕФ фон ЛІЛІЄНКРОН

(Із воєнних оповідань)

І. Пропало

Перша битва скінчилася. Переможець стояв табором на побоєвищі. Дим з незчисленних вогнищ вився під безхмаре небо. Десь далеко, між польовими вартами і патрулями, лускали рідкі постріли.

Осторонь від властивого побоєвища бовванів лісок, облитий ясним місячним світлом. Серед нього стояв одноповерховий домик, мабуть лісничівка. Перед домиком стелився великий травник, обрамований двома стежками, висипаними шутром. На другім кінці вільного простору, якраз проти фронту будинку, виступала на широкім п"єдесталі з піскового каменя Версальська Діяна, немов би тількищо виринула з лісової гущавини.

Тут була гаряча боротьба. Двері й вікна були пошматовані; скрізь по стінах сліди куль. Побиті ґренадири, з виразом болю і лютости на лицях, забризкали травник своєю кров"ю. Один обперся на п"єдестал Діяни. Його карк вигнувся назад; напіввідкриті очі вдивлялися в Діяну. Староіталійська богиня показала німецькому воякові дорогу до Вальгаллі.

Кілька кроків перед своїми вояками, перед розбитими дверима лежав простертий молодий офіцер. Бліде лице було нахилене набік. Спід шолома висунувся між запалі очі кучер густого, чорного волосся. Права рука держала ще міцно шаблю,

як при житті. Ліва була притиснена до серця. Тільки одна крапля крови капнула йому з рани на руку і блискотіла при світлі зір мов рубін, насаджений на маленький золотий перстень на четвертім пальці.

Весняний спокій. Тихо так, мов камінь заліг на горбах. Тільки десь колись дихне вітер, зашепочуть гілки, не то сумовито, не то байдужно; це шуміла нічна пісня смерти – резиґнація.

* _ *

Та сама весняна ніч укривала також ліси і поля, міста і села в північній частині нашої вітчизни. В маленькому містечку все вже поснуло. І в великім, подібнім до замку домі міського начальника все було тихо. Вікна були позаслонювані рулетами. Тільки в партері два вікна, що виходили в сад, були широко відчинені. Перський килим покривав підлогу кімнати. Напроти вікон висунено фортеп"ян. В нічних присмерках розливалася Імпровізація **As dur** ор. 142, ч. 2 Франца Шуберта. Середній уступ відіграно занадто швидко, занадто пристрасно; було в тій грі щось наче тривога і неспокій. Швидко прогомоніли останні акорди малого, гарного твору. В далекій далечині чути було спів. Раз виразніше, раз слабше. Це співали вояки, маршуючи шляхом до кордону, де цими днями вибухла війна.

Ось до неї виразно долітають слова:

Гей нічия ж то смерть не краща,
Як та вояцька в бою наша!
В кривавім бою
В чистому полю, –
Ніхто там не плаче за тобою.

Хто на постелі мре – сумує,
В темну країну сам мандрує;

Тут я не дбаю,
Кумпанів маю, –
Скошені мов сині квіти в маю.

Вона слухала, дух у собі запираючи. Уста розкрилися трохи. Очі побільшали. На чудовому личку визначилася тривога й турбота.

Б"ють барабани, банда грає, –
Весело вояк умирає!
В кривавім бою
В чистому полю, –
Ще й безсмертну славу собі має!

Слабше, слабше доносилися останні слова пісні:

В кривавім бою,
В чистому полю, –
Ще й безсмертну славу собі має!

чулось їй ще раз виразно.

З низько похиленим чолом, з закритими очима – отак вона слухала останніх тонів. А тепер довкола неї тихо, самітно. Звільна підійшла до фортеп"яна.

Гей нічия ж то смерть не краща,
Як та вояцька в бою наша!..

Вона грала і співала цю стару, гарну вояцьку пісню. Коли скінчила, права рука довго ще лежала на клявішах. Як часто він співав їй цю пісню своїм чистим, спокійним голосом! Вона акомпаніювала йому. А потім він з запалом оповідав їй про народні і вояцькі пісні. Як вояки самі собі укладають мелодії, зразу лише трохи змінюючи старі церковні та народні мотиви. Як майже у всіх вояцьких піснях основний настрій м"який, поважний; як усі вони навіяні тугою за рідним селом, не раз зовсім несвідомою.

Нічний метелик літав довкола світла. Вона встала і підійшла до вікна. Горішньою поверхністю лівої руки сперлася на стіну і схилила на неї голову. З великих сірих очей ринули невпинно гарячі сльози.

Десь колись зашумить вітер, зашелестять гілки, не то жалібно, не то байдужно. Це шуміла вічна пісня р е з и ґ н а ц і ї – с м е р т и.

– * –

II. Ч а р и п о л у д н я

Між дванадцятою й першою йшла битва. На горбі, близько одного дому, що палав, полишений мешканцями, стояв головний комендант, спершись обома руками на ґудз сідла, стояв без руху оце вже півгодини.

Штаб стояв заслонений за домом. З усіх боків, швидко один за одним прибігали і вибігали на мокрих конях адьютанти, ординансові офіцери й ординанси з донесеннями. Ординанси мали донесення написані олівцем на картках. Генерал всував ті чотирикутні картки в торбинку при сідлі, навіть не прикликаючи до себе одним рухом руки нікого з офіцерів, що стояли за ним. Він усе ще стояв без руху, тільки інколи прикладаючи бінокля до очей або заглядаючи до мапи. Його великий темно-каштановий кінь жував ненастанно ліву трензлю і часом кивав головою. Серед нас луснула ґраната і розшарпала на шматки одного штабового капітана. Його кінь став високо на задні ноги, замахав у повітрі передніми копитами і впав на землю страшенно пошматованим. Ми всі мимовільно на хвилину розскочилися в різні боки. Один офіцер під"їхав до генерала, щоб сповістити його про смерть капітана, якого він цінив дуже високо. Генерал лишився без руху, тільки поплескав по шиї сво-

го коня, сполошеного страшенним лускотом, і об"їхав раз пологу вісімку.

Штаб стояв на тім самім місці. Страшенно покаліченого трупа прикрив штабовий ординанс різнобарвною ковдрою, що лежала перед палаючим будинком. Довкола тієї ковдри лежали повикидувані з хати речі: млинок від кави, клітка з канарком, що цвіркотав і весело, не зважаючи на погане становище, дзьобав свою порозсипувану поживу, побиті вази, образи, подушки, цигарниця з вишиваною торбинкою, гребінь, цукерниця і купа іншого домашнього посуду і всяких потрібних і непотрібних речей. Зрештою ніхто з нас не був поранений. Ґрануата мусіла луснути на ґудзі сідла капітанового коня. Від часу до часу пробреніла якась блудна карабінова куля, підсвистуючи понад нашими головами. Ось одна вдарилася об паркан. Цуп! — стукнула злегка, мов жовна дзьобом об дерево.

Генерал стояв без руху. Його поважне, задумане лице було бліде. Чим дужче працювала його думка, тим більше він панував над собою назовні. Ми, офіцери, раз-у-раз дивилися в бінокль і перекидалися короткими увагами.

Ранені шкутильгали попри нас або їх несли.

День був сірий, понурий, але добру видимість тільки десь колись заслонювали тумани від пострілів. Ми могли бачити виразно перед собою, праворуч і ліворуч обопільні лінії і колони вояків, що розбігалися, коли підходили під вогонь ґранат.

Нараз уся наша увага звернулася на три піші батальйони на захід від нас. Вони йшли бік-о-бік вузьким видолинком, купчилися якось безрадно і не могли розвернутися. Нам здавалося, що вони маршували розгорненими колонами до середини; компанійних колон не могли зформувати через стрімкі стіни видолинка. Мов з відра сипалися на них ґранати. І генерал побачив це. Він обернув голову до нас і назвав моє ім"я. Майже одним скоком із свого місця я був коло нього.

— Екснеленціє! Бачите цей невеличкий горбок праворуч від нас? — Він показав його, держачи бінокля в руці. — Там

стоїть одно одиноке дерево, бачите його?

– Слухаю, ексцеленціє. – Я заходився заспокоювати свого коня, що живо рвався наперед.

– Їдьте до 97-ої легкої батареї, нехай зараз займе там становище і палить. Зрозуміли мене?

– До послуг, ексцеленціє.

– Їдьте самі з батареєю на горбик і виясніть шефові батареї ситуацію.

– Слухаю, ексцеленціє.

І вже я в дорозі до батареї, що стояла тільки кілька хвилин шляху від нас для спеціяльної розпорядимости головного коменданта. Дорога була препогана. Треба було скакати через рови та окопи. Мій невеличкий гусарський кінь раз плив, то знову дряпався вгору насипами. Далі, далі! Що значить рови, хоча б і які широкі, що значить усякі завади в часі битви! І я нарешті бачу батарею. Вже здалека махаю хусткою. Шеф батареї зрозумів це. Видав команду; я зміркував це по рухові й поранню, що зчинилося коло гармат. Потім полетів вихром до мене в товаристві трубача. Ми зустрілися; його лице спалахнуло, коли я передав йому наказ – рушати вперед. Трубач щодуху погнав уже до батареї, щоб від капітана передати найстаршому офіцерові наказ – вести за нами батарею як можна найшвидше. Капітан і я пустилися тропом наперед, та так, щоб не відбігати занадто від батареї, що мусіла переборювати багато труднощів терену. Я знав дорогу раніше. Ми мусіли переїхати вузький, короткий та глибокий вивіз, якраз настільки широкий, що одна гармата за одною могла проїхати. Їхати по дві вряд не було місця. Ліворуч від того вузького провалу, навіть коли минути скелястий терен, було багно і мокрі сіножаті; ані артилерія, ані кіннота не могла туди рушитися; праворуч треба було б обгинати велике коло і тратити багато часу. А батальйони! батальйони! – не сходило у мене з думки. Там людей валить десятками. Коли б тільки наша батарея стала на своїм місці, то зараз французька артилерія мусить звернутися про-

ти неї.

Горбик був досить довгий, так що гармати могли їхати в досить далеких відступах. Страти поменшали. Де те провалля, провалля? Довкола нас усе порожньо, всюди руїна. Але далі, далі! Капітан і я, давши знак батареї, щоб поспішала за нами, скочили наперед, щоб швидше вибратися на місце і розглянути найкраще і вибрати добре місце для батареї.

– Боже мій! – скрикнув капітан, зовсім не надто делікатний чоловік, коли ми скрутили в провалля. – Боже мій! Алеж сюди проїхати неможливо! Тут повно ранених!

Ми побачили страшну картину. Навалені одні на одних лежали в проваллі трупи й ранені, хоч їх і не було багато. Ранені здалека почули гуркіт нашої батареї і з крайнім напруженням повідповзали на боки, щоб втекти від смерти під колесами. Перед кількома годинами тут відбувалася страшенна боротьба.

Неможливо! Тут проїхати годі! Але батальйони, батальйони! Капітан і я стояли кілька секунд безрадні; батарея повзла на задиханих, закурених конях все ближче і ближче.

Неможливо! Та ось на мокрому коні летить до нас молодий штабовий офіцер від головного коменданта. Його чоло обв"язане білою хусткою, на чуприну насаджена шапка якогось мушкетера. Правою держить поводи свого коня, а лівою раза-разом обтирає собі кров, що спід хустки ллється йому в очі. Він ледве вже дивиться. Здалека кричить зовсім охриплим голосом:

– Батарея, батарея нехай заїжджає! Де та батарея? Ексцеленція дуже...

Я скочив до нього, щоб підхопити його; він схилився, майже зомлілий, на гриву коня, пустивши поводи з рук; його рамена безсило звисли довкола кінської шиї. Я не мав коли рятувати раненого, хоч би це був і мій рідний брат. Я гукнув на одного легко раненого, що сидів у рові і зав"язував собі скалічену руку, притримуючи один кінець хустки зубами. Ми ра-

зом зняли капітана генерального штабу з коня і злегка поклали на землю. Ще раз зирнув я на його бліде, закривавлене лице; напівзомлілий він ще рухав губами: батбатбатбат... хотів сказати: "Батарея наперед!.." О ти щира, люба душе!

Не було що тратити ані хвилини часу. Я скочив назад до капітана. І він уже зважився. Значить, наперед!

– Не оглядатися! Не оглядатися! – крикнув капітан. Ми обидва яко мога найшвидше рушили наперед. Раз тільки я озирнувся. Колеса крутяться і скриплять раз високо, в повітрі, то знову геть внизу; гармати і осі раз скісно, то знову прямо, трупи й ранені в"ються під колесами, канчуки ненастанно лускають по кінських хребтах, лютість, розпука, прокляття, співи, крики. Ось батарея виїжджає на горб. У спицях коліс волосся, мозок, кров, кишки, шматки уніформ. Та батарея вся уже на горбі. Відпрягають. Набивають. Направляють. І: " Перша гармата – пали! ". Дим стелеться густо перед ляфетами, ефекту не можемо бачити. Але вже по другому стрілі просвистіла над нами ворожа ґраната. Це нашій батареї гостинець. Батальйони можуть розвернутися. Попрощався я з капітаном і поїхав назад до генерала, оминаючи страхітливе провалля. Коли я прибув, сказав мені головний комендант ласкаве слово. І я знову зайняв своє місце серед штабу.

А генерал усе ще стояв без руху. За нами роздавалися часті кавалерійські сиґнали "тропа". Ми не могли бачити швадронів, але мені живо вчувалося шалапання, сапання, брязкіт. Крики команди долітали до мого вуха: га–гов... га–гов... і чимраз слабше і слабше: га–гов... Чулося все те, що робить такими поетичними рухи кінного полку, а особливо, коли сам чоловік є в ньому. Я чув усе те виразно, хоча довкола нас гототіли ненастанні громи. Серед того грому розлягалися пискливо постріли батареї, яку я оце припровадив на горбок. Вона стояла недалеко від нас. На просторі чотирьох миль клекотів карабіновий вогонь, лопотів зовсім так, як кип"яток у величезному розпаленому кітлі.

Коні без їздців, волочучи поводи, часом з сідлами під животом, бігали довкола нас. Звільна причалапав мул і, зупинившися перед генералом, почав шукати трави на землі. На його хребті пришнуровані були два сідла з поруччями, а в кожнім сідлі неживий француз. Пришнуровані поясами, вони сиділи плечі до плечей, позвішувавши голови назад так, що лицями зазирали один на одного. Горішні губи були трохи підняті — здавалося, що сміялись один до одного.

А генерал як стояв, так і стоїть без руху.

Аж ось із правого крила надбіг шеф штабу, що стояв там для докладного перегляду. Їздець і кінь від ніг до голови забризкані болотом. Полковник їхав, мабуть, скаженим галопом. З коня валила пара, спід рубців шабраки і за задніми вилицями стояла біла піна. Важко працювали боки, здавалося, що він от - от звалиться з ніг.

Ми з цікавістю придивлялися до полковника, коли він зупинився коло генерала. Видно було по ньому, що справа стоїть добре. Поки він говорив з генералом, то шукаючи і знаходячи щось на мапі, то показуючи пальцем на битву, надлетів з лівого крила ординанс. Його кінь був зовсім знищений, не міг навіть вискочити на горбок і гепнув на землю разом із їздцем. Обидва перекрутилися на землі наче якийсь клубок. Та в тій хвилині з цього клубка вихопився молодий офіцер від стрільців з гарними чорними вусиками і з поламаним при випадку чаком. Він пролетів повз нас, зі сміхом кинувши нам: "Добре йде! Добре йде!". Під час короткої дороги до генерала він дістав пару сніжнобілих рукавичок і силкувався надіти їх на руки, поки добіжить. Та тільки ліву встиг надіти. З тим самим усміхом, з яким гнав попри нас, склав рапорт головному комендантові, а той приязно подав йому руку. Потім вискочив на невеличкого берберійського коня, якого тим часом зловив йому ординанс, прийняв від нас останній шматок холодної печеної курки, який ще був у нас, і весело погнав геть, по дорозі жуючи м"ясо, а правою рукою силкуючись вигладити фалди

свого поламаного чака.Видно було,що все те робило йому величезну приємність. Поздоров тебе, Боже, старий друже, коли тобі потрапить до рук оце писання! Правда, ти рідко коли читаєш вірші (я також), та все таки неможливим воно не є.

Генерал під"їхав до нас з-за згарища будинку, в якому дах і крокви з тріском завалилися, і запитав:

– Має хто з панів ще не останню сиґару?

Йому подано сиґару. Потім ми обступили його довкола. Головний комендант дав декому з нас накази. Коли ми роз"їхались, несучи накази "з усією силою рушати на місто", він галопом подався трохи далі наперед, щоб зайняти новий обсерваційний пункт. При пожарищі лишився один ординанс; йому поручено завідомити всіх, хто прибуде з донесеннями,про щойно вибране нове місце постою генерала.

Чари полудня були зламані!

– * –

III. П а я ц

Ми облягали велику фортецю.

Я отримав наказа опівночі з трьома підофіцерами і тридцятьма вояками запалити фільварок **La Grenouille**, що лежав перед самою лінією наших постоїв.Раз там усаджувався ворог, раз ми. Вічна була шарпанина. Тепер треба було зробити їй кінець.

О десятій ввечері наказав я „**Antreten**", а за годину, завідомивши найближчі таборові сторожі про поручену мені справу, я вже був перед крайнім постоєм.

Ну, як би то сказати? Так немов би я в тій хвилині був да-

леко від землі, в повітрі, геть поза обсягом нашої плянети у всесвітнім просторі. Ми були самісінькі, нікого не видно, не чутно. Я попросив комендантів таборової сторожі, щоби не висилали повзучих патрулів у поле перед постоями,щоб не трапилося якоїсь помилки, а тепер довкола нас глухо і німо.

Місяць був у третій чверті. Старий "вуйко" був такий чемний, що сховався за хмари. За цю чемність я послав йому рукою поцілунок. Було темно, але не так дуже, щоб усе аж тонуло в пітьмі.

Далі... Пст... Кицька на ловах... Ані брязнути!.. Обережно, обережно, помалу, повзком, зразу довгим ровом, потім попід парканом, чоловік за чоловіком, часом "рачки", часом одним скоком поперек дороги. Пст! Знову на почіпки, як навприсядки у танку. Гов... далі наперед! Що це там? Довго на місці... Нічого... знову далі... "Назад податися, тихо!.. Маєр не сопи так!.. Далі... Пст!.." і – довго на місці... Тихесенько:- "Сержант Барраль!."."Ось я, пане ляйтенанте!"."Не верещіть, бо видамо себе... Ганзен за мною". Один приповз до мене... "Далі наперед!". Я все напереді. Револьвер напоготові. Шаблю, як зайву, я відперезав у шатрі. За мною сержант Барраль і капрал Ганзен.

Далі... Ані мур-мур!.. Кицька на ловах...Не бряжчати!.. "Стій!". (Тихесенько подаюся назад, один на другого гур – гур!). "Тихо, драби!".

Перед нами, ось-ось перед нами, мов із землі вискочили: замок **La Grenouille** і два малесінькі будиночки,все серед великого саду.

Чи там є ворожа залога?.. Стій!.. Глибока тиша. Здається чути було б, якби китайський цісар і його найясніша мати цісарева в Пекині чхнули.

Я повзу сам наперед... Що це? Барикада. Щоб тебе чорт узяв! Назад. Пошепки: "Наперед!". Знову ми при барикаді. Починаю дряпатися вгору. Легко, легко... Кожної хвилини мене може залоскотати під ребрами ворожа куля. Ворог може поба-

чити нас – і ми всі будемо в пастці. Щось хруснуло. Це я посеред барикади зав"яз чоботом між спицями колеса, Удалося мені якось вивільнитися. Моя команда пробиралася за мною. Ми всі перелізли і стоїмо на подвір"ї. Ворога нема. А тепер усе мусить зробитися мигом. Я беру Барраля і десять вояків і розставляю їх перед будинками для забезпечення тих, що мають доконати підпалу. Затаївши в собі дух, я вслухуюся в пітьму і нічну тишу. Поруч мене ліворуч стоїть Барраль, праворуч Ганзен. На хвилину виринув місяць. Я глянув на Барраля, глянув на Ганзена: їхні лиця бліді, мов стіна, але напружені. Ганзен шепче стиха:

– Пане ляйтенанте! Пане ляйтенанте!

– Що таке?

– Ось спаги*) перед нами.

– Що ти верзеш, Ганзен!

Ще не палає пожежа. Аж ось блиснуло у фортеці перед нами і мов на даний знак пролетіли над нашими головами геть до табору величезні ґранати. Вони лишають по собі довгі огнисті смуги. В люках казематів мигоче тут і там синє світло.

Ось підлетіла одна одинока ракета; там, за пів милі далі, звилася несподівано друга. А поза тим так тихо, так тихо.

Та ось за нами вибухає полум"я... здержувані крики... Свиня заквичала жалібно.

– Ганзен, скоч но зараз там і заколи ту свиню, щоб ані голосу не подала.

– Слухаю, пане ляйтенанте!

Шарах! Шарах!

Моє доручення виконано. Я повідомив, куди треба.

– А знаєте вже, що Гельмедорф цієї ночі тяжко поранений відламком ґранати? – каже мені полковник.

– Ні, пане полковнику, не чув про це. А чи рана смертельна?

---

*)*Турецькі вояки з Африки,що служили у французькім війську.*

– Не знати ще. Я велів занести його до Дубса, куди не долітають ґранати.

Гельмедорф мій щирий приятель.

– Дозвольте мені, пане полковнику, поїхати до нього на пару годин.

– Навіть прошу вас, поїдьте. А як вернетеся, то прошу мене сповістити, як йому там.

– Слухаю, пане полковнику!

Довкола огнища дому в Ґран-Дубсі застав стару бабусю, у якої засіялися вуса, а уста шептали молитви, двох дітей і господаря. Всі вдивлялися в полум"я. Це свої, хатні. Не говорячи ані слова, батько підняв великий палець правої руки і показав позад себе на двері. Я ввійшов. На широкім французькім ліжку лежить Гельмедорф. Заснув. Його лице сіро-жовте. Він не рухається. Коло ліжка стоять три лікарі і дві сестри-жалібниці з Німеччини. Шпитальний помічник, тримаючи обома руками велику миску, повну аж до самого краю, крови (або може винної поливки), власне спішить до виходу. Через плечі у нього перевішені рушники, намочені в пурпурі. Червона маса (може винна поливка) загусла і трясеться мов студенець і набирає чимраз темнішого кольору; на середині вона аж темносиня.

Лікарі виходять на останню нараду. Один із них, що досі мав рукава від сюртука і від сорочки закочені вище ліктів, тепер випростовує руки і защіпає ґудзики. Я попросив сестер (Рідний краю, цілуй кожний крайчик їх одежі! Це твої ангели в часі війни!), щоб спочили на хвилинку, а я посиджу біля хворого.

Молодому офіцерові відламок ґранати відірвав усе м"ясо з правого вуха. Я сам коло нього. Я прикляк коло його ліжка, взяв руку сонного у свою і притулив своє чоло до неї. Мої думки – це молитва, це гаряче благання до Бога:

– Не бери його до Себе! Це мій одиокий, найліпший приятель!

Ось я встаю, але не пускаю його руки. На його лиці миготить щось, мов слабенькі блудні вогники. Якась тінь пробігає по ньому. Неначе тінь птаха, що пролетів десь високо. Він спить так спокійно, віддих іде так мірно, правильно.

На столику край його голови світиться лямпа.Вона закрита умброю. На умбрі, оберненій до мене, танцює паяц у шапці з дзвіночками. Стуленим вахлярем він б"є невеличкий бубон. Його лице погане-препогане.

Я дивлюсь і дивлюсь на лямпу, без руху, щоб ані найлегшим шелестом не збудити пораненого. Його рука все ще спочиває в моїй. На мене налягає непоборима втома. Ті безконечні польові варти, моя команда останньої ночі, страшенні напруження, цілоденні лежання в мокрих ровах для ненастанної оборони, всі ті враження в молодому серці... в часі битви... Не можу... держати... голови... Вона хилиться, хилиться...

А передо мною танцює і скаче паяц. От розгулявся...

Я також танцюю з паяцом. Я не хочу, але мушу...

Паяц моргає до мене. Іду за ним, заглядаю у глибокий, великий гроб. А з гробу простягаються до мене тисячі голих рук. Пальці позакручувані судорогою. Такі руки бачив я не один раз на полях битви.

Паяц сміється... Мені хочеться побити його... Проклятий! Закрий, закрий гріб...

Нараз я пробуджуюся. Рука мого товариша все ще спочиває в моїй. Боже мій, що це таке? Вона вогка, липка, не холодна і не тепла... ще крихітка тепла, як у вистиглій печі. Його лице на лівім боці скорчилося... Його очі..."Гельмедорф! Гельмедорф!" – кричу я і кидаюся на нього. Відчинилися двері. Сестри-жалібниці входять стиха, лагідно. Одна, старша, нахиляється до мене. Обнімаю її, як син рідну неньку. Вона говорить до мене так сердечно, лагідно, спокійно, говорить таким рівним акцентом, а на її грудях я хлипаю мов десятилітній хлопчина.

* _ * _ * _ *

Б і б л і с

(Міфологічне оповідання)

... І Амарілліс між трьома молодими дівчатами і трьома філософам оповіла, мов малим дітям, оцю казочку-алегорію.

– Я знала мандрівців, що ходили по Карії і заходили вгору рікою Меандром геть вище, ніж доходять пастухи. Вони бачили бога ріки, як спав на березі отіненої очеретом води. У нього була довга зелена борода і його лице було поморщене, мов сірі набережні скелі, з яких звисає плакуче зілля. Його старі повіки, здавалося, завмерли назавсігди на його сліпих очах. Певна річ, що коли би хто ще сьогодні забажав побачити його, не застав би вже його живого.

– Отжеж то він, подружившися з німфою Ціянеєю, мав донечку Бібліс, і я оповім вам оце історію цієї нещасної Бібліс.

І.

В початковій яскині, звідки таємно випливає ріка, німфа Ціянея народила нараз двох дітей: один був син і вона назвала його Каунос, а друга була дочка – це була Бібліс.

Вони росли обоє над берегами Меандра, і бувало Ціянея

показувала їм під блискучим плесом води божеську стать їх батька, котрого душа оживляла бистрі хвилі. Вони не знали нічого на світі крім лісу, в котрому родились. Вони ніколи не бачили сонця інакше, як тільки крізь гущавину гілляк. Бібліс ніколи не розставалася зі своїм братом і обнімала його за шию, коли йшли удвох.

Вона мала на собі маленьку туніку, що виткала їй мати на дні ріки; туніка була синяво-сіра мов перші ранкові проблиски. Каунос мав тільки довкола стану очеретяний пояс,з якого звисала жовта опинка.

Як тільки розвиднялося настільки, що можна було йти по лісі, вони ходили обоє геть далеко, бавилися дикими яблуками, що попадали з дерев, або шукали квітів, щонайбільших і найзапашніших. І що знайшло одно, все те було для другого; вони ніколи не сперечалися, а за це мати хвалила їх перед іншими німфами, своїми приятельками.

Та коли їм минуло дванадцять літ, мати зробилася чогось неспокійна і кілька разів ходила за ними назирці.

Діти вже не бавилися і, пробувши цілий день у лісі, не приносили в руках нічого, ані пташок, ані квітів, ані плодів, ані вінців. Вони йшли так близько одно одного, що їх волосся переплiталося. Руки Бібліс блукали по братових раменах. Часом вона цілувала його лице; тоді обоє стояли мовчки.

Коли було дуже гаряче, вони простягалися на м"якій траві і, лежачи на грудях серед пахучого моху, розмовляли і вдивлялися пильно одно в одного.

Тоді Ціянея закликала свого сина набік і запитала його:

– Чого ти сумний?

– Я не сумний, – відповів Каунос. – Колись я був сумний – від сміху і від забави. А тепер усе змінилося. Я не потребую забави, мамо, а коли не сміюся, так це тому, що я щасливий.

– Чим же ти щасливий? – запитала його Ціянея.

– Дивлячись на Бібліс, – відповів Каунос.

– Чом же ти не дивишся на ліс? – допитувалася Ціней.

– Бо волосся Бібліс м"якше від усіх квітів і пахучіше, бо очі Бібліс ...

Але Ціянея зупинила його.

– Хлопче! Мовчи!

Сподіваючись вилікувати його від його грішної пристрасти, вона зараз попровадила його до одної гірської німфи, що мала сім дочок таких красунь, що ні в казці не сказати, ні пером описати. І обидві, змовившись, заговорили до нього:

– Вибирай собі! Котра тобі подобається, Кауне, буде твоєю жінкою.

Але Каунос дивився на сім молодих красунь такими байдужими очима, немов би це було сім каменюк; бо образ Бібліс наповнював усю його маленьку душу,так що в ній не було більше місця для іншого кохання.

Цілий місяць отак водила Ціянея свого сина з гори на гору і з долини в долину, але ані разу їй не вдалося відвернути його від попереднього бажання.

Вкінці бачучи, що вона ніколи не поборе цю завзяту пристрасть, Ціянея зненавиділа свого сина і почала називати його підлим. Але хлопець зовсім не розумів докорів своєї матері. Чому споміж усіх дівчат йому відмовляють власне ту, котру він любить? Чому пестощі, дозволені в немилих обіймах усякої іншої, робляться злочином в обіймах коханої Бібліс? З яких таємних причин чуття,що йому здавалось щирим і чистим, здібним на всяку жертву, осуджено, як варте всякої кари? Адже ж Зевс, думалось йому, оженився зі своєю сестрою, а Діонова дочка Афродіта поважилася навіть зі своїм братом Аресом ошукувати свого брата Гефайста. Він, бідолаха, не знав, що боги прийняли одну мораль для себе і вважають її розумною, а чесний люд турбують незрозумілими законами.

Ціянея сказала своєму синові:

– Не хочу вважати тебе своєю дитиною!

І вона кивнула на Кентаврицю, що бігла до моря, посади-

ла їй на хребет Кауноса, і прудкий звір погнав.

Якийсь час Ціянея слідкувала за ними очима. Переляканий Каунос держався за плечі і деколи замотувався в її довжезнім волоссі. Кентавриця гнала широкини, могутніми скоками. Вона гнала в прямій лінії і помалу зменшувалася в зеленій далечині. Кентавриця швидко щезла за деревами, потім показалася знову, але вже маленька, мов точечка, яку ледве можна було розпізнати. І вкінці Ціянея не могла вже бачити її.

Повільними кроками верталася мати Бібліс до свого лісу. Вона була сумна, але при тому й рада, що через ту насильну розлуку спасла долю обох своїх дітей. І вона дякувала богам, що дали їй настільки сили, що могла сповнити такий важкий обов"язок.

– Тепер, – думала вона, – Бібліс лишилася сама і забуде свого усуненого брата. Вона прив"яжеться до першого-ліпшого, що завтра зуміє підлеститись до неї, і напівбожеське покоління виросте, як і слід, із її шлюбного зв"язку. Благословляю вас, безсмертні боги.

Та коли вона ввійшла до печери, маленької Бібліс давно вже не було в ній.

II.

Коли Бібліс побачила лише саму себе на маленькім ліжечку з зеленого листя, де вона спала поруч свого брата, вона даремно силкувалася заснути; сон не приходив до неї цього вечора. Вона вийшла. Ніч була тепла. Легенький вітер хилив і підіймав лагідно глибокі маси лісових дерев. Вона сіла на камені і вдивлялася в біжучу воду.

– Каунос, – думала вона, – Каунос... Чому він не вертається? Де він забарився? Хто затримав його? Таточку, хто віддалює його від мене?

Говорячи ті останні слова, вона похилилася над джерелом.

– Таточку! – скрикнула вона. – Таточку! Де є Каунос? Скажи мені!..

Шум води відповів:

– Далеко...

Перелякана Бібліс запитала живо:

– А коли ж він вернеться? Коли вернеться сюди?

– Ніколи! – відповіло джерело.

– Він умер?.. Він умер?..

– Ні.

– А де ж мені знайти його?..

Але джерело не сказало нічого більше. Тихе дзюрчання струмка було одностайне. Не було ніякої божеської подоби в тій пречистій воді.

Бібліс схопилася, побігла. Вона знала стежку, якою пішов Каунос з матір'ю. Це була вузенька доріжка, що вилася від дерева до дерева і губилася в гущавині. Вона не часто ходила нею, бо доріжка вела через яр, де жили гадюки і люті звірі. Але тепер її туга була сильнішою від страху. Вона бігла так, як тільки могли здужати її босі ноги.

Ніч не була темна, але тінь при місяці така чорна, що поміж грубезними деревами Бібліс могла йти тільки помацки. Вона дійшла до місця, де стежка розходилася на дві сторони. Як знати, куди йти? Припавши на коліна, вона довго шукала, чи якийсь слід не наведе її на добру стежку. Земля була суха дуже. Бібліс не могла побачити нічого. Але коли підвела голову, побачила Гамадріаду з зеленими грудьми, що захована в листі дуба придивлялась до неї з посмішкою.

– Ох, – скрикнула Бібліс, – куди він пішов? Коли ти бачила, скажи мені!

Гамадріада простягла праворуч свою гіллясту руку. Бібліс подякувала їй щирим поглядом.

Вона йшла ще довго цієї ночі. Стежка тяглася без кінця, ледве помітна під опалим листям. Вона йшла, звиваючись раз-

у-раз, обминаючи яри і виверти, піднімалася, спускалася вниз, щезала в тіні, посувалася все далі й далі. Врешті знесилена втомою Бібліс упала на мох і заснула.

Коли прокинулася на другий день, сонце стояло вже високо. Крізь сон вона чула дивну приємність вздовж своєї простертої руки. Відкрила очі: білява ланя легесенько лизала її руку. Але при першім руху Бібліс делікатна звірина зірвалася на свої тонкі ніжки і підняла обидва вуха, витріщивши на неї свої чудові вогкі очі, чорні і блискучі, як джерельна вода.

– Лане, – сказала Бібліс, – чия ти? Коли ти належиш до богині Артеміди, проведи мене, бо я знаю її.

Ланя уважно слухала, а Бібліс говорила далі.

– Я жертвую їй щомісяця лібації з козячого молока, а вона радо приймає їх. Лане, вона дуже любить мене. Тож коли ти належиш до її отари, вислухай мене в моїй тривозі і знай, що не зробиш нічого нелюбого добрій Нічній Стрільчисі.

Ланя, здавалось, зрозуміла. Вона пішла наперед, але йшла досить помалу, щоб дівчинка могла встигати за нею. Обидві вони пройшли так велику частину лісу і навіть два потоки, які ланя перескакувала одним скоком, але які Бібліс мусіла переходити, бродячи по коліна в воді. Вона тепер була безпечна. Їй здавалось певним, що вона на добрій дорозі. Без сумніву сама богиня послала їй оцю ланю в подяку за її побожність, і божеська звірина приведе її лісами аж до коханого брата, з яким вона не розстанеться ніколи. Кожний крок зближував її до мети, де їй увижався її Каунос. Вона відчувала на своїх гарячих грудях обійми втікача. Частина його віддиху, здавалось, пролетіла в повітрі і солодощами надихала вітерок.

Нараз ланя зупинилася. Вона просунула свою подовгасту голову між два молоді дерева, де в тій самій хвилині показався рогатий профіль оленя. І немов осягнувши мету, до якої поспішала, ланя лягла на землю, підобгавши ноги під себе, і поклала шию на мураву.

– Каунос! – кликала Бібліс. – Каунос, де ти?

Замість відповіді олень ступив до неї два кроки і погрозив їй своїми страшними рогами, що звивалися мов бурі гадюки. І Бібліс зрозуміла, що оця ланя, так само як і вона, йшла на зустріч із своїм милим і що безхосенно числити на послух тих, у кого сердечна пристрасть захопила вже всю душу.

Бібліс вернулася назад, але зараз же заблудилась. Вона зайшла на нову стежку, що нагло спускалася в непрохідну гущавину. Її бідні, маленькі, втомлені ноги оббивалися об каміння, кололися об коріння, ковзалися по бурому килимові сипких ялових шпильок. На однім закруті покрученої стежки, що йшла понад потоком, вона зупинилася перед двома божеськими істотами.

Це були дві німфи з різних сфер: одна опікунка лісів, а друга весняних повенів. Ореада принесла Наяді свіжі жертви одержані від людей,і обидві купалися в потоці і плюскотали обнявшися.

– Наядо, – сказала Бібліс, – чи ти не бачила сина Ціяної?

– Бачила. Його тінь пролетіла наді мною. Це було вчора перед заходом сонця.

– Звідки він ішов?

– Не знаю.

– Куди пішов?

– Я не слідкувала за ним.

Бібліс зідхнула глибоко.

– А ти, – сказала вона до другої німфи, – чи не бачила ти сина Ціянеї?

– Бачила далеко відси серед гір.

– Звідки він ішов?

– Не знаю.

– Куди пішов?

– Я забула.

А потім, випростувавшися посеред бистрої води, вони промовили:

– Лишися з нами, дівчинко, лишися! Пощо ти ще думаєш про того, кого нема? У нас є для тебе безмежний скарб теперішніх радощів. Нема будучого щастя, що варто було б того труду, щоб доганяти його.

Але Бібліс не вірила, щоб та німфа говорила правду. Хоч вона й не вміла висловити почування своєї маленької душі, та все таки вона не розуміла іншої радости, як оце терпіння в ненастанній гонитві за щастям. Перший день своєї безхосенної мандрівки вона розраховувала на допомогу і на прихильність незнайомих. Та коли побачила, що їм байдуже допомагати її прагненням, вона взялася розраховувати на саму себе і, покинувши стежку на повороті,вийшла наздогад у лісовий лябіринт.

А тим часом обидві безсмертні не переставали умовляти її мудрими словами.

– Лишися з нами, дівчинко, лишися! Пощо ти все ще думаєш про того, кого нема? Нема будучого щастя, що варто було б того труду, щоб доганяти його.

І довго, довго потім дівчинка, дряпаючись на таємничу гору, чула, як здалека два срібні голоси разом кликали її:

– Бібліс!

III.

Цілу ніч і цілий день Бібліс ішла горами. Тривожно розпитувала вона всі лісові божества, божества дерев, полян і тьмавих яскинь. Вона оповідала про своє страждання з безмежним довір"ям, вона благала, тремтіла, простягала свої дрібні рученята, але ніхто не бачив Кауноса.

Вона зайшла так далеко в гори, що святе ім"я її матері було невідоме там, де проходила, і байдужі німфи не знали, про що вона говорить. Вона хотіла вернутися назад, але заблудила зовсім. З усіх боків її оточили безладні маси величезних

піній. Не було стежок. Не видно було неба. Вона бігала на всі боки, кликала, що мала сили. Але тут навіть луна не відкликалася.

Її втомлені повіки стулювалися щохвилини. Бібліс лягла на землю. Сон, пролітаючи над нею, шепнув їй тихесенько:

– Ти не побачиш його більше, свого братіка, не побачиш ніколи!

Вона прокинулася і зірвалася на ноги. Її руки простяглися, уста відкрилися, але це був такий перестрах, що вона навіть не мала сили крикнути.

Місяць, червоний як кров, піднявся споза високих, чорних обрисів піній. Бібліс ледве розпізнала його. Їй здавалося, що вогкий серпанок простерся над її подовгастими очима. В лісі дрімала вічна тиша.

І ось одна перлиста сльоза заповнила куток її лівого ока.

Бібліс досі не плакала ніколи. Їй здавалося, що вона зараз умре. Вона зідхнула, немов якась божеська пільга підкріпила її.

Сльоза набігла, затремтіла, побільшала і потім відразу бризнула їй на лице. Бібліс стояла нерухомо з витріщеними до місяця очима.

І ось знову перлиста сльоза заповнила куток її правого ока. Вона набігла, як і перша, покотилася через повіку і впала.

Дві дальші сльозини набігли, дві гарячі краплі, що продовжили мокру стежку по її лиці. Вони досягли до кутиків уст її; розкішна гіркість напоїла ослаблену дівчину.

Так ось – ніколи більше її рука не доторкнеться любої руки Кауноса. Ніколи більше вона не побачить чорного блиску його очей, його дорогої голови і його м"якого волосся. Ніколи більше вони не будуть спати бік-о-бік на однім ліжечку з листя, обнявшися. Ліси не вміли вже навіть повторити його ім"я. Вибух розпуки похилив лице Бібліс у долоні. Але на її лице полилися такі потоки сліз, що їй здавалося, немов то якесь чу-

дове джерело понесло із собою весь її біль, так як вода потоку несе зів"яле листя.

Сльози звільна піднімалися в її нутрі, підступали до очей, крутилися, переливалися і дзюрчали горючими струмками по лиці, заливали вузенькі груди, спадали на стиснені ноги. Вона не чула вже, як вони тислися одна за одною спід її довгих вій; це було ненастанне, любе дзюрчання, невичерпний прилив,миле шамотіння зачарованих хвиль.

Та ось розбуджені блиском місяця лісові божества позбігалися з усіх боків. Кора дерев зробилося прозірчастою, крізь неї видно було постаті німф; навіть тремтячі Наяди повиходили з води, посходили зі скель і порозбігалися по лісі. Вони тислися довкола Бібліс, промовляли до неї перелякані, бо потоки дівочих сліз уже вирили на землі круту рівчасту стежку, що звільна продовжувалася все далі в долину.

Але Бібліс уже не чула нічого, ані голосів, ані кроків, ані нічного вітру. Її постава звільна робилася віковічною. Її тіло під потоками сліз того гладенького, білого полиску, який має мармур митий водою. Вітер не порушував ані одного її волоска, що звисав по її раменах. Вона застигла в чистий камінь. Ледве неясний проблиск освічував ще її вид. Та нараз він погас; але сльози все свіжі пливуть і досі з її очей.

Отак то Бібліс зробилася джерелом.

– oOo –

АПУЛЄЙ МАДАВРСЬКИЙ

Амур і Псіхея

(Мітологічне оповідання)

Переднє слово

Апулей, властиво Апулей, визначний письменник так званої срібної латини, народився коло половини другого віку по Христі в містечку Мадаврі в північній Африці, положенім на кордоні Нумідії і Ґетулії. Це була римська колонія, заснована римськими ветеранами по закінченню панування Сіфакса і Масініссі в першім віці перед Христом. Рід Апулея належав до найповажніших і найбагатших у тім місті; його батько Тезей був дуумвіром, то значить одним з найвищих урядників містечка; мати Сальвія походила з Греції і була своячкою Плутарха Херонейського.

Молоді літа провів Апулей у Картагені, де одержав початкове виховання й початкові науки та познайомився з філософією Платона, якій лишився вірним до кінця життя. З Картагени подався до Атен, де займався різними науковими предметами і особливо грецькою літературою і мистецтвом красномовства. Отак підготований прибув як представник тодішньої багатої і освіченої молоді до Риму, щоб там здобувати собі кар"єру. Тільки тут він поширив і поглибив свої знання латинської мови.

Тут же пильно студіював римське право. Маючи з роду принадну поставу й ораторський талант, Апулей швидко став одним з найвизначніших адвокатів.

Одержавши по смерті свого батька значний маєток, він звичаєм тодішніх реторів по кількалітнім побуті в Римі пустився в подорож по визначних грецьких містах і здобув собі широку славу своїми промовами чи то в прилюдних диспутах, чи то в процесових оборонах. Тут він, мабуть, чи не вперше зацікавився магією і старався якнайглибше вникнути в її таємники. Ще в Римі він прилучився до містичного культу Ізіди, якому також віддавася і його свояк Плутарх. В Греції, особливо в Тесалії і Пелопонезії, а також у Єгипті здобував собі доступ до всіх важніших містерій. Якийсь час займав навіть місце жерця при однім храмі в Атиці і скрізь старався знайомитися з особами, що славилися магічними відомостями й чарівництвом. Розуміється, що при тому він мав аж надто багато нагод придивитися всім ошуканствам і туманенням подібних корпорацій, які з таким дотепом повисвітлював у своїй повісті "Метаморфоза або історія осла".

Рослий і добре збудований мужчина, зручний і покладний в поводженні, бльондин із синіми очима та кучерявим волоссям, палкий у розмові і приємний для жінок мав щастя в Африці сподобатися одній багатій вдові на ім"я Пудентілі, яка й вийшла за нього зоміж. Це одруження викликало у свояків його жінки й у інших конкурентів багатої вдови заздрість, і вони заскаржили його перед африканським протоконсулом Клавдієм Максімом за чари, якими буцім то він зискав серце Пудентілі. В процесі з того приводу Апулей виголосив свою знамениту оборону – Апологію, яка дійшла й до нашого часу, і був виправданий.

Де й серед яких обставин провів Апулей останні роки свого життя, не знаємо. Правдоподібно вмер він у достатку й загально шанований, про що свідчать статуї, виставлені на його честь у Картагені та по інших африканських містах, а також

написи на мармурових таблицях.

Письменницька діяльність Апулея була досить багата й різнорідна. До нас дійшли: De habetudine doctrinarum et nativitate Platonis lib. III; De Deo Socratio Liber; De mundo, свобідне трактування твору Арістотеля; Apologia seu oratio pro se apud Claudium Maximum proconsulem, і найвизначніший із його творів, згаданий уже роман Метаморфоза, загально відомий під назвою Золотого осла. Зміст цього роману можна коротко передати такими словами: Герой Люціус, бажаючи зрозуміти тайни магії, вдається до Тесалії до міста Гіпати і, живучи там у домі лихваря Мілона, якого жінка була велика чарівниця, змінює сам себе помилково замість сови на осла, який може бути відчарований тільки тоді, коли наїсться рожевих листків. Така експозиція роману, по якій іде довгий ряд пригод того нещасливого осла, поки нарешті йому не вдається при однім храмі для містерій дістати рожевих листків і перемінитися назад у чоловіка. Основна ідея цього роману взята з грецького, може від Люкіянового "Осла", а правдоподібніше з подібного твору старшого письменника Люкіяна Патренського, який узяв її певно із старої єгипетської традиції. З тієї традиції щедро черпали т.зв. Мілетські казки, яких оповідачі ходили від міста до міста і на публічних місцях забавляли зібраний народ оповіданнями різних чудесних пригод, переплітаючи їх чи то мітологічними оповіданнями про пригоди богів і півбогів, чи то жартівливими, а часто цинічними анекдотами про пригоди людей, найчастіше про любов. Сам Апулей у передмові до свого "Осла" виразно ставить його в ряд тих мілетських казок. І справді, в його творі, крім основної канви, держаної в дуже свобіднім, не раз в грубо цинічнім тоні, маємо декілька вставок зовсім іншого роду, а власне поперед усього подану тут у перекладі мітологічну казку про Амура і Псіхею, одну з найкращих і найчистіших перлин всесвітньої літератури, і декілька вставок зовсім іншого, побутового хара-

ктеру на зразок німецьких **Schwänke** або наших придабашок / анекдот /.

Щодо самої казки про любощі Амура і Псіхеї, треба сказати, що вона належить до найбільше поширених по всьому світі казкових мотивів. Уже найстарша гебрейська леґенда про упадок першого чоловіка, взята правдоподібно з вавилонської традиції, пригадує основу нашої казки. В єгипетській мітології зустрічаємо символ душі "Псіхеї" у формі метелика, який на зиму перемінюється на куклу, щоб на весну воскреснути до нового життя. Ширше розвинуто цей мотив в оповіданнях про Озіріса й Ізіду, в яких визначну ролю грає любов і самопожертва жінки, що доводить до експіяції першої провини.

Твір Апулєя мав пізніше величезний вплив на творчість найрізноманітніших народів Сходу і Заходу. Аналогічні оповідання зустрічаємо в індійській великій збірці казок Сомадеви "Ката саріт саґара" / Море казкових рік /, в арабських збірках "Тисяча й одна ніч" і "Тисяча й один день", а в західньоєвропейській літературі знаходимо численні переробки, починаючи від двірської поезії середніх віків і кінчаючи XIX віком, у якому назвемо тільки віршовані переробки Гамерлінґа німецьку і російську Богдановіча п. наз."Душенька". Понад це поодинокі мотиви як з цілого "Золотого осла", так і спеціяльно "Амура і Псіхеї" ввійшли до складу незлічимих казок і новель чи то в устах різних европейських народів, чи то в художніх збірках европейських новелістів, починаючи від Боккаччіо та Пентамерона Джарбаттісти Віко аж до наших часів.

Іван Франко

Амур і Псіхея

Частина перша

Були в однім краю король і королева.Було в них три дочки прекрасної вроди. Дві старші, хоч як дуже вродливі, все таки заслуговували на похвалу в межах людської краси. Але красота найменшої дівчини була така преславна і пресвітла, що нема тієї сили в людській мові, щоб могла достаточно вислaвити і вихвалити її. Отим то багато горожан і численних прохожих просто стовпіли від подиву перед її недосяжною красою. Прикладаючи праву руку до уст і поклавши вказівний палець на випростуваний великий,віддавали їй почесть, як самій богині Венері.Отож по всіх ближчих містах і сумежних краях пішла слава, що богиня, яку сплодила синя морська безодня і яку викохала роса спінених хвиль, ходить тепер у своїй божеській красі поміж людьми, або може під якимсь новим впливом небесних зірок на море, але земля сплодила нову Венеру в пишнім розквіті дівочої краси. Отак день за днем ширилася безмірна слава і доходила до близьких островів і до найдальших кінців землі. Багато людей не шкодувало довгої дороги через морські хвилі і через найвищі гори, поспішаючи налюбуватися тим найславнішим видом того століття. Ніхто вже не плив до Пафоса ані до Кнідоса, ані навіть до Китери дивитися на богиню Венеру. Її свята занедбано, храми спорожніли, подушки потоптано, відправи закинено, статуї богині не увінчані, а овдовілі вівтарі занечищено холодним попелом. Всі моляться до панни, в її людськім лиці почитають божество. Коли вона рано вийде з дому, їй складають жертви і пирами виєднують ласку неприсутньої Венери. Коли вона йде вулицею, гурти народу поклоняються їй, кидаючи перед нею вінці і квіти.

Таке надмірне перенесення небесних почестей на смертельну дівчину розпалило величезне пересердя богині Венери; з

нетерпеливим обуренням, уся тремтячи і потрясаючи головою, вона сказала сама до себе:

– Як то, древня родителька природи, первопочин усякого живла, шанована по всьому світі Венера, маю ділитися своїм найвищим обоженням зі смертною дівчиною? Оцей земний бруд має зневажити моє ім"я, освячене в небі? Ніяким світом не знесу злочину отого обоження і перенесеного на неї почитання.

– Нехай смертна дівчина не носить мого образу. Чи ж надармо той пастух, якого справедливість і вірний осуд ствердив сам великий Зевс, признав мені першість красоти перед іншими богинями?Будь вона собі хтобудь, не довго вона буде тішитися присвоюваною собі моєю почестю. Ану, чи незабаром не буде вона сама нарікати на ту свою ненатлу красоту?

І зараз покликала свого крилатого і досить смілого синка, що здеморалізований, гордуючи всякими людськими порядками, озброєний полум"ям і стрілами щоночі бігає по чужих домах і, ламаючи всі подружжя, безкарно сповняє стільки скверного, а не робить ані разу нічого доброго. От того то,вже і вродженим свавільством нагостреного хлопця вона підмовляє ще словами і веде його до того міста і показує йому Псіхею / бо таким ім"ям назвалася та панночка / і, виявивши йому всю історію про конкуренцію з її красотою, хлипаючи і трясучися, з обурення промовила:

– Прохаю тебе на всі святощі моєї материнської любови, дай твоїй матері салодкими ранами твоїх стріл,солодкими припіканнями твоїх огнів помсту, якнайповнішу помсту на оцій ненависній красуні. Особливо те одно, одиноке зроби мені: нехай ця дівчина запалає найгарячішою любов"ю до чоловіка найнижчого, самою судьбою позбавленого всякої чести, маєтку і здоров"я, щоб не було на всім світі нужденнішого чоловіка за нього.

Сказавши це, вона гарячими поцілунками довго і пристрасно пестила свого сина, а потім удалася до близького морського берега і своїми рожевими підошвами ступила на морські

хвилі. Ледве дійшла до великої морської глибини, розвернулася в ній глуха безодня, і на одно її бажання нараз опинилися біля неї всі морські божества, яким вона перед тим уже дала була своє поручення. Були там дочки Нерея, що співали хором, був Портун з розкуйовдженою синьою бородою, була Саляція з фартухом різних риб і маленький Палємон, що приїхав на Дельфіні. Тут і там із морських хвиль підскакують громади Тритонів, один із них легенько трубить на дзвінкій мушлі, другий заслонює її шовковою парасолькою від палючого проміння ворожого сонця, інший підставляє їй перед очі люстро, а ще інші попихають, плаваючи, її двоупряжний візок. От така дружина супроводила Венеру в її плавбі до Океану.

Тим часом Псіхея зі своєю пишною красою не мала ніякої втіхи із своєї краси. Всі на неї дивляться, всі її хвалять, та не появляється ніхто, ані цар, ані король, ані навіть простий чоловік, хто б поцілував її. Всі подивляють божеську красу, але подивляють так, як статую майстерної руки. Дві старші сестри,яких невисока краса не давала нікому приводу до обмови, вчасно повиходили заміж за поблизьких королів і вже були щасливими жінками. Псіхея ж не то вдова, не то дівчина, сидячи дома плаче на свою опущеність та самоту, хорує, нудьгує, і хоч подобається всякому, проте ненавидить свою красу. От тим то батько, нещасливий нещастям своєї дочки, бачучи в тому знак небесного гніву і боячися божої заздрости, удався до прастарої вирочні мілетського Аполлона, і, умилостививши бога молитвами та жертвами, благав заміжжя для нелюбої дівчини. Але Аполлон, хоч сам грек і йонієць, відповів латинським віршем:

Панну, королю, постав на вершку височезної скелі
В чистій одежі, немов на похорон чи шлюб.
І не надійся на зятя, що вийшов із смертного роду,
Тільки на злого, мов гад, і на жорстокого, мов звір,
Що у повітрі на крилах літаючи мучить всі тварі,
Полум"я надто й огнем слабість наводить на всіх.

Сам перед ним і Юпітер тремтить і боги всі трусяться,
Страх і підземних пройма, стисла жахається тьма.

Король, колись щасливий, почувши вислів святої вирочні, з важким смутком подався додому і виявив своїй жінці прикази нещасливої долі. Ідуть довгі дні нарікань, плачі та лементи. Та вже настигає жахне сповнення долі: скликано вже дружок нещасливої дівчини на її похоронне весілля; вже меркотить у попелі світло понурої, чорної похідні, а голос шлюбної сопілки міняється на жалібний лідійський мотив;співи веселого Ґіменея кінчиться сумовитим завиванням, а панна молода обтирає сльози своїм червоним рубком.Все місто плаче над сумною долею безталанного дому; всі публічні справи спинилися задля загальної жалоби. Та конечність послуху небесному наказові гнала нещасну Псіхею на призначе їй місце кари.

Відправивши з найбільшим смутком шлюбний обряд, увесь народ в урочистому поході попровадив її немов на похорон, і заплакана Псіхея пішла не то до шлюбу, не то до могили. Коли засумовані батьки, вражені таким нещастям, отягалися з доконанням безбожного злочину, сама дочка отак промовила до них:

– Чого ж мучите себе у вашій старості щоденним плачем? Чого рвете свої душі і ще більше мою душу оцими частими риданнями? Чого зневажаєте моє почесне лице безплідними сльозами? Пощо зі своїми очима вибираєте й мої очі? Пощо вириваєте собі сиве волосся? Пощо товчете свої груди? Чи ж це ваша велична заплата за мою преславну красу? Прибиті горем запізно почуваєте смертельну рану безбожної заздрости. Коли люди величали мене божеськими почестями, коли однодушно називали мене новою Венерою, тоді вам було вболівати, тоді плакати, тоді ридати за мною, як за померлою. Тепер я чую, тепер бачу, що я згинула за те, що назвала себе Венерою.А тепер ведіть мене і поставте на тій високій скелі, яку призначила мені доля. Спішно мені до того щасливого шлюбу, спішно побачити того благословенного мужа. Чого ж я гаюсь, чого ж

отягаюся перед його приходом, коли він уродився на згубу цілого світу?

Отак промовивши, дівчина замовкла і вступила в середину народу, що йшов могутньою процесією. Ішли до визначеного вершка крутої гори і, поставивши дівчину на її найвищому шпилі, полишили її там, погасивши своїми сльозами весільні смолоскипи, якими осічували їм дорогу, і, покидавши їх коло неї, розійшлися з похиленими головами до своїх домів. А бідні її батьки, пригноблені таким горем, заперлися у своєму домі в невимовну безконечну темницю.

Псіхея стояла плачучи і тремтячи зі страху на самім шпилі, коли подув лагідного Зефіра, роздуваючи сюди й туди її обгортку і обвіваючи груди, легесенько підніс її на своїх спокійних крилах і звільна поніс її понад обрив високої скелі, і спустився в розложену під ним долину, і лагідно поклав її на квітами вкритій мураві.

Розкішно покладена на м"якій мураві, немов на килимку росистої трави, Псіхея відразу, позбувшися всяких турбот, заснула солодко. Покріплена благотворним сном, вона прокинулася в піднесенім настрою. Побачила себе в гаю високих і гіллястих дерев біля джерела, що скляним дзеркалом виблискувало з світляної криниці. Недалеко джерела побачила палату, збудовану не людськими руками, але божескою штукою. Так і видно було вже від першого входу, що це домівка якоїсь багатої і приємної особи. Високе склепіння старанно оздоблене різьбами з цитринового дерева і слонової кости, підперте золотими колонами, всі стіни вкриті срібними оковами, на яких мов живі виднілися звірі та скоти перед очима прихожих. Справді якийсь чудодій, може півбог або бог, зумів повиковувати з найделікатнішим мистецтвом стільки срібних витворів. Підлога вимощалася різнородними і різнобарвними малюнками, виконаними з дорогих, дрібно повикроюваних камінців. Які щасливі і прещасливі ті, що можуть ходити по тих камінцях і мозаїках! Та й інші частини широко розложеної палати блискочуть бага-

тоцінними окрасами, а всі стіни горять своїм власним світлом від багатства щирого золота, немов би палата, нехтуючи сонцем, сама собі давала своє світло. Такі ж ліжка, така ґалерія, така сама блискуча купальня. Увесь посуд добрано до пишної палати так, що от-от тобі здається, що це великий Юпітер збудував небесну палату для своїх зносин з людьми.

Зваблена такою розкішшю цього місця, Псіхея підійшла ближче і звільна, осмілившися, переступила поріг. Пильно і з зацікавленням придивляючися прегарним видам, дивувалася поодиноким предметам і в середині будинка опинилася в залі з превисоким склепінням, з великими покоями навкруги. Заглянула до кожного кута, та понад увесь подив для такого багатства найдивніше було те, що ця якась надземська скарбниця не мала ніякого замка, ніякого сторожа.

Коли отак з найвищим подивом придивлялася всьому, долетів до неї голос від когось безтілесного:

— Чого, моя пані, дивуєшся оцим пишнотам? Все те твоє. Іди сюди до ліжка і на подушці спочинь від утоми, а коли тобі захочеться, піди до купелі. Ми, яких голоси чуєш, твої слуги і будемо тобі прислуговувати раз-у-раз, і незабаримося ніколи з обслугованням усякої твоєї потреби і королівського столу.

Почула Псіхея, що якесь божество опікується нею, і ущасливлена тими вказівками, чуючи безтілесні голоси, насамперед заснула, а потім в умивальні умилася зі своєї втоми. По тому, побачивши біля себе півокруглий стіл, радісно засіла до обіду, обставленого пишним посудом. Там солодкі вина й численні тарілки різних страв; ніхто не прислужує, але все подається якимись духовими руками. І нікого не могла бачити, а тільки чула найчемніші слова, бо служницями були самі голоси. По багатім обіді ввійшов хтось невидимий і заспівав, а другий брязкав на гітарі, також незримий. Потім до її слуху донісся голос співаного концерту, і хоч ніхто не з"являвся, виразно чути було хоровий спів. Під вечір закінчилася забава, і

Псіхея пішла до ліжка.

Вже була пізня ніч, коли до її слуху дійшов якийсь лагідний голос. Лякаючись в такій самоті за своє дівоцтво, вона жахнулася і затремтіла, боячись якогось невідомого лиха. Явився муж, якого вона не могла пізнати, і, поклавшися на ліжко, зробив Псіхею своєю жінкою, а перед сходом сонця віддалився поспішно. Зараз потім голоси приставлених до ліжка духів почали прибирати молоду панну. Це все доконалося до сходу сонця. Отак, віддавши довг природі, повторювалася та приємність день за днем, новість стала любою звичкою, а розмови невідомого голосу були потіхою в її самоті.

Тим часом батьки її старілися в ненастаннім жалю і плачу. Слава про цю подію розійшлася широко і дійшла до її старших сестер. Почувши це, вони сумні й заплакані покидали доми свої і поспішили по черзі податися до своїх батьків,щоб побачити й потішити їх. Тієї ночі появився біля Псіхеї її муж, у якого вона одначе не побачила нічого більше крім очей, рук і вух. Він промовив до неї:

— Псіхеє, найсолодша й дорога моя жіночко, тобі грозить лиха доля найстрашнішою небезпекою, про яку уважаю найконечнішим попередити тебе. Твої сестри, затурбовані вісткою про твою смерть, будуть шукати твого сліду і незабаром вийдуть на оцю вершину. Коли ж почуєш може їх нарікання, не відповідай нічого, а навіть не дивися в той бік, бо інакше завдаси мені найстрашнішого болю, а собі найприкрішу згубу.

Псіхея обіцяла й заклялася, що зробить так, як їй прирадив муж.

Та коли минула ніч, а муж до схід сонця щез, вона нещасна плакала й ридала весь день, повторюючи раз-у-раз, що тепер вона пропала навіки, бо в оцій багатій в"язниці замкнена і позбавлена людського товариства та розмови, не може навіть своїм сестрам, що плачуть за нею, подати ніякої потіхи, а навіть бачити їх.І вже не приймала ні купання, ні страви, і не мала спокою весь день, плачучи лягала й спати. Незабаром, тро-

хи вчасніше як звичайно, явився її муж і, прилігши біля неї на ліжку, обняв її заплакану і промовив до неї:

– Чи ж на те ти обіцялася мені, моя Псіхеє? Чого ж мені, твоєму мужеві, ждати від тебе, чого надіятися? Невжеж ти день і ніч отак, навіть в обіймах свого мужа, не перестанеш мучити себе? Та вже роби як хочеш і йди за своєю примхою, яка має вийти тобі на шкоду. Ще згадаєш моє щире упімнення, коли почуєш запізнілий жаль.

Тоді вона просьбами, навіть погрозою, що вмре, вимогла від мужа, що притакнув її бажанню, аби могла бачитися зі своїми сестрами, потішити їх і побалакати з ними. Він пристав на прохання своєї новошлюбної жінки, дозволив їй надто обдарувати їх якими схоче золотими речами, лише одного не велів їй і навіть пригрозив, щоб не піддавалася на пагубну раду сестер і не питала про вигляд свого мужа, бо це за таку безбожну цікавість зіпхне її з вершини теперішнього щастя у велике нещастя і позбавить її надалі його обіймів.

Вона подякувала мужеві і вже й повеселіла.

– Та я би, – сказала вона, – сто раз воліла вмерти ніж позбавити себе твого пресолодкого подружжя. Люблю тебе і поза очі, хоч не знаю, який ти є. Кохаю тебе, як свою душу, і рівний ти мені самому Амурові. Одно ще тільки прошу тебе, накажи оцьому твоєму слузі Зефірові, щоб тією самою дорогою приставив мені моїх сестер сюди.

І покриваючи його уста поцілунками, і додаючи найласкавіші слова, і прилягаючи до нього всіма членами, до цих пестощів додає ще слова:

– Мій же ти найсолодший, мій мужу, солоденька ти душко своєї Псіхеї!

Серед таких любовних пестощів і солодкого шептання муж заснув, обіцявши їй сповнити все, і вже аж вдосвіта щез із іймів своєї жінки.

Сестри її, розвідавши все, поспішилися вийти на той вершок, де покинено Псіхею, і там почали плакати та нарікати,

так що від їх ненастанного голосіння аж луна йшла по скелях і по крутих дебрях. Кликали по імені свою нещасну сестру, доки вона, зворушена тими жалібними і проразливими голосами, що доходили аж до низу, без пам"яті, в тремтінню вибігла з дому і крикнула:

– Чого вже ви так побиваєтеся риданнями? Ось я вам та, за якою плачете. Годі вже того вашого квиління, осушіть повіки, поливані невичерпними сльозами, бо вже можна вам бачитися з тією, за якою ви так розплакалися.

Покликавши Зефіра, Псіхея передала йому наказ свого мужа. І незабаром він, послушний наказові, приносить їх найлагіднішим летом на своїм легенькім повозі. Ось уже вони обіймаються і тішаться сквапливими поздоровленнями, аж їхні гарячі,стримувані досі сльози обливають її розквітаючу радість.

– Ходіть вже до дому, – веселенько промовила Псіхея, – до нашої домівки і потіште свої засмучені душі.

Промовивши це, показує їм усі багатства свого золотого дому і всю численну челядь услужних духів, і прекрасну куппіль, і при божественнім столі гостить їх багатим обідом, так що вони насичені надміром цього несвітського багатства, яке скрізь кидалося їм в очі й будило в їх ненатлих грудях заздрість, нарешті одна поперед другої почали розпитувати, хто це такий пан отих небесних речей, хто такий її муж? Та Псіхея ніяким способом не наважилася переступити наказ свого мужа і не видала тайни свого серця, але отак собі навгад сказала, що це прекрасний молодий чоловік, у якого лице щойно покривається вовнистою борідкою, і займається він найбільше полюванням по полях і горах. Та боячися, щоб не зрадити себе дечим у дальшій розмові, вона обдарувала їх дорогоцінними речами, покликала Зефіра і поручила йому віднести їх назад.

Цього було доконано швидко. Та шановні сестриці, вертаючися додому, вже були розпалені заздрістю і немов з полиском гадючої отрути торохтіли між собою в невпинній розмові. Одна почала:

– От іще сліпе та несправедливе щастя! Невже йому подобалось, щоб ми, зроджені з тих самих батьків, мали таку неоднакову долю! Та ми ж старші були у своїх чужосторонніх мужів як слуги, а тепер вигнані з дому і з власної вітчини як вигнанці живемо далеко від батьків. А ця наймолодша, цей пошкребок пересиченої природи, доскочила такого багатства, такого божественного мужа, і навіть не вміє користуватися таким добром. Чи ж не бачила ти, сестро, яких і скільки там у домі дорогоцінностей, які препишні сукні, які блискучі клейноди, і скільки скрізь насаджено золота! А коли ще її муж такий гарний, як вона каже, то нема у світі щасливішої жінки. Та хто знає чи зжившися з нею і ще більше закохавшися в ній, її божеський муж не зробить її якоюсь богинею? Їй-богу, що так воно є і що вже вона й тепер так поводиться. Вже й тепер вона дивилася на нас згори і виглядала як богиня, маючи духів за слуг і повеліваючи вітрові. А я нещасна дістала першого мужа старшого за мого батька, лисішого за мою долоню і слабшого за малого хлопця, а в домі все поховано й позамикано на замки.

– А моє ж яке! – сказала друга. – Та я ж дістала мужа хворого на падагру, горбатого і мало коли могла потішитися подружніми радостями, а зате часто мусіла натирати його покручені і мов камінці затвердлі пальці та поганити свої ніжні руки товстими смаровилами, брудними шматами і смердючими окладами. Не жінкою була я, але якоюсь шпитальною прислужницею. А ти ж, сестро, та невжеж ти можеш так терпеливо, чи радше так невільничо, кажучи тобі відверто, зносити свою долю? Що до мене, то я не можу довше стерпіти того щастя, яке звалилося на цю негідницю. Пригадай лише, як гордо і як безлично поводилася вона з нами і самою своєю самохвальбою виявляла свою обридливою пихою надуту душу. І з таких скарбів нерадо якось кинула нам невеликі шматочки і зараз, наприкривши собі нашу присутність, веліла нас вигнати, видмухати й висичати. Та не буду ж я ніяка жінка і не дай мені боже дихати,

коли не скину її з того багатства. А коли й тобі, як бачу, докучила наша зневага, зложімося обидві на якусь рішучу пораду. Бо ж те, що ми дістали, не покажемо ані батькам нашим, ані нікому іншому, а тим більше не скажемо нічого про її поводження. Досить того, що ми самі бачили таке, за чим нам жаль; то не будемо ж ані батькам, ані всьому народові благовістити про такі її розкоші. Та й нещасливі ж ті, яких багатства ніхто не знає. Нехай вона знає, що в нас немає своїх слуг, у нас — старших сестер. А тепер ходім до своїх мужів, щоб розглянути наші убогі і зовсім скромні кути, поки, взявши виразніші замисли, не накинемося на неї з більшою силою, щоб укарати її гордощі.

Сподобалася зла рада оцим двом злюкам. Поховавши всі свої багатоцінні дарунки, торгаючи своє волосся і дряпаючи свої щоки, немов би в жалобі, розливалися вони наново удаваними плачами. Потім, покинувши нараз батьків і роз"ятривши наново їх жалощі, повні отруйних намірів ідуть до своїх домів, обмірковуючи якийсь злочинний підступ, а навіть убивство невинної сестри своєї.

Тим часом Псіхею переконує її невидимий муж у своїх нічних розмовах:

— Чи бачиш, якою небезпекою грозить тобі ворожа фортуна? І коли не будеш пильно берегли себе, швидко спіткає тебе лихо. Зрадливі вовчиці великими зусиллями приготовляють ті препідлі засідки, що зводяться до того, щоб намовити тебе, аби ти придивилася до мого лиця, якого, як я тобі вже не раз казав, ти не повинна бачити. Тому то, коли ці погані відьми з пакісними душами прийдуть до тебе / а знаю, що прийдуть /, не говори до них зовсім нічого, а коли завдяки вродженої твоєї простодушности і завдяки ніжности твоєї душі не зможеш мовчати, то принаймні про мужа ані не слухай, ані не відповідай нічого. Бо для мене важливим є, щоб наш рід продовжився, а дитя, яке ти носиш у своїм лоні, буде божеським, коли мовчатимеш, а смертельним, коли проговоришся.

Втішена цією вісткою, Псіхея даріла надією божеського потомства і пишалася почестю будучої дитини та тішилася гідністю материнства. Тривожно числила дні за днями й місяці за місяцями і з подивом слідкувала за зростом малесенького зародка, що з дрібної точки чимраз більшав, заповнюючи її черево.

Та вже обидві злющі й препогані фурії, криючи в собі гадючу отруту й гонені злим поспіхом, пливли на кораблях.

Невидимий муж іще раз отак повчає свою Псіхею:

– Останній день і крайня небезпека! Ворожі жінки і неприязна кров уже озброїлися й пустилися в похід, організували свої полки і затрубили до бою. Вже твої злочинні сестри повиймали з піхов ножі і намірилися на твою шию. Найсолодша моя Псіхеє, ти не знаєш, яка страшна небезпека грозить нам. Змилуйся сама над собою і наді мною і найсвятішим мовчанням звільни наш дім, свого мужа й себе і оце наше маленьке від неминучої загибелі. Не бажай ані бачити, ані слухати тих злочинних жінок, яких через їхню убивчу ненависть і укладений ними кривавий плян тобі не вільно навіть називати їх сестрами, бо вони наче ті Сірени, чекаючи на вершку скелі, жалібними голосами співатимуть понад цими дебрями пісню заглади.

Псіхея, перериваючи свою мову судорожними хлипаннями, відповіла:

– Скільки знаю, ти вже мав досить доказів моєї мовчазливости, і не менше того ручу тобі й тепер за свою сильну постанову. Тільки ти знову накажи нашому Зефірові, щоб сповнив свій обов"язок, і замість забороненого мені бачення твого лиця святого дозволив мені принаймні бачити моїх сестер. Заклинаю тебе отими твоїми пахучими кучерями, що спадають на твою пахучу потилицю, твоїми круглими, ніжними і до моїх так подібними щоками і твоїми грудьми кипучими не знаю якою жагою, щоб я хоч настільки трошки пізнала твоє лице. Прихилися до щирого благання твоєї бідної, переляканої жінки, дозволь мені привітати тих моїх рідних і дай твоїй відданій тобі Псі-

хеї напоїти свою душу радощами. Не буду шукати нічого більше у твоєму лиці, не вадить мені нічого й нічна темнота, коли маю тебе, моє світло.

Зачарований тими словами, ніжними поцілунками, муж обтер її сльози своїми кучерями, згодився вволити її волю і щез зараз, як тільки зачало зоріти.

Обидві сестри, змовившись і навіть не відвідавши батьків, просто з кораблів подалися на вершину скелі з найбільшим поспіхом і, не чекаючи на те, щоб переніс їх прихильний вітер, з зухвалою відвагою скачуть у глиб. Та Зефір, пам"ятаючи наказ свого пана, хоч не радо, підхопив їх клубками згущеного повітря і поставив на землю.А вони негайно приспішеними кроками входять в дім, обнімають свою жертву, брехливо називають її сестричкою і, гнучи у своїм нутрі весь безмір укритої злости, з усміхненими обличчями отак підлещуються до неї:

– Псіхеєчко наша, та як же ти виросла за той час, як ми тебе бачили! Та невже ти в тяжі? Не повіриш, як дуже це врадувало нас. Яка ж то втіха буде для всього нашого роду! Які ж ми щасливі і яка нам буде радість плекати твоє золоте дитятко.Та коли воно, як і слід чекати, дорівняє красою своїм батькам, то це буде не менше як сам Амур.

Отак удаваною прихильністю помаленьку загортають серце Псіхеї.

Відпочивши від утоми своєї подорожі і освіжившися в паровій лазні і джерельній воді, вони, запрошені Псіхеєю, покріпилися у прегарній залі дивними і розкішними стравами. На її розказ промовляють китари, чути спів, квилять флейти, гримлять труби, співає хор, ллються пісні. Все те при повній відсутності осіб ублажало душі слухачок найсолодшими чарами. Та навіть ці медові співи своїми розкішними солодощами не власкавили злоби злочинних жінок. Вони, повертаючи розмову в наміреному напрямку, починають вивідувати у неї немов знехотя: хто ж такий її муж і звідки родом і з якого племені? Вона у своїй надзвичайній простоті, забувши попередні свої опо-

відання, видумала повну історію, що її муж із близької околиці, багатий купець, середніх літ, з волоссям припорошеним сивиною. На цьому й урвала розмову, знову обдарувала сестер багатими дарунками і відправила повітряним поїздом.

Піднесені лагідним подувом Зефіра, вертаючись додому, вони почали розмовляти:

– Що думаєш, сестро, про таку безличну брехню цієї дурепи? То був молодий парубок, у якого тільки засівалася борода, а тепер уже муж у літах та з сивуватим волоссям. Щож це за чоловік, що так швидко міг постарітися? Не що інше, сестрице, як те, що оця паскуда або збрехала, або зовсім не знає, як виглядає її муж. Чи сяк чи так, треба якнайшвидше викорінити її з того багатства. Коли вона не знає лиця свого чоловіка, то видно, що її муж якийсь бог і що черево її запліднене богом. Та коли б, не дай боже, мати того божеського хлопця почула про це, то я готова зараз повіситися на конопляній петлі. Отже вертаймося покищо до наших батьків, а завтра попробуймо докопатися до дна тих брехень.

Так розгарячившися, обидві очайдухи подуху біжать до батьків, а звідти при помочі знайомого вже Зефіра раптово злітають униз і, витискаючи сльози через скорочення повік, промовляють хитро до молодої жінки:

– Нещаслива ти, небого! У своїй несвідомості сидиш отут безтурботно, не знаючи свого великого лиха і не дбаючи про небезпеку. А ми безсонні з турботи за твоє щастя мучимося нещасливі твоїм горем. Ми розвідали вже всю правду і не можемо, як учасниці твого горя і твого нещастя, затаїти перед тобою, що якийсь нечистий змій, клублячись і повзаючи закрутами, з отруйними зубами і кривавою, широко розкритою та глибокою пащекою потайно спить з тобою щоночі. Пригадай тепер Пітійську ворожбу, що віщувала тобі якусь страшну потвору за мужа. Багато селян околиці і стрільці та інші сторонські люди бачили його, як сходив сюди вечером, вертаючись із свого жировища, і купався на бродах близької ріки. Всі ка-

жуть, незабаром, підгодувавши тебе ситими стравами, коли вагітність твоя дійде до певного розвою, він з"їсть тебе як найтовстіший шматок. Тепер уже твоя річ, чи хочеш згодитися зі своїми сестрами, дбалими про твоє дороге здоров"я, і, ухилившися від смерти, жити з нами здалека від небезпеки, чи бути похороненою в нутрі ненажерливого дракона.Коли тебе тішить самота цього хутора з його голосами і потайні, отруйні, смердючі та небезпечні обійми та затроєні поцілунки вужака, – ну, як знаєш, а ми, сестри, по щирості зробили своє.

Нещасна Псіхея у своїй наївності і простодушності страшенно перелякалася тими так понурими словами. Стративши усяку розвагу, раптом викинула з пам"яті всі упімнення свого мужа і всі свої обіцянки і попала в найбільшу розпуку. Бліда як труп, тремтячи і задихаючись, вона ледве-ледве уриваним голосом промовила до них:

– Сестри мої найдорожчі, ви ж мені даєте докази своєї непохитної вірности. І мені здається, що ті, які оповідали вам про все те, не торочили брехень.Я ж ніколи не бачила лиця мого мужа і зовсім не знаю, хто він такий і який він, а тільки отак ночами зношу мужа непевної постави і якогось світлобоязливого. Може й правда ваша, що це якийсь дракон. Він завжди щосили відстрашує мене, щоб я не допитувалася про його вигляд, і в разі цікавости на його лице грозить мені страшенним нещастям. Коли можете подати якусь спасенну раду своїй сестрі, то поможіть мені тепер, а то дальша турбота попсує всі користі мого дотеперішнього доброго стану.

Тоді, здобувши відкриті двері сестриного безборонного серця, злочинні жінки, покинувши свої криївки, з голими мечами підступу вдарили на стривожені думки Псіхеї. Одна з них сказала їй:

– Та вже коли ми тобі рідні і мусимо для твого здоров"я не зважати ні на яку небезпеку, то покажемо тобі одну одиноку дорогу здавна придуманого рятунку. Положи потайно якнайгострішу бритву, вигострену так, щоб різала за найделікатні-

шим дотиком ніжної, маленької долоні, і постав маленьку лямпочку повну оливи, прикривши її покришкою, яка б не гасила світла, і заховай усі ті приладдя у найглибшій таємниці. Коли ж він приповзе і всунеться у звикле для себе ліжко, простягнеться і зможений твердим сном почне хропти, ти встань з ліжка і босоніж на пальцях, помаленьку, ослонена густою пітьмою відійми покришку від лямпи і покористуйся її світлом для преславного діла. Високо піднятою правою рукою сміло перероїж тим двосічним ножем якнайсильнішим притиском шию, що сполучає тулуб з головою того шкідливого дракона. Не бракуватиме тобі нашої допомоги, бо коли ти, забивши його, забезпечиш поперед усього своє здоров"я, ми швиденько разом із тобою позабираємо все тутешнє добро і віддамо тебе законним шлюбом якомусь чоловікові.

Такими огнистими словами розпалена душа сестри горить далі, а вони зараз, покинувши її з остраху, щоб не бути свідками такого страшного нещастя, підлетіли на звиклих вітрових крилах на шпиль гори, а звідти утікають на лоб, на шию і, досягши кораблів, пускаються на море.

Псіхея, полишена сама, немов гонена лютими фуріями, сама не своя, хвилюється турботою, подібною до морського припливу. То ніби готується до злочину, то знову непевна у своїй постанові хитається і бентежиться різнорідними почуваннями свого нещастя. Раз квапиться, то знову гається; насмілюється і тремтить, зневірюється і сердиться, і, щонайважливіше, ненавидить звіра і любить мужа в однім тілі. Аж вечером, коли вже хилилося на ніч, з гарячковим поспіхом приготувала все до нікчемного вчинку.

Настала ніч, явився муж і по любовних обіймах заснув твердим сном. Тоді Псіхея, досі немічна тілом і душею, але при допомозі жорстокої долі почуває в собі силу, підносить лямпочку, хапає бритву і вже з дівчини робиться жінкою. Та коли перший промінь світла освітив тайники ложа, побачила бестійку зі всіх звірів найделікатнішу, найсолодшу, самого Амура,

бога краси, прекрасно простертого. На його вид сама лямпочка запалала живішим світлом, а бритва затулила своє боговбивче вістря у своїй рямці. Перелякана цим видом і знесилена до дна душі Псіхея поблідла як труп і тремтячи припала на коліна, силкуючися сховати бритву на свої груди. Була би це певно зробила, якби бритва з перестраху перед таким злочином не вислизнула і не випала з її рук.

Ще втомлена, знесилена, але вже, придивляючися близько до божеської краси його лиця, відійшла духом. Бачить голівку, оточену золотим вінцем волосся, пахнучого амброзією, сніжно білу шийку і рожеві щоки; кучері спадали на груди прекрасними клубками, інші нависали на лице, інші звисали ззаду, а від їх надмірного блиску та ясности аж захиталося світло лямпочки. На плечах крилатого бога біліли крила з поблисками рожевого кольору. Крила лежали спокійно, але хоругвки найтонших пер і ніжне пустове пір"ячко тремтіло, немов у якімсь пестотливім неспокою. Решта тіла така гладенька, така пухка і така гарна, що не жаль було назвати Венеру його матір"ю. Перед ліжком лежав лук, сагайдак і стріли, благотворні стріли великого бога.

Якась ненаситна цікавість заставила Псіхею переглядати і подивляти мужеву зброю. Взяла одну стрілу із сагайдака і приткнула її кінець до кінчика свого пальця, пробуючи її гостроту. Але дрижачою ще досі рукою вона вколола себе трохи глибше. Крізь тоненьку шкірку заросилися дрібненькі краплі рожевої крови. Не знаючи сама як то сталося, Псіхея добровільно запалала любов"ю до Амура. Розгораючи чимраз більшою жагою до нього, похилена над ним, важко дишучи розкритими та розкішно дрижачими губами впиваючися в нього поспішно, боячися тільки одного, щоб він не збудився. Та коли упоєна таким щастям у нестямі притулила до нього губи, тоді лямпа не то з поганої зрадливости, не то з нікчемної заздрости, а не то бажаючи й собі обняти та поцілувати таке тіло, вибулькнула із свого полум"я краплю кипучої оливи на праве плече бога.

Лишенько тобі, зухвала та безсоромна лямпо, погана прислужнице любови! Впекла ти самого пана всякого вогню, того, що як коханок уперше віднайшов тебе, щоб і вночі якнайдовше насолоджуватися любов"ю.

Опечений таким способом бог зірвався з місця і, бачучи доказ жінчиної зради, не говорячи ані слова, відразу щез з очей і з рук нещасливої жінки.

В тій хвилині, коли він зірвався, Псіхея вхопила його обома руками за праву ногу, як мога силкуючися затримати його; та шарпнена крізь тьмаві заслони у стрімкому леті, знесилена нарешті впала на землю.Закоханий бог не покинув її простерту на землі, але вилетівши на найближчий кипарис, у страшнім зворушенню так промовив до неї з вершка кипариса:

– Ну, легкомисна Псіхеє, забув я наказ моєї матері Венери, що веліла мені видати тебе заміж зв"язану найпідлішою жадобою за найнужденнішого і найнікчемнішого чоловіка, та волів радше сам закохатися в тебе. Тепер бачу, що зробив це я нерозважно, сам преславний стрілець ранив себе своєю стрілою. Я зробив тебе своєю жінкою, а ти прийняла мене за якусь звірюку і хотіла бритвою відтяти мою голову, з якої мої очі так любовно дивилися на тебе. Чи на те ж я тобі раз-у-раз говорив, щоб ти була обережною?Чи на те ж я ласкаво навчав тебе? Твої вельможні дорадниці за цей згубний злочин мені потерплять страшенну кару, а тебе покараю лише тим, що покину тебе.

По цих словах він злетів угору.

Частина друга

Простерта на землі Псіхея доки могла досягти очима, слідкувала за летом свого мужа, заходячись жалібними риданнями. Та коли він на своїх легких крилах щез у безмежному просторі, вона кинулася стрімголов із стрімкого берега найближчої ріки. Але лагідна хвиля, шануючи бога, що вмів загрівати й її власні води, жахаючися сама за себе, понесла її легенько на своїй м"ягкій поверхні і поклала на покритому квітучим зіллям березі. Там над берегом ріки сидів тоді припадково Пан, мужицький бог, обнімаючи гірську богиню Ехо і навчаючи її співати різними голосами. Понад берегом увихалися кози, пасучись безладно і щипаючи зілля, що маїло біг ріки. Козлоногий бог, побачивши Псіхею в такій тяжкій пригоді та тривозі, немов не знаючи нічого про її біду, покликав її до себе і промовив до неї лагідними словами:

– Гарна дівчино, я собі мужичок вівчар, та по старості моїх літ набрався багато досвіду. Коли не помиляюся, або як кажуть розумні люди, коли догадуюся правди, з того непевного і часто хиткого твого ходу і з великої блідости твого тіла та прискореного твого віддиху, а особливо з твоїх заплаканих очей бачу, що ти хора з надмірної любови. Отжеж послухай мене і не хапайся кидатися в воду або якимось іншим способом приспішувати собі смерть. Перестань плакати і покинь нарікання, а краще помолися до найвищого бога Амура та примилися йому, делікатному і витворному юнакові, своїми привабними благаннями.

На ці слова пастуха Псіхея не відповіла нічого, але, помолившися духом до цього блаженного божества, пустилася в дорогу. Сумуючи, вона проблукала якийсь час манівцями і аж надвечір, невідомо якою стежкою, дійшла до міста, де панував муж однієї із її сестер. Довідавшись про це, Псіхея попросила сповістити сестру про її прихід. Її введено до покою, во-

ни обнялися, поздоровили себе обопільно, а після того Псіхея ось як почала оповідати про причину свого приходу:

– Пам"ятаєш вашу раду, як ви порадили мені вбити звірюку, що під неправдивим іменем мого мужа спала зі мною, зарізати двосічною бритвою, поки мене бідну не пожер своєю ненатлою пащекою. Та коли я, слухаючи вашої ради, при запаленій лямпі побачила його лице, мені явився нараз дивний божеський вид, сам син богині Венери, сам, кажу тобі, Амур, приспаний спокійним сном. Та коли збентежена видом такого щастя і змішана надміром розкоші я кинулася до нього, якимось нещасливим випадком із горючої лямпи капнула гаряча олива на його плече. Збуджений зараз зі сну болем зірвався і побачив мене озброєну огнем і залізом.

– То ти ось що хочеш зробити мені! – крикнув він. – Зараз забирайся із мого ліжка за такий злочин і забирай собі речі свої, а я візьму собі за жінку твою сестру – і він назвав твоє ім"я. Зараз же поручив Зефірові, щоб негайно виніс мене з його дому.

Ледве Псіхея скінчила своє оповідання, сестра її, гнана шаленою жадобою і нікчемною заздрістю, склеєною нашвидку брехнею обдурила свого чоловіка, буцім то її батьки померли, і зараз сіла на корабель і подалася до того гірського шпиля. Хоча вітер і був противний, вона осліплена надією промовляла:

– Прийми мене, Амуре, як гідну тебе жінку, а ти, Зефіре, неси мене як свою паню.

Вийшовши на шпиль, вона зараз же кинулась стрімголов униз. Та не долетіла жива, бо, розбиваючись об скелі, поламалися її члени, порвалися й порозривалися її тельбухи, так що лише шматки долетіли униз і по заслузі стали стравою диких звірів.

Не загаялася також кара другої сестри. По подудні Псіхея стежками зайшла до того міста, де панував муж її другої сестри, і тими самими сестриними хитрощами довела її до того, що й вона із злочинним поспіхом поквапилася на своє весілля

і згинула так само кинувшися униз зі скелі.

Тим часом Псіхея, блукаючи від міста до міста, шукала Амура, а він хорий від рани завданої лямпою лежав у покою своєї матері. В ту пору білісінька морська мева, що плаває на своїх крилах по морських хвилях, пронирла щодуху в найглибшу безодню Океану. Там зупинившися біля Венери, що бавилася купанням та плаванням, сповістила її про те, що син її хорує на тяжку рану, лежить і не знати чи видужає, що вже в устах усіх народів кружляють різні недобрі вісті про всю родину Венери, що буцім то твій синволочитьсядесь у горах, а ти плаваєш собі в морі, а між людьми не стало вже ані розкоші, ані ласки, ані принади, а сама незугарність, простацтво та брудота; нема весіль ані сватань, нема щирої приязні ані дитячої любови, а тільки безмежна сила помий та мерзота якихось невмитих та смердючих зв"язків.

Отак джеркотала оця балакуча цікавенька пташка до вух Венери, паплюжачи добру славу її сина. Венера дуже розсердилася і скрикнула раптом:

– То так! То вже мій любий синок має якусь приятельку. А ну, скажи ти мені, що сама одна служиш мені по щирості, ім"я тієї, що звела мого недолітнього та невбраного хлопця? Чи то яка з громади Німф, чи з числа гір, чи з хору Муз, чи з почту моїх Ґрацій?

Не змовчала балакуча пташка.

– Не знаю, пані. Здається, що це смертельна дівчина, в яку він закохався. Коли не помиляюся, вона зветься Псіхеєю.

Обурена Венера скрикнула грізним голосом:

– Псіхея? Оця суперниця своєю красою, що присвоїла собі моє ім"я? Коли він справді любить її, то не диво, що мусить уважати мене за звідницю, яка вказала йому цю дівчину для її пізнання.

Розвідавши оце, швидко виринула з моря і подалася до своєї золотої палати і, заставши там хорого сина, вже в дверях закричала проймаючим голосом:

– Оце гарно для нашого роду і для твоєї доброї слави! Якнайшвидше потоптав ти накази своєї матері, а надто володарки. Замість замучити ворожу мені дівчину якимось брудним закоханням, ти, недоростку, волів узяти її у свої недозволені і недозрілі обійми, щоб моя суперниця довелася мені невісткою. Та що ти собі думаєш, лобузе, розпуснику ти немилий мені? Чи думаєш, що ти мій одинак і що я по своїх літах не можу мати ще одного сина? Знай отже, що маю намір уродити сина далеко кращого за тебе. Та ні, щоб ти ще краще відчув своє упокорення, візьму собі за сина якогось із моїх підданих і дам йому оці крила й вогник, і лук, і стріли, і всю твою зброю, яку я тобі дала не для цього вжитку. Бо ж із дарів батька твого ніщо не придалося для твого ремесла. Але вже від найменшої молодости ти був погано вихований і маєш злочинні руки. Скільки вже разів ти кидався на старших від себе! Та й мене саму, твою матір, ти, матковбивце, ображаєш щодня і ранив не раз, і гордуєш мною немов удовою та лише боїшся твого вітчима, найбільшого і найхоробрішого войовника. Та ні, щоб обридити мені моє життя на віру, ти привик приводити йому своїх дівчат. Але тепер ти, блазню, пожалкуєш отих своїх збитків. Гірка і прикра буде тобі ця твоя женячка. Але тепер я виставлена на сміх, що маю робити? Куди податися? Чи чекати допомоги від моєї неприятельки Тверезости, яку я за її ледарство не раз ображала? Страшно мені вдаватися в розмову з цією такою брудною, мужицькою бабою. Та нема що гордувати потіхою хоть з будьякого боку. Мушу вдатися до неї, бо ніхто інший, тільки вона одна, не зможе покарати якнайгостріше цього лобуза, випорожнити його сагайдак, притупити стріли, розструнити лук, погасити смолоскип і саме його тіло пригнобити якнайгострішими ліками. Аж тоді почую себе заспокоєною за свої кривди, коли оцими своїми руками обстрижу його волосся, яке я колись переплітала золотом, і обскубу йому крила, які я не раз купала в нектаровій купелі на своєму лоні.

Сказавши це, вилетіла в двері сердита жовчною лютістю.

Тут же зустрілися з нею Цецера і Юнона і, бачучи її збентежене лице, почали випитувати, чого так грізно стиснені брови забирають красу її блискучих очей? Вона ж відповіла:

– В саму пору приходите, щоб втихомирити моє розпалене серце. Прошу вас, усіми своїми силами розшукайте мені оту летючу втікачку Психею. Бо ж певно всі знаєте вже скандальну новину мого дому і невимовний учинок мого сина.

Богині, не знаючи що сталося і бажаючи втихомирити її жорстокий гнів, заговорили до неї:

– Що ж тобі, богине, завинив твій син, що з таким ненатлим гнівом поборюєш його приємності і бажаєш знівечити ту, котру він полюбив?Яка ж, скажи нам, його вина, коли любо усміхнувся до гарної дівчини? Чи не знаєш, що він мужчина і то молодий? Чи може забула, скільки йому років? Чи може думаєш, що він ще досі малий хлопчик у штанятках? Ти ж йому мати і до того розумна жінка, то пощо ж тобі так цікаво слідкувати за всіма його забавами, винуватити його маленькі розривки, псувати його любощі, а ганьбити твої власні штуки і твої розкоші у твоїм вдаснім сині? Який бог і який чоловік стерпить те, щоб ти розсіювала любовні радощі серед народу, а в своїм власнім домі так тяжко карала любощі і забороняла прилюдне виконування жіночих вибриків?

Отак вони поза очі боронили Амура, боячися його стріл. Та Венера обурена, що вони немов на сміх підіймають її кривду, відвернулася від них і притишеними кроками подалася до моря.

Тим часом Психея блукала різними дорогами день і ніч за слідами мужа, стурбована бажаючи лише одного – втихомирити його гнів і, коли не жіночими пестощами, хоч невільничими послугами ублагати його.

Побачивши на стрімкій вершині якийсь храм, подумала:

– Хто знає, чи не там живе мій пан?

І поспішно звернула туди свої кроки, яких знесилення перемагала посиленим змаганням і бажанням. Щодуху перемігши

вищі узгір"я, наблизилася до купки подушок *), біля яких бачить купку збіжжевого колосся, а інше посплітане у вінці, а також колоски ячменю. Були також серпи і всяка жниварська снасть, але все те лежало сюди - туди, порозкидане по різних місцях, кинене недбало, як звичайно залишають люди на полі у спеку. Все те Психея поскладала старанно і окремо кожне на своєму місці у тій побожній думці, що не повинна занедбати почести і обрядів жадного божества, але мусить приєднувати собі ласкаве милосердя усіх. Зайняту цією працею Психею застала блаженна Цецера і здалека обізвалася до неї:

– Ой ти бідна Психее! По всім світі шукає обурена Венера твого сліду, мов скажена бажаючи зробити тобі кінець і розпалена всіма силами свого божества на те, щоб помститися на тобі. А ти, не дбаючи про свій рятунок, пораєшся тут над моїми причандалами.

– На оцю твою благотворну правицю благаю тебе, на радісні обжинкові обряди, на мовчазні тайники скринь, на крилаті вози твоїх слуг драконів, на плодючі сіцілійські ниви, на віз, що увів твою дочку, і на твердь, що держить її під собою, на безсвітле весілля твоєї дочки Прозерпіни в підземеллі і на світлий поворот її на верх землі і на все те, що покривають атенські і елевзінські містерії, рятуй нещасну Психею, твою слугу. Дозволь мені хоч кілька день ховатися між тими купками твого колосся поки жорстокий гнів богині через проволоку не зм"ягчиться, або поки бодай по такім труді я прийду трохи до сили.

– Рада б я, – промовила до неї Цецера, – зворушитися твоїми сльозами і помогти тобі, та не можу наражатися на немилість моєї своячки,зрештою не злої жінки,з якою надто в"я-

---

*) *Купа подушок покладена на вільнім узгір"ю серед свобідної площі означала місце почитання Цецери;перед тими подушками складано богині дари з квітів, колосків і різного сільсько-господарчого збіжжя.*

же мене стара приязнь.Тому то йди зараз геть із цього храму, і вважай не казати нікому, що ти мала у мене якийсь притулок і захист.

Так несподівано прогнана Псіхея і прибита подвійною скорботою подалася назад і, зійшовши в долину, побачила тінистий гай, а в ньому гарно збудований храм і, не сподіваючись на якесь краще прийняття у якогось іншого бога, наблизилась до святої брами. На гілках дерев та одвірках брами побачила цінні дари і золотом повишивані хустки з написами, якими посвідчувано добродійства богині. Припавши на коліна і обнявши руками теплий вівтар та обливаючи сльозами, почала отак молитися:

– Сестро і жінко Зевса, чи пануєш ти у старому храмі Самоса, що славиться твоїм народженням і вихованням твого дитинства, чи вчащаєш до щасливих прибутків високої Картаґіни, що почитає тебе як дівчину на возі тягненім левом і підношену до неба, чи близько берегів Інаха пишаєшся на славних аргівських мурах, що пам"ятають тебе ще жінкою громовержця і королевою богинь, ти, яку цілий схід чтить під іменем Зиґії, а цілий захід під іменем Люціни, будь у моїм нещастю Юноною гостинною і звільни мене, змордовану такими надсильними трудами, від страху грізної небезпеки. Знаю, що ти звикла помагати вагітним, що звертаються щиро до тебе.

На це її благання з"явилася зараз Юнона в усій пишноті свого божеського маєстату і промовила:

– Рада б я дуже, люба Псіхеє, глянути прихильно на таку твою просьбу, але проти волі Венери, моєї невістки, яку я все люблю як свою дочку, стидаюся допомогти тобі, зрештою спиняє мене навіть закон, який забороняє приймати невільників, що тікають проти волі своїх панів.

Перелякана й цією невдачею своєї долі Псіхея, не бачучи вже можливости віднайти свого крилатого мужа, стративши всяку надію рятунку, так міркувала сама собі:

– Яка ж тепер поміч може ухилити моє нещастя, коли на-

віть молитва до тих найприхильніших богинь не могла мені помогти? Опутана такими тенетами, куди я можу направити свої кроки? В яких домах, чи в яких темних пустелях можу охоронитися перед неухильними очима великої Венери? Нехай і так, наберу тепер мужнього духу і, відкидаючи марну надію, сміло й добровільно віддам себе своїй пані,може хоч пізньою підлеглістю злагідню її люту сердитість? Хто знає, може там в домі матері знайду того, кого шукаю так довго.

Отак готова на непевний вислід, а може навіть на певну смерть, почала обдумувати свою майбутню промову.

Тим часом Венера, покинувши пошукування по землі, піднялася до неба. Велить запрягти віз, який для неї старанно і майстерно зробив золотар Вулкан і перед її весіллям подарував їй як шлюбний поларунок, віз блискучий від ошліфовання пильником і цінніший через саму страту золота. Із багатьох голубів,що сиділи біля ліжка пані, вилетіли чотири білі і, згинаючи розмальовані веселими полисками шийки, наділи на себе перлові ярма і, піднявши богиню, підлетіли весело. За возом богині летять з голосним цвіркотінням горобці, а інші солодко співучі пташки, любо заливаючись мелодіями, віщують прихід богині.Розступаються хмари, розступається небо дочки, а верховий етер з радістю приймає богиню. Співуча рідня великої Венери не боїться зустрічних орлів ані хижих шулік. Вона ж зараз звертається до царської палати Зевса і гордим повеліннням Меркурію, герольдові божому, жадає послуху в потрібній справі. Синяві брови Зевса моргнули прихильно. Тоді розрадувана цим Венера в супроводі Меркурія злітає з неба і з поспіхом сипле йому такі слова:

– Аркадійський брате, знаєш, що без твоєї участи сестра твоя Венера не робила ніколи нічого. І тепер не можу тобі не сповістити, що вже довший час шукаю і не можу знайти оту укриту невільницю. Не лишається мені нічого, як тільки через твоє оповіщення оголосити премію на її віднайдення.Отже будь ласка, сповни якнайшвидше мій заповіт і оголоси повселюдно

знаки, по яких її можна пізнати, щоб ніхто, допускаючися злочинного укривання, не міг оправдатися незнанням.

При цих словах Венера подала йому картку, на якій було ім"я Псіхеї і її рисопис. Зробивши це, Венера зараз подалася додому. Меркурій не занедбав сповнення її наказу і, перебігаючи всі краї і всі народи, скрізь оголошував премію за повідомлення: " Коли би хто міг зловити або вказати криївку втікачки, дочки королівської, невільниці Венери, по імені Псіхея, нехай явиться чим скорше при Metal Murcial */і скаже про це і за свій труд одержить від самої Венери сім солодких поцілунків і ще один найчарівніший, на який тільки здібні медові уста богині".

Оголошена таким способом Меркурієм така велика премія наповнила всіх смертних охотою до її одержання. У Псіхеї вона відняла решту всякого вагання. Ось вона наближається до дверей богині: звідси вибігла одна із служебниць Венери, на прозвище Звичка, і зараз як тільки могла на весь голос закричала:

– Нарешті, паскудна шлюхо, ти приходиш до пізнання, що маєш паню над собою! Нарешті при всій твоїй безличності ти пізнала мабуть, скільки труду прийняли ми пошукуючи тебе. Та добре, що насамперед попала ти в мої руки. Це так, як коли б ти вже була між самими пекельними раками, бо тепер ніяк не уникнеш страшної кари за твою втечу.

І сміло встромивши пальці в її волосся, потягла її, хоч зовсім безвідпорну. Коли Венера побачила її притягнену, вибухла превеселим сміхом, а звичаєм розсерджених, потрясаючи головою і щипаючи себе за праве вухо, закричала:

---

*/ *Metal Murcial це була в римськім Circus Maximus східня, остання мета для кінських перегонів, де оголошувано не тільки висліди перегонів, але також і інші публічні акти і справи.*

– Нарешті зволила ти поздоровити свою тещу! Чи може ти прийшла відвідати твого мужа, що хорує від твоєї рани? Та будь певна, прийму тебе як належить прийняти добру невістку.

Потім сказала:

– Де там мої слуги Самота й Засмута?

Покликавши їх до кімнати, передала їм Псіхею на муки. Ці послухали жорстокого наказу і, висікши нещасну Псіхею батогами та вимучивши іншими муками, привели її знову перед очі богині. Тоді Венера знову, душачи в собі сміх, промовила:

– Ось як вона вміє збудити моє милосердя, показуючи мені розпусту свого вагітного живота, з якого має намір прекрасним потомком зробити мене щасливою бабкою. Яка я щаслива, що в самім цвіті мого віку назвуся бабкою, а байстрюк, син оцієї невільниці, назветься внуком Венери. Та ні, не буду такою підлою і не назву його своїм внуком. Бо ж то нерівне подружжя і надто в темнім домі без свідків і без згоди батька, тим то й не може бути назване законним. Нехай же він буде байстрюком, коли взагалі дозволено тобі уродити його.

По цих словах кинулася на неї, подерла на ній одежу, розпатлала волосся, била страшенно, товчучи її головою, а потім набрала пшениці, ячменю, проса,сочевиці, маку, гороху і бобу і змішала все докупи, а далі промовила до неї:

– Оце тобі, препаскудна рабине, робота для твоєї пильности. Маєш тут за кару твоїх любощів перебрати все те насіння. Повибирай кожне з них на окрему купку і, поклавши кожне зеренце відповідно і уставивши рядами, маєш скінчити це все до вечора.

Отак призначивши їй таку купу насіння, сама відійшла на вечерю з мужем. Псіхея ані рукою не рушила, щоб перебирати цю змішану й нерозбірну купу, але задумана від безмірности того завдання мовчки остовпіла. Тоді маленька робітниця мурашка, бачучи трудність такої праці і змилувавшися над подругою великого бога і жахаючися суворости її тещі, побігла щодуху і скликала всю юрбу сусідніх мурашок і сказала:

– Нестружені вихованки всеплодючої землі, змилуймося над жінкою Амура, прегарною дівчиною, і допоможім їй у небезпеці з властивим нам поспіхом!

Напливають одні за одним юрби шестиніжних комашок і з невимовним поспіхом розбирають усю купу, а розділивши окремо кожний рід збіжжя, швиденько щезають з виду.

На початку ночі Венера, підпоєна вином і обвіяна пахощами, вертається з подружньої вечері, маючи всю стать обвиту блискучими рожами. Побачивши справне виконання дивної праці, вона промовила:

– Не твоя це праця, паскудо, ані твоїх рук, але того, кому ти на своє і його лихо сподобалася.

Венера, кинувши їй шматок сухого хліба, розляглася на своїм ліжку.

Тим часом Амур, сам замкнений під сторожею в нижній частині дому в самітній спальні, був під гострим дозором, почасти тому, щоб не погіршив стану своєї незгоєної рани, а почасти тому, щоб не міг зійтися зі своєю улюбленою. Отак проминула ніч обох закоханих, розлучених під одним дахом і відокремлених від себе.

Та ледве лише засвітало, Венера покликала до себе Псіхею і промовила до неї:

– Бачиш оцей ліс, простертий понад довгими берегами пливучої ось тут ріки, якої джерела випливають з оцієї гори. Там блукають вівці з блискучою і квітучою золотою вовною, пасучися без пастуха. Іди туди і будьяким способом принеси мені жмут вовни із того багатоцінного руна.

Радо подалася Псіхея в дорогу, не так того, щоб виконати наказ, як того, щоб знайти вихід із свого нещастя, кинутися з високого берега до ріки. Але з ріки зашепотіла до неї лагідними музикальними тонами, легеньким шелестом з божого надхнення ароматичного повітря зелена тростина, віщуючи так:

– Псіхеє, діткнена стількими нещастями, не смій плямити мою святу воду твоєю невільною смертю і не спішися шукати

ходу на другий берег до тих страшних овець, які в південній спеці розпалюються, попадають звичайно в шалену стеклість і гострими рогами, кам"яними лобами, а іноді навіть отруйними кусаннями грозять смертю зустрічному чоловікові. Та коли після півдня жар сонця спадає і вівці зійдуться спочивати в холодку над рікою, можеш під цим високим явором, що разом зі мною напувається водою однієї річки, заховатися так, що коли вівці заспокояться від стеклости, можеш по вищих гіллях прилежного лісу назбирати золотої вовни, що тут і там нависає на гіллях.

Отак проста і чоловіколюбна тростина подала зневіреній Псіхеї спасенну пораду. Вислухавши її пильно і не занедбуючи ніякої обережности, вона крадькома, без великого труду зібрала жмут м"якої, золотом блискучої вовни і в поділку принесла Венері. Та хоч як небезпечна була ця друга робота, вона не знайшла ніякого признання у Венери, яка, зморщивши брови і їдко всміхаючися, промовила до неї:

– І тепер бачу, що той самий скурвий син допоміг тобі в цьому ділі, але тепер ще раз попробую, чи справді у тебе є відвага і надзвичайний розум. Поглянь на оцю високу гору і височенну скелю на ній, з-під якої випливають хвилі темної води з чорного джерела і, впадаючи в поблизьке провалля, орошують стиґійські багна і вливаються в понурі води Коціту. Звідтам з найвищого джерела, з якого вода тече тростиновим журкальцем, зачерпни і принеси мені негайно оцей жбанок.

При цих словах і при страшних погрозах подала їй шліфований жбаночок.

Пильно приспішуючи ходу, Псіхея піднімається на найвищий шпиль гори, певна, що там знайде може кінець свого нещасного життя. Та коли перейшла перший пригорок височенної гори, побачила страшенну, смертельну небезпеку. Перед нею була незмірно висока скеля, стрімка та неприступна і слизька від страшних джерел, що на шпилі скелі вибухали із темного гирла і з висоти прямовисної стіни спадали в глибокі розщіл-

ини, а потім, бурхаючи скісно тісними каналами і виринаючи з підскельної щілини, впадали в сусідню паморочну долину. Справа і зліва з вижолоблених щілин визирають страшні дракони, висуваючи довгі шиї; вони не сплять ніколи і у вічнім світлі стяють як невсипні сторожі. Та й самі води завдавали страху своїми голосами, ревучи звідси і звідти: "Утікай! Що чиниш? Уважай, що чиниш! Бережись! Утікай, бо згинеш!"

Отак, немов окам"яніла, хоть і присутня тілом, стояла Псіхея мов без душі. Придавлена ваготою неминучої небезпеки, вона не мала навіть потіхи слів. Але ця тривога невинної душі не була прихованою від високих очей доброго Провидіння, бо страшний королівський орел Юпітера явився раптово і простертими крилами, наче пам"ятаючи про давню послугу, якою під проводом Амура приніс для Юпітера фріґійського чашника Ґанімеда, шануючи божество того ж бога в небезпеці його жінки, поспішив і, зірвавшися з високої божеської вершини та прилетівши перед лице Псіхеї, промовив:

– Ах ти сердешна і не обізнана з такими речами дівчино! Чи ти надієшся, що зможеш украсти або взагалі дістати хоч одну каплю цієї найсвятішої і не менше страшної води? Чи ж не чула ти, що ця Стиґійська вода страшна для богів і навіть для самого Зевса? Що так як люди клянуться іменем богів, так боги звичайно клянуться Стиґійською водою? Але дай мені свій жбаночок!

І, вхопивши його загненим кігтем, полетів угору, шелестячи розпростертими крилами і пробираючися поміж зубатими, роззявленими пащеками і трискрутними підскоками драконів, повертаючися праворуч і ліворуч, набрав неохітної і для уходу щораз швидше вниз біжучої води, зазначаючи, що потребує її на розказ Венери, якій вона має бути доставлена. Це допомогло йому легше її дістати.

Отак дістався з радістю повний жбаночок, Псіхея поспішно принесла його Венері.

Та й тоді ще не могла Псіхея переблагати завзяття роз-

лютованої богині. Венера, грозячи їй ще більшими і гіршими карами, вирекла їй оцей пагубний присуд:

– Здається мені, що ти якась чудодійка і дуже страшна чарівниця, що так старанно виконала мої такі доручення. Але й оце ще, моя лялечко, мусиш виконати. Візьми оцю пушку – і тут же дала їй – і йди до самого пекла, до фатального помешкання самого Орка. Там подай оцю пушку Прозерпінії і скажи: "Просить тебе Венера, дай мені трохи твоїх рум"ян, щоб вистачило хоч на один день, бо те, що я мала, видала й зужила уже все, лікуючи хорого сина". Але вертайся якнайшвидше, бо мені треба ще сьогодні підрум"яненій на божеський театр.

Тоді Псіхея найясніше почула, що настає її остання година, і без усякої заслони побачила ясно, що шлють її на нехибну загибіль. Бо й як же справді, коли своїми ногами добровільно мусіла йти до пекла і пройти царство тіней?

Не гаючись довше, дійшла до одної превисокої вежі, щоб із неї кинутися вниз головою; бо так думала, що цим способом найлегше і найшвидше може зійти в підземний світ. Але вежа промовила голосно:

– Чого, нещасна, бажаєш сама себе вбити, кидаючися з мене? Чого так нерозважно піддаєшся цій останній небезпеці, зневірена в доконанню цього завдання? Бо коли душа твоя раз відділиться від твого тіла, то справді підеш на сам спід Тартара, але звідти не вернешся ніяким способом. Послухай мене. Недалеко звідси лежить Лякедемон, блаженне місто Ахайське. В його сусідстві пошукай, ідучи відлюдними стежками, місцевости Тенара. Там міститься отвір Аду, і крізь відчинену браму веде нетоптана стежка. Нею пройшовши границю, подайся далі, поки дійдеш до простого каналу до самого Оркового царства. Але не смій іти голіруч аж туди через ці потемки, тільки в обох руках неси яшні паляниці, помазані медом, а в самих устах дві монети. Пройшовши добрий шмат смертоносної дороги, зустрінеш кривого осла з кривим погоничем,наладованого полінами; погонич попросить тебе підняти йому кілька по-

лін, що випали з в"язанки, але ти, не подаючи голосу, мини його мовчки.Коли ж прийдеш до ріки мертвих, то не гайся. Перевізник Харон, що перевозить прихожих на другий берег ужовками зв"язаним поромом, зажадає від тебе поромового. Бачиш, і між померлими панує захланність, то й цей Харон, бісів батько, хоч не малий бог, нічого не робить задарма, але й найбідніший мрець мусить дати поромове, а коли в руки не дістане монети, не дасть нікому перейти на той бік. Цьому бідному дідові даси титулом поромового одну з тих двох монет, які матимеш, але так, щоб сам устами взяв її з твоєї руки. Незабаром потім, коли випливете на ліниву воду, надпливе за вами труп старого діда і,підіймаючи гнилу руку, проситиме, щоб ти взяла його на пором; та ти не смій змилуватися над ним. Коли перепливеш ріку і пройдеш трохи, попросять тебе баби ткалі, які там сидять за ткацькими верстатами, щоб ти помогла їм трохи. Та й тим не вільно тобі нічого помагати.Бо все те і багато іншого дечого буде тобі спокусою Венери, щоб ти випустила з рук хоч одну паляницю. І не думай, що страта такої паляниці була би дрібною стратою дрібки тіста; бо стративши одну паляницю, вже не побачиш більше денного світла. Бо величезний пес із трилобою здоровенною головою, грізний і страшний, гавкаючи громовими голосами, даремно лякаючи і грозячи мерцям, яким уже нічого злого не може зробити, лежачи завжди перед самим порогом чорної кімнати Прозерпіни. Він стереже порожньої домівки Діса. Уласкавивши пса, даючи йому одну паляницю, минеш його легко і зараз увійдеш до самої Прозерпіни. Вона прийме тебе ласкаво й прихильно попросить сісти на м"якому кріслі й погостить щедро. Але ти сядь на землю, попроси чорного хліба і з"їж його, а потім скажи, чого ти прийшла. Одержавши, що тобі дадуть, і вертаючись назад, окупи зажерливість пса другою паляницею, а потім скнарому перевізникові дай другу монету, яка у тебе лишилася. Перепливши його ріку і вступаючи в ті самі сліди, якими йшла туди, вернешся до того самого хору небесних їір. Та понад усе

те особливо поручаю тобі пильнувати, щоб не сміла відкривати пушки, яку нестимеш, не сміла заглядати, що в ній є, і взагалі не доторкалася цікаво ніякого секрету божеської краси.

Отак віщувала далекоглядна вежа. Не гаючися, Псіхея подалася до Тенару і, роздобувши приписані монети та паляниці, ввійшла до пекельного входу. Пройшовши мовчки попри погонича з ослом і давши перевізникові монету поромового, не звернувши уваги на благання пливучого трупа, знехтувавши запросини ткаль, пестливими словами і паляницею втішивши люту зажерливість пса, ввійшла до дому Прозерпіни. Не прийнявши ані крісла, яке запропонувала їй господиня, ані божеської страви, вона сіла принижено біля її ніг і, задовольнившися шматком сухого хліба, передала їй посольство Венери. Незабаром дістала таємно наповнене і замкнене пуделко і, загладивши другою паляничкою лаяння пса та віддавши другу монету перевізникові, далеко веселіше вибігла з підземелля. Добігши до ясного денного світла і помолившися йому, хоч поспішала виконати своє важке доручення, раптом захопилася в думці шаленою цікавістю.

– Оце, – подумала собі, – дурна я, несу божеську красу і не вщипну з неї ані крихіточки для себе? Може приподобаюся моєму гарному коханкові нею.

І, подумавши це, відкрила пуделко. Та не було в ньому нічого, ніякої краси, тільки пекельний, правдиво стигійський сон, який в тій хвилі огорнений мрякою обхопив її, знесилив усі її члени густою сонною заморокою і, поваливши її на тій самій стежці на землі, насів на неї. Отак лежала нерухомо, не то сонна, не то труп.

Але Амур, видужавши вже від глибокої рани і не терплячи довшої відсутности своєї Псіхеї, зірвався з високого ліжка, на якім лежав, і вискочив через вікно. Розпростерши крила, які наслідком довшого спокою зробилися далеко швидшими, полетів і знайшов свою Псіхею. Старанно зняв із неї сон і всадив його назад у пуделко, а потім збудив Псіхею нешкідливим то-

ркненням своєї стріли і промовив:

– Оце знову ти, нещасна, через свою цікавість малощо не зазнала смерти. Іди ж тепер зараз і виконай завдання, яке дала тобі моя мати, а про решту подбаю я сам.

Сказавши це, коханець відлетів на своїх легких крилах, а Псіхея негайно понесла Венері дар Прозерпіни.

Тим часом Амур, розпалений великою любов"ю і жахаючись сердитого лиця своєї матері, що вона змусить його до повної стриманости, вдався до того, що, пробравшися крізь усякі небесні перепони й небезпеки, долетів до найвищого вершка і виклав великому Зевсові свою справу і своє прохання. Зевс, узявши Амура за уста і стискаючи їх злегка рукою, притяг його до своїх уст, поцілував і промовив:

– Хоч ти, пане сину, ніколи не віддавав мені почести, признаної мені за згодою всіх богів, але оці мої груди, які повелівають усьому живому в природі і керують зірками, ранив ти завзятими пострілами і плямив частими скандалами земної похоті, а навпаки усім законам і навіть самому законові Юлія Цезаря про чужеложство, навпаки загально прийнятим звичаям поганим курварством порушував мою повагу і славу,змінював моє погідне лице паскудним способом на драконів, на вогонь, на диких звірів, птахів і скотів, – то все таки, згадуючи про ті приємності, які доставляли мені твої ті вчинки, все я зроблю для тебе, якщо ти зумієш устерегтися від її земних конкурентів. Іще одно, мусиш за те теперішнє добродійство дістати мені найкращу дівчину, яка тепер живе на землі.

Сказавши це, звелів Меркурієві негайно скликати всіх богів на збори заповідаючи, що хто не з"явиться, заплатить кару 10.000 грошей. Під такою загрозою зараз зібрався повний збір богів у великій залі, а Зевс, засівши на найвищому троні, промовив ось як:

– Богове зареєстровані в альбомі Муз, знаєте певно всі оцього юнака, якого я вигодував своїми руками і якому тепер, коли його молодість відшуміла, надумав я накласти невеличку

узду. Досить йому ганьбитися щоденними байками про курварство і всяке зіпсуття. Відберімо йому всяку нагоду до хлоп"ячої розпусти і зв"яжемо його подружніми кайданами. Сам він уже вибрав собі дівчину і розрішив її дівоцтво; нехай же тепер має держати її за жінку, нехай обіймає завжди Психею і насолоджується її любов"ю. Обернувшись до Венери, Зевс промовив:

— А ти, моя доню, не сумуй і не гнівайся, не лякайся зневаження твоєї гідности зі стану подружжя твого сина зі смертною дівчиною. В тій хвилині робимо це подружжя не нерівним, але законним і згідним із горожанськими законами.

І зараз звелів Меркурію взяти Психею і завести до неба. Взявши чарку амброзії, промовив до неї:

— Прийми, Психее, будь безсмертна. Нехай Амур ніколи не виходить із зв"язку з тобою, але нехай оце ваше подружжя буде вічне.

Негайно за цим почалася пишна весільна учта. Заліг на високім ліжку Амур, тулячи Психею до своїх грудей; заліг також Зевс із своєю Юноною, а далі за порядком усі боги. Тоді Зевсові подав чарку нектару, того божеського вина, його власний чашник Ґанімед, а іншим Діоніс. За кухаря був Вулкан. Гори уквітчали всіх рожами і розмаїтими квітами, Ґрації курили пахощами, Музи співали звучними голосами, Аполлон заспівав у супроводі китари. Венера під цю розкішну музику вивела гарний танок, достроюючися до музичної мелодії, нарешті Музи заспівали хором, Сатир затрубив у трубу, а молодий Пан заграв на сопілці.

Отак Психея по всім правилам вступила в закон із Амуром, а з їх передшлюбного зв"язку вродилася дочка, яку називаємо Р о з к і ш.

ОССІТ

Оссіт – псевдонім молодої французької письменниці, що здобула собі в останніх роках досить видне місце в літературі. Оссіт пише мало: оповідання „Ilse", збірка новель „A quoi bon?" і друга, видана торік, збірка „Il n'y a plus d'Iles Bienheureuses" – ось і весь її дотеперішній літературний доробок. Її літературна фізіономія цікава тим, що сполучає в собі французьку ґрацію, тонкість і ясність малюнка з тужливо-песимістичним світоглядом Ніцше, але без його цинізму, бруталізму та фальшивого аристократизму. Оссіт нагадує трохи А. Доде, тільки без його гумору і блискучої фантазії. Подаємо тут перекладом два її ескізи, вибрані з останньої збірки.

1899. І. Фр.

І. Падучі зорі

Leben und untergehen, das remit sich seit Ewigkeiten.
F. Nietzsche.

Вечоріло. Захована в глибокім фотелі, однім з тих вигідних меблів, що так і вкривають, так і обіймають вас, в будуарі цілком білім мов сніг, коли би сніг був теплий, вона поринала в мріях.

Все було біле довкола неї і дуже м"яке, і гарне – все те було подібне до неї. Вона підперла голову рукою – подібна до блідої рожі, до дуже рідкої, виняткової рожі, ніжної і білої,

незвичайно білої, без рефлексів – а на її лиці тільки її великі зеленкуваті очі були одинокою барвистою плямою.

Поруч неї лежало кілька книжок і газет з нинішньою датою, п"ятниця 13 падолиста. Вона розгорнула її. Від самого ранку то за візитами, то за кухнею вона весь день не мала часу прочитати газету.

Вона перебігла очима зміст:

З товариства.

Новини з закордону: З Бразилії.

Палата послів: Підмога для опери.

Всячина: Падучі зорі.

І нараз ті останні слова розбудили в її пам"яті щось таке, що дуже сильно зацікавило її.

Падучі зорі!.. Нараз вона побачила себе маленькою дівчинкою, в піковій суконці, в панчішках і з старою нянькою, що її звали Христиною. І вона ще тямить дуже добре фантастичне оповідання, яке чула на цю тему від своєї сестри Вероніки, тепер уже покійної.

Як глибоко вона вірила тоді в таємничу силу падучих зірок! Ця віра тепер викликала усміх на її устах. Треба побажати собі щось: наприклад, наїстися будучого літа багато суниць або стати щасливою властителькою забавки з Синім Карликом,або висловити якебудь подібне і рівно ж важливе бажання. Тільки – і це був головний сук – треба висловити це бажання якраз у тій хвилині, коли падає зірка. Вона докладно пригадує собі, як одної ночі вона встала з ліжка в довгій сорочці, що тяглася аж по землі, у яку обвивають зовсім маленьких дітей, і, обвинувши нею свої малюсінькі голі ніжки, тихесенько, з обережністю індіянина і з незвичайними хитрощами, вичитаними з книжки – оповідання повного всяких страховин про червоношкірих – висмикнулася з кімнати і дісталася на терасу. Там, захищена від усякої безпосередньої небезпеки, вона взялася вартувати. Один пан при вечері сказав, бачте, що особливо в оцю падолистову ніч зорі падатимуть, як дощ.

Вона ждала добрих двадцять хвилин, муркочучи увесь той час, мов тиху молитву, предмет свого бажання, щоб не проминути відповідної хвилини. Бо коли спізнишся хоч на одну мить, то всі слова не здадуться ні на що,а вимовлене бажання не сповниться.

А вона не хотіла собі бажати нічого дитячого, як це робила її сестра або її приятелька Клярісса. Ні, її замисли сягали вище. "Хочу бути гарною!". Вона повторила те речення може з яких п"ятсот разів.

Сумовитий усміх промайнув по її устах.

Як же то сварили її другого дня, коли побачили у неї страшну простуду; вона врешті призналася до свого проступка!

Але як то байдужно, зовсім стоїчно і спокійно перенесла вона довгі докори Христини і навіть жорстоку конфіскату улюблених книжок Густава Емара! Не вважаючи ні на що, в глибині душі вона була вдоволена, була певнісінька, що її бажання сповниться, бо ж, нарешті, насилу дождавшися, вона побачила, як падала одна зірка, гарна та пишна, білява зірка. Вона вирвалася з самого вершка неба і накреслила чудовий, широкий лук! І якраз, точнісінько в тій самій хвилині вона вимовила: "Хочу бути гарною!".

Тепер це певно. Її маленьке серденятко наповнилося гордощами. Вона буде гарна, гарна як її велика кузинка, ота славна Льора, яку подивляють усі. І її також подивлятимуть усі. І вона також буде королевою балів, так само як Льора, а може ще й більше, бож тут зорі, могучі, неохибні зорі наділятимуть її своєю красою.А це було її найвище бажання,її найвища мрія.

Вона ще раз усміхнулася сумовитими устами, легенькою іронічною посмішкою.

І справді так воно сталося! Її бажання сповнилося. Вона зробилася дуже гарною, була королевою незлічимих балів, мала великі успіхи...

Вона взялася читати статтю на третій сторінці.

– Як дивно, – думається їй, – це якраз той самий вечір –

з 13-го на 14-е падолиста. Сьогодні якраз п"ятнадцять років...

І ще раз її мрії приймають виразні риси. Але вона вже не думає про свої дитячі літа, вона думає про сучасне.

Вона піднялася і наблизилася до вікна, але з вікна не було добре видно неба за високими протилежними домами. От тим то вона відкрила скляні двері і вийшла на балькон.

В її голові мигнула думка:

– Коли б я ще сьогодні вірила цьому, чого бажала б я собі цього вечора?

Вона зітхнула. У спогадах перед нею промайнуло все дотеперішнє її життя: її шлюб уладжений так, як це випадало її батькам, а далі оте життя безбарвне, одностайне, пусте, без любови і без принади.

Невже ж вона не любила нікого? ніколи?

Її серце починає бити трохи живіше. "Він" дуже принадливий... Вона бачить перед собою усміх його синіх очей.

Та враз їй робиться ніяково якось – так само, як і кожний раз, коли він дивиться на неї. Його очі такі гарні..., а проте в них є щось... щось черстве, холодне і жорстоке.

Вона дивиться на небо.

– Чого б бажала я? – думається їй. І вона чує, як у її серці знову оживає віра, те чудове дитяче вірування, воно вернулося – могутнє, самовладне, чарівливе.

Але всі зірки, здається, стоять нерухомо, тільки тремтять крихітку промінням.

– Чого б я бажала?.. Щоб він усе любив мене?.. Ні, щоб він н а п р а в д у любив мене!.. Бо чому ж він не прийшов учора?

І вона звільна нахиляється на балюстраді і не бачить зірки, що мигнула і впала.

Потім знову починає думати:

– Так, він любить мене, про це нема сумніву... Але його очі такі холодні!..

І нараз її душу обгортає смуток.

– Я дуже нещаслива! – думається їй.

І нараз перед нею немов розпанахано заслону.

– Хочу бути щасливою!.. Ось чого треба бажати.

І ось вона повторює, повторює ненастанно:

– Хочу бути щасливою!

Велика, розкішна надія огортає її, бо ж зорі не брешуть!

І ось ціле небо, здається, запалало незлічимими іскрами, що тремтять і літають;одна за одною вони описують луки, довгі, граціозно вигнуті луки.

Упоєна радощами, вона простягає обидві руки, нахиляється. "Хочу бути щасливою!" – шепче вона. Її очі блищать, а довкола уст миготить щось наче щастя вічности.

Вона нахиляється, нахиляється, раз-у-раз шепочучи немов магічне заклинання: "Хочу бути щасливою!".

Нараз вона тратить рівновагу і зісковзується в безодню, мов великий білий птах.

Зорі, бачите, не брешуть ніколи!

Вона навіть не скрикнула, майже легенько вдарилась об гострий камінь, від чого у неї на скроні виступило кілька червоних крапель – і це була знову таки одинока кольорова пляма на її лиці, бо великі зеленкуваті очі були закриті.

Зрештою вона зовсім не мучилася і не покалічилася. Вона так і лишилася дуже гарною, а на її устах заховався усміх екстази.

Одна бабуся, що йшла обік і була дуже забобонна, присягалася, що це сталося тому, "бо сьогодні маємо п"ятницю і ч. 13".

* * *

II. Іронія

Rein nesert de rien Et d'abord il n'y rein. Cependant tout arrive, mass celaest indifferant.

Усякий раз, коли іронія долі являється мені виразно, в різкім образі, мені згадується той бідний хлопчище Люї Крессоль.

Це було в часі розрухів, яких наробив був у Альжирі Бу–Амена. Я був тоді поручником при другім полку стрільців у Африці.

Одного дня надійшов наказ вирушити негайно, щоб гнати ворога до Ель–Уед–Фенді. Ми подалися в дорогу і маршували звільна, широким ланцюгом, не зупиняючися три дні і три ночі. Тоді то, в часі того безконечного походу я пізнав цю історію – історію Люї Крессоля.

Він мав 20 літ, а виглядав на 15, був дуже малий, саме стільки, що дійшов до військової міри, дуже тонкий, з золотавим волоссям, мов у дівчини, з гарними рум"янцями, яких навіть африканське сонце не встигло присмалити, і з великими синіми, задуманими очима. Він був дуже чемний, надзвичайно чемний – річ смішна у африканського стрільця. Його лице мале завжди якийсь вираз, що не тут його місце, що це хтось на сміх перебраний за вояка і висаджений на великого білого коня. А що у нього ще більше ніж у інших було охоти до спання, то я поставив свого коня поруч його, а ми вночі почали розмовляти.

– Ну, Крессоль, швидко ти будеш вільний, – сказав я.

– Так, пане поручнику. Ото моя бабуся тішитиметься!

Я запитав його:

– А що ж ти робитимеш, коли будеш вільний?

Його дитяча постать набрала якогось урочистого виразу і він промовив дуже поважним голосом:

– Я одержу спадщину, пане поручнику!

Ця відповідь розвеселила мене дуже. Я подумав, які то різні пропорції приймає одна і та сама річ відповідно до людини, що дивиться на неї. І так для цієї нерозвитої душі яканебудь фарма з коровами і свиньми, що дістанеться йому в спадку, буде чимсь дуже великим і факт – одержати в спадку ці маловартісні речі є для нього якимись святощами.

Я сказав знехотя:

– О, ти дістанеш спадщину!

Він відповів ти самим набожним тоном:

– Так, пане поручнику! Ото моя бабуся тішитиметься!

Він повторював ті стереотипні слова притишеним голосом, мов рефрен колискової пісні. Цей вояк заховав у собі вдачу малої дитини. Зацікавлений тим, я запитав:

– Ти дуже любиш свою бабусю?

– Чи дуже люблю її? Мій Боже! Чи дуже люблю її?.. Це ж головне. Я ж задля неї тішуся тією спадщиною.

Гарний був цей вояка з тими ясними очима, повними щирости. Він говорив далі:

– Я хочу купити для неї на її старі літа гарну палату, таку, як мають старі багаті бабусі.

Я подивився на нього остовпілий. Але в тій самій хвилині я зрозумів, що це сон зломив бідного хлопця і що він висловлював свої сонні мрії. Та проте я запитав його попросту:

– А скільки ж ти дістанеш тієї спадщини, мій хлопче?

Він відповів:

– Я одержу три мільйони.

І він розповів мені дуже дивоглядну історію, одну з тих щасливих і рідких пригод, що трапляються раз на сто літ і видаються такими неправдоподібними, що люди називають їх не інакше як "пригодами з романів". Це несправедливо, бо пригоди дійсного життя бувають не раз ще дивніші, ще більш не-

сподівані, як пригоди в книжках.

Якийсь Крессоль вимандрував колись до Індії, вмер там і лишив своякам спадщину в сумі 60 мільйонів. А що їх було для поділу цієї суми 20 малих Крессолів, кузенів Люї – то на кожного з них випадало по три мільйони.

Це видалось мені таким фантастичним і неправдоподібним під кожним оглядом, що я не хотів вірити. Але він показав мені всі свої папери в найкращому порядку: листи французького консула, далі листи нотаря і цілий акт абсолютно автентичний і комплектний. І з дивним браком самолюбства він повторив:

– Алеж то моя бабуся буде тішитися! Вона ж так набідувалася, особливо відколи я пішов до війська.

Він жестикулював живо на своїм білім коні і зовсім не мав охоти спати, впиваючися своїм дивоглядним щастям.

Я ніколи не забуду того щасливого лиця, осяяного зорями, тими мовчазливими, тихими зорями, що немов дивилися на наш похід.

І крізь глухий гомін та ненастанний шум, який творять коні в поході, я все ще чую цей радісний голос, як він вимовляє:

– Три мільйони, пане поручнику! Три мільйони! Це багато грошей, не правда? Це така купа грошей, як у Ротшільда! Скільки би з них можна витрачати день-у-день!

Я ніколи не бачив на люському обличчі такої безмежної, повної радости.

* * *

Всю ніч він снував проєкти, що то він робитиме, як буде свобідним.

* * *

Другого дня у нас була битва. Це був мій перший вогонь. Ще досі я пригадую собі дуже докладно те дивне почуття, яке тоді заволоділо мною. Мені було дуже зимно; мене проймав той прикрий і дошкульний холод,що походить із величезної втоми та довгого безсоння. Я не міг ніяк отрястися з одубіння – страшного одубіння, що стискало мій череп, мов здоровенна жменя якогось велетня. Я нерішуче, якось неясно і трохи неспокійно запитав себе, як буду вести себе під час битви? Чи може мене опанує страх? Але скоро я побачив ворога перед собою, того ворога швидкого, невловимого мов привид, у білих бурнусах, розпущених на вітер, що летючи шелестіли під синім небом мов хоругви, з тими тонкими, довгими стрільбами мов тиками, з тими хрипливими та пискливими окриками... Коли я почув ті особливі тони, той жалібний свист, який справляють кулі на леті, – мій Боже! Тоді я зрозумів, що страх не опанує мене!

В мені не лишилося ані крихітки того, що мучить і нівечить нас у житті. Я почуваю себе не особовим, сильним, згущеним в одну – однісіньку могутню ідею: зберегти життя моїх двадцяти п"яти вояків. Я ані на хвилину не подумав, що можу вмерти, я забув про це цілковито. Я тільки хотів, щоб моїх двадцять п"ять вояків не померло з моєї вини.

Довкола нас літали кулі з гострим свистом, зблизька і здалека. Їх було без ліку, вони налітали ненастанно, бренячи, сичачи, звільна або нагло; вони наближалися, минали, віддалювалися з якимось любим, проймаючим, дивним дзижчанням; часом одна впаде сухо й коротко, то знову інша бренить тихо, неясно й коротко.Здавалося, що нас обсіли нараз якісь незримі духи, легкі, насмішливі, жорстокі – це був несказанно страшний гомін чогось живого ось тут довкола нас, поміж нами, чогось величезного і незримого.

Побивши значне число тих невірних і розсипавши решту по пустині, ми стали відпочивати, і в тій хвилині мені пригадався малий Крессоль.Я почав шукати його, але зразу не міг зна-

йти. З моїх людей три були поранені; один умер швидко після поранення, бо куля розламала йому хребетний стовп.

Другий, на ім"я Дю, видужав досить швидко, діставши копитом у живіт. А третій, що звався Кляншар, мав дивне щастя: він завдячував життя своїй військовій книжечці, яку склав був удвоє і сховав на грудях. Куля провертіла всю книжечку, а на останній обкладинці сплющилася. Він потім заховав її як дорогоцінну пам"ятку.

А Кресоля не було. Нарешті я знайшов його простертого на землі з кулею у правій легені. Але на його лиці грала посмішка.

– Це нічого, пане поручнику! Я видужаю і таки візьму спадщину!

* * *

Цієї ночі він лежав у моєму наметі,поганенькім малім наметі, чотирикутнім, тіснім, низькім, у якому було або надто холодно, або душно. Він лежав поруч бідного Бре, що швидко вмер.

Другого дня я пішов відвідати його. Він ще всміхався тим своїм щирим усміхом, а в його тьмяних очах блимало щастя.

– Все дуже добре, пане поручнику, все дуже добре! – сказав він.

Говорячи над силу, він плював кров"ю. Його поклали на ноші і ми рушили назад до Аін – Сафрі.

Страшні ті ноші, ті іронічні колиски зроблено для дітей, для бідних вусатих дітей, що мають умирати! Це передчасні домовини, пародії дитячих забавок при вході до могили. Вони дуже болючі, дуже жалібні, ті великі карнавалові колиски. Не схиляється,не всміхається над тобою нічиє любе обличчя –

тільки одна жорстока бабуся - заспокійниця, смерть із сонливими очима вколисує тебе.

В часі цілоденного походу я не міг займатися Крессолем, але я поручив його лікареві. Аж надвечір ми зупинилися знову. Я забажав побачити бідного малого мільйонера. Коло нош я зупинився й завагався. Моє серце стислося перед цим закритим віком. Я не тремтів під час битви, але почув страх перед оцими могильними ношами, бож вони доволі яскраво нагадували могилу. Нарешті я промовив лагідно:

– Крессоль, мій хлопче!

Велика мовчанка в середині нош.

Тоді моя рука, тремтяча злегка, відкрила помалу парусинове віко. Він лежав у ношах скулений удвоє, поморщений наче в"ялена риба. Його відкриті сині очі мали вираз дикого перестраху.

Він умер, так як умирає багато інших під час тих страшних поворотів після битви, на тім проклятім, варварськім цвинтаровім шляху. Йому дали згинути як собаці, без крихти повітря, без краплі води. Але в руках він тримав складені в гарнім порядку свої папери про мільйонову спадщину.

Мене охопив гнів, безсилий, п"яний гнів на жорстокість і немилосердність людської долі, на глупу жорстокість, на злобну іронію долі цього чоловіка!

* - *

Його поховали того самого вечора, коли добре потемніло, щоб араби не побачили цього місця. А що зовсім не було можливо випростувати його тіла, то мусіли поховати його так, як був, у сидячій позі, в дивовижно малій, квадратовій могилі.

* - *

III. Жорстокість

Viele sterben zu spät und
Einige sterben zu früh.
F. Nietzsche.

Опершися ліктями на поруччя Понте Веккіо (старого мосту), Сент Джон де Трасі роздивлявся довкола. Було дуже гаряче, а сонячне проміння танцювало по поверхні зеленкуватої води.

Ліворуч, наче пустивши коріння в ріку, піднімалися нерівні доми, жовтаві або брудно-білі, трохи понурі або ясні, подіравлені всюди, вікнами всяких розмірів, різних і дивоглядних форм. Там були малі, круглі віконця, в середині якогось старого склепленого лука, далі довгі, широкі, малюсінькі аж до квадратових дахових віконець, таких маленьких, що, сказав би, в них ледве є настільки місця, щоб вистачило досить повітря для однієї квітки. І все те без ніякісінької симетрії в таких місцях, де того найменше можна б чекати, так як на тих комічних малюнках, що їх малюють діти. Були там також дуже тісні бальконики, а де-не-де зелені штори.

Висота домів була також забавно неправильна: деякі були дуже високі, інші зовсім низенькі, ще інші худі-худі, мов карикатура англичанина, і вузькі до неправдоподібности, знову інші значно ширші і на вигляд трохи ситіші; а на всіх були невеличкі дахи, навислі так, як дашки кашкетів над чолом.

Мали ті доми свій особливий вираз і, здавалось, були обтяжені всякого роду нещастями і слабостями: один, трохи грубенький, подобав на горбатого; другий, бачилось, був кривий, був один кривоногий; один маленький, низенький виглядав наче безногий каліка. Але всі ті їх слабості були якісь веселі,

збуджували сміх. Обсипані сонячним промінням, пречудово погані й артистичні ті доми були абсолютно розкішні для ока, як ні один інший закуток у Фльоренції.

Сент Джон де Трасі розумів вираз тих домів, але час від часу він озирався. Його зір бігав по Понте Веккіо. Він вийняв годинника.

– Вже шоста, – промовив стиха. – Вона сказала, що буде о п"ятій.

І він знову почав вдивлятися в три мости на Арно, що були перед ним, і далі, геть на край обрію, в сині гори. Але він не бачив ані ріки, ані домів-калік. Одначе він дуже виразно бачив той сальон у віллі Норі, де вперше спіткав свою долю.

Він і досі почував ту дивну радість, яка опанувала його тоді, коли побачив цю жінку з очима мов сині оксамитки на білім тлі. Вона була рудава – може підмальована, але це не шкодило, бо її тіло було дивно біле. В руці вона держала чашку чаю і, не вважаючи на довгі рукава, що обтискали її руку, порушувалася свобідно і зручно, так як майже всі жінки, що звикли до тієї невеличкої невигоди – пити чай стоячи і держати ще дещо в руках.

Вона була напрочуд зграбна, а її незвичайна постать була дивно гарна і видавалася високою задля сукні з довгим треном з дуже м"якого шовку яскраво пурпурового кольору, що виглядав мов почервонілий фіолет.

Не було нікого більше в тій кімнаті, тільки вона – вона і склеплена стеля покрита старими фресками з **Cinque–cento***); тільки ця стеля і ця жінка були однаково артистичні.

Коли де Трасі побачив її, він власне розмовляв з гарною леді Честер, милою особою, що все мала серце на долоні, а долоню дуже велику і все відкриту.

В тій хвилині його розмова зробилася баламутною, а він

****)Cinque–cento називається в італійській історії XVI вік, час найвищого розквіту італійської штуки.***

задивився, дійсно зачарований цією фіолетовою появою. Вона була надзвичайно гарна. Все було гармонійне у тієї жінки. кольори і пози, рухи і матерії і її довгі білі руки, що інколи спускалися на пурпурову сукню, видавались йому незрівняним малярським мотивом.

– На кого це ви так задивилися, Сент Джон? – запитала леді Честер і, обертаючися на своїх великих ногах, зирнула в той бік. – А, на пані де Клєв? Ну, як вона вам подобається? Я не люблю таких ексцентричних осіб.

– Хто така та пані де Клєв? – запитав він.

– О, вар"ятка! Вона дуже багата... Австріячка, здається, її мати була француженка... Говорять про якусь історію... Так, у неї є муж, нудяр, зарозумілий, ідеально глупий... Дехто дуже подивляє її, та по-моєму вона смішна і язиката. Так, так, вона збудована чудово і знає це дуже добре, але одягається попросту непристійно. Але не лакомтеся на неї, мій любий, з нею нічого не порадите, навіть ви. Розумієте? Нічого не порадите! Ще не жінка. Вона обридлива вчена, малює, пише – просто страхіття, не правда? Вона ні про що не думає, тільки проблемою гармонії кольорів своїх суконь і свого тіла цікавиться і малює себе. Вона вдає з себе жінку якогось вищого типу, бо ніколи не мала любовника, – а проте вона не живе зі своїм мужем. Вона не любить мужчин! Надто вона сентиментальна, велика егоїстка і дуже conceited*) – ось що!

– Представте мене їй, – сказав Сент Джон де Трасі.

– Але кажу ж вам, що з нею не порадите нічого.

В його очах грала веселість; крайня глупота все забавляла його; він бавився нею артистично, як чимось скінченим у собі, далеко ліпшим від мірного ума. І він відповів спокійно:

– Алеж дорога леді Честер, часом чоловік любить побалакати... для відміни!

– Де Трасі бажає балакати! Новий Сент Джон відкриється нам! – скрикнула вона.

---

*) *Зарозуміла.*

– Мій Боже, дорога пані, – відповів Сент Джон флегматично, – я все силкуюся пристосувати свою поведінку до поведінки і до смаку тих осіб, серед котрих обертаюся...

– Імпертінент! – скрикнула леді Честер.

Він зробив дуже невинне лице і запитав:

– Значить, пані, ви справді не хочете представити мене?

– Алеж я не можу, я не знайома з нею, з цією комедіянткою!

Він поклонився, відійшов від неї і подався в напрямі до пані де Клєв.

Добра містріс Кей, пані дому, була так зайнята роздаванням чаю, що не можна було й подумати, щоб на хвилину перервати їй це заняття, а зрештою він не знав нікого в тім сальоні, бо тільки вчора прибув до Фльоренції.

І от він постановив чекати. Опершися об стіну, обернений лицем до неї, він придивлявся їй. Вона все тримала руки звішені, без рукавичок і здалека дивилася в вікно з виразом неприсутньої. Її великі, темносині очі були наче мертві. Сидячи трохи осторонь, здалека від купки інших, що пили чай в негармонійних поставах, вона виглядала мов велика, чудова та невживана квітка серед ярини.

Він не зводив з неї очей,а його артистична душа була причарована. Звільна, сам не знаючи, коли й як, він наблизився до неї. І ось нараз пані де Клєв усміхнулася якимось стриманим, мимовільним, трохи ущіпливим усміхом. В її чудових очах знову заясніло життя – вона глянула на нього. Потім, по хвилині вагання вона промовила:

– Я чула все, що оповідала вам леді Честер. А що вона змалювала вам мене як ексцентричку, то хочу бути раз такою і звільняю вас від того, щоб хтось представляв вас мені.

Він завважив, що її голос був якраз такий, який повинен був бути, якого він ждав, в повній гармонії з усією її появою, так як і все у тієї жінки. Вона говорила далі:

– Зрештою ви не потребуєте представлятися мені, пане

де Трасі. Я знаю вас віддавна через вашу тітку, одну з моїх рідких приятельок, у якої я навіть сьогодні маю вечеряти. Леді Теквіль багато говорила мені про вас. Вона дозволяє мені добирати кольори моїх суконь, вибачає мені злочин писання і навіть вибачає мені за те, що в мене немає любовників... Ле-Честер забула ще сказати, що я поступаю некоректно: ось вам і проба такого мого поступування!

І вона почала сміятися дуже гарним,трохи сумовитим сміхом.

Так почалося їхнє знайомство. В його пам"яті все те було надто свіже, немов сталося вчора, хоча від того часу минув рік і місяць.

Від того дня вони бачились день-у-день, то в її помешканню, то у їх старої приятельки. Вони разом оглядали ґалерію з тим глибоким розумінням мистецтва, що з"єднувало їх обох, а по полудні вони їздили за місто. Але найбільше в цілій Фльоренції вона любила вид із оцього Понте Веккіо. Інколи вони приходили сюди обоє і, опершися ліктями на поруччя, вдивлялися в ті неодинакові доми.

* - *

Сент Джон зажмурив очі, потопаючи в споминах. Він знову переживав той одинокий місяць свого життя, той дивний місяць без завтра, зовсім не подібний до всього, що переживав він досі. Він любив її, любив безумно і ще й досі не перестав любити. А проте Бог один знає, який легковажний був оцей де Трасі. Його завжди дуже пестили всюди, бо у нього було лице дуже вродливе, а особливо крайня байдужість. Через те ні одна красуня не була для нього недоступною. Він ніколи не любив одну жінку довше 15 днів, а дуже рідко любив нараз лише одну. Аж оця нагнула його в ярмо!

Все у неї подобалось йому до страти розуму, а особливо

чарувала його її спокійна байдужість, не штучна, але зовсім щира. Він переконався, що вона інтеліґентна в дуже високій мірі.

Перший раз, коли він заговорив до неї про свою любов, вона всміхнулася тим своїм сміхом мимовільно трохи ущіпливо, а потім промовила:

– Якби це була правда, то це було б сумно. Але що це неправда, то ви преспокійно могли очікувати собі цього клопоту і не вважати мене за таку глупеньку, щоб я повірила цьому.

Але в тих словах "якби це була правда" чулося стільки болю, що він не смів довше настоювати. Іншим разом вона відповіла йому:

– Не псуйте ж нашої гармонії душ. Знаєте добре – добра леді Честер попередила вас – що зо мною не порадите нічого ... навіть ви.

Отак він закохався в ній зовсім серйозно. Вона здобула його, оця жінка, без ніяких заходів, мов якимись чарами; вона прикріпила його легкокриле серце своєю холодністю, так як прикріплюють метелика на шпильці. Вона не дозволяла ніколи, щоб він говорив їй про свою любов. Зрештою вона була у всьому така добра, така ласкава до нього, і то тільки для нього одного!.. Вона розуміла все, відчувала мистецтво особисто, глибоко, оригінально, не з чужих слів, і з тим усім була так дивно хороша!

Через місяць вона виїхала з Фльоренції.

День перед від"їздом у них була остання зустріч. Це було вечером. Вони звільна проходжувались у теплім повітрі. Він говорив дуже швидко, жалібно, понуро, уриваними фразами.

– Коли побачу вас знову? Де зможу бачити вас?

Вона не відповідала. Вона йшла поруч нього і, мабуть, не чула його слів, а її очі мали такий вираз, немов би вона була душею десь далеко.

– Ах, Боже мій! Не можу повірити цьому. Завтра, завтра вас не буде тут! Не побачу вас тут, ви не будете говорити до

мене, не будете всміхатися до мене! Алеж це страшно, страшно! Що я робитиму?

І він запитав нараз:

– Невже ви ніколи, ніколи не полюбите мене?

Вона подумала хвилинку, а потім промовила сумним, трохи втомленим голосом:

– Коли б я могла любити когонебудь, то певно полюбила б вас. Але, бачите, я не можу вірити в любов, не можу любити. Я багато роздивлялася довкола себе, ще малою дівчиною... Моя мати була дуже нещаслива, і той, кого вона любила, знівечив її життя. Всюди я бачила тільки егоїзм, що прикривався маскою любови, і все це була тільки пародія, бачте!.. Я впевнилася, що все те таке погане, таке брутальне... якби ви знали!.. і таке фальшиве! І звільна я дійшла до переконання,що любов така, яку я бачу в своїх мріях, не існує зовсім. Я зрозуміла, що завжди одно з двох мусить терпіти, що тільки лихі жінки бувають щасливі, тільки такі, що не мають серця і заставляють інших плакати. А я не маю в собі матеріялу на таку лиху жінку. От тим то я ніколи не хотіла особистого досвіду, бо страшенно боюся терпіння і воліла б далеко краще умерти відразу. І так само я дуже боюся зробити лихо комусь іншому. Ні за що в світі я не хотіла б бути ані жертвою, ані катом. От тим то я зробила себе зовсім байдужою, замкнула своє серце проти всяких любощів, полюбила тільки мистецтво і думку і – може саму себе. Здібність до любови завмерла в моїм серці. Я не можу – розумієте? – не можу! Зрештою на мій погляд життя не дуже то й цікаве...

Він дивився на неї з великим смутком. Йому здалося,що чує промову покійника, а тим покійником було її серце. В кінці він промовив:

– Все те правда, що ви думаєте про любов, правда взагалі... Алеж Богом клянуся вам, я люблю вас! Я радо би вмер за вас!

Вона всміхнулася своїм дуже дивним усміхом.

– Як би то було небезпечно, коли б я повірила, – промовила ледве чутно.

– Але чому ж не хочете вірити мені? – промовив він чуло.

– Що маю зробити, щоб ви повірили мені?

Вони дійшли до Понте Веккіо і оперлися ліктями на поруччя, обернувшися плечима до прохожих.

– Добре, – промовила вона, – я скажу вам. Сьогодні маємо 7 квітня. За рік приходьте сюди, на це саме місце і в цю саму годину. І я прийду і тоді скажу вам, скажу вам, чи можу любити вас...

– А до того часу?

– Ви не побачите мене, не повинні писати мені. До побачення, Сент Джон, або може: прощавайте! Я прийду напевно, хіба б умерла.

І вона пішла своїм чарівним ходом. Він бачив ще її сукню в сині смужки, дуже простеньку, а в кінці бачив, як сонячне проміння заломлювалося в її золотистому волоссі.

* * *

– Пів до семої! Ні, вона не прийде! Все пропало!

Великий, пекучий біль опанував звільна його, погашаючи промінчиком надію, що ще блимала в душі. Вона сказала: "Прийду напевно". А одна з її хиб була та, що не брехала ніколи.

От тим то він ніколи не сумнівався, що вона прийде; одного тільки він боявся і перед ним тремтів – яку відповідь почує від неї. Але перш усього він бажав, щоб вона прийшла. Побачити, побачити її! Побачити її високу, ненаглядну, незрівняну постать, її сині, сумовиті очі, її рот з ущіпливою посмішкою! Побачити її! Ох, раз іще побачити її, навіть хоч би вона мала потім знівечити всі його мрії так, як чоловік нівечить квітку в пальцях.

Бо він не забув про неї й на хвилинку. Він піддався, не силкувався побачити її увесь рік, але його любов лишилася та сама, незмінна, глибока й могутня. Ах, недовірлива! Тепер вона могтиме повірити, повірити в його любов! Він був гідний її!

Він стиснув голову долонями,щоб опанувати бурхливе чуття. Смеркалося. Повищерблювані доми набрали понурого вигляду, немов дражнили його якимись поганими пиками. Віяло холодом.

* - *

Нараз чиясь рука спочила на його рамені. Він прокинувся з задуми, обернувся і побачив графа Лябрікоті.

– А, Сент Джон! Ти у Фльоренції! А я й не знав нічого. Що ти поробляєш тут?

Де Трасі, що не мусів би зробити нічого злого, почував, що його опановує охота вбити цього пана. Лябрікоті так похилився на поруччя, а вода була так близько... Вона певно ось-ось надійде... Та проте він буркнув:

– Я приїхав сьогодні рано.

– Ах, дуже добре, все вияснено! – промовив італієць і поплескав його по плечі на знак особливого вдоволення.

– Ах, але ти ще не знаєш сумної новини!

Сент Джон запитав з незадоволеним видом, посилаючи до чорта пана Лябрікоті з його новиною. Що скаже вона, коли побачить його в розмові з оцим туманом? Тепер він знав напевно, що вона прийде. І як міг він сумнівтиася про це хоча би й на якусь хвилинку!

– Що ж це за сумна новина? – запитав Сент Джон.

Лябрікоті відповів:

– Пригадуєш собі гарну графиню де Клєв? Еге! Отже, вона прибула вчора до Фльоренції, а сьогоді рано вмерла.

На виднокрузі погасло сонце. Запала ніч. І в тій хвилині йому здалося, що його серце так само згасло, нагло так, як нібито хтось здмухнув свічку.

* - *

ЮХО РЕЙОНЕН

Голодний ліс

Фінське оповідання

На північній окраїні Карелії, в глухій, але мальовничій місцевості, між Кайну і російським кордоном, вважали ще донедавна "чисту муку" і "немішаний хліб" за щось незвичайне навіть на столі заможніших господарів. Тридцять літ тому назад вважали би таку поживу в сільці Куохаті простим марнотратством Божого дару, коли б хто дозволив собі мати її цілий рік. Зрештою ніхто не дозволяв собі нічого подібного, а тим менше дозволяв собі Перту з родиною.

Той Перту був настільки нерозумним у молодих літах, що, бажаючи набути у власність трохи поля,оселився у маленькім хутірці на пісковім березі ріки Саламанці саме там, де вже починалася правдива лісова гущавина. Тому лише з великим трудом удавалося йому там вижити з жінкою; а тут Господь щороку посилав їм по новому членові сім"ї.Народилося у них стільки дітей, що жінка Перту, Анні, признавалася сама декоди, що вже змучилася тим даром Божим. А хіба то жарт ставати інколи в самі жнива нездібною до праці, а потім ще тратити час на дорогу до священика, перед яким треба було совати ся на колінах? В кожнім разі не благословив Господь сім"ї так щедро хлібом, як дітьми, хоч священик запевняв, що хутір

Саламанці цвістиме – процвітатиме, бо робітників підростає там багато! Він додав ще звичайно, що минуться літа проби, та що всього буде в достатку, бо " хто посилає дітей, пошле і на дітей ".

А тим часом приходилося журитися дітьми самій Анні, що від ранку до вечера ламала собі голову, де добути для них усяку потрібну річ. Перту зі свого боку обробляв також старанно землицю та старався всякими способами добути хоч сяку-таку користь із лісів та боліт, що розлягалися навколо його хутірця. Одначе ні їй, ні йому не вдавалося тримати біду на відповіднім віддаленні від хутірця.

Не знаючи, як зарадити біді, Перту постановив розширити трохи межі свого поля за рахунок величезного казенного лісу. Але то була не дуже мудра річ, як йому пояснив пізніше лісничий, бо "дерева і та земля належать не тобі, а урядові, громаді, чи того не розумієш?"

Перту думав, що й він член громади і що ліпше було би підтримати життя кільком особам, створеним на образ і подобу Божу, ніж кільком казенним соснам. Одначе лісничий постарався таки переконати його в правдивості своїх слів, давши йому нагоду поїхати на казенний рахунок до губернського міста та погостювати якийсь час у жовтім будинку куопійської тюрми. Там прийшлося Перту відсиджувати ті грошеві претенсії, які до нього мав уряд.

Надійшло знову літо. Сонце світило яскраво, коли Перту вийшов із Куопійо. Від часу до часу чути було кування зозулі, а пташки виспівували весело. Самохіть підбадьорився Перту і повеселішав, коли вечером побачив перед собою синяву озера Саламампі і ярку зелень жита на своєму полі, що вже починало колоситися.

– Приємно буде попрацювати з Анні на такім краснім полі, як прийдуть жнива, – думав він. – Приємно буде дивитися на дітваків, як вони перевертатимуться на вимолочених снопах, як гратимуться, мов годовані телятка, на стерні, доки старші

будуть в"язати снопи...

Нараз перервав свої думки, згадавши про обстрижену голову. Вже то дуже погану пляму полишив на ньому той тюремний голяр. Та й чи скоро підросте чуприна, щоб не впадала в очі обстрижена голова, і чи взагалі відросте волосся?

– Не розумію, як я покажуся тепер людям, а особливо Анні та дітям! – думав він.

Він постановив брати річ зовсім холодно; та коли почав зближатися до хати, його кроки меншали.

– Коли б хоч Анні не було дома! – думав. – Та так воно, мабуть, і є. Видно, що вона пішла разом з Сіккі витягати сіті. От і човна нашого не видно... та й на дворі діти як розгаласувалися...

Він зупинився і почав прислухатися до дитячих голосів.

– От як візьму тебе під ніготь, то й побачу, яка з тебе комашка!

То був дзвінкий голос маленького Анті, що дратував інших. Зараз чувся плаксивий голос Фомкі. Він був на три роки старший від Анті, але не міг ніколи подужати його.

Розуміється, що тепер випадало йти зараз додому. Але Перту не хотілося страшити дітей своєю оголеною головою. Та й чому не мав він відідхнути під берізкою? Перту сів і закурив собі.

Довго він там сидів, довго находили на нього невеселі думки. Йому приходила думка махнути рукою на господарство, покинути хутір і переселитися до міста. Говорили ж, що добрі робітники потрібні в місті і що заробляють інколи не мало. Принаймен'ше був би кінець тим голодуванням кожної весни. Про те варто було би подумати ще й тому, що в місті стрижуться всі, навіть пани, що напевно не сиділи в тюрмі. Видно така там звичка... А все таки жаль кидати свою землю. Не раз приходилося тут у житті терпіти, та все ж жилося на ній від малих літ, від дитинства і щось тягне до неї, наче душа приросла...

На такі думки пішло досить часу. Вже була ніч, як Перту закрався до своєї хати, немов би злодій. Анні не казала йому нічого; вона удавала, що не добачила ніякої зміни на його вигляді. Видно, що вона вже і дітей попередила не згадувати про обстрижене батькове волосся. Ніхто не торкався того, лише діти деякий час сторонилися від батька.

- o O o -

До липня відросла чуприна настільки, що можна було її розчесати, лищаючи проділь по середині голови. Тоді й почало дозрівати жито, що давало надію на красний урожай. Мешканці Самалампі вичікували жнив з більшими надіями, як колинебудь. Та потисли ранні морози, заки хліб встиг дозріти... Появилася до того ще й зараза. Анні пролежала кілька неділь на припічку, кидаючися в сильній гарячці. Недужі діти валялися по кутках кімнати на перегнилій соломі, прикриті нужденними лахами. Любимець родини, маленький Анті, лежав таки в гарячці на материнім ліжку. Лише батько та Фомка остались на ногах, хоч в хаті виднілася всюди нужда.

З подиву гідною витривалістю доглядав Фомка інших, а навіть дозволяв Анті бити себе та торгати за волосся, коли не мав чим іншим забавити хорої дитини. Він ходив навіть в сусідні села просити милостині, та все приносив хорій матері і дітям те, що дістав від людей. Але не завжди йому давали, бо довкруги голодували так, як і в Самалампі. Так почалася для родини Перту зима. Посеред зими приїхав до Самалампі староста попередити Перту, що всі громадські засоби у волості вичерпані, та що не можна вже очікувати ніякої допомоги. Оголошено навіть у церкві, що дальшу допомогу даватиме уряд тільки за роботу, та що мешканців Куохатської волости взивається до громадських робіт разом з іншими. Урядник, що привіз те оголошення, висловився між іншим:

– Чи не кричать ваші голодні більше, як треба? У вас земля не зла, але на осушених болотах навіть знаменита...

– Так то, так, сарако Перту! – сказав нарешті виборний. – І в нашому селі не останеться скоро ні крихти. Так, так, повна твоя чаша, хоч і нам нікому не легко...

– Нічого, нашому братові не новина голодувати! – відповів Перту і того самого вечора замісив тісто з товченої кори з такою слабою примішкою борошна, що тісто навіть не закисло. Перед від"їздом старости він спитав його:

– А чи вільно брати кору в казеннім лісі? Коли вільно, я роздобуду кілька снопів соломи, щоб домішати до дерев"яного хліба, то про біду нема що на довго говорити... Зрештою і ми всі вже змінились настільки, щоб можна було йти на роботу.

Про кору не міг староста нічого рішучого сказати. Але хліба із соломи обіцяв прислати готового, тому що його господиня знала досконало випікати такий хліб.

– От якось обійдеться, коли рот не буде сваритися з черевом! – сказав він на від"їзді.

Перту був глибоко зворушений добротою старости, та не знав навіть, як йому подякувати, а Фомка побіг до матері та шепнув їй до вуха:

– Тепер ти поздоровішаєш, мамо! У нас буде правдивий хліб солом"яний від старостихи!

- o O o -

Лікувальні прикмети солом"яного хліба скоро потвердилися. Як лише почали хорі діставати солом"яний хліб замість дерев"яного, стало їм краще і почали поправлятися. А це було тим відрадніше, що на інших селах мерли люди від того ж голодового тифу, як мухи, і кожної неділі відправлялися десятки панахид за покійників.

До Павлового дня всі в родині Перту були на ногах. Не

всім одначе вистачало одягу, тому ті, що не мали в що одягтися, сиділи дома; інші волочилися по волості, збирали милостиню та продавали дрібні ручні дерев"яні вироби свого батька. Анні і Перту починали навіть справді надіятися, очікуючи нових жнив.

Та от Анні народила близьнюків. Нужда збільшилася. Коли Перту повіз близьнюків христити і зайшов у селі до знайомого торговельника, йому сказали, що його хутір призначений на продаж дорогою публічної ліцитації. Перту давно вже був винен щось своєму сусідові Корпела-Хейкі. Тепер він голодував також, тому продав свою претенсію торговельникові за пуд борошна. Торговельник був багатий чоловік, а довг Перту не перевищував ста п"ятидесяти марок. Він не знаходив одначе можливим чекати "жадного дня" і домагався продажі хутора тому, що рухомого майна у Перту не було.

Довго просив і молив Перту торговельника, але той запевняв, що сам у потребі, та домагався виплати усього боргу. Та Перту не міг перевернутися в гроші, не міг також продати ані жінки, ані дітей. Довелося віддати хутір.

Один близнюк помер. Батьки вважали це за щастя, тому що в них лишилося тепер лише восьмеро дітей, з якими довелося виходити під відкрите небо. Розуміється, що гірко було їм покидати хату, будовану власними руками, та поля, оброблювані серед пустині з величезними трудами десятки літ. Та не було що робити.

Покидаючи хату, не мала родина означеного пляну, куди податися, тому взяла напрямок до міста. В Маркула наткнулася вона на гурт людей, що також спрямувався до Олонецької губернії шукати роботи та хліба. Провідник гурту Михаіс Пааво був старим знайомим Перту. Родина Перту приєдналася до гурту.

– Мого сина знайшли на початку зими мертвого коло одного подвір"я Раутавара, – розповідав Пааво. – Хлопчина лежав зі скрутнем сіна в роті. Коли приїхав ленсман і лікар, я

пояснив їм, що дитина вмерла з голоду. Але пани сказали, що того не трапляється. Вони порізали бідного покійника як удушеного і не хотіли вірити в голодову смерть, доки не знайшли в його череві одну осоку. Тоді то й прийшло мені до голови вийти звідси, доки ще ми всі не померли з голоду, або не стратили розуму. По дорозі пристали до нас інші. Коли й ви підете з нами, ми годуватимемо вас; ми набрали досить запасів, стане для всіх.

- o O o -

Рано рушили разом в дорогу дальшу. Всі були в лахах, а йшли гусаком, звертаючи усе в бік сходячого сонця. Ранок був морозний, але ясний та тихий. З хуторів виходили голодні, озлоблені собаки, гавкали з лютости на обірванців, потім сідали на сніг і проводжали їх протяжним виттям.

В лісі стало тихіше. Вкриті інеєм дерева були обсипані різнокольоровими узорами. Пні, що тріщали від сильного морозу, наче пострілами вітали виселенців. Тишу порушував лише скрип саней, на яких везено найслабших споміж виселенців, різні кроки та час від часу плач найменшої дитини Перту. Коло сільця Кекі собаки знову порушили спокій. Вони тяглися за подорожніми цілі верстви. Зате далі почалася пустеля — безконечні ліси хребта Маансельки. Тут виселенці, яких разило по селах виття собак, почули себе краще. Тут було спокійніше. З вищих місць дороги, скільки око могло засягнути, видно було лише ліси; ними вкривалися схили хребта і його відроги. На полудні підносила високо голову з-за хмар гора Керо і темніли шпилясті верхи Йонкувара. Напереді підносилися верхи Нємівара. А збоку обширна рівнина. То певно озеро Валамо, покрите студеним покривалом.

Цілий ранок погода була прекрасна. Нараз потягло холодом. З-за Руна витягнулись довгі, тонкі хмари, вони стали гу-

стішати, громадилися і скоро уся гора Тетрівара покрилася густою, білою піною. В тім самім часі почали падати з дерев тонкі пухнаточки снігу, а на полянах закурила метелиця. Здійнявся вітер і погнав таку куряву, що заліплював снігом очі. Холодним струмком тягнув той вітер над землею, вдаряв галуззями, нагинав верхи дерев.

Виселенці приспішують крок. Але вже застогнав ліс під напором бурі, а тяжкі хмари люто носилися по небу. Нараз гори і долини, ліси і люди, небо й земля – все сховалося в сильній завірюсі, що кожної хвилини сильнішала, шаліючи від великої лютости. Виселенці напружують усі свої сили в боротьбі за життя. Перед ними повстало питання, хто переможе: чи сніговій, що надійшов з безкраїх тундр сходу, чи сини неврожайних країн Карелії. Старий і малий ступає завзято наперед, підтримуючи один одного. Від сторони вітру обледеніла їх подерта одежа і стала твердою, як лубок. Погане взуття не тримає тепла, примерзає до ніг, що ще не перемерзли наскрізь, але умлівають від холоду. Одно хлоп"я умерло і покотилося в сніг; буря завила над ним, вітаючи так свою першу жертву.

– Анті, візьми мій кусочок хліба, щоб вистачило у тебе сил дійти! – говорить Фомка своєму молодшому братові, що постогнує від натуги.

– Вперед, вперед в ім"я Боже! – крикнув провідник Михаіс Пааво. – Звідси вже певно недалеко до села Толкі!

Одна жінка заточується і перериваним голосом наспівує псалом. Пааво підтримує її під руку і старається підбадьорити словами, а навіть вторує їм. Мовчки, тяжко дихаючи, веде Перту свою жінку, що вже занемагає; він взяв з її рук дитину. Анні вчепилась судорожно за його руку і маячить, як уві сні.

Виселенці падають один за одним на дорозі. Конячина Пааво застряла в снігу. Та нікому думати про конячину, як нікому помогти тим, що впали. У страшній завірюсі око ледве що встигає відрізнити предмети, а коли хто й побачить тіло при дорозі, немає сил нахилитися до нього. Жінка, що наспівувала

псальми, пустилася рукава Пааво і покотилася в сніг; та Пааво навіть не помітив того. "Вперед, в ім"я Боже, вперед!"– буркотів він машинально.

Більша частина людей ще трималася на ногах. Фомка і Анті відпочили на пні і знову посуваються вперед, не знаючи де інші. Вони проходять біля жінки, засипаної при дорозі дополовини снігом.

– Чи то не мати? – з перестрахом запитав себе Фомка.

Не далі, як сто кроків, сидить Пааво. Його очі відкриті, але Фомці здається, що вони вже без життя. Шматочок хліба, що був у нього в руці, примерз видно, бо навіть не впав тоді, коли Анті легенько торкнув застиглого...

З тих, що йдуть, ллється піт, а страшна спрага пече їх нутро. Дехто пробує вхопити снігу, але від нього ломить тіло і кулить у щелепах. У всьому тілі почувається така неміч, що не хочеться далі продовжувати боротьбу; людей огортає розпука. Ще кілька напружень і з"являється повна байдужість. Нема вже ні розпуки, ні страху. Тяжкі повіки самі закриваються. Хочеться спати, а на снігу така м"яка постіль, так манить до себе! Мороз проймає тіло, але вже не мучить, а радше викликає приємне чуття. Запалі щоки надуваються і стають пухнасті. Потім темніє в очах, голова повертається легенько, але миттю все стомлюється, почувається цілковити спокій.

Фомка і Анті все ще йдуть, помагають один одному, переходячи з гори на гору. Вже йдуть по нерушеному снігові; видно нема нікого напереді, коли не видно слідів. А хтось сопе ззаду них. Анті затримується, оглядається і пізнає батька, що волочить щось за собою по снігу. На руках у нього немає дитини. "Де ж сестра, де ж мати? – хоче спитати Анті, але Фомка не дає йому на те часу і тягне вперед.

– А ти ж не бачиш, що батько нічого не тямить! – шепче він в перестраху. – Дивися, як незвичайно горять його очі! І що він волоче за собою?.. Ах, ходім скоріше, ходім!..

Ідуть далі, хоч уже зовсім темно.

– Якби хоч трішечки можна відпочити! – каже Анті.

Та Фомка не дозволяє затримуватися і спішить вперед зі всіх сил, хоч кров майже горить в його тілі.

Нарешті заблискотів у віддалі вогник. Фомка зрозумів, що треба б про нього повідомити тих, що лишилися ззаду, але голос його не слухає. Він знає, що треба йти до вогника, не применшуючи кроку. Він уже не чує, чи йде. Як уві сні, здається йому, що десь коло нього люто загавкала собака. Потім його думки цілковито поплуталися. Та він не випускав руки брата, а все брів наперед, тягнучи за собою зовсім обімлілого Анті. Уже немає у нього сил, та спасіння близько...

Мешканці Толкі, перестрашені незвичайним дзявкотом собак, вибігли на подвір"я, побачили хлопців і потягли їх до хати. Вже в сінях посипалися запити і оклики:

– Господи, Боже мій! Що ви за люди? Відки ви йдете в таку непогоду? Чому не відповідаєте, хлоп"ята? Господи, будь нам милостивий!.. А то що ще за чоловік? Та ж він волочить за собою мертве тіло!.. Видно ноги померзли серед такої божої завірюхи!

В хаті відняли неживе тіло Анні у Перту, що нічого не говорив і не розумів. Пробували відтерти замерзлу, але то не вдалося і її винесли до повітки. За той час хлоп"ята поснули в теплій хаті, а Перту сидів на припічку і бездумно дивився на вогонь.

Хлоп"ята спали довго. Аж другого вечора вони були здатні пояснити господарям, що сталося з ними у підніжжя Керо. Від Перту, хоч все ще не спав, а сидів на припічку, не добилися ні одного розумного слова. Він і лишився таким назавсігди.

Перед ранком стихла завірюха. Сонце світило знову ясно на сніжні поляни. Сніги біліли, аж за очі хапали, у підніжжя Керо, а обледенілі галузки дерев іскрилися на сонці. Ті сніги були пишним покривалом над шістнадцятьма замерзлими бідаками.

На весні появилися хрести над шістнадцятьма могилами замерзлих виселенців. З того часу те місце називається "Голодним лісом".

- o O o -

ВІКТОР РАКОШІ

Історія осла

(Гумореска)

I.

Одного осіннього ранку входить до моєї світлиці господар, у якого я жив, і стоїть з дуже заклопотаним видом.

– А що там, дядьку?

– Ей, таке, що аж сказати стидно.

– Ну, кажіть.

– Цієї ночі вкрали у мене осла.

– Зі стайні?

– Ні, з огороду.

– А пощо ж ви його на ніч лишили в огороді?

– Стайня маленька, душно там. А осел завсігди штурхав коров. Що ж мені тепер робити, паночку?

– Що? Ночуйте самі тепер у стайні і штуркайте корів уночі, а то ще й вони доміркуються, що ви не вмієте пильнувати, як належиться, своєї худоби.

– Про мене, нехай собі корови думають, що хочуть, коли б мені тільки осла віднайти.

– Ідіть питати, може й віднайдете.

– Я вже дав знати жандармам.

– Ну, то чекаймо терпеливо.

Минув місяць. Я готов був ще й далі чекати терпеливо, але Яким не хотів.

– А - гій! Та що я буду так довго чекати Божої ласки? У п"ятницю в місті ярмарок, піду та й куплю собі нового осла.

II.

У п"ятницю ще не світ, не зоря, а вже мій Яким П"ятак, перекинувши уздечку через плече, вибрався до міста на ярмарок. Ослів там було досить, коли ж бо й наймізерніший коштував геть-геть дорожче ніж усі його гроші. Вже Яким з"їв увесь свій хліб, усю зелену паприку і увесь кусень солонини, який мав при собі, і випив шкляночку вина, а осли все ще ані руш не подешевшали. Вже викурив три люльки тютюну, вигрівся добре на сонці, почухав потилицю разів з десять, а ціна на ослів як не нижча, так не нижча.

Та ось сонце скотилося вже над верцики далеких гір і обливало своїм промінням ще тільки кришу величезного криміналу. Тут і там вулиці вже зовсім тонули у темнім сутінку, а Яким усе ще був без осла. Зате він думав: " Як то добре тому, хто взявся красти! Грошики в кишені, а проте й осла має в руках. Знати про те й так ніхто не буде, – от як, для прикладу кажучи, і зі мною сталося ".

Коли смеркло зовсім, Яким доміркувався до одного: не може мені закон віднайти вкраденого осла, то я сам маю право украсти собі іншого.

З тим він і рушив додому.

III.

Того самого вечора йшли два чоловіки з того самого ярмарку додому. Сказавши по правді: два мужики й осел, або ще докладніше: три осли. Бо ті два мужики дали себе ошукати на

ярмарку, значить, зробилися добровільно ослами, а третій був ослом з діда-прадіда.

Ті два мужики, то були брати: Степан Ромос і його молодший брат Ферко. Вони купили собі осла, щоб возити воду з Дунаю до свого городу.

– Ферку! – сказав Степан.

– Степане! – обізвався Ферко.

– Дорого ми дали за осла.

– Дуже дорого.

– І пощо ми його купували?

– Це ти його купував.

– Але ти торг прибивав.

– Я думав, що ти старший, то й розумніший.

– А властиво ми обидва осли.

– Всі три, – доповнив молодший брат.

Сконстатувавши це, вони спокійно тюпали далі, тягнучи осла за собою.

– Ага! – скрикнув Степан Ромос, старший брат, – знаю вже, чому цей осел так дорого нам прийшовся.

– Чому?

– Той злодюга, що ми осла у нього купили, замало нам решти видав.

– Та до дідька! То не може бути!

– Ходи, почислимо.

І вони всупили до шинку, а осла прив"язали до одвірка.

IУ.

Не минуло й п"яти хвилин, коли цією самою дорогою наділйшов Яким П"ятак з порожньою вуздечкою в руках і з міцним наміром украсти собі до неї осла. Дивиться, аж і осел тут стоїть прип"ятий до одвірка. П"ятак загнуздав його і скрутив з

ним з гостинця зараз на найближчу поперечку, Осла при тій історії тільки здивувало те, що його тепер підганяють, щоб він швидше йшов. А що він з чесних рук попався в нечесні, це йому було байдужісінько.

І П"ятака не гризло сумління. Його чуття найкраще підходило під те, що новочасний адвокат висловив би словами: "Суспільність нічого більше йому не винна". Одно тільки трошечки турбувало його, а власне думка, що ану його зловлять. Та коли щасливо прибув додому, то й ця думка перестала його турбувати. Він рад був, що має осла.

Зараз уночі при сліпім світлі стаєнної ліхтарні він перефарбував осла. Чи дав йому щось таке, чи помалював його чимось, досить того, що осел став зовсім не такий як був. Уранці він був подібнісінький до перистої зебри. В такому вигляді й показав нам його Яким як своє чесно набуте добро.

Але Степан і Ферко Ромоси, що жили в сусіднім селі, очевидно не раді були, що їх солоно переплачений осел уже пішов служити іншому панові, і зараз донесли жандармам про крадіж.

Жандарми мало не повикидали обох братів за двері. Жандарм — хоробра людина. У нього три зброї: одна рубає, друга коле, а третя стріляє. У нього в патронташі шістдесят наглих смертей. Він з дорогої душі сам один іде на сто бунтівників, але з дрібними злодіями, з хитрими та підступними мужиками він не любить мати діла.

Та все таки вахмістр видав наказа розслідити цю справу, і зараз його підвладні почали розвідувати по сусідніх селах, чи хто з останнього ярмарку не привів додому осла без паса. Отак вони допиталися до Якима П"ятака.

У.

Приходить жандарм до П"ятака. Осел є, паса нема.

— Збирайся зараз до громадського уряду!

— Чого? — питає П"ятак.

– Бо це крадений осел.

– Може той його вкрав, що я у нього купив,та тому й паса мені не дав.

– Це вже покажеться при протоколі.

– Не боюся протоколу. Це моє чесно набуте добро.

– Там будеш балакати, де тебе питатимуть.

– Я всюди балакаю, де хто порушить мою честь.

Ми всі пішли до громадського уряду.Розпочалося переслухання. Яким твердо стояв на своєму:

– Це мій осел, нехай собі що хто хоче говорить!

– Чи це ваш осел? – питає вахмістр братів Ромосів, що прибігли задихавшись.

– Та осел то воно, осел, сам бачу, але чи наш, на це я не міг би присягти, – відповів старший Ромос.

– Здається, що наш був інший на масть, – додав молодший.

Вахмістр був не в тім"я битий, велів обмити осла від стіп до голови, і за десять хвилин басаманиста зебра перемінилася на смирного, сіренькоьго , осла-довговуха.

– Тепер він уже й похожий на осла, – сказав Степан Ромос, – і тепер уже й я міг би сказати, що це наш.

– А я й присягнути готов, що це наш! – скрикнув Ферко Ромос.

– Ну, то зараз би чорт узяв твою душу, – скрикнув і собі Яким, – бо цей осел мій, як Бог на небі.

Війт вмішався в цю розмову.

– Почекайте хвилиночку. Я знаю П"ятакового осла. У нього на череві круглий знак від підкови. Мій кінь ударив був його і відтоді це місце у нього не заросло.

– Ой моє лишенько! простогнав стиха П"ятак. – Цей осел старий говорить про мого давнього осла.

Тим часом жандарми вже полізли під ослове черево, щоб пошукати того шрама від підкови.

– Цей осел належить Якимові П"ятакові! – промовив вах-

містер підносячись. – Шрам від підкови справді осьде є, кожний може переконатися.

Яким П"ятак здивувався найдужче.

– Слава Богу! Та це й є мій давній осел! – промимрив він обмацавши шрам.

Він був би зараз другого дня й сам пізнав його, коли б не обмалював фарбою.

– А чому у вас нема паса?-запитав його вахмістр.

– Бо це вкрадений осел, – сміло відповів П"ятак.

– Та воно правда! У вас його вкрали, а ви відкупили свого власного осла! Ха,ха,ха!

Всі зареготалися. Найдужче П"ятак, а найменше обидва брати Ромоси.

Коли ми йшли додому, П"ятак набожно промовив:

– Мудрість закону має свої границі, але мудрість Божа без границь.

– Як це ви думаєте?

– Та ніяк, тільки так, що Пан Біг уміє навіть крадіж так накермувати, що вона вийде на добро.

ЖАН РІШПЕН

Паяц

(Різдвяне оповідання)

Жила раз убога бабуня зі своїм малим внуком.Вони не мали нічого більше на світі, як лише взаємну любов. Бабуня мала сімдесят літ, а внук вісім. Дитина була хора, лежала вже тринадцять місяців у ліжку, а стара була слабовита аж так,що при найліпшій волі не могла працювати. На щастя допомагали їй часами сусіди з тієї вулиці і таким чином вона могла з бідою тягти життя своє і внука.

Стара називалася мама Антонія, а дитину кликали звичайно дитиною мами Антонії.Іншого імени хлопчика не знав ніхто, бо ніхто не бачив, щоб він коли грався або бігав по вулиці, як інші діти.

Хоча він хорував змалечку – він був сухітник –, все ж таки зазнав на своєму віку кілька щасливих днів. Тоді жив ще дідуньо, що працював жваво, хоч мав вісімдесят літ, ходив із ним на дальші проходи і купував йому від часу до часу корисні ліки, що заспокоювали його біль хоч на яких кілька тижнів. Але відколи стара живе тут у тій старій буді на шостому поверсі, відколи заробляє якраз лише стільки, щоб не згинути з голоду з дитиною, одним словом від вересня минулого року,а дитина з того часу вже не покидала ліжка та й не покине його мабуть більше.

Останній раз виходив він на Святий Вечір. Мама Антонія загорнула його як лише могла найліпше та провела його по бульварах, а склепи з забавками та ляльками зробили на дитину враження чародійної казки.

Ця чародійна казка лишилася в спомина́х хорого, і він усе ще розповідає з блискучими очима про ті гарні речі, які бачив тоді. Особливу приємність зробив йому на площі Великої Опери паяц, гарний, позоліткою обсипаний паяц, майже так завеликий як він сам. Паяц рухав весело руками й ногами і мило усміхався, так радісно, мов живий.

– Ах, який він гарний, який гарний! – говорив не раз хлопчик своїй бабуні. – Такий паяц певно дуже дорогий, бабуню, га?

З тяжким серцем відповідає йому на це бабуня:

– Я куплю тобі, дитинко, такого паяца, скоро лише забагатіємо.

– А коли ж то це буде? Коли ми забагатіємо?

– Незабаром, серденько, незабаром.

– І тоді я дістану паяца?

– Авжеж, дитинко, авжеж дістанеш.

– Бачиш, бабуню, я знаю певнісінько, що якби я дістав паяца, я прийшов би зараз до здоров"я.

Ця думка вертається ненастанно, і чим більше дитина занепадає на здоров"ї, чим більше йому дошкуляють болі, чим незносніше змагається кашель, тим живішим та гарячішим стає його бажання.

Стару мучить страшенна тривога душі. Тепер, коли пообіцяла хлопчикові паяца, мусить дотримати своєї обіцянки; вона знає, що може продовжить таким чином життя хлопця на яких кілька місяців. Але як? Хлопець каже правду, що такий паяц дорогий, це дарунок для багатих людей, коштує щонайменше двадцять франків, може навіть ще більше. І звідки ж їй набрати стільки золота, їй, що не знає навіть кольору золота? Двадцять франків, та це ж маєток!

Вона продає старі лахи, які подаровано їй на початку зими, але цього ледве вистачає на страву та паливо. І на тому вона ощаджує, постить, і коли хлопчик питається її: "Ти не голодна, бабуню?", вона відповідає: "Ні, дитинко! Я їла вже раніше у сусідки".

Так вона голодує кілька день без перерви, все для хлопця, щоб міг дістати паяца. Вже три місяці щадить вона отак, та коли підрахувала вчора свою касу, має всього дев"ять франків і три су.

– Ще щонайменше треба десять франків, – думає собі, – ще щонайменше десять франків, але звідки то їх вистаратися до завтра?

З малим сьогодні дуже зле; він так ослаб, що не може взяти в рот ані трохи їжі, Стара в розпуці; і вона вірить тепер у паяца, як у талісман; і вона вірить, що він видужає, коли дістане лише паяца в руки. Вічно він говорить про нього, його очі розширюються і здається, що в них горить нове життя. Життя, так, життя!

– Ах, який то гарний був той паяц! – зітхає він тихо.

– Я принесу його тобі. Ось іду зараз.

– Що, паяца?

– Так, паяца.

– То вже ми забагатіли, бабуню?

– Авжеж, серденько, подивися лише!

При цих словах вона показує йому дев"ять франків і три су.

Дитина плеще з радости в долоні.

– Ах, бабуню, йди скоріше, йди скоріше!

Вона йде. Своїми старими та слабими ногами біжить спершу до сусідів, аби продати квитки на хліб, які дістала в закладі для вбогих.

– Хочу купити малому ліків.

Вона справді хоче купити йому ліків, вона говорить правду. Як вона квапиться, як хитається попри доми, бо не їла нічого ані вчора, ані сьогодні! Ах, а як мерзне! А дорога така далека! А вона не хоче піти до першого ліпшого склепу. Ні, там геть, на площі Великої Опери хоче купити паяца, де малий бачив його.

Може цього року він уже дешевший, може коштує лише десять франків? А якже, це справді той самий, що торік, і вона купує його за десять франків. Обережно завиває його у свою стару хустину і пригортає з любов"ю до грудей, як хору дитину.

Та хоч як вона поспішала, все ж таки забарилася на дві години. Коли прийшла до хати, дитина вже була нежива.

По двох днях поховали хлопчика, а гарного паяца положено йому в труну, щоб мав бодай у гробі свій різдвяний даруночок.

Стара помандрувала по кількох тижнях за хлопцем.

——oOo——

ШАРЛЬ ФОЛЄІ

Вандейці

(Історичні нариси)

І. Закладниця

З магістром годі було дійти до ладу. Щоб не руйнувати села, комендант республіканського відділу зажадав, щоб йому видано десять тих горлорізів, що в часі невдалої проби оборони стріляли на республіканців із своїх хат. Для тих десятьох не було надії рятунку. В Анжері їх буде поставлено перед воєнним судом і зараз розстріляно або поженуть на ґільйотину. Не зважаючи на таку певність страшної смерти при першому виклику дев"ять із тих завзятців зголосилося. Інші чи то повтікали, чи поховалися, досить що десятого закладника все ще не було.

Республіканці квапилися вирушити в дорогу, поки ще не заскочила їх тут темна ніч. Зверху сік дрібненький, ненастанний дощик. Їм не вистачало терпцю, вони кляли й загрожували, що спустошать селище вогнем і мечем. Гнів переможців ще загострювався приниженими проханнями переможених, і довкола республіканського офіцера, що покрикував на сільську старшину, тислася вся людність понура, мовчазлива, тремтячи зі страху.

Та ось нараз молода дівчинка, дитина 13 - 14 літ, що, здавалося, бавилася серед купи поламаних мушкетів уламками набоїв та почорнілими від пороху шпунтами, піднялася, протислася крізь юрбу і, несміло ховаючи руки за плечима, наблизилася до провідника. Вона перебила його розмову.

– Не ріжте, не паліть нічого, горожане! Десятою закладницею буду я. Це я стріляла!

Всі зашепотіли з несподіванки, бо пізнали малу панну Селесту Клюдік, лагідну та загально люблену панночку, яку два тижні тому нянька Ренода вирвала з тюрми в Нанті, того самого дня, коли пані Клюдік пішла на ешафот. Проживши довгенько в сутінках тюрми, дівчинка заховала на дні своїх ясних оченят безмежний сум тих жорстокостей, які їй довелось бачити. Її лице, навіть серед живого польового повітря, все було незмінно бліде й холодне, наче поцілунок її матері, засудженої на смерть, полишив на ньому свою безбарвність та холод смерти.

Бачучи це слабосиле дівча, комендант здвигнув плечима.

– Ти стріляла? Йди геть, безумна дитино, ти жартуєш.

– А ось погляньте!

І Селєста, простираючи руки, показала офіцерові свої маленькі долоні усі чорні від пороху. Між Синіми*) чути було якесь глухе обурення. Провідник обернувся до своїх людей в останнім пориві милосердя.

– Алеж не вірте їй! Ця дитина сама зачорнила собі пальці, щоб одурити нас. У неї не вистачило би сили настільки, щоб утримати в руках мушкет.

Мала панна Клюдік спокійно підвела свою ніжну голівку і всміхнулася задирливо. При тому вона показала свої білі зуби і промовила без сорому:

– Дайте мені мушкет одного з ваших людей, а самі станьте на тридцять кроків, щоб були ціллю для мене, і заложімося, чи не впакую вам кулю в саме серце.

Сині підняли скажений крик, а комендант з-під наморщених брів зирнув холодно.

– Добре, – буркнув він, – коли хочеш, будеш десятою закладницею. Ану в дорогу!

**) Республіканські вояки носили сині уніформи.*

Досі Селеста говорила перериваним, нервовим голосом. Тепер вона відітхнула свобідніше. Її лице позбулося задирливого виразу і зробилося знову лагідним, повним резиґнації личком гарної дівчинки. Наказ "в дорогу" видано, поки вона збиралася попросити плаща або якогобудь одягу. У присмерку, крізь подвійну варту вояків, якою були оточені в"язні, їй здавалося, що бачить посеред шляху стару жінку, що впала на коліна і розпучливо простягає до неї руки.Попихана брутально, вона не могла розпізнати, чи це була Ренода. Вона прискорила ходу, але кроки мужчин були завеликі для неї. Ледве стратили з виду село, як вона відчула вже задих і втому.

Настала ніч. Ішли лісом, лісом і ще лісом. Селєста кульгала. Її виходжені та тісні черевики зробилися важкі від болота. Вона тряслася від нічного холоду та й тому, що на ній була бідна, легенька одежинка, а з її мокрого волосся холодний дощ спливав їй на карк та вниз плечима.

Поруч неї ішов вандейський парубок з брутальним і сердитим виразом лиця, наскільки вона могла зміркувати у хвилинах, коли місяць продирався крізь дощові хмари. І він був в"язень, та дивився на неї з таким згірдливим милосердям усякий раз,коли вона спотикалая, що їй ще прикріше робилося за свою слабість. Та проте серед усіх тих людей, вільних чи в"язнів, вона почувала себе такою одинокою та загубленою,що радо була би заговорила до нього, але він заціпив уста в якімсь відчаї понурої мовчанки. І вона не сміла відізватися. Нараз вона спіткнулася так сильно, що він інстинктивно простягнув руку, щоб підтримати її. Так само інстинктивно вона оперлася рукою на його сильнім рамені, потім відсунулася скромно, промовивши лагідним голосом добре вихованої панночки:

– Сердечно дякую, добродію...

Він, здавалося, силкувався перемогти себе, його груди підносило зітхання, та нарешті промовив різко:

– Ті собаки не побачать... Обіпрись рукою на моє плече, тобі легше буде йти.

Селеста лишила свою руку на його рамені, щоб не розсердити його, хоч і обпиралася як можна найменше. Потім довго вони не говорили нічого. Нарешті він розпочав з таким самим зусиллям:

– Скажи по правді, дитино, бо нічого тепер таїтися: аджеж це не ти стріляла на Синіх?

Вона почервоніла в перелетнім, блідім сяйві місяця. Він упер в неї свої ясні, смілі, зацікавлені очі. Вона змішалася, бо біль стискав їй горло, а потім запинаючись призналася:

– Ні, добродію, я не стріляла! Але, розумієте, я бачила, як усі інші наші вандейці поховалися, і я знала, що десятий закладник не зголоситься. Республіканці кричали. Ренода, моя мамка, плакала: вона боялася за свого мужа й сина. Всі інші жінки тремтіли з такого самого страху. І я подумала, що це було б дуже сумно, якби вони спалили село і вирубали впень тих добрих людей. Я виступила і набрехала на себе. Але я думаю, що це брехня не дуже підла.

– Ні, ні, це не погано! – промовив високий в"язень голосом не так уже різким. – Та тільки не надійся, що вони тебе пощадять через твою малолітність.

– О, я не надіюся, пане! Мій татко помер, моя мамка померла, всі мої знайомі померли. Від трьох літ я не бачила нічого, як лише смерть. Я вже не боюся її. У мене не було нікого крім моєї доброї Реноди, і її, останню, я хотіла врятувати, її та її мужа, її синів і її село. Тепер я не боюся нічого, лише одного, що там... у місті не захотять мене, що мене таку малу не приймуть як закладницю. А не маючи повного числа своїх жертв, вони може ще вернуться в село і нароблять біди моїй рідній Реноді.

Її голос урвався наново, а в яснім погляді вандейця, якого не дивувало вже ніяке горе, все таки заліг смуток.

Вона спіткнулася дужче. Він промовив знову понуро:

– Обіпрись же на мене, дівчино... Ти ж зовсім не обпираєшся!

Думаючи, що він сердиться, вона обіперлася. Знову настала мовчанка, довга, довга, переривана її частим, болючим кашлем.

– Я дав би тобі свою куртку, щоб обгорнути тебе, – промовив він, – якби лише у мене була сорочка... Але я не маю нічого іншого на тілі і не можу йти поруч тебе з голими грудьми.

Вона скрикнула:

– Ви дуже добрі, добродію, та я не прийняла б цього.

Її голос душився чимраз більше.

– В тебе болить щось, дівчино?

– Так трохи... від кількох днів уже в грудях холодно, а в горлі пече. А тепер погіршало від дощу та нічного холоду. Коли говорю, у мене мов щось дере в горлі.

Лісова стіна вирізувалася ясніше в сірім сяйві. Вандеєць нахилився і якнайлагіднішим голосом промовив:

– Ти дуже втомлена, дівчино?

– О, так, добродію! Так швидко йдуть! У мене ноги поздирані, а моя промочена спідничка липне до колін. Чи далеко ще та тюрма? Ви високий, добродію, бачите може здалека дими міста?

Він випростувався.

– Так, бачу дзвініці. За малу годинку прийдемо на місце, але й те буде занадто скоро, бо прийдемо на те, щоб умерти.

Прокляття вояків, брутальний наказ мовчати перелякали Селесту. Вона аж до міста не сказала ані слова, тим більше, що говорення спричиняло їй великий біль.

Дійшли до передмістя. Швидко потім в"язнів запаковано в якусь вогку, чорну нору і туди кинено їм кілька околотів соломи. Селеста була так знесилена, що відразу кинулась на землю, не домагаючись своєї частки від інших в"язнів. Вандейський парубок обізвався до неї:

– Дівчино, коли не візьмеш собі зараз соломи, то тобі не лишать нічого.

Та в неї ледве вистачило сили затремтіти при зітханнях чимраз глибших.

– Не турбуйтеся, добродію! Мені байдуже, на чому і де я лежу, нехай лише інші користуються. Я почуваю себе дуже хорою; в горлі у мене так пече, так пече... і через те дрож мене проймає.

Своїми великими, шорсткими руками він легенько підняв її і лагідно підсунув їй під плечі й потилицю жменю соломи, яку здужав захопити в сутолоці.

– Ади... ось так... так буде ліпше, правда?

Віддих дівчини робився чимраз більше прискореним; зовсім беззвучним голосом вона просвистіла:

– Ой, добродію, як я боюся... як я боюся вмерти тут, занадто швидко... на цій вогкій землі, під оцим ослизлим муром.

– І чого ти боїшся вмерти тепер, гірше ніж коли іноді, дівчино? Хіба не маєш спокою в темнім куті?

– Ой, ні! Я хотіла би йти на ешафот з іншими, щоб число закладників було повне, щоб вони не верталися мучити мою Реноду!

Він здвигнув плечима і не сказав їй нічого. По кількох хвилинах вона здригнулася слабше.

– Добродію... не маєте трошки води?

– Ні! Тобі хочеться пити?

– Так, хочеться пити... та я не про те... я хотіла би умити собі руки й лице зачорнене порохом, щоб бути зовсім чистою, зовсім білою, коли стану перед Матір"ю Божою!

Парубок сидів на землі, склавши навхрест руки і не знаючи, що відповісти. Минала хвилина за хвилиною. Дівчинка відзивалася до нього майже нечутно:

– Добродію... оце... чую, що зі мною кінець... Чуєте...

Він нахилився.

– Коли хочеш, щоб я чув, що кажеш, то обернися лицем до мене, а не говори до муру.

Вона не оберталася, але вживала найбільшого зусилля го-

ворити слова виразно.

– Ні... не хочу обертатися до вас... мій віддих – отрута, а вдихаючи його ви могли би заразитися... Добродію, не могли б ви мені покласти дещо... камінь... щобудь під голову? Мені було би легше дихати...

Він підняв її голову і по змозі обережно положив на своїм грубім коліні.

Вона трохи легше відітхнула.

– О, це не камінь, добродію, це щось м"якеньке... Це може ваша рука... Ви такий добрий, добродію... Зробіть іще ласку та складіть мені навхрест руки на грудях... сама вже не здужаю...

Парубок склав їй руки на грудях. Вона говорила далі, все мучачись своїми думками:

– Ох, добродію... Пресвята Діва таки скаже, що це не гарно молитися з такими чорним руками... Але я не стріляла... ох, ні! Я не забила нікого! Я збрехала, щоб рятувати інших, а це не така підла брехня, правда?

– Ні, дитино, я сказав тобі, що це брехня дуже добра, дуже великодушна... і так само не турбуйся своїми брудними ученятами... ціле твоє бідне маленьке тіло лишитися в оцьому погребі, а тільки твоя душенька піде звідси і полетить зовсім чиста й біла.

– Спасибі вам, добродію, спасибі! Ох, який ви добрий!

Потім настала знову довга мовчанка; вона віддихала вже лише рідко, судорожно хлипаючи.

Тоді він, не сміючи вже говорити, провів своїм пальцем по її тоненькому обличчю, щоб переконатися, чи її повіки холодні. І він почув, що по вже зимній шкірі плили помалу ще теплі сльози. Він запитав лагідно:

– Чого плачеш, дитино? Ти ж перша будеш вільна від наших мук. Це повинно потішити тебе.

Під тим грубим, рапавим пальцем, що пробував несміло та незручно погладити її лице, дівчина розпучливо заворушила

устами, щоб сказати ще щось, але їй не вистачило духу, слова не йшли з уст. Парубок, забуваючи небезпеку зарази, нахилив свою голову ще більше і притулив вухо майже до самих її уст.

– Я не плачу задля себе... Я лише тому плачу, що турбуюся за тих добрих людей там у селі. Я така худа та марна, що кати готові не завважити, коли я вмру, готові забути мене в тій поганій, темній норі. І тоді моя брехня не здалась би ні на що! Ах, добродію, будьте так добрі, заведіть їх аж до мого тіла і розкажіть їм, що я також закладниця, і нехай вони переконаються, що я тому не винна, коли не могла дочекатися тієї хвилини, щоб іти на ешафот... і що я нічого не заподіяла собі, щоб навмисно вмерти швидше від інших. І скажіть їм, прошу вас, скажіть їм, що моя смерть повинна бути врахована як викуп за інших.

– Добре, я скажу їм усе. Закон про закладників виразний: ти заплатила за них, і їм не зроблять уже нічого злого. Тож не бійся і вмирай собі спокійно, вмирай...

Немов бідний листочок торганий та тремтючий від вітру, так і вона на колінах у парубка стрепенулася легкою дрожжю. А потім без шелесту відірвалася від цього життя з останнім, ледве чутним зітханням:

– Спасибі, добродію, спасибі... вмираю задоволена... коли ви запевняєте мене, що моя смерть... таки почислиться...

Вона не обізвалася більше. Парубок не чув більше нічого. Слабенький віддих не торкався його нахиленого лиця. Зворушений, він шукав своєю грубою, мозолястою рукою її тоненьких, холодних повік. Він замкнув їх з останніми, несмілими пестощами. Дві дрібні сльози ще тремтіли на них, дві маленькі, холодні сльозинки.

І в пітьмі тюрми парубок інстинктивно зробив великий і широкий знак хреста, так наче його пальці замочились були у свяченій воді.

* * *

II. Жобен

По битві коло Сальбефа, в якій ми здобули три тисячі набоїв, сімдесят карабінів і сто пар черевиків, спочивали ми в лісі Шеміє. Свіжо вбитою дорогою йшли наші вояки, а за ними я й о. Пішері. Вояки поспішали до полонини, відки піднімався легенький дим. Уже здалека серед снування наших вандейців ми побачили огнище, при якому дві старі бабусі порались коло величезного кітла, наповненого м"ясом; дванадцятифунтові хліби накладено стосами на мураві. Шелест листя заставив нас оглянутись, і ми побачили Жобена, родом із Бельтієра, що, несучи чоловіка на плечах, перескакував через пеньки зрубу.

– Певно несе раненого товариша, – промовив я.

– Ні, ні! – озвався хоробрий панотець, якого лице нараз захмарив вираз тривожного сусу. – Це в"язень! Жобен підстрелив його, потім зв"язав йому руки й ноги. Ходім до них!

І обертаючись нагло до мене, панотець промовив тихо:

– Цей Жобен, вернувшись з-за Льоари, знайшов від своєї хати лише згарище; його молоду жінку і його дитину повісили Сині. Жобен лютий: боюся, що він задумує якусь жорстоку помсту.

Коли ми догонили Жобена, він кинув свого в"язня перед себе на мураву і, віддихаючи звільна, набивав свій мушкет. Панотець запитав його:

– Що ти тут робиш, Жобене? Інші пішли їсти; йди за ними.

Відслонюючи свої білі, вовчі зуби, Жобен відповів:

– Маю час. Наперед побавлюся трохи з оцим лабачем.

І він показав на чоловіка, що розчіхраний, в подраному на шмаття одязі, обчорнений порохом та пилом, з очима забіглими кров"ю, стогнав від рани і вився у путах, що вгризалися йому в тіло, стискаючи йому ноги й руки. Жобен говорив далі з дикою радістю:

– Та й намучився я з ним! Утікав як заєць! Я поцілив його нарешті в коліно, щоб дістати його в руки живого. Він упав.

Ось я й зв"язав його і поклав собі на плечі.Тут я спокійний; ніхто не відбере у мене його. Ось як він в"ється, мов хробак! Я жду, поки трохи прийде до себе, а тоді завдам йому мук.

Панотець Пішері перебив його голосом придушеним від зворушення:

– Мабуть не хочеш убити його, Жобене?

– Ні, не відразу, панотче, – сказав вояк, ставлячи свій карабін під деревом. – Ніщо нас не гонить: нехай іще потерпить трохи перед смертю.

Панотець поблід як стіна.

– З безоружним, зв"язаним, раненим чоловіком ти не зробиш цього!

Жобен вибухнув сміхом.

– Ага, ні! Ось заждіть лише, побачите!

Панотець випростувався перед ним і крикнув грізно:

– Я тобі забороняю!

Очі вояка потемніли під його навислими бровами; він визивно виставив наперед груди.

–Забороняєте? Яким правом? Не ви зловили його, він не ваш! Пан Стофле знає, скільки я зазнав нещастя від Синіх; якого в"язня спіймаю, того він дарує мені! А вам зась до того, забирайтеся звідси!

Супроти цього гніву панотець засоромився своєї сердитости. Він промовив лагідно:

– Жобен, а якби я попросив тебе: даруй мені цього нещасного?

– Віддайте мені мою жінку й дитину і беріть його собі!

– Я ж тобі не наказую, Жобене, я лише прошу тебе, прошу уклінно!

З роздутими ніздрями, з затиснутими зубами Жобен повторював неподатливо:

– Не принижуйте себе просити мене, панотче, бо це марне прохання.Я маю вояцьке право і скористаюся з нього. Чим довше забавляєте мене, тим більше мук зазнає цей.

Жобенів погляд був незламний. У панотця дзвеніло милосердя та розпука. Потім, хоч усе ще блідий, він нараз випростувався поважно і в його словах затремтіла якась екзальтація.

– Нехай і так! – промовив. – Роби з ним, що хочеш? Я тебе просив як чоловік чоловіка. А тепер я говорю до тебе як священик. Коли ти християнин, перед тим, як замордуєш його, припади на коліна.

Жобен вагався нерадо.

– А то пощо?

– Припади на коліна! – повторив панотець рішуче.

І він підняв розп"яття, прив"язане до його шкапліра, і виставив його перед очі Жобенові.

– Знаєш іще Отченаш, Жобене?

– Що ж то, панотче, вважаєте мене поганцем? Певно, що знаю!

– Коли знаєш, то склади руки і скажи зараз, дивлячись на Розп"ятого.

Жобен склав руки і проговорив Отченаш. А коли вимовив слова: " І прости нам провини наші, як і ми прощаємо винуватцям нашим " – панотець перебив його:

– А розумієш ті слова, Жобене?

– Так, розумію, – відповів Жобен глухим тоном.

– Коли розумієш, то скажи їх ще раз за мною тихо, в глибині твого серця, цілуючи оце чоло покалічене тернами і отих п"ять ран відкритих та плачучих кров"ю.

Жобен цілував рани, піднесені до його уст, а панотець серед сутінку й глибокої тиші лісу, голосом проймаючого жаху та милосердя повторив: " І прости нам провини наші, як і ми прощаємо винуватцям нашим "

Скінчивши, панотець відступив набік, відслонив в"язня і промовив просто:

– Встань, Жобене... Подивися на свого в"язня... Тепер візьми його, муч, мордуй, коли можеш!

Та Жобен, не підводячи очей, майже так само бліdий як і панотець, пробурмотів:

– Не можу вже, панотче! Злість моя минула.

* * *

Примітка: Charles Foley — L'Otage, Paris, *1899. Ця книжка дає низку цікавих нарисів з історії боротьби французьких республіканців з повстанням у Вандеї. Хоча автор стоїть по стороні вандейців і проти революційного уряду, його нариси багато мають чисто людського, а тому й подаємо кілька з них у перекладі.* *І.Ф.*

АНАТОЛЬ ФРАНС

Новорічна казка

(Нарис)

Ортер, засновник "Звізди", політичний і літературний керманич "Міжнароднього Вісника" і "Ілюстрованого Нового Віку", привітавши мене у своїм кабінеті, сказав до мене з глибини свого директорського крісла:

– Мій любий Марто, напишіть мені казочку до новорічного числа " Нового Віку". Триста рядків, з нагоди нового року. Щось дуже живе, з аристократичним запахом.

Я відповів Ортерові, що я не надаюся для цієї роботи, бодай у такому дусі, як йому хочеться, але радо напишу йому казку.

– Мені бажалось би дуже, – сказав він, – щоб вона мала титул: "Казка для багатих".

– Я волів би, щоб це була "Казка для бідних".

– І я так розумію. Казка, що будить у багачів милосердя до бідних.

– Я власне й не хочу, щоб багачі мали милосердя до бідних.

– Що за дивацький погляд?

– Не дивацький, а науковий. Милосердя багача супроти бідного, це на мою думку зневага, заперечення людського бра-

терства. Коли хочете, щоб я говорив до багачів, я б їм сказав: "Не мучтеся милосердитись над бідними, бо їм ваше милосердя ні на що не здасться. Чому милосердя, а не справедливість? У вас же з ними неполагоджені рахунки. Полагодьте їх. Це зовсім не справа чуття. Це справа економічна. Коли те, що ви даєте їм з ласки, має продовжити їх бідність, а ваше багатство, то ваш дарунок лукавий, а сльози, з якими ви змішаєте його, не зроблять його слушним. Треба направити всю кривду. Ви даєте милостиню, щоб не направити тієї кривди. Даєте трошки, щоб задержати багато, і вважаєте це спасенним ділом. Так самісінько тиран кинув у море перстень, але божа Немезіда не прийняла цієї жертви і рибак приніс назад тиранові його перстень у череві риби. І Полікрат швидко стратив усе своє добро, а в додатку й життя.

– Ви жартуєте.

– Не жартую. Я хочу переконати багачів, що вони доброчинці на рабат і благородні з розрахунків незгірш лихваря, що не так треба братися до діла. Це переконання може бути їм корисне.

– І ви хочете розводити такі погляди в "Новім Віці", щоб убити газету! Ні, друже, дайте спокій!

– І чому ви хочете, щоб багач поводився з бідним інакше, як поводиться з багатими та сильними? Він їм платить усе, що їм винен, а як не винен нічого, то й не платить нічого. Це слушність. Коли він чесний, нехай же робить те саме і з бідним. І не говоріть, що багачі не винні нічого бідним. Я думаю, що ані один багач не вірить цьому. Непевність починається аж при питанні про розмір цього боргу. І ніхто не квапиться вийти з тієї непевности. Краще лишитися в тумані. Всякий з них знає, що винен, лише не знає, скільки винен, і від часу до часу дає дещо дрібку відчіпного. Це називається доброчинністю і приносить добрий зиск.

– Алеж те, що ви говорите, дорогий товаришу, противне здоровому розсудкові. Я може більший соціяліст від вас, але

я чоловік практичний. Усунути хоч трохи страждання, продовжити хоч одно людське життя, направити хоч частину суспільної несправедливости, і це вже щось значить. Та дрібка добра, яку зробиш, усе таки зроблена. Це не все, а проте воно все таки щось. Коли казочка, якої я прошу у вас, зм"ягчить серце ста споміж моїх багатих передплатників і схилить їх до датків, то це буде стільки ж перемог над злом і стражданням. Так потроху стан бідних зробиться терпимим.

– А хіба ж це добро, щоб стан бідних був терпимим? Бідність – неминуча товаришка багатства, багатство доконче потрібне для бідности. Ці два лиха переплітаються одно з одним, підтримують одно одного. Не треба поліпшувати стану бідних, але треба знести бідність. Я не буду побуджувати багачів до милостині, бо їх милостиня затроєна, бо вона робить добро тому, хто дає, а зло тому, хто бере, і нарешті тому, що багатство само собою затверділе та жорстоке і не потрібно заслонювати його обманним плащиком м"якосердости. Коли хочете, щоб я написав казку для багачів, я скажу їм: "Ваші бідні, це пси, яких ви годуєте, щоб кусали. Ті нахлібники творять для властителів собачу свору, що гавкає на пролетарів. Багачі дають лише тим, що просять. Робітники не просять нічого й не дістають нічого".

– Але сироти, недужі, старці...

– Вони мають право жити. Задля них я не буду розбуджувати милосердя, але покличуся на їх право.

– Все це теорія. Вернімося до дійсности. Маєте написати мені маленьку новорічну казку і можете дати їй соціялістичне вістря. Соціялізм тепер у моді. Він належить до елеґантного тону. Розуміється, я не говорю про соціялізм Ґеда ані про соціялізм Жоре, але про той добрий соціялізм, який наші елеґанти дотепно і відповідно представлять колективні умови. Виведіть у своїй казці молодих героїв. Вона буде ілюстрована, а люди люблять бачити на образках гарні обличчя. Героїнею зробіть гарну молоду дівчину. Це не трудно.

– Ні, це не трудно.

– А не могли б ви впровадити до казки також малого коминарика? У мене є вже готова ілюстрація, кольоровий малюнок, на якому видно гарну молоду панночку, що дає милостиню малому коминарикові на сходах церкви св. Магдалини. При нагоді можна б помістити сюди той малюнок. Мороз, сніг сипле... Гарна панночка робить ласку малому коминарикові – подає милостиню. Бачите це?

– Бачу.

– На цьому тлі виводьте дальші комбінації.

– Виводитиму. Малий коминарик, пройнятий вдячністю, кидається на шию гарної панночки, яка є власною дочкою графа Ліноттa. Він цілує її і витискає на обличчі цієї ангельської дівчини маленьке шовкове "о", гарне маленьке "о", зовсім кругле й зовсім гарне. Едме (вона називається Едме) не лишається нечутливою супроти такого щирого й невинного чуття. Здається, що це думка зовсім не погана.

– Ну, ну, з неї можна зробити дещо.

– Заохочуєте мене йти далі.Вернувшися до свого коштовного помешкання при бульварі Мальзерба, Едме перший раз у своєму житті почуває нехіть до миття: вона хотіла би зберегти на своїм лиці відтиск уст, що доторкнулися його. Та малий коминарик ішов за нею назирцем аж до її брами. В захопленні він стоїть під вікном коханої дівчини... А що, добре?

– Ну, ну...

– Веду оповідання далі. Другого вечора Едме, поклавшися спати у своєму ліжечку, дивиться, аж із комина в її спальні вилізає малий коминарик. Він щиросердечно кидається до тендітної панночки і обсипає її маленькими шовковими "о", зовсім круглими. Я забув сказати вам, що й сам він дуже вродливий. Граф"янка перервала йому цю любу роботу. Вона почала кричати, кликати про допомогу. Але він так був зайнятий, що не бачив і нечув нічого.

– Мій любий Марто!

– Він такий зайнятий, що не бачить і не чує. Надбігає граф. У нього душа шляхетна. Він хапає малого коминарика за штани, що перше всього кинулися йому в очі, і викидає його за вікно.

– Мій любий пане Марто!...

– Решту скажу коротко. Дев"ять місяців пізніше малий коминарик одружився з благородною молодою граф"янкою. Була крайня пора. Ось вам наслідки невідповідної доброчинности.

– Мій любий пане Марто, ви наважились, видно, на мою голову.

– Не вірте цьому. Доходжу до кінця. Одружившися з панною де Ліпотт, малий коминарик зробився римським графом і зруйнувався на перегонах. Тепер він коминарить на вулиці Ґете, на Монпарнасі. Його жінка держить шиночок і продає салямандри *) по 18 франків, які платні впродовж восьми місяців.

– Мій любий Марто, це зовсім не забавне.

– Агов, мій любий Ортере! Те, що я розповів вам, це, зрештою, зміст Лямартенової поеми "Упадок ангела" та поеми "Ельоа" Альфреда де Віні. І взявши на розум, це таки краще, як усі ті слізливі історійки, які вмовляють людей, що вони є добрі, хоча вони зовсім не добрі, і що вони роблять добро, хоча вони не роблять добра, і що їм легко бути доброчинцями, хоча це найтрудніше діло у світі. Моя казка моральна. Що більше, вона оптимістична і кінчається добре. Бо Едме в шиночку на вулиці Ґете знайшла щастя, якого даремно шукала б на балях і забавах, коли б вийшла заміж за якогось офіцера або дипльомата. Любий пане редакторе, скажіть мені: приймете до свого "Ілюстрованого Нового Віку" мою казку – "Едме або невідповідна доброчинність".

– Це виглядає так, немов би ви серйозно запитували мене...

---

*) *В жаргоні університетських студентів салямандрою називається стан повного оп"яніння.*

– Еге, я вас запитую зовсім серйозно. Коли не хочете моєї казки, я опублікую її деінде.

– Де?

– В якійсь буржуазній газеті.

– Якось мені не хочеться вірити.

– А от побачите.

* - *

МАРІЯ ЯНІЧЕК

(із оповідань)

Марія Янічек,одна з найбільш талановитих письменниць молодшого покоління в Німеччині,народилася в Австрії,вийшла молодо заміж за Губерта Янічка,що багато причинився до її духового розвою,швидко повдовіла і живе в Берліні.Її повісті і дрібні новелі звернули на себе увагу критики не тільки талановитим способом писання,але також провідною думкою."Я не пишу для вищих десяти тисяч,–говорить вона сама,–ні,для далеко ширшого кола:для всіх сумних і одиноких,для простодушних,що при тім і наймудріші,бо не відучилися ще вірити і любити".

Хлопський син

Тоня дочитала листа до кінця...

Забавна собі жінка,ця тіточка."Відвідай мене вже хоч раз!"Якби то до Бостону можна так собі вибратися,на малу прогулянку з полудня!Ба,добре то говорити!Кілька неділь їхати морем та перед цим ще добрий шмат залізницею.І з ким їй їхати?Самій?Ні,дорога тіточко,нічого з цього не буде!Але може буду в силі сповнити друге її бажання. Як не приїдеш сама, то пришли мені бодай свій образ.Але слухай,не фотографію, випрошую собі це!Фотографії ненавиджу!Люди надягають на лице своє якиись святковий одяг,коли йдуть фотографуватися. Я ж люблю бачити людей в їх буденному одязі,хоч би на ньому навіть і пару латочок було.Отже..."

Ну,латочки у мене знайдуться.

Тоня підійшла до люстра і стала приглядатися мелянхолійно своїй постаті.Відцвіла!Волосся,очі м"ягкі,мляві,без блиску,наче час присипав їх тоненькою верствою пилу.Еге!

–Прошу!

–Добрий день!

–Добрий день,вуйку!

–Що,ти ще не снідала?

–Як бачиш,ні!Але я зараз дожену.Сідай,прошу!

Старий,сивий як голуб пан з приязним лицем поклав обережно свій капелюх на столику і сів на фотель.

–Гарна погода,Тоню.Що це за листи у тебе?

–Ет,самі дурниці.Рекомендації,адреси від винарів та ін. Але ось лист від тіточки Вальгавзен.

–А що там чувати коло неї?

–Все добре,крім старости.

–Ого,а це що?Захорувала?

–Так,від самоти.

–Що,тета?

–Так,вуйку,можна мати без числа слуг,а проте почувати себе самітним.

–Так,але ти говорила про старість.

–Авжеж!Перша ознака наближення старости,це те,що чоловік почуває себе одиноким.

–Але така добра ґаздиня.

–Га–га–га,вуйочку,ти собі забавний!Ні,без жарту.Бачиш,тета хоче,аби я її відвідала.Пст,тихо,я знаю,що хочеш ти сказати.Ти готов їхати зі мною,але я на це не згоджуся.Ти при своїх шестидесяти двох роках мав би вибиратися в морську подорож,мучити себе!..Ні,нізащо у світі!А їхати самій також не хочеться.Адже знаєш,яка я непорадна.Ідучи на корабель, спотикнулась би тричі на містку,замість паспорта показала б готелевий рахунок,свої чемодани поміняла би з чемоданами якогось комівояжера з пробами товарів.

–Алеж,люба дитинко!

–Зрештою сама тета подала вихід.Замість живої готова прийняти мальовану Тоню.

–Що!

–Правда,що це дивно?

–Але я цього не розумію!

–Ну,справа цілком ясна,вуйку.Тета Вельгавзен хоче, аби я дала відмалювати себе для неї.

–Ай,ай,також концепт!

–І я так думала,вуйку.

–Щож,зробиш це?

Тоня здвигла раменами.

–Не дуже радо.Можеш догадатися.

–Чому?

–Бо воно – трохи запізно.

–Що?Чи ти...

–Ну,але...перейдім до чого іншого.Для тебе,дорогенький вуйку,я все"дитина" і,очевидно,лишуся такою.Слухай...

–Зроби мені ласку та випий уже раз свою каву.Я не можу на це дивитися,як на молоці робиться кожушок.

Тоня засміялася та стала швидко снідати.Вуйко підвівся з крісла.

–Ну,тепер я йду.Не будеш мати нічого проти того,як я заберу тебе по обіді-сніданню на прохід?

–Навпаки.Я дуже рада.Куди поїдемо?

–Ах,кудинебудь на свіже повітря.

–Згода,вуйку.О другій годині я буду вже тебе чекати.

Він пішов дрібненькими кроками,а вона стала при відчиненім вікні і вдихала золотистий весняний запах,що напливав знадвору.Та нараз промайнула їй в голові думка:а ти таки без серця,небого,що проводиш тут свої дні,мов у сні,замість жити при одинокій своїй родині.Бо"вуйко"не був властиво вуйком Тоні,але її опікуном,довголітнім приятелем її батьків,що, вмираючи,поручили йому доньку.Вона ще дитиною кликала його

вуйком і затримала далі цей родинний титул.Він був щирий приятель,але тета була рідною сестрою її батька і мала більші права до її любови.Ба,коли б лише не одна хиба.Пані Вальгавзен була властителькою одного з першорядних готелів у Бостоні.В її домі був вічний шарварок.День–у–день заїздили хмари подорожніх,кельнери,слуги,парубки,покоївки вешталися роями, телеграми відходили й приходили,листоноші бігали по сходах, усе тиснулося та кликало пані,що хоч мала сильну голову на карку,все таки часто тратила її.Відколи вмер її чоловік(дітей не мала),вела сама заряд незвичайно великого дому.Пощо їй це? – майнуло в думці Тоні.Чому їй не досить тих двох чи там трьох мільйонів,що має,але працює,бореться,злоститься далі? Цього дівчина не могла зрозуміти,та це й відчужувало тету від її серця.Ця гарячка до збирання,громадження грошей,накопичування багатства на багатство,о,вона знала її.

Тонині родичі були зразу цілком убогі люди,слуги,що мучилися довгі роки,заки заощадили дещо грошей.За ті гроші купили малий корінний склеп.І довго відривали собі шматок хліба від уст,довго працювали без відпочинку,поки вдалося їм побільшити його.Мати Тоні видумувала різнорідні ласощі,що мали великий попит.Нарешті винаймали при своїм склепі кілька кімнат.Кожний поїзд привозив Вальгавзенам свіжі ласощі зі всіх сторін світу.Кілька смакошів почали столуватися у них.Вкінці вся аристократія тиснулася до їх кімнати та оплачувала золотом те,що вимудрувала пані Вальгавзен;вона день-у-день стояла з червоним лицем при печі в кухні,де ненастанно горів газ і куди ніколи не доходив свіжий подув повітря.Із цією кухнею в"яжуться перші спомини Тоні.Тут стояла вона, як було лише повернеться зі школи,щоб колись могла також так само робити.А коли дитина просилася,щоб її пустили надвір.побавитися,сварила її мати,як легкодуха.І батько буркотів: "Твоя мама у твоїм віці також уже не бавилася".

Та раз якось обняла Тоня маму за шию і сказала:"Мамочко,чи ми все ще не досить багаті,щоб ти не могла вийти зі

своєї поганої кухні?"

У відповідь на ці слова мама ляснула її поза ухами,а батько сказав:

–Алеж,дитино,хочеш згинути з голоду?

А подруги Тоні сміялися й говорили:"У вас досить грошей,але твої батьки скупарі.Наші батьки мають менше як ви,а проте ходять з нами на прохід і возять нас влітку на село".

З часом зрозуміла Тоня своїх батьків.Це у них була хороба:манія переслідування.Тепервони мали сотки тисяч,але все тремтіли ще від споминів колишньої нужди...Вкінці збирання і громадження грошей стало їх покликанням,їх релігією,метою їхнього життя.

Коли Тоня мала двадцять років і не потребувала вже боятися ляпаса,раз запитала маму,чи не хоче вона хоч на часинку відпочити?Мама розсміялася.

Чорна,велика,обкурена димом кухня з блискучою мідяною посудою на стінах була їй миліша над усі місця спочинку у світі.

–Коли ми занадто прості для тебе,то йди заміж за пана,–сказав батько.–Женихів маєш доволі,скажи тільки,котрого хочеш.

О,так,женихів було доволі.Грубий будівельний підприємець,що власне стратив пів мільйона на фальшивих спекуляціях,шляхтич асесор,що мав більше боргів,як волосся на голові,багатий,червоновидий синок властителя готелю,що шукав порядної господині.

Тоня відповіла сухо:

–Я не хочу заміж.

–За які гріхи покарав нас Бог такою дитиною?–журилися батьки.Вони не розуміли того,що розвинена,здорова,молда душа мусіла набрати відрази до їхньої хвороби.

Потай потішалася Тоня у своїм безрадіснім життю тим, що діставала собі книжки та читала їх у вільних хвилинах.Читала навіть дуже пусті книжки,але не було з ким порадитися.

Вона рвалася всією душею з тісного й бідного оточення своїх духових інтересів до ширшого духового життя.А літа йшли й минали,вона старілася з тим недовір"ям у серці,що кожний мужчина,наближаючися до неї бажав не її,але її грошей.Це справді й було так у тих мужчин,яких вона пізнала.

Одної днини вмер батько.Тоді вона формально присилувала матір покинути інтерес і спочити.

Мати зробила це.Але диво!Чи то з туги за мужем,чи за звиклим життям,досить,що два місяці по смерті батька вмерла й вона.

Тоня мала тепер великий маєток і – волю.Але вона вже була старою панною.Правда тепер не стояло ніщо на перепоні роздмухати іскорку,що жевріла в ній ціле життя,в ярке полум"я.Пішли щедрі замовлення у книгарів та продавців артистичних творів.Вона з головою кинулася в море всесвітньої літератури.Читала день і ніч.Без вибору,часто навіть не розумуючи.Ридала враз із Гайне та ламала собі голову над Шопенгауером.Сохла з туги за чимось палким,великим,називаючи це кожної днини інакше,нині жадобою знання,завтра – бажанням любови.

*

* *

Вуйко явився точно.Виїхали геть за місто далеко.Перед малою сільською гостинницею спинилися.Посідали між квітучими жасмінами та базами одно проти одного та стали складати собі взаємно свої денні справоздання.

Гольцер продав ще перед десятьма роками свою фабрику стяжок і жив тепер із відсотків.Був це добрий дідусь,що жив уже близько тридцяти років у щирій приязні з Вальгавзенами.Тоня любила його як свого батька,він її як рідну доньку. Душі він її не розумів ні разу.Душі здавна ані трохи не обходили його,він любив лише чесних,порядних людей,що не давали собі "наплювати в кашу".

–А я думаю,–сказав він,ставлячи свою до половини

надпиту шклянку кави на столі,–що все таки повинна вволити волю тети.Вона стара,хто знає,як довго ще поживе.Хай би побачила останню свою своячку бодай хоч на образі.Ти повинна зробити їі цю радість.

Тоня приглядалася жайворонкові,що піднімався в повітря,і всміхнулася.

Вуйко не переставав напирати.

–Це ж не дорого.Не конче мусиш малювати себе в цілій постаті,а лише голову.

–Не йдеться про ціну,–сказала байдужно,–але де взяти маляра?Та й уся справа виглядає мені якось смішно.

–А,так,маляра.Я міг би тобі порадити маляра,коли він – але думаю,він буде ще тут.Це й був би такий,що ти не потребувала би стидатися перед ним.

–Як це?–спитала Тоня.

Гольцер засміявся.

–Це простий,хлопський син.Я знаю його батьків.Батько має кілька корів і возить молоко до міста.Мати не вміє ані слова говорити літературною німецькою мовою.Як це склалося,що син став малярем,не знаю.Але Лянгів небіж–ти знаєш, бачиться,Лянга,того,що, має прядільні при Унґерґассе,– його небіж дав себе малювати для своєї судженої,для Тірмерівни, адже знаєш її також.

–Та вжеж,ужеж,я знаю їх усіх.

–Ну,бачиш,я так тільки.Портрет має бути дуже гарний. Старий Лянг показував мені його якось,коли був у Гарка,що робив до нього раму.Як кажу,дорого це не буде.

–Але хто знає,чи він схоче мене малювати,- перебила Тоня міркування свого опікуна.–Малярі люблять малювати молоді,гарні,або бодай хоч цікаві обличчя,але я...

–Ах,що там,–завважив вуйко,–маляр то так,як швець. Ось вам нога,придивіться їй добре та зробіть мені вигідного черевика.По якімось часі приносить тобі черевик,ти пробуєш його,він тобі подобався,заплатиш і справа полагоджена.

Тоня засміялася.Вона читала в книжках,як папи і королі поважали та шанували малярів.Але вуйко був справді оригінал!

–Знаєш,вуйцуню,–сказала весело,–можемо відвідати того шевця чи хлопського сина,як ти його назвав.Відтак можемо все ще рішитися так,або сяк.

–Добре!–крикнув старий.–Я вивідаюся ще нині,де він живе,а завтра зможемо піти до нього.

Він жив далеко за містом між старим,розваленим млином і шпиталем для вбогих.Дах на хаті був покривлений і ціла хата мала дуже опущений вигляд.По дерев"яних сходах знадвору входилося до дверей,на яких був напис:"Робітня",а нижче "Ральф Брандер".

Тоня роззирнулася з зачудованням.Вона уявляла собі цілком інакше вхід до малярської робітні.Застукали.Коли ж ніхто не відізвався,потиснули клямку і ввійшли.Опинилися в досить темнім передпокою,що був відділений від дальшої частини довгою,грубою заслоною.

Тоня зупинилася збентежена,але вуйко пішов сміливо до заслони й відсунув її.Перед ними була ясна кімната.Увійшли до середини.На стінах висіло без ліку образів,пейзажів, голів,карикатур,звірячих студій,а всі були вкриті грубою верствою пилу.На долівці лежав великий килим.Одна стінабула перероблена,майже цілком,на велике шкляне вікно. Звернений до нього лицем,стояв малий,з руками в кишенях,бундючний уличник і сміявся.Напроти нього,до половини закритий шталюгою,сидів чоловік,із якого Тоня не бачила більше нічого,як лише кучму жовтого,розкуйовдженого волосся.

Та ось він підвів лице.До тла обпалене сонцем,темне лице з приплесканим носом та великими,яркими,голодними,синіми очима – хлопський син.

Тоня пробуркотіла щось,чого сама не розуміла.Вуйко випрямився.

– Ви пан Брандер? Я вже чув про вас.

Маляр видивився на них,мов непритомний.Видно був так затоплений у своїй роботі,що не чув приходу гостей.Він сказав хлопцеві:"Можеш собі сісти",встав і підвів Тоню та її товариша до канапи,що стояла в куті.Сам присунув собі крісло.

–Я просив би вас,–почав вуйко трохи чемніше,–аби ви змалювали мені оливною фарбою мою племінницю.

Брандер глянув на Тоню,що спаленіла по самі вуха,хвилину не міг рішитися,відтак запитав.

–Швидко вам треба образа?

Гольцер притакнув:

–Її тета в Бостоні...

Тоня перебила його:

–Ні,зовсім не конче швидко.

–Так,то добре,бо інакше я не міг би прийняти замовлення.Я рад би вперед викінчити цей портрет – і він показав на шталюгу.

Тоня глянула туди й пирснула сміхом.З полотна визирав вуличник з безстидним сміливим виразом,тримаючи руки в кишенях.Сміх Тоні розвіяв те невеличке заклопотання,що висіло над ними.І вуйко засміявся.

–Це мусить бути дуже немила робота малювати такого вухобійника?

–Навпаки,–сказав маляр.–Це чудовий модель.Коли би я мав усе такі голови!..

Вуйко глянув значучо на Тоню.Чи то не божевілля заключати умову з малярем,що має такі чудернацькі погляди?Але Тоня сказала коротко:

–Ну,то коли,пане Брандер,будете мати час для мене?

–Десь за чотири неділі.

–Що?Так довго хочете малювати цю пику?–крикнув вуйко спересердя.

–Дасте мені знати?–запитала Тоня швидко.

Маляр задивився,а потім сказав звільна:

–Можу вам прислати звістку.

Тоня вийняла візитівку зі своєю адресою і подала йому.

–Так,а тепер не перебиваймо довше панові Брандеру. Ходімо,вуйку!

Гольцер ледве підвівся з крісла і погрозив вуличникові,що сидів на кріслі,як на коні,і глумився з обох.

–Ага,правда,а скільки буде?..

Старий хотів ще знову звернутися до маляра,але Тоня легенько випхала його надвір.

–До побачення!До побачення!

–Не казав я?Справжній хлопський син,–бурмотів старий,спотикаючися на сходах.

*

* *

Минали тижні.Тоня казала принести їй багато матерії на сукні і пробувала перед люстром,яка фарба найліпша до її лиця.Відтак казала поробити їй сукні.Так багато нових суконь нараз не мала вона ше ніколи.В яку має убратися до портретування?Кілька днів роздумувала над цим,потім склала цей крам у шафу,а сама розсміялася над хвилевою примхою.Від Брандера не було ні слуху,ні духу.

Тоня ходила своєю звичайною дорогою,з саду до хати, з хати до саду.Старий дідусь був одиноким її товаришем;він оповідав їй дивовижні події,що сталися сорок літ тому за його молодих літ.Дівчина слухала,всміхаючися сумовито.Властиво цю минувшину вона знала ліпше,ніж сучасність.Що єднало її з нею?Чим вона їй завдячувала?Життя, що плило сумним руслом,без внутрішнього змісту,без напрямку,без цілі.Люди минали її,як чужії.Її вважали скупою,гордою дивачкою.І вона так була зв"язана їх глупим недовір"ям,що не мала до них серця,трималася холодно,збоку.Чого їй хотілося властиво?Ані стиску руки,ані солодких слів,ані церемоніяльної посмішки,ані

нічого такого,чого може й не було на світі,або бодай не було для неї.В її серці боролася небесна любов із земною.Вона не хотіла давати,не діставши нічого.А що не була вродливою,не хотів її ніхто з-за її самої.Але,що була багата,не один хотівїї. За майно давали їй ім"я.Для неї цього замало.Небесної любови вона ще не знала.

*

* *

Раз якось сказав їй вуйко:

–Ага,правда,щож сталося з твоїм наміром дати себе портретувати?

Її уста здригнулися гірко.

–Я запогана для нього.Не дав ніякої вістки про себе.

–Та ж я зараз тобі сказав,що це хлопський син,–відповів старий сердито.–Можливо,що він не вміє писати.Піду до нього та запитаю,чи вже нахляпав того свого вуличника,та чи має тепер час для порядних людей.

–Як собі знаєш!–сказала Тоня.–Мені це байдуже.

Кілька днів пізніше отримала картку з дивоглядним писанням.Неподописувані слова виглядали ось як:"Поваж.Пані! Коли Ваша охота,завтр. о трет.год.зач.мальов.Брандер".

–Чи був ти у нього?–спитала Тоня,показуючи картку.

–Був учора.Подумай собі,його вуличника купила берлінська національна галерея.Видно,який смак у тих панів.Така шантлива пика волоцюги.І грошей дістав він за це – вгадай скільки?

–Тисячу марок.

–Шість разів стільки,–говорив далі сильно зворушений вуйко.–Уважай лише,аби він не багато зажадав від тебе.Його я запитав про ціну,але він буркнув щось і сказав,що ще й сам не знає.

Тоня з незадоволення пригризла уста.

–Алеж,вуйку,це вже моя річ.А чого ж він змусив мене так довго чекати на вістку?

–Або я знаю.Коли я ввійшов до нього,здавалося,що він трохи заклопотався,почав щось мимрити ні те,ні се,бачиться, він забув усе чисто.

Другого дня надягла на себе Тоня найзвичайнішу сукню,яку лише мала,і пішла до маляра.

–Чи так буде добре?–запитала.

Він недбало зирнув на її сукню.

–Авжеж,чому ж би ні?

Сукня була з темної матерії і не була їй зовсім до лиця.Але йому це було байдуже,а їй теж.І ось вона сіла на кріслі з поруччям проти широкого вікна,що сипало немилосердно ясний потік світла на її лице і відслонювало кожну рисочку, кожну його лінію.Ральф впився своїми голодними очима в неї і почав малювати.Їй здавалося,що вона сидить як засуджена на кріслі тортур,віддана без опору допитливим,вигребущим поглядам свого віз-а-ві.

В першім сеансі рисунок був скінчений і підмальовано тло.Брандер працював дуже швидко.Тоня відітхнула,коли по годині могла йти додому.Ще сім-вісім сеансів,як говорив маляр,і портрет буде скінчений.Треба тільки,щоб вона приходила щодня,бо він не хотів би,щоб фарби засихали,лише хотів би малювати мокрим по мокрому.

Тоня прийшла другого дня.Щоб вона не сиділа так німо, заговорив він до неї десь колись кілька слів у часі малювання. Його спосіб говорення був дивно наївний.Часто забував скінчити розпочате речення,часто здавалося,що говорить сам до себе,так тихо та незрозуміло буркотів собі під ніс,не дбаючи,чи вона чує його,чи ні.Аби його розуміти,дивилася вона уважно на його уста.Запримітила,що вони були ярко червоні і все трохи відкриті.Вона бентежилася та не відповідала нічого,коли він ще щось запитував її.Потім і він не обзивався більше,лише

працював далі мовчки.

Вона бачила пасма жовтого волосся,похилені над полотном,де зарисовувався її образ.Деколи відкидав назад голову та впивався своїм поглядом у її лице.За кожним разом вона чула немов удар,яким її хтось почастував.Було щось брутальне,зневажливе в цих поглядах.

Вона перелякалася,коли придивилася вперше докладніше до свого образу.Мусіла сісти на крісло,аби не повалитися на землю з лютости й сорому.Пощо потрібно було йому відкривати все те,що лежало схованим глибоко в її душі?Немилосердно виволік він на світ усе те,про що,на її думку,не міг ніхто догадатися.Туга змучених самотою,отінених очей,гіркі і так небажані зморшки в кутиках тонких,зрезигнованих уст та тиха дрож ніздрів,що так багато зраджували...Це було погано й підло з його боку,що він віддав все те.Це була брутальність. Він помітив її сильно схвильоване лице,похилився над нею і запитав,що їй таке?Чи не подобався їй образ?Вона німо звернула свої очі,повні сліз,до нього.Це був докір.Але хлопський син не зм"як.Засміявся своїми червоними,як мак,устами та встромив зафарбовану руку у хвилясте волосся.

—Думаю,що образ добрий.

І відтак впивався своїм поглядом у її лице знову,вгризався в лінії й знаки,що були на нім,порівнював їх з лицем на полотні і вдоволено кивав головою.

Вона поспішає додому.Вона почуває себе приниженою, збентеженою.Як то,знайшовся хтось такий,що все прочитав у її душі!І те око,що вперше відчитало цього листа,було око байдужости.Як це їй гірко.

Може він нишком сміється з того,що відчитав?..Ненавидить його Тоня.

*

* *

–Відпала у мене охота ходити до нього,–сказала рівнодушно Тоня.

Вуйко в заклопотанню почухав потилицю.

–Коли хочеш,то я піду з тобою,але ходить мусиш.Що тобі з розпочатого образу?Заплатити мусиш сяк чи так.А люди, що вже чули про це,плестимуть Бог знає які нісенітниці,коли ти нараз відмовишся від малювання.

–Хто ж про це чув,хто про це знає?–спитала Тоня.

–О,Боже,всі!Я сказав Савльові,що стрінувся зі мною, коли я якось був у пиварні,а він надрукував про це у своїм щоденнім"Деннику".Та просив ще Брандера,аби виставив цей образ у тутешнім артистичнім клюбі,заки перейде у твоє посідання.

–Брандер не говорив мені про це ані словечка.

–Певно був би тепер попросив цього у тебе.

–Ніколи б я на це не дозволила,–відповіла прикро.–Але твоя правда,треба йти.

"Нісенітниці",які могли плести люди,вплинули безперечно на Тоню.Сповістила Брандера кількома словами,що прийде знову.А потім не спала цілу ніч перед тим і прийшла невимовно зворушена.Ральф стрінув її,як звичайно,з байдужою чемністю.Перепавзувала кілька днів,та це нічого не вадить.

–Виглядаєте сьогодні дуже добре,–сказав,зазирнувши їй у очі,ще блискучі від сліз.

Вона подумала собі:"Негіднику,ще глумишся наді мною",та сиділа непорушно.Згодом утихомирювалося її зворушення.Розкуйовджені пасма жовтого волосся на голові його нагадували їй схвильоване вітром колосся.Вона заблудила очима в тім волоссю.–Чи міг би хто почислити всі волоски?Їх мільйони.Нараз почула себе легкою та щасливою,охочою до шалених спостережень.А у нього властиво зовсім дитиняче лице аж по широкє енергійне підборіддя.Та при тому не був він такий молодий.Перейшов уже двадцять восьмий рік.Властиво не був багато молодший від неї.Кілька років.Та все ж таки вона вигля-

дала супроти нього,як його мати.

Нараз він розсміявся.Він мав те в собі,що нагло,без усякої причини вибухав сміхом.Бог знає,що йому при тому шибало в голову.Зразу це ображало,боліло їй.Чи він з мене сміється?–думала собі.Потім буркотіла люто:"Хлопський син!"Нині не сердив її цей сміх.Навпаки,вона й собі ж засміялася весело.Він зиркнув на неї здивовано.

–Алеж це комічно,–сказала Тоня.

Притакнув головою.І кожне думало собі щось іншого. Потім він сказав:

–Ну,дякую на нині.

І підвівся,складаючи пензлі на палеті.Вона знову була недобра.

–Чи я вже тут годину?

–Навіть чверть години більше.

Поволі пішла додому.Цієї ночі спала твердо та солодко, як дитина.

Другого дня він сказав:

–Ще три сеанси і надіюсь,що буду готов.

І тут він виступив зі своїм проханням.Чи не буде вона противитьсяся,коли він дасть цей образ на виставку?Її знову це укололо.Розуміється,ще й як противна.Образ призначений лише для одної особи,і вона не хоче,щоби кожний перший-ліпший обзирав та критикував її.

–Як хочете,–сказав Ральф.

–А ви не будете на мене за це лихі?–спитала.

Засміявся.

–Лихий?Ані мені не сниться.Це лише такий звичай.Мені це зрештою байдуже.

–Ви маєте либонь усе багато роботи?

–Не конче.Часами минають місяці і нема ані одного замовлення.

–Чим же ви тоді займаєтеся?

Почервонів трохи.

–Тоді йду до своїх батьків.

–Ах,так!–сказала Тоня,пригадавши слова вуйка:

–Робите студії на вільнім просторі?

–Та ніби так,–засміявся він.–Уживаю сонця.

–Видно це по вас,–відповіла весело, натякаючи на обгоріле лице.–В кожнім разі ви не повинні цього робити без накриття голови.

–Ах,що там!–пробуркотів.

Помітний контраст до здорової,обгорілої фарби його лиця творили його,білі як сніг,маленькі руки,що в суставах не були грубші як у двадцятилітнього хлопця.

*

* *

Найближчий день,то була неділя.Чистий голос дзвонів залунав у Тониній кімнаті.Сонце горіло над садом.Люди гуляли весело у святочних строях по вулиці.Тоню забрала велика охота вийти і вмішатися у ту веселу,говірливу юрбу.Нараз побачила вуйка,що йшов садом,і посумніла.А все ж таки він одинокий чоловік,що піклується мною,обізвалося щось у її нутрі.

–Підемо на прохід?–запитав він по своїм"Добрий день!"

–Добре,ходімо.

Одяглася й вийшли.Вона йшла певним кроком усе трохи наперд нього.Голову тримала трохи назад так,що її очі дивилися просто в синє небо.Нараз залунав коло неї тонкий голос вуйка:

–Алеж,Тоню,куди ти йдеш властиво?Та ж ти біжиш.

Вона звернула лице в його бік.

–А...а...

Бачиш,я зараз подумав,що ти не знаєш,куди біжиш.

Показалося,що вона всього кілька кроків від ательє. Спаленіла,взяла вуйка під руку і пішла в іншім напрямку.

–Та ж він не працює в неділю,–сказала,всміхаючися стиха.–Ото з мене забудько!

–Та ні.В неділю він у своїх батьків у Блюмав,–відповів вуйко.

–Так?

–Савль оповідав мені це.Він,здається,взагалі багато товаришує з ним.

–І вважає його здібним?

–Ще й як!Савль твердить,що це один з найкращих новочасних малярів.Він ще там якось висловився по вченому,але в голові у мене це не держиться.Тільки що той Брандер робить багато дурниць.

–Яких?

–Одно те,що багато дармує.Коли не має ніякого замовлення,то замість робити студії і виробляти техніку,він собі лежить горі животом і дивиться безцільно в небо.

–Я думаю,він іде тоді до своїх батьків.

–Так,це значить,він лежить на полі,а коли зголодніє, нассеться молока просто з дійок корів,що пасуться там,і не йде зовсім до хати.

*

* *

Слідуючого дня,коли Тоня відчинила двері до ательє, почула живу суперечку.Стояла хвилину нерішуче,чи має відхилити заслону,чи відійти.Нараз почула,як Ральф сказав спокійно:

–Між нами все скінчилося,я не хочу тебе,набридла ти мені.Пошо ця сцена?Йди ти...

Жіночий голос залящав.Роздався грюк.Якась посудина розлетілася на череп"я.Попри Тоню перебігла напрочуд гарна дівчина з розвіяним волоссям,із сльозами в очах і зникла.

–Аглая Брантгурст,–шепнула Тоня.–Найпишніша красуня у місті,руки якої добивалися сини найперших родин,вона тут!А він,хлопський син,відіпхнув,прогнав її!

Хвилину вагалася,потім відвернулася швидко і збігла по сходах назад.Вона не могла б глянути йому в лице.В її голові роїлися дикі думки,яких вона не могла зараз розв"язати.

Ввечорі пішла на дальшу прогулянку.Вуйко цього пополудня пішов на круглі й не міг дотримати їй товариства.Вона пішла через поля та толоки,через міст,що перекинувся через ріку.Далі потяглися просторі ліси.На краю їх розсілося декілька хат.Одна мала довкола буйну леваду.На буйній мураві паслися корови.Трава росла високо.Яскраві макові квіти стріляли з неї вгору на високих бадиллях.А Тоня йшла тихо вздовж плоту й дивилася в одно місце.Майже схований у буйній зелені,лежить там Ральф і,недбало підложивши руки під голову,дивиться своїми синіми,голодними очима перед себе в золоту й неоглядну далечінь.А його очі чіпляються стебел,квітів,усього того життя перед ним і висисають із нього щонайкраще,те, чого перед ним не бачив ще ніхто,те найтаємніше,що було заховане,і розщипують з жорстокою самоволею їх душу та роблять із неї новий твір.

Тоня притискає груди руками.Щось в її нутрі силує її дивитися й дивитися на цього мовчазливого чоловіка.

*

* *

Другого дня з полудня сиділа проти нього.Вона не хотіла прийти,а проте прийшла.Побоювалася потай,що він заговорить про вчорашню сцену,бо він бачив її,коли Аглая відшарпнула на бік заслону.Але він не казав нічогісінько,взагалі не сказав ані слова,лише сидів,похиливши низько свою ясну голову над роботою,потонувши в думках.

Тоня не зводила з нього очей.Як мала би виглядати жінка,яку б він полюбив,коли відіпхнув від себе з немилосердною байдужістю найкращу,найчистішу?Чому він відправив її? Надокучила йому?Він сказав їй:"Набридла ти мені!"Надоїсти може лише те,що було в нашому посіданні.Тоня затремтіла. В тій хвилині залунав його дзвінкий хлоп"ячий сміх.Він думав про щось веселе.Її голова похилилася на груди.Ральф схопився з місця.

–Дякую,на нині вже досить.

Вона налякалася.

–Чи вже так пізно?

–Ні,але ви виглядаєте нині дуже недобре.Ви цілком змінилася.Ваше лице якесь сіре.Відложімо до другого сеансу.

Потім пішов до столика,де стояла аґатова пушка з папіросами.Закурив.

–Ви курите?

–Ні.

Хвилину блукали його очі по її лиці,потім промовив невинним,спокійним голосом:

–Вам певно вчора було прикро?Дуже мені жаль.

При тому виглядав несказанно добродушним.А потім по хвилі простягнув до неї руку:

–Нехай це лишиться між нами,задля неї.

Тоня подала йому свою руку.

–Ця замітка була зайва.

Минуло кілька хвиль.Вона стояла перед ним зі спущеними очима,наче б то вона чим провинилася.Нараз він сказав:

–Прошу,чому не сідаєте?

Вона вже давно стояла та тримала капелюх у руці.

–Ви вже не будете більше працювати?

–О,буду,але в тій хвилі не маю охоти.

Нараз докинув,наче договорюючи свою думку:

–А все через оцю погану буду,це ательє.Я мав звичайно ще другий вихід.

Вона засміялася мимохіть,а відтак сказала:

–Простіть,але я думаю,що такі сцени непотрібні,а бодай не часті.

Не відповів,лише дивився на стелю.Тоня вперше оглянула ательє.Досі була все таки несмілива й не важилася розглядатися.На стінах висіли образи та ескізи,але були майже не до пізнання під пилом.Килим на долівці був засмічений попилом від сиґар,обрізками паперу і т.п..Так само столи й консолі,на яких стояли предмети іноді не малої артистичної вартости.Софи і крісла,оббиті дорогими оксамитами,були не чищені,а на них лежала накидана всяка всячина.Видно було,що тут може ше ніколи не доторкнулася дбайлива рука.

Ральф запримітив легеньку посмішку на устах Тоні.

–Чисте кавалерське безладдя,правда?–сказав весело.

–Мабуть не хочете інакше.

–Ха-ха-ха!–засміявся.–Не хочу.Хотіти,то я хочу,але інша річ,чи можу.

–Та ж можете найняти собі доброго слугу,ні?

–Ні.

–Чому ні?

–Бо...

Засміявся знову та глянув на неї милосердно збоку, немов подумав собі:яка ж ти собі наївна людина!

Вона почала догадуватися правдивого стану речей.

–Алеж ви маєте великі прибутки!–завважила.

–О,так,але ще більші видатки.

–Як це?

–Не для себе!–сказав.–Але...

–Що?Одначе простіть мені!Яке я маю право втручатися у ваші відносини?

–Чому ні?–завважив простодушно. – Від учорашнього дня вважаю вас немов своїм товаришем.

–Справді так?–скрикнула вона,і її серце забилося живіше.

–Певно!–сказав він обтріпуючи попіл з папіроси.У вас є щось таке,що мене майже приневолює до довір"я;я думаю,що міг би сповідатися перед вами,як перед матір"ю.Бо перед нею-але вам що такого?

–О,нічого!–сказала Тоня.–Тут у крисах капелюха мусіла бути шпилька,я вкололася трохи.–А потім докинула з легесенькою усмішкою:–Чи можу покористуватися своїм материнським правом і...

–І що?

–І прислати свою дівчину,аби зробила тут порядок як слід.

–Алеж ні,що за думка?–засміявся він.–Ні,це вже не йде.Я не люблю,коли тут нишпорять чужі руки.Та й так мабуть усе швидко зміниться.

–Як це?

–В цих днях рішиться,чи Віденська галерея купить у мене один образ.

–Та ж ви продали недавно один до Берліну.

–Ах,так...

–Ну?Говорять,що ви дістали за нього гарні гроші.

–Так,а по правді не я,лише мої віритслі,яких маю ще з часів академії,різні люди...

Тоня похитала головою.

–Ну,і що зробите,коли куплять ваш образ?

–Побудую собі нове ательє.Цілком просте,без паради, але – вигідне.

Тоня наділа скоро капелюха на голову.

–Та годі вже мені гаяти вам час.

–Ще два сеанси,–сказав він,відчиняючи двері.

Коли прийшла додому,вложила чека в конверт і послала його Ральфові.Чек був виставлений на суму,яку він дістав за свого"вуличника".Про ціну свого образу не питала його цілком.

*
* *

Коли слідуючий раз переходила через добре знайоме подвір"я і наближалася до дерев"яних східців,вилетіла проти неї з тіні дерева якась жіноча постать,що там була схована. Була це Аглая.

–Пані!–промовила в сильнім зворушенню.–Ви й так уже все знаєте,то знайте ще й це!Він не хоче приймати листів, які я послала йому поштою.Ось лист заадресований чужою рукою.Змилуйтеся,положіть цей папір денебудь,де б він знайшов його,але робіть це так,щоб він не запримітив.Я зроблю собі смерть,коли він не...

Нагорі заскрипіли двері,молода панночка вибігла з подвір"я.Тоня стояла на місці,тремтячи від ніг до голови і мнучи у руці невеличкий папір.

–Бідна ти,нешасна дитино!–заговорив у ній якийсь голог,якийсь високий,святочний настрій огорнув її.Вона подумала і сказала собі в душі:

–Я хочу ущасливити тебе,ти гарна дівчино,він мусить тебе знову полюбити.

В такім настрої пішла вгору сходами.Але нараз в її голові майнула думка:чи я ошаліла?Яку силу я маю над тим чоловіком? Хвилину здавалось їй,що він належить до неї,що вона має на нього якесь право.Ошеломлена відчинила двері.Ось він стояв перед нею.Його брови були наморщені,зрештою лице здавалося спокійним.Для неї одначе було воно в цій хвилині дуже страшним,наповняло її тривогою.

–Дайте мені того листа,нехай кину його за нею!–сказав і простягнув руку.

Тоня відповіла спокійно:

–Я не маю ніякого листа.

–Перепрошую!–сказав спокійно він так само.–Маєте,я бачив цілу сцену.

–Ну,то ви зле бачили.

Його зіньки стяглися так,що очі набрали якогось звірячого вигляду.Він ухопив Тоню за руку,в якій вона тримала листа,і його пальці ввертілися між її.Вона не пускала.Але таки пустила,бо він майже роздавив їй руку своїми білими,слабими дитинячими руками так,що аж заточилася з болю й мусіла сісти на кріслі.Він подер папір на дрібні шматочки,а потім підійшов до неї.

–Вибачте,але з товаришами не робиться багато короводів,правда?Прошу до середини.

–Ні!–простогнала вона.–Прошу,покличте мені дорожку...рука...

Не могла говорити далі,її серце умлівало з болю.Та він відкинув на бік заслону так,що світло вдаряло з середини, і присів коло неї на землі,взяв її руку у свою,доторкнувся її ніжно своїми устами і обвинув скалічені пальці хустиною.Коли вона бачила,як він заходився,стоячи перед нею на колінах,мусіла всміхнутися і схилила голову,так що його ясне волосся доторкалося її лиця,і сказала:

–Добре вже,ходімо до середини.

Він увів її до середини.Але не працювали довго.Обоє якось не мали охоти.І він сказав:

–Тепер муимо відбути ще один сеанс більше,бо останній раз і сьогодні робили ми дуже мало.Вам уже набридло сюди приходити.Але у двох сеансах уже напевно будемо готові.

Потім знову прийшла якось (кілька днів пропустила задля скаліченої руки)і застала його двері зачиненими.Де ж він? На табличці було написано:"Виїхав".Куди?–подумала.Була однак цілком спокійна.Вернутися мусів конче,бо знала,що він її образ скінчить.Одного ранку,десь за чотирнадцять днів,дістала від нього картку,в якій він вибачався,що мусів виїхати так нагло в пильній справі.Та ось він вернувся і просить її прийти знову на сеанс.

Пішла й побачила,що його лице ясніло,немов від внут-

рішнього,сонячного проміння.Про її скалічену руку він,бачилось,забув,бо не запитав навіть,чому мала один палець завинений.Взагалі був мовчазливий,немов зайнятий чимсь зовсім далеким.Його тонкі руки,в яких було стільки брутальної сили, вмотувалися раз-по-раз в ясне,буйне волосся.По годині сказав Тоні, що слідуючий раз вже останній.

Вона притакнула.Потім цілу ніч не могла спочити ані заснути.А коли настав ранок,чесалася майже цілу годину,бо хотіла показатися пристойною,а її волосся нараз підійшло догори,бурилося і спліталося кучерями.Потім пройшлася востаннє через подвір"я,де стояв великий,самітній явір.Але чому до ательє двері були відхилені?Здивована відчинила їх.З нутра залунали голоси.Один цілком молоденький,співучий,а один легко зворушений.Заслона не була цілком зсунена.Вона загляну-ла до середини.На софі сидить дитина,зовсім молоденька дівчинка,найбільше шістнадцятилітня – отак перша провесна – і великими,зачудованими,невинними очима роззирається по запорошених образах і показує невеличким,ніжним вказівним пальчиком на ті,що їй подобаються найкраще.А поруч неї сидить Ральф,обнявши її ще нерозвинені плечі й зазирає палкими очима в її лице.Його ясне волосся доторкається її попелястих кучерів,а він впивається своїми устами в її коралеві дитинячі уста.

Ластівки шибають попід вікна,а сонячний промінь освічує їх обох.Вони все забули,навіть двері забули зачинити... Тоня віддаляється тихо–тихесенько.

*

* *

Вона не пішла додому.Йшла вулицями та вуличками,читала плякати на мурах,дала кільком жебруючим дітям милостиню й сіла в якімсь публічнім парку.Схилила голову на поруч-

чя лавки і прижмурила очі.Було їй зрештою зовсім добре,лише чула,що в лівому боці грудей давило їй немилосердно щось таке тверде,кам"яне,і вона не могла ніяк зрозуміти,що це таке. Коли б труп мав чуття,мусів би відчути щось подібного,–подумала собі.Відтак притулила руку до болючого місця й почула тихий,тремтливий стукіт.Нараз догадалася:ах,так це ж моє серце!Згодом пройшли пішоходи й дивилися здивовані на неї, як вона сиділа,притискаючи рукою груди.Вона встала і пішла додому.Сонце того дня зовсім не хотіло заходити.Та й потім не було темно,бо повнолиций місяць піднявся і зробив новий день.

Тоня лягла в ліжко,але відчинила вікно.В її кімнату влилася ціла повінь світла і літніх пахощів,її душа оп"яніла і сон відбіг від неї.Зложила руки навхрест на зранених,хворих грудях і не могла прийти до себе з зачудування – зі щастя і з горя.

Нинішнього дня серед болю вродилася її любов.Удар,що зранив її серце,відкрив їй заразом очі.Вона любила Ральфа. Любила його так,як може любити тільки дозріла жінка,небесною любов"ю,що дає,не бажаючи одержати.Припавши головою до подушки,вона всміхалася,а сльоза за сльозою котилася по її лиці.Потім заснула,як той,що близький смерти і надіється проснутися у Бога.Думала справді,що не переживе цієї ночі.

Але як лише розвиднилося,вона прокинулася і її огорнула розпука й безрадність.Чи зробити собі смерть?Знала напевно:без нього не могла довше жити.Що то за дні будуть,коли вона дихатиме,не сміючи пестити своїми очима його ясного волосся,не чуючи його глупого,безпідставного сміху,не всисаючи в себе всієї тієї атмосфери,що віяла від нього,як від шмата сирої землі!

Тоня зірвалася прудко з ліжка і стала перед люстром. О,яка вона ненависна сама для себе!Чому вона не була гарна, принадна?Але,що для нього краса?Аглая була принадна,як Венера,а проте він відіпхнув її.І душа закоханої дівчини догадалася,чого він хатів.Він хотів натуральности,не прикрашеної,

не приглаженої,простої природи,молодости зі свіжим пухом наївної змисловости довкола червоних уст,любої дикости,непогамованого,невпинного,майже несвідомого бажання.

Тоня зідхнула.Як то,і її мав би він колись полюбити?Її, стару панну,перецвілу,зів"ялу в сумній самоті?Її,якій довіряв так,як матері?А коли не схоче її,вона мусить умерти.Мусить. Сльози полилися потоком із її очей,коли згадала,що не буде їй вільно бути близько нього.Ні,такий час не повинен,не сміє настати для неї ніколи у світі!Але чи ж нема у неї нічого,чим могла би прикувати його до себе?Вона схопилася,мов ужалена.В голові промайнула їй якась думка.Боже Всевишній!Спаленіла аж по самі вуха.Її уста стиснулися судорожно.І чому ж ні?–запитала себе з блискучими очима.А потім наче гора звалилась їй на серце.О,Боже,коли б мала хоч одного чоловіка на землі,у кого могла би попрохати поради,допомоги!Вуйко?Ні, не зрозумів би її ніколи,ніколи!Ні,вона сама-самісінька! Сама мусіла перебути свою боротьбу,не радячись ні з ким,крім свого серця.

В гарячці увійшла до його ательє.

–Чи ви були тут учора?–запитав.

–Так,–відповіла,–але я вернулася,бо ви мали гостя!

Не відповів нічого,лише потупив очі в землю.По хвилині запитала Тоня:

–Чи це ваша суджена?

Засміявся тихо.

–Ні!

Потім узявся до малювання.Малював майже півтори години,а потім сказав:

–Тепер образ уже готовий настільки,що можу його викінчити без вашої присутности.

–То вже кінець?–запитала глухо.

Кивнув головою.

–Може дозволите сиґаретку?Ах,правда,ви не курите!

Вона встала і взяла свої рукавички.Ґудзики не хотіли

якось защібнутися.Нараз промовила:

–Ну,що ж,купили ваш образ?

–Не хочуть;зразу хвалили його в часописах всіма способами,а потім комісія ухвалила,що він не надається до галереї.Нехай і так!

–Ну,то не буде нічого з перебудуванням ательє?

–Наразі нічого не зробиш,–відповів і зідхнув крихітку.

–Що він зробив з тими грішми,які я недавно послала йому?–подумала вона собі.

–Я був оце в Англії!–заговорив він,–Там я бачив,що то значить ательє.Яка розкіш,яке багатство,а при тому й не виходячи з доброго смаку.Це...

–Коли ви були в Англії?–перебила його.

–Перед чотирнадцятьма днями.

Тепер вона вже догадується,що він зробив з грішми. Розкинув як полову на всякі дурниці,на...Кров підходить їй до лиця.

–Я чула цими днями,що в Лондоні йде власне ліцитація правдивих гобеленів.Чому ви не купили їх?Це ж найкраща оздоба в більших залях.

–Так,але дорогі у біса,–буркнув він.

Вона здвигнула плечима.

–Таких речей не купите щодня.Зрештою,здається, ліцитація ще не скінчилася.Як гарно виглядали би оці стіни,обвішані гобеленами з сімнадцятого віку з рисунками де-Крайє!

Повертається поволі при тих словах кругом і обзирає стіни.Він здивувався трохи,потім усміхається:

–Ну так,але й меблі мусіли б бути відповідні.

–Дука де-Ровінь продає інвентар своєї палати при Корсо в Римі.Мають там бути меблі чудової роботи,всі в найкращім ренесансовім стилю.

Ральф хитнув головою.

–Вірю,але тоді мусів би я побудувати собі цілком нове ательє.

–Чому ж би ні?– каже вона спокійно. .–Певно,що так. Я на вашім місці взяла би собі за взірець ательє Макарта.Воно стояло в старім,розкішнім саду;тут якраз такі ґрунти зараз на продаж.

Ральф з розіскреними очима бігає за її фантастичними плянами.

–Так,це було би усе дуже гарно,але на це треба бути багатим.

–Ну,–каже вона байдуже,–такий артист,як ви,може добути собі все,чого лише забажає.

–Ну,так,але запізно,–докидає він у думці.

Нараз промовила вона,здіймаючи з руки надягнену вже рукавичку:

–Ну,а чому ж не оженитеся з багатою панночкою?

Він засміявся.

–Бо не знаю такої.Всі,що мені досі припали до вподоби,були бідні,бідніші за мене.

– Так то воно звичайно на світі.Негарні бувають багаті,гарні – бідні.На щастя Богдав кожному щось.Негарні живуть задля гарних,аби ті послуговувалися ними.Тоді негарні також стануть гарними – зі щастя.

Тонині очі заходять слізьми.

–Але лондонську ліцитацію ви не повинні пропустити. Мені було би жаль.

Та нараз вона приступає ближче до Ральфа,бере його за обидві руки,звертає до нього своє розпалене,внутрішнім зворушенням украшене лице і говорить тремтячим,м"ягким голосом:

–Пане Брандер,чи можу віддати вам на услугу свій маєток,або...–її голос урвався і розпливається у сльозах,– чи хочете бути його паном,даючи мені своє ім"я?Я,я,здається, знаю вас добре і не буду ніколи обмежувати вашу артистичну свободу.Ви розумієте мене:я не влазлива,прихильність,якою ви добровільно наділите мене,прийму з подякою,але претензій

на неї не буду мати ніколи.

Хлопський син стоїть онімілий.Поводить рукою по волоссю й почуває до неї безмежне співчуття.Потім простягає їй свої руки і каже тихо,з добродушним поглядом:

–Хай буде й так,товаришко!

На хвилю утиск злучив їх руки,потім вона пішла.Не плаче вже білише.Лице її побіліло,її очі світяться.Вона повна великої любови,тієї небесної,що дає,не бажаючи одержати нічого.Вона окупила собі право оглядати його ясну голову,вгадувати його бажання,піклуватися ним.Вона скромно сидітиме сама десь-колись у кутику його ательє і буде придивлятися його роботі.І знайде в собі силу,що змусить до мовчання її серце,коли він вийде з дому і вернеться назад,обіймаючи тепле, молоде життя,на якім він відсвіжить свої голодні,прагнущі, артистичні очі.

Вона буде терпіти в щастю і буде щаслива в горю.

*

* *

БІЛЛІ БОЯН

Тарахкавка

Замість фейлетона

Розуміється, не думаю про добродушну зоологічну гадюку-тарахкавку, що страшним тарахканням заповідає необачному мандрівцеві свою близкість, поки його своїми лагідними обіймами вирядить на той світ. Маю на думці панночку при машині до писання, що тарахкає по своїх клявішах — рід далеко небезпечніший, бо ще має славу зовсім нешкідливого, хоча рік річно пожирає не мало жертв. Її природна історія ще не написана. Як новочасний біолог я хочу зробити спробу, та прошу заздалегідь вибачити мені, бо це ж я, так сказати дослівно, вступаю на дівочий терен. Тарахкавка пробуває залюбки в темних, штучним світлом осяяних печерах. Делікатно їх називаємо «бюро». Трапляються різні її відміни: великі і малі, заживні і худі, однобарвні і дзябкасті. У всіх тих відмін спільне одно: виглядають невинно і зовсім не кусаються. Аж коли сядуть за машину до писання і почнуть тарахкотіти, вся їхня істота відміняється раптово. Апатичний досі погляд набирає життя й огню, гнучка фігурка згинається мов до скоку і — вона робиться кровожадним хижаком, якого я хочу описати тут. Всі здобутки сучасної техніки вона присвоїла собі. Тарахкаючи і пишучи, вона вміє в короткім часі оглушити свою жертву, обрати її з ясного розуму, так що

вона робиться її легкою здобиччю.

Тарахкавка, це живий доказ на те, що боротьба за існування все ще ведеться за Дарвіновим принципом. Усе ще добираються найліпші. Які смішні були побоювання тих небагатьох ворогів людей та дівчат, що від жіночої емансипації чекали кінця любови й людського роду! Жінка зробиться самостійною, — доказували вони, — не потребуватиме мужчини, зуміє сама утримати себе; так розминеться з метою, яку призначила їй природа — стати жінкою і матір'ю. А вийшло зовсім навпаки. Нові часи змусили дівчину зарані оглядатися за заробітком, завели її в різні бюра, де вона стикається з мужчинами. І найчастіше таке бюро — дорога до аналою. Так дівчата вміють у таємнім теплі інтимного співжиття збудити найскритіші інстикти, показати себе з такої корисної сторони, що кінець кінцем як не цей, то другий уляже силі спокуси і поверне жертву емансипації до її властивого покликання.

З усіх жіночих ремесел, які витворив найновіший час, заняття тарахкавкою найліпше платне і ворожить найпевніший успіх. Між мужеським духом, зайнятим диктуванням, і тарахкавкою витворюється незабаром інтимний зв'язок, якесь обопільне зрозуміння, що може довести до тіснішого зближання. Як тяжко було колись письменникові, що мав нечітке письмо, дати себе пізнати сучасним швидше, ніж його надруковано. Навіть коли зважився диктувати писареві, то його брала нетерплячка із-за повільности, з якою його крилаті думи мусіли шкутильгати за писарською рукою. А при стенограмах знов навпаки: ось перед ним сидить стенографіст зі своєю дідчою скорістю 150 слів на хвилину і жадібно підхоплює кожне його слово та закріплює його в тих гієрогліфічних карлючках XIX в. Ледве не ледве тюпає думка за немилосердно поквапним олівцем. Машина до пи-

сання віднайшла власне цю ідеальну скорість, якої потребує новочасний чоловік, щоб зібрати свої думки і дати їм відповідний вислів. Вона без вагання друкує його думку. Бували, а то ще й досі бувають стенографи, що не вміють відчитати своїх стенограм і при допозі охочої фантазії краще або гірше латають прогалини в своїм писанню. Не те тарахкавка! Терпеливо стежить вона за нашими словами і окрім деяких збочень, у яких жіноча істота виявляє себе вічним ворогом орторафії та граматики, окрім деяких інтерпункцій, що відповідають більше потребі писарки, ніж літературним правилам, знайде творець своє діло зложене в досить незміненій формі.

Ну, певно, не кожний ум і не кожна тарахкавка доберуться до пари. Мусить прийти між обома до певного духового контакту: тарахкавка мусить крім механічної праці втягтися в «духове травлення»! І тут власне лежить велика небезпека тарахкавки. Настояща тарахкавка зробиться своєму панові необхідно потрібною. Пускає в гру свій дотеп, свою критику і свою жіночу вдачу. Вона ж — перша авдиторія, на якій артист випробовує свій твір. Пишучи сам, він бувало сидів одинокий, даремно визираючи якої живої душі, якій би міг подати до оцінки свій найновіший твір. А тепер має в тарахкавці, так сказати, живе перо, яке кожної хвилини готове виявити йому вплив, який матиме його твір на читачів. Коли при гуморесці вона зо сміху не може писати далі, то вже ж його успіх певний; а коли кінцем чорного фартушка втирає собі сльозиночку з ока, то він уже певний, що зворушить усі жіночі серця. Коли вона рознервується і починає поспішати, то він обчислює холоднокровно, що вона зацікавлена і жде кінця, що то там сталося. Одним словом, тарахкавка сповняє службу акушерки при народженню твору штуки.

Та ба, тарахкавка така хитра і підступна, що не

задовольняється цією, певно не маловажною, діяльністю. Вона починає підбивати нею свого «диктатора».

Це дуже небезпечний момент. Мужеський ум почуває нараз індивідуальні різниці між різними тарахкавками і приліпяється до одної, про яку міркує, що її душа з його душею найкраще сходяться доладу.

Тепер подія летять усім тягаром свого тяготіння. При тім зовсім байдуже, чи тарахкавка пише рахунки, купецькі листи, контові виписки, новелі, поезії, драми, фейлетони, пляни, кошториси чи запросини. Мужчина мусить дійти до того зрозуміння, що ота тарахкавка власне — одинока жінка, яка гаразд розуміє його, на яку він може здатися і з якою йому найкраще працюється. А тим часом мама природа наділила згадану тарахкавку всякими тілесними прикметами, що то їх Шопенгауер, який на жаль не знав іще ніякої тарахкавки, котра була вилікувала його з його песимізму, назвав тріскучим ефектом природи. Але що мають ті блискучі прикмети спільного з умом?

Нема більшої небезпеки для свободи мужчини, ніж знайти жінку, що виявляє душевний настрій згідний з його власним. Тоді ум творить міцний міст, по якім усі її фізічні принади гуртом набігають у його нутро і штурмом здобувають його. В тій стадії мужчина нараз починає цікавитися зверхнім виглядом тарахкавки. Хіба ж він мав досі таку легку нагоду безкарно так довго вітрищати очі на жіноче сотворіння? Мимоволі він оглядає тарахкавку з усіх боків, поки його ум займається згаданими вище «новелями, драмами, конторськими витягами та рахунками». Найбільше він бачить її в профілі. А це особливо небезпечне. Коли хто занадто довго придивляється дамі з боку, то переважно вона вже трапила його в саму середину. І ось, диктуючи, він вдивляється в чу-

дову лінію її наперед похиленого тіла, при чім раптово в його нутрі будиться давно бажане зрозуміння для тієї лінії. Він завважує гарно зігнуті контури її багатого волосся, правильні обриси її ніжного вушка, легко випукле заокруглення її м'ягкого, як оксамит, підборіддя, тонкий рисунок її усточок, а коли вона нараз обернеться і зирне йому в очі своїм блискучим зором, то він чує себе пораженим, ув'язненим, покореним. З острахом читали ми ще дітьми про гадюку, яка своїм зором так гіпнотизує бідну пташку, що вона стоїть безпомічно, нерухомо і терпеливо дає пожерти себе. Новочасна тарахкавка робить так само. Не тепер то в четвер сидітиме перед нею мужчина, ганебно упокорений, обідраний із власної волі, нездібний рушитися з місця, і впирає очі в тарахкавку. Тарахкавка знає: тепер рішається її доля. Коли тепер цапне і вхопить його в свої смертовбивчі обійми, то свобода мужчини в її обіймах спустить остатні содухи.

Оцей з біологичною вірністю описаний процес повторяється безліч разів у році; не знати властиво, хто більше тарахкає, чи бузьки під небесами, чи машини, яких тюк-тюк-тюк говорить про надії їх властительок. Але це не диво, коли в часописах майже день-у-день повно звісток про величезне розповсюдження тарахкавок. І не дивно, коли сьогодні чуємо, що звісний поет, відомий прообраз літературного бурлаки, тихесенько оженився, а завтра довідуємося, що його муза це тарахкавка, яку він узяв собі в монополь для домашнього вжитку; сьогодні чуємо з дивом, що директор банку оженився з бідною дівчиною, а завтра прочитаємо чорне на білім, що це була та сама панночка, якій він щодень по пару годин диктував на машину.

Мужчини, отямтеся, поки не буде запізно, адвокати, редактори, поети, директори банків, секційні

радники, міністри, будівничі, стережіться своїх тараккавок! Хіба що маєте в домі кожний свою гадюку, яка й без машини натарахкає вам стільки, що ви проти цієї отрути зробилися недоступні. Хіба, що у вас нама змислу до лінії і вічної жіночости! Тікайте заздалегідь до єдиноспасенного напряму — машинових писарів, а то буде по вас!

Ви думаєте собі: «А що якби оця тараккавка так і все життя тарахкала мені свою веселу мелодію? Вона ж не кусається і блискавкою сколює мої думки? Ну, що, якби» ... Отож то в тім і небезпека, що тараккавка — правдива гадюка; властиво нічим не різниться від інших гадюк. Свою мету вона осягнула, пожерла жертву свою і лежатиме далі без руху. Вона не захоче більше тарахкати, а хоче бути звичайною гадюкою, як усі її сестри. А коли її жертва доконче хоче слухати тарахкання, то нехай собі стравить іншу тараккавку. Вона натарахкалася вже досить і хоче мати спокій.

ВЕРНЕР фон ГАЙДЕНШТАМ

Шведи на Україні

Видана в 1897 році книжка оповідань молодого шведського письменника Вернера фон Гайденштама «Карло XII і його вояки» звернула на себе увагу широкої громади не тільки в Швеції, але й геть поза її границями. Брандес повітав цю книжку з великим запалом, бачучи в ній не більше і не менше, як першу шведську національну епопею, хоч вона й написана в формі дванадцятьох довших і коротших новель. Прочитавши Гайденштамову книжку, ми можемо сказати, що хоча в думці Брандеса багато пересади, та проте ті оповідання варті уваги як проби сполучення історичного жанру з новочасним малюнком психологічних тонкостей та аномалій. Гайденштам оповідає дуже живо, характеризує двома-трьома вельми вдатними рисами і очевидячки бажав у своїй книзі дати радше причинок до психології шведської нації, ніж широкий історичний малюнок.

Зміст Гайденштамової книжки — доля шведського народу в часі панування Карла XII. Очевидно для нас найцікавіші ті оповідання, де змальовано побут і пригоди шведів на Україні в р. 1707—1708. Їх шість і вони йдуть одно за одним ось у якім порядку: «Мазепа і його посланець», «П'ятдесят літ пізніше», «Укріплений дім», «Чиста біла сорочка», «Полтава», «Гляди, оце мої діти». Ми бажали би подати їх усі в перекладі на нашу мову, та покищо подаємо два найкоротші і то власне такі, в котрих майже не видно хиб автора — за малої знайомости з краєм і народом, серед якого рухаються і терплять його улюблені шведи, а де добрі прикметі авторові проявляються в повній силі.

І. Ф.

У кавалериста Бенґта Ґетінґа пробито груди козацьким списом. Товариші поклали його на купі хворосту в ліску, де пастор Раеніус подав йому причаст. Було це на льодовім полі перед мурами Веприка. Свистів вітер із півночі і рвав сухе листя з чагарника.

— Господь з тобою! — шепетав Рабеніус по-батьківськи, стиха. — Чи готов ти, скінчивши свою денну працю, іти на вічний спочинок?

Бенґт Ґетінґ лежав з затисненими кулаками, підпливаючи кров'ю. Суворі очі були широко витріщені, а вперте і костисте лице від сонця і морозу було покрите такою грубою шкірою, що синювата смертельна блідість проступала тільки над устами.

— Ні, — відповів він.

— Це я перший раз чую слово з твоїх уст, Бенґте Ґетінґ.

Смертельно ранений ще міцніше затиснув кулаки і загриз уста, що проти його волі відкривалися і випускали слова.

— Аджеж раз — сказав він звільна,— буде чень і найнужденнішому, найзапеклішому воякові дозволено промовити.

Підпираючися ліктем, він піднявся трохи вгору і видав з себе такий страшенний крик болю, що Рабеніус не знав, чи це було терпіння душі, чи тіла.

Він поставив чашу на землю і накрив її платком, щоб вітер не накидав листя до причастя.

— І я — простогав він, зціпивши руки на чолі — я слуга Христів, мушу день поза день, від ранку до вечера дивитися на таке!

З-поміж корчів протискалися з усіх боків вояки, щоби побачити раненого і почути його слова,

та їх капітан розбурчався гнівно і з добутою шпагою заступив їм дорогу.

— Зав'яжіть цьому нездарі хусткою рота! — крикнув він. — Він усе був найупертіший вояк в цілім батальйоні. Я ж не є гірший нелюд від інших, але мушу сповняти свій обов'язок і маю купу нових та невимуштруваних людей, що прийшли сюда з Лєвенгауптом. Своїм стогнанням він переполошив їх, і вони не хочуть іти наперед . . . Чому не слухаєте? Я тут маю розказувати!

Рабеніус підійшов на крок до нього; до його білого, кучерявого перука начіплявся цілий вінок сухого листя.

— Капітане, — сказав він — при вмираючім розказує тільки один слуга Божий, та він у своїй покорі віддає команду самому вмираючому. Три роки бачив я Бенґта Ґетінґа, як маршерував у ряді, але досі я ще не чув, щоб він говорив з кимнебудь. Тепер, по дорозі до Божого трибуналу, ніхто на світі не сміє наказати йому мовчати довше.

— А з ким же ж мав я говорити? — гірко промовив Бенґта, підпливаючи кров'ю. — Мій язик немов приріс до гортанки, немов одубів. Не раз минало кілька тижнів, а я не промовив ані слова. Ніхто ніколи не питав мене ні про що. Тільки ухо мусіло бути на сторожі, щоб не пропустити жадного наказу. А наказ був усе один: Іди та й іди! Через болота, по снігах! На це не було що відповідати.

Рабеніус припав на коліна і м'ягко взяв його руку в свої долоні.

— Але тепер говори, Бенґте Ґетінґ. Скажи, все скажи, ось усі зібралися і хочуть тебе послухати. Ти один між усіма нами маєш право висловлювати все свобідно. Чи є в тебе дома жінка або стара мати, щоб я подав їй звістку про тебе?

— Моя мати морила мене голодом і вислала мене до війська. Жадна жіноча душа ніколи не казала мені нічого, хіба одно: «Геть мені з дороги,

Бенґте Ґетінґ! Іди геть, іди! Чого тобі треба?

— То може є в тебе щось на серці, чого тобі жаль?

— Мені жаль, що я дитиною не вскочив до ставка. І жаль мені, що коли ти в неділю стояв перед полком і переконував нас іти терпеливо далі, я не кинувся на тебе і ударами кольби не вбив тебе на місці. Ні, ти хочеш знати, що мене тривожить? Чи ти ніколи не чув, що розповідають чури і форпости, як вони при місячнім світлі бачуть позад війська купи своїх позастрілюваних товаришів, як вони повзуть, скачуть на покалічених ногах і кричать: «Поздоровте мою маму дома!» Вони це називають: чорний батальйон. І я тепер мушу йти до чорного батальйону. Та найгірше те, що мене закопають в оцій подертій одежі, в оцій кривавій сорочці. Ось що мене мучить! Простий кавалерист не жадає такого похорону, як мав покійний генерал Лівен, але мені пригадуються товариші, що впали при Дорфніках: кожному з них велів король дати пару дощок на домовину і чисту білу сорочку. Чим же вони так багато ліпші від мене? Тепер, в нещасних роках, як упадеш, так тебе й закопують. Так глибоко я застряв у нужді, що одного-однісінького заздрю іншим — чистої білої сорочки.

— Мій бідний друже — відповив стиха Рабеніус. — В чорнім батальйоні — коли вже так конче хочеш в нього вірити — будеш мати велике товариство. Ґільденштольне і Шперлінґ і полковник Мернер лежать уже застрелені на полі. А не тямиш про тисячу інших? Не тямиш про людяного полковника Ватранґа, що під'їхав був до нашого полку і кожному воякові дав по яблуку? Він лежить тепер побіч королівських трабантів і інших товаришів, під гостинцем Головцина. А не тямиш мого попередника Миколи Уппендіха, могучого проповідника Божих слів, що поляг у свя-

щеничих ризах під Калішем? Над його труною виросла трава і завіяло сніговійницею і ніхто не може ногою вказати те місце, де він спочиває.

Рабеніус похилився ще нижче і доторкався його чола і рук.

— За десять, найдалі за п'ятнадцять мінут ти перестанеш жити. Може в тих мінутах ти можеш направити те, що занедбав через минувші три роки, коли тільки покористуєшся ними, як слід. Ти вже нам не рівня. Чи не бачиш, що твій душпастир клячить перед тобою з відкритою головою? Промов тепер і вислов своє остатнє бажання, ні, свій розказ. Тільки одно поміркуй! Через тебе полк розсипався, а тим часом інші штурмують з честю наперед або пнуться вже по драбинах на мури. Молодшим хлопцям ти завдав страху своєю раною і своїм стогнанням і тільки ти один можеш це направити. Тепер вони слухають тебе і тільки ти один маєш владу спонукати їх, щоб ішли на ворога. Подумай, що твої остатні слова будуть довго гомоніти і їх може колись повторятимуть дома ті, що сидять на припічках і печуть яблука.

Бенґт Ґетінґ лежав без руху, а його очі затуманилися задумою. Потім звільна підняв рамена, немов хотів скрикнути, але тільки прошептав:

— Господи, поможи мені довершити ще й цього!

Він дав знак, що вже може лиш шептом говорити і Рабеніус притулив своє лице до його лиця, щоб чути його слова. Потім кинув воякам, але його голос тремтів так, що його ледве могли зрозуміти.

— Тепер Бенґт Ґетінґ сказав своє слово, — промовив він. — Остатнє його бажання таке, щоб ви взяли його поміж себе на мушкет і вели його з собою на його давнє місце в ряді, де він, уперто мовчачи, маршерував день за днем, рік за роком.

Вдарено в тарабани і при військовій музиці, з

лицем притуленим до плеча одного вояка понесли Бенґта Ґетінґа крок за кроком на побоєвище, далі наперед, проти ворога. Довкола нього йшов увесь полк, а за ним ішов Рабеніус з відкритою головою і навіть не бачив, що він уже був мертвий.

— Вже я подбаю, — шептав він, — щоб ти дістав чисту білу сорочку. Знаєш, король ставить себе самого не вище від найпростішого вояка і сам для себе не бажає іншого по смерті.

Дивись, оце мої діти

Капрал Андерс Ґраберґ стояв зі своєю похідною фляшкою на Сураценському степу. Довкола нього проходили останні громади втікачів — шведів і запорожців, не йшли,а волоклися, а на возах лежали ранені під Полтавою. Цілу ніч і цілий день терпів Андерс спрагу, щоб остатні краплі води зберегти на найкрайнішу потребу. Тепер його мука була по просту нестерпна, і він підняв фляшку до уст, та в тій хвилі опустив її знов.

— Мій Боже, мій Боже! — пробубонів він, — чому ж я маю пити сам, коли других палить спрага? Ти провів нас через пустиню, щоб міг колись сказати: «З ваших убогих сніговищ випровадив я вас, з мушкетами на раменах, у широкий світ, щоб вас поробити героями і переможцями. Та коли я прочитав у ваших серцях і побачив, що ви лишилися чисті, що ви мої діти, тоді порвав я на шматочки вашу одежду і дав вам кулі, під пахви дерев'янки замість ніг, щоб ви не лакомилися на панування між людьми, а тільки щоб ви війшли між моїх святих. Таку велику силу дарував я вам».

Андерс Ґраберґ стояв іще хвилину з фляшкою в руці. Потім підійшов до короля, що між сінниками лежав на возі, палений гарячкою, і подав йому фляшку. Королеві прилипав язик до піднебіння зі спраги, його уста потріскались і заходили кров'ю, коли їх роздіймав. Та проте він прошептав:

— Ні, ні, дай ту воду раненим! Я недавно випив повний кухоль.

Андерс Ґраберґ знав дуже добре, що король не пив води. Він був один однісенький, що подумав про завтрішній день і набрав води в фляшку, а на обширі багатьох миль вони не надибали ні ставу, ні криниці. Та коли тепер він відвернувся від воза, знов налягла на нього неміч і спокуса — випити. Він привісив собі фляшку при боці і йшов далі, не давши її раненим. Він натискав рукою цинову покришку, боровся з собою, та кожний раз, коли підносив фляшку до уст, опускав її знов і не відважувався вгасити свою спрагу.

— Може — думалося йому — зможу освіжитися з спокійнішим серцем, коли упокорюся де в чому вперед.

В полудне, коли сонце пражило найдужче, побачив він сивоголового підофіцера, що маршерував майже голий, з незав'язаними ранами на плечах. Він розірвав свою сорочку на шматки і завинув йому рани, та коли знов доторкнувся до фляшки рукою, сумління почало гризти його наново. Він побачив хорого джуру, що босий, з кривавими ногами, кульгаючи, волікся далі, і дав йому свої чоботи. Та коли все таки йому не вдавалося з чистим сумлінням проковтнути трохи води серед тієї купи спраглих, його опанувала гіркість і лютість. З прокляттям і наругою він показав рукою на здорові бочки, повні золота і срібла, що їх з брязкотом везено на двох возах. З них не можна було тепер для тих нещасних уцідити навіть ложки затхлої багнистої води.

— Бийте коней! — крикнув він. — Бийте, поганяйте, щоб бочки не лишилися! Бийте й погоничів!

Вояки не відповіли нічого, бо тепер він показав знов свою правдиву вдачу: так грубо й різко звик він був кричати, коли давніше, за кращих часів маршерував на переді компанії. Вони й не догадувалися, що він майже сам не знав, що говорить. Та зараз потім він знов звісив голову і шептав сам про себе:

— І чи ж то конче потрібно, щоб я жертвував власне те однісіньке, що для мене має вартість? Га-га! В такім разі поперевертаймо оті бочки з грішми в бур'ян і не доторкаймося до них ніколи більше! Мій Боже, мій Боже! Колись коло Веприка я чув, як кавалерист Бенґт Ґетінґ з заздрістю говорив про тих поляглих, що їм дали кожному чисту білу сорочку. Таких гордих бажань у мене нема! Я ж так мало бажаю... Ах, мені хочеться тільки одного, щоб мене положили в землю, щоби надо мною була земля і трава... і пару слів у списі. А то тепер там стоятиме Андерс Ґраберґ, а що з ним сталося — не відомо.

Смерком похід зупинився, щоб похоронити тих, що померли за день. Кілька запорожців позастромлювали вже заступи в землю. Між різкою степовою травою росло кілька низеньких черешневих корчів. Офіцери і вояки кинулися рвати черешні і ділилися ними, немов платою, яка їм дісталася з рук самого Бога. Тоді Андерс Ґраберґ крадькома зайшов за корч, щоб інші не бачили, як він питиме воду. Та в тій хвилі трубачі почали трубити на знак, що на краю обрію знов показалася московська погоня, мов чорний вал на найдальших окрайчиках спаленої пустелі.

Андерс Ґраберґ відчинив цинову покришку своєї фляшки, та чим довше вдихав у себе вогкі пахощі, тим сильніше починало битися його серце. В

тій хвилі в найближчім возі піднявся близький смерти дозорець Бере Кеве і впер в нього свої очі.

Андерс Ґраберґ силкувався витримати той німий погляд, та не міг, і знов рука з фляшкою опустилася від уст.

— Блажені алчущі і жаждущі правди, — пробубонів він.

Немов слуга Божий, що подає останню тайну, так він в простягненій наперед себе руці поніс фляшку з водою і притулив її до уст дозорця, і конаючий випив воду до остатньої краплинки.

Андерс Ґраберґ тримався за васаг воза, та коли віз покотився далі наперед, його рука впала безвладно, і він звалився з ніг і впав зомлілий у траву.

— На возах нема для мене місця, — промовив і вхопив рукою один заступ. — Хоч мені ще ледве тридцять літ, то я такий безсильний, такий утомлений, немов би прожив дев'яносто. Та лишіть мені оцей заступ. Може ще вистачить моєї сили хоч на стільки, щоб бодай сам я викопав собі яму і поклався на остатній спочинок. Вся моя тривога так любо заснула і якийсь голос кличе мені до уха: «Дивись, оце мої діти»!

І знов вояки рушили в похід обік возів, що брязкотіли наладованим у бочках золотом. Трубачі оберталися на сідлах позад себе. Стада бузьків пролітали в сумерку з розпростертими крилами понад потемнілим полем, а ген там, на степу, Андерс Ґраберґ усе ще стояв на колінах з заступом у руці.

Ніхто потім не довідався, що сталося з ним.

ГЕНРІХ ГАЙНЕ

Флорентійські ночі

Передне слово

Оцей переклад Флорентійських ночей був надрукований в річнику IX тому XXXIV Літературно-Наукового Вісника 1906 р. на згадку столітніх роковин народження Генріха Гайне. Подаючи тут мій переклад незмінним передруком, уважаю зайвим подавати хоча б головні дати з життя великого поета і обмежуюся поданням коротенької його автобіографії, написаної по-французькому у формі листа до французького критика Філарета Шаля (Chasles) в люміт 1835 р. і друкованої тоді ж у Revue de Paris, та передрукованої Ернестом Ельстером у сьомому томі збірника критичного видання творів Генріха Гайне. Додам тут ще лише, що, проживаючи в Парижі і тяжко занедужавши на нервову хворобу в 1846 р., Гайне по десятилітніх терпіннях у своїм ославленім "матрацовім гробі" (Matratzengruft in Paris) умер 1856 р.

(Henrich Heines sämtliche Werke, mit Einleitungen, erläuternden Anmerkungen und Verzeichnissen sämtlicher Lesarten von Dr. Ernst Elster. Siebenter Band. Leipzig, Bibliographisches Institut. S. 297-300).

Іван Франко

В передпокої застав Максиміліян лікаря, що власне натягав чорні рукавички.

— Кваплюся дуже, — мовив цей до нього живо. Сеньора Марія не спала весь день і тільки перед хвилиною задрімала крихітку. Не потребую остерігати вас, щоб ви не збудили її яким шелестом: а коли збудеться, то борони Боже, щоб говорила. Мусить лежати спокійно, без наймешого руху, не сміє говорити, і тільки духовий рух корисний для неї. Прошу оповідати їй знов усякі дурацькі історії, щоб слухала спокійно.

— Не турбуйтеся докторе, — відповів Максиміліян із жалісним усміхом. — Я вже зовсім виробився на пустомелю і не дам їй прийти до слова. Вже я її наговорю стільки фантастичних нісенітниць, скільки лише схочете. Але чи довго ж вона ще може жити?

— Спішуся дуже, — відповів лікар і шмигнув геть.

Чорна Дебора, чуйна як звичайно, пізнала вже по ході прихожого і тихенько відчинила йому двері. Він махнув рукою, і вона так само тихесенько віддалилася з кімнати. В кімнаті, освітленій лише одною лямпою, стояла півсутінь. Десь-колись кидала лямпа напівбоязливі, напівцікаві блиски на лице хворої жінки, що вся вбрана в білий муслін лежала, простягшися на софі, оббитій зеленим шовком, і спала спокійно.

Мовчки, схрестивши руки, стояв Максиміліян якийсь час перед сонною і вдивлявся в те гарне тіло, якого контури більше виявлала, ніж закривала легенька одежа, і за кажним разом, коли лямпа кидала світляну смугу на бліде лице, тремтіло його серце.

— Боже мій! — мовив стиха сам до себе. — Що це таке? Що за спомини будяться в мені? Так, тепер знаю! Ця біла картина на зеленім тлі — так, тепер . . .

В тій хвилі прокинулася хвора, і, немов визираючи з глибини сну, звернулися лагідні, темносині очі на приятеля, з якимось запитанням, з якимось проханням...

— Про що думали ви в цій хвилі, Максиміліяне? — промовила тим страшним, м'ягким тоном, який з'являється у людей, хворих на легені, і в якім здається нам, що чуємо рівночасно лепетання дитини, цвірінкання пташини і харчання чоловіка, близького смерти. — Про що думали ви в цій хвилі Максиміліяне? — повторила ще раз і живо піднялася вгору, аж довгі кучері, мов розбуркані золоті гадюки, розсипалися по її плечах.

— Господи! — скрикнув Максиміліян, лагідно укладаючи її знов на софу, — Лежіть же спокійно, не говоріть нічого. Я скажу вам усе, що думаю, що почуваю, навіть чого й сам не знаю!

— Бо й справді, — говорив далі, — я й сам не знаю докладно, що я думав і почував власне тепер. Картина з дитячих літ промигнула в моїй пам'яті. Я думав про замок моєї матері, про запустілий сад біля нього, про гарну мармурову статую, що лежала в зеленій траві. Я сказав «замок моєї матері», але прошу вас, будь ласка, не уявляйте собі при тім нічого пишного та величного! Я вже привик так називати його; мій батько все виговорював той «замок» з якимось особливим натиском і всміхався при тім так чудно. Значення того усміху я зрозумів аж геть пізніше, коли дванадцятилітнім хлопчиною я разом із мамою відбув подорож до того замку. Це була моя перша подорож. Ми їхали цілий день густим, високим лісом, якого темна прохолода незабутня мені й досі, і аж під вечір ми зупинилися перед довгою рогачкою, що відділяла нас від великої левади. Ми мусіли ждати майже пів години поки з поблизької ліп'янки вийшов хлопчисько, відсунув рогачку і впустив нас. Я сказав «хлопчисько», бо

стара Марта свого сорокалітнього сестрінця все ще називала хлопчиськом; цей щоб достойно привітати ласкаве панство, надів стару ліберію свого покійного вуйка, а що мусів її вперед витріпати трохи від пороху, тому й заставив нас чекати так довго. Якби був мав більше часу, був би надягнув ще й панчохи; а так його довгі, голі, червоні литки не дуже й відбивалися від яскрового скарлатового кубрака. Чи мав під ним штани, не знаю вже. Наш слуга Іван, що також не раз чув назву «замок», аж очі вирячив з великого дива, коли «хлопчисько» завів нас до невеличкого, напіврозваленого будинка, в якім жив небіжчик пан. Та він аж остовпів, коли мати веліла йому повносити туди нашу постіль. І як могло йому прийти на думку, що в «замку» ніякої постелі! От тимто він або зовсім не слухав наказу моєї мами, щоб забрав для нас постіль, або вважав його зайвиною і пустив помимо вуха.

Невеличкий, одноповерховий домик, що в своїх найкращих часах мав ледве п'ять кімнат, придатних до замешкання, являє тепер жалібний образ знакомости. Поламані меблі, пошарпані тапети, ані одна шибка не лишена цілою, тут і там вилупаний поміст, усюди препогані сліди найзухвалішого солдатського постою.

— Квартиранти завсігди у нас бавилися весело, — сказав «хлопчисько» з глуповатим усміхом. А мати моргнула мені, щоб ми лишили їх самих, і поки «хлопчисько» порався з Іваном, пішов я оглядати сад. І цей також виявляв принещасний вид руйнації. Великі дерева були почасти покалічені, почасти обламані з гілля, а насмішливий бур'ян п'явся над повалені пні. Тут і там біля вибуялих корчів тису можна було пізнати колишні доріжки. Тут і там стояли ще статуї, у яких переважно не було голів, а щонайменше носів. Пригадую собі Діяну, якої долішня половина прикумедно була обросла темним плющем, а також пригадую бо-

гиню Фортуну, у якої з рогу щедроти вицвітала смердюча хопта. Лиш одна статуя Бог зна яким чином уникла була злоби людей і часу; правда її стручено в високу траву, але тут вона лежала непокалічена, мармурова богиня з чисто гарними рисами лиця і з упруго-роздільними благородними грудьми, що виблискували, мов грецька об'ява з високої трави. Я майже злякався, побачивши її. Цей образ наповнював мене душевним жахом; якась таємна несміліть не давала мені зупинятися довго при його любім виді.

Коли я знов прийшов до мами, стояла вона при вікні, затоплена в думках, підперши голову правою рукою, а по її щоках ненастанно збігали сльози. Я ще николи не бачив, щоб вона так плакала. Вона обняла мене поривчасто, ніжно і просила в мене вибачення, що через Іванове недбальство не матиму порядної постелі.

— Стара Марта, — мовила мама, — тяжко нездужає і не може тобі, любий синку, відступити свога ліжка. Але Іван розложить тобі подушки з повоза так, що будеш міг спати на них, ще й дасть тобі свій плащ укритися. Я сама спатиму ось тут на соломі, це спальня мого покійного батька, колись тут було далеко краще. Лиши мене саму! — І сльози полилися іще дужче з її очей.

Чи це була непривична постіль, чи збентежене серце, досить, що я не міг заснути. Місячне світло так різко продиралося крізь повибивані шиби і здавалося, що воно вабить мене на ясну місячну ніч. Я обертався на право і на ліво на своїм ліжку, прижмурював очі і знов нетерпляче одкривав їх, — а все з моїх думок не сходила гарна мармурова статуя, яку я бачив простягнену в траві. Я не міг вияснити собі своєї несмілости, що обхопила мене при її виді; я сердився на те дитяче почуття і сказав тихо сам до себе: «Завтра, завтра поцілую тебе в гарне мармурове личко, поцілую тебе в ті

гарні кінчики уст, де губи зростаються в такі малесенькі ямочки». Нетерпиливість, якої я ще не знав ніколи, проходила при тім дрожжю по всіх моїх суставах, я не міг довше опертся дивовижному напорові, зіскочив сміливо з постелі і мовив:

— А що, поцілую тебе ще сьогодні, ти любе створіння!

Тихенько, щоб не чула мама, викрався я з дому; це було тим легше зробити, що на порталі була ще й справді здорова дошка з гербом, але в порталі не було дверей. Скваплно продирався я крізь хащі запустілого саду. І тут не щебернув ані один звук, усе спочивало німо і поважно в тихім місячнім сяйві. Тіні дерев лежали, мов прибиті до землі. В зеленій траві лежала вродлива богиня так само без руху, але здавалося, що не кам'яна смерть, а тільки тихий сон оповив її любі устави. Коли я наблизився до неї, я майже боявся, що найменшим шелестом можу збудити її зі сну. Я запер у собі дух, коли похилився над нею, щоб придивитися рисам її прегарного лиця; якась смертельна тривога відпихала мене від неї, але хлопяча заласність притягала мене знов до неї; моє серце билося, немов я оце збираюся виконати вбивство, і нарешті я поцілував богиню з таким запалом і такою ніжністю, з такою розпукою, як ніколи потім не цілував у своїм життю. І ніколи я не міг забути того жаховито-сэлодкого почуття, що розлилося в моїй душі, коли благословенний холод тих мармурових губів доторкнувся до моїх уст... І бачите, Маріе, саме коли я стояв перед вами і бачив вас, як лежите в отій білій мусліновій сукні на зеленій софі, пригадав мені ваш вид ту білу, мармурову статую в зеленій траві. Коли б ви були спали довше, то мої губи не могли б опертися...

— Максе! Максе! — скрикнула жінка з глибини душі. — Страшно! Чи ж не знаєте, що один поцілунок ваших уст...

— О, мовчіть лишень! Я знаю, що це було би для вас щось страшне! Лиш не дивіться на мене так благально. Я не толкую собі навпаки вашого чуття, хоч його найглибші причини скриті для мене. Я ніколи не смів притулити своїх уст до ваших губів...

Але Марія не дала йому договорити, вхопила його руку і покриваючи її найгарячішими поцілунками промолвила далі з усміхом:

— Прошу, прошу, оповідайте мені ще про свої любовні пригоди! Як довго любили ви мармурову красуню, що її цілували в замковім саду своєї мами?

— Другого дня ми від'їхали, — відповів Максиміліян, — і тієї мармурової красуні я вже не бачив ніколи більше. Але майже чотири роки бентежила вона моє серце. Дивна пристрасть до мармурових статуй розвилася відтоді в моїй душі, і ще нинішнього ранку почув я її пориваючу силу. Я вийшов із Лявренціяни, бібліотеки Медічів, і сам не знаю, як зайшов до каплиці, де той найпишніший рід Італії збудував собі усипальницю з дорогого каміння і спить у ній спокійно. Цілу годину провів я там, задивившися на мурмуровий образ жінки, якої могутня будова тіла свідчить про смілу міць Мікель Анджеля, хоч вся постать при тім облита якимись етеричними солодощами, яких у того майстра звичайно ніхто не шукав. В тім мармурі закляте ціле сонне царство з усіма його тихими розкошами, ніжний супокій царює в тих гарних суставах, а в їх жилах пливе, здається, найлагідніше місячно світло... Це «Ніч» Мікель Анджельо Буонаротті. О, як рад би я спати вічним сном у обіймах тієї ночі!

— Мальовані жіночи образи, — мовив далі Максиміліян по короткій павзі, — все цікавли мене не так сильно, як статуї. Раз тільки я був закохався в малюнок. Це була чудово гарна Мадонна, яку

я пізнав у одній церкві в Кольонії над Реном. Я тоді взявся був дуже пильно ходити до церкви, а моя душа тонула в містиці католицизму. Я тоді рад був, як який еспанський лицар, день-у-день битися на життя і смерть за непорочне зачаття Марії, цариці ангелів, найкращої пані небес і землі! Я цікавився тоді цілою святою родиною, і особливо з великою приязню скидав капелюх, коли на якій іконі мені пострічався святий Йосиф. Та цей стан тривав не довго, і майже без ніякої церемонії покинув я Матір Божу, коли в якійсь ґалерії старинностей я познайомився з одною грецькою німфою, що довгий час продержала мене в неволі в своїх мармурових обіймах.

— І ви все любили з каменя висічених або намальованих жінок? — захихотала Марія.

— Ні, я любив і мертвих жінок, — відповів Максиміліян, якого лице затемнив знов дуже поважний вираз. Він і не завважив, як Марія при тих словах затремтіла перелякана, і спокійно говорив далі:

— Еге, це дуже давно, що я раз закохався в дівчину, яка вже сім літ перед тим була вмерла. Коли я пізнав малу Вірочку, вона подобалася мені надзвичайно дуже. Три дні я займався цією молодою осібкою і почував найбільшу приємність при всім, що вона чинила або говорила, при всіх виявах її принадної та чудернацької вдачі, та моє серце при тім не почувало надто ніжних зворушень. І пару місяців по тім я не був занадто сильно збентежений, коли одержав відомість, що вона наслідком нервової гарячки нагло вмерла. Я забув її зовсім основно, і я певнісінький, що довгі роки я ані одного разу не подумав про неї. Від того часу минуло цілих сім літ, і я пробував у Почдамі, щоб у ненарушеній самоті любуватися гарним літом. Ані з одним чоловіком не мав я там зносин; все моє товариство були статуї, що стоять

у саду Сансусі. Та ось одного дня трапилося, що в моїй пам'яті виступили риси лиця і якийсь такий любий тон голосу та поведінка, хоч я й не міг ніяк нагадати, до якої особи належали вони. Нема нічого докучливішого, як оттаке поринання в старих споминах. І тому я аж якось радісно жахнувся, пригадавши собі по кількох днях раптом малу Вірочку і спостерігши, що це власне її любий, забутий образ снувався довкола мене і так тривожив мене. Так, я втішився цим відкриттям, як чоловік, що зовсім несподівано віднайшов свого найщирішого приятеля; виблідлі кольори віджившлялися помалу, і нарешті ціла люба осібка станула знов передо мною як жива, з її усміхом, з її наскоками ніжної сердитости, з її дотепом — і краща, як була за життя. Відтепер цей чарівний образ не хотів покинути мене, заповняв усю мою душу, ходив і стояв усе біля мене, куди я повернувся і де зупинився, розмовляв зі мною, сміявся зо мною, але невинно і без великої ніжности. А я щодень більше підлягав її чарам, її образ з кожним днем набирав для мене більше дійсности. Легко викликати духів, але тяжко відправити їх потім назад у їх темне ніщо; тоді вони дивляться на нас так благально, а наше серце так проречисто промовляє за ними... Я не міг ніяк відірватися і закохався в малу Вірочку, що вже сім літ перед тим була вмерла. Отак прожив я шість місяців у Почдамі, зовсім потонувши в тій любові. Ще стараніше як упред я вистерігався всякої стичности з зовнішнім світом, і коли хтось на вулиці занадто близько проходив біля мене, то я почував вельми прикре занепокоєння. Я почував глибокий страх перед усякими стрічами, так як його мабуть почувають духи покійників, що ходять вночі; адже говорять про них, що пострічавши живого чоловіка, вони перепуджуються так само, як перепуджується живий чоловік, стрічаючи мару.

Припадково переїздив тоді через Почдам один подорожній, з яким я не міг розминутися, бо це був мій брат. Зустрівшися з ним і почувши його оповідання про біжучі події, я немов прокинувся з глибокого сну і, жахнувшися, почув нараз, у якій страшній самоті я жив так довгий час. У тім стані я не завважив навіть зміни пори року і з зачудованням глядів тепер на дерева, з яких давно облетіло листя і які вкривав осінній іней. Швидко я покинув Почдам і малу Вірочку, і в іншим місті, де на мене ждали всякі діла, дуже швидко втолочили мене вельми скутні обставини та відносини назад у жорстоку дійсність.

— Милий Боже, — додав Максиміліян, простягши верхню губу в болючу усмішку. — Милий Боже! Живі жінки, з якими я тоді був змушений війти в стичність, як же вони мучили мене своїми примхами, заздрощами та ненастанними турбаціями. На скількох то балях мусів я витанцьовувати їх, у скільки то пліток мусів я бути замішаний! Яка невтомна пустота, яке замилування до брехні, яка зрадливість обсипана поцілунками, які отруйні квіти! Ті дами зуміли зогидити мені всі радощі і всю любов, і я на якийсь час зробився ворогом усього жіноцтва, проклинав увесь жіночий рід. Зо мною трапилася майже історія того французького офіцера, що в часі російського походу з тяжкою бідою вирятувався з льодовитої купелі в річці Березині, що потім з обридженням відпихав від себе навіть найсолодші й найприємніші роди мороженого у Тортоні [1]). Егеж, спомин про Березину любови, яку я перебув у ту пору, збридив мені на якийсь час навіть найчудовіших дам, ангельських жінок, дівчат, солодших від ванільового шербету.

— Прошу вас, — скрикнула Марія, — не лайте жінок! Усе те — перемолочені фрази чоловіків.

---

1) Славна паризька цукерня.

А кінець кінців, щоб бути щасливими, все таки потребуєте жінок.

— О, зітхнув Максиміліян, — це дійсно правда. Але жінки мають лиш один спосіб, як можуть зробити нас щасливими, та за те тридцять тисяч способів, як можуть зробити нас нещасливими.

— Дорогий друже, — відповіла Марія, закусуючи уста від легенького усміху, — говорю про суголос двох однаково настроєних душ. Чи ви ніколи не зазнали такого щастя? . . . Але бач, незвичайний рум'янець пробігає по вашім лиці . . . Говоріть . . . Максиме!

— Не правда, Маріє, чую майже хлоп"яче заклопотання, коли маю вам признатися про ту щасливу любов, яка колись дала мені безмежне щастя! Ця пам'ятка ще не покинула мене, і під її холодну тінь не раз іще втікає моя душа, коли пекуча курява та денна спека життя робиться нестерпною. Та я не в силі дати вам образ моєї любки. У неї була така етерична вдача, що могла виявитися мені лише ві сні. Думаю, Маріє, що ви не маєте банального пересуду проти снів; та нічні явища, їй -богу, так само реальні, як і ті грубші твори дня, яких можемо доторкатися руками і об які так часто забруднюємо собі руки. Так, у сні я бачив ту розкішну істоту, що найбільше на всьому світі ущасливила мене. Про її зверхній вигляд мало вмію сказати. Я не в силі передати зовсім докладно форми її рисів лиця. Це було лице, якого я не бачив ніколи перед тім і не видів ніколи потім у життю. Стільки лише пригадую собі, що воно не було біле ані рожеве, але зовсім однорідне, легенько зарум'янене, блідо-жовте і прозорчасте мов кришталь. Поваб цього лиця лежав на строгих пропорціях красоти і не в інтересі рухливости; характерна для нього була власне чарівлива, захватна, майже аж страшна правдивість. Це було лице повне свідомої любови і

ґраціозної доброти, більше душа, ніж лице, і тому я ніколи не міг вповні уявити собі його зверхніх форм. Очі лагідні, як квіти. Губи трохи бліді, але принадно склеплені. На ній був шовковий пеньюар кольору блаватів, але це й була вся її одежа; шия і ноги були голі, і крізь м'ягку, тоненьку одежу просвічували іноді, мов крадькома, струнке та ніжні сустави. Слова, якими ми розмовляли з собою, також вилетіли мені з пам'яти; лише знаю, що ми заручилися одно з одним і пестилися з собою весело, одверто і щиро, як наречений з нареченою, ба навіть мов брат із сестрою. А іноді ми й не говорили зовсім нічого, тільки гляділи одно на одно, око в око, і в тім блаженнім огляданню проводили ми цілі вічності... Від чого я прокинувся, цього також не можу сказати, але ще довго потім я розкошувався посмаком того любовного щастя. Довго був я мов припоєний нечуваною розкішшю, смажна глибина мого серця була немов наповнена блаженством, невідома мені радість розливалася, бачилось, по всіх моїх чуттях, і я був веселий і погідний, хоч у своїх снах ніколи вже не бачив своєї милої. Але чи ж не розкошувався я її видом цілі віки вічисті? Та й вона знала мене дуже добре і розуміла, що я не люблю повторень.

— Їй-богу, — мовила Марія, — ви направду чоловік щасливий на руку. Але скажіть мені, панна Лявренція — чи це була мармурова статуя, чи малюнок? чи покійниця, чи може сон?

— Може всього того потроху, — відповів Максиміліян дуже поважно.

— Так я й думала, дорогий друже, що та коханка мусіла бути дуже сумнівного тіла. І коли ж розповісте мені історію вашого кохання з нею?

— Завтра. Це довга історія, а сьогодні я втомлений. Був власне в опері і маю занадто багато музики в вухах.

— Ви тепер часто ходите в оперу, і мені здаєть-

ся, Максиме, що ходите туди більш аби глядіти, ніж аби слухати.

— Ви не помиляєтеся, Маріє, я справді ходжу в оперу, щоб придивитися лицям гарних італьянок. Певно, вони й поза театром досить гарні, а історик міг би з ідеальности їх рис дуже легко доказати вплив пластичних штук на тілесну форму італійського народу. Тут природа відібрала у артистів капітал, який позичила їм колись, і ади! він приніс пречудові проценти. Природа, що колись достарчала артистам моделів, копіює тепер своєю чергою архитвори, що повстали з них. Замилування до краси пройняло весь нарід, і як колись тіло впливало на духа, так тепер дух впливає на тіло. І не безплідна та набожність перед їх гарними мадоннами, принадними вівтарями, що вбиваються в душу нареченого, коли рівночасно наречена носить у палкім серця якогось гарного святого. Через таке свояцтво з добору повстав тут тип людей ще кращий як люба країна, на якій він процвітає, і як сонячне небо, що обливає його своїми блисками, мов золота рама. Мужчини ніколи не цікавлять мене дуже, з виємком хіба мальованих або мармурових; лишаю вам, Маріє, весь можливий ентузіязм для тих гарних, гнучких італійців, у яких такі дикі, чорні бакенбарди і смілі, благородні носи, і такі лагідні та розумні очі. Говорять, що льомбарди, це найкращі мужчини. Я ніколи не досліджував цього, та про льомбардок думав серйозно і переконався, що вони справді такі гарні, як слава трубить про них. Уже навіть у середніх віках вони мусіли бути досить гарні. Аджеж кажуть про Франсуа I, що чутка про красу медіолянок була таємним побудом, що схилив його до італійського походу; лицарський король певно був цікавий, чи його духовні кузиночки, рідні його хресного батька, справді такі вродливі, як величала слава. Бід-

ний лицар! Під Павією мусів він тяжко заплатити за ту цікавість. *

— Але які ж гарні ті італьянки, коли музика освітить їх лиця! Говорю: освітить, бо вплив музики на лиця гарних жінок, які бачу в опері, точнісінько такий, як ефекти світла й тіні, що дивують нас, коли оглядаємо статуї вночі при світлі смолоскипів. Ті мармурові твори виявляють нам тоді з поражаючою правдою заклятого в них духа і свої страшні, німі тайники. Так самісінько відслонюється усе життя гарних італьянок, коли бачимо їх в опері; переливні мелодії будять тут у їх душах цілі ряди почувань, споминів, бажань та сердитостей, що моментально виявляються в рухах їх рисів, рум'янцях, блідостях, а особливо в їх очах. Хто вміє читати, може тоді вичитувати в їх личках багато любого та цікавого — історії такі забавні, як Боккачієві новелі, так ніжні, як Петрарчині сонети, примхи такі дивовижні, як Аріостові оттаверіме, а інколи страшні зради та величні злоби, такі поетичні, як пекло великого Данта. Оттут то й варто праці розглядатися по льожах. Якби тільки чоловіки за той час не вивляли свого захвату таким страшним галасом! Цей скажений галас у італійськім театрі робить на мене не раз прикре враження. Але музика, це душа тих людей, їх життя, їх національна справа. В інших краях бувають певно музики, що дорівнюють найбільшим італійським знаменитостям, але там нема музикального народу. Тут, в Італії, музику репрезентують не осібники, але вона виявляється в цілій людності, музика стоїть людом. У нас на півночі зовсім інакше; тут музика стоїть лиш чоловіком і називається Моцарт, Маєрбер; та й надто ще коли розберемо докладно найкраще з того всьо-

* *Д. 24 лютого 1525 р. французький король Франсуа I був побитий під Павією і взятий до неволі.*

го, що дають нам ті північні музики, то знайдемо там італійське сонце і запах помаранч, і далеко більше як до Німеччини вони належать до Італії вітчизни музики. Так, Італія все буде вітчизною музики, хоч її великі маєстри вчасно лягають у могилу або німіють, хоч Белліні вмирає, а Россіні мовчить. *

— Справді, — завважила Марія, — Россіні мовчить дуже завзято. Коли не помиляюсь, мовчить уже повних десять літ.

— Це може такий дотеп,— відповів Максиміліян. — Хотів доказати, що прозвище «Лебід із Пезаро» **, яким його величали, для нього зовсім невідповідне. Лебеді співають при кінці життя, а Россіні замовк у половині життя. І думаю, що добре зробив, і власне цим показав, що він геній. Артист, у якого є лише талант, до кінця життя не тратить охоти виявляти той талант; амбіція все гонить його наперед; він чує, що раз-у-раз удосконалюється і його пре щось поступати щоразу вище й вище. Але геній осягнув уже свій найвищий ступінь, він задоволений, гордує світом і дрібною амбіцією і йде додому, до Стратфорда над Авоном, як Уілліям Шекспір, або шпацирує сміючись та точачи баляси по Італійським бульварі в Парижі, як Россіні. Коли у ґенія надто не кепська тілесна конституція, то він прожив таким робом іще спорий шмат часу, викінчивши свої архитвори, або, як то звичайно кажуть, сповнивши свою місію. Це забобон, коли дехто каже, що геній мусить умирати вчасно; здається, визначено

---

* *Белліні вмер 23 вересня 1835 р. в Піто біля Парижу. Россіні видав свою останню оперу "Вельгельм Тель" в1829 р. і аж до смерти 1868 р. не компанував нічого крім кількох дрібних творів.*

** *Россіні народився в Пезаро коло Риму 1792 р.*

від тридцятого до тридцять четвертого року як вік небезпечний для геніїв. Як часто дратував я цим бідного Белліні, жартом пророкуючи йому, що яко геній мусить швидко вмерти, доживши оце небезпечного віку. Дивна річ! Не вважаючи на жартливий тон, він дуже лякався тих пророкувань, називав мене своїм джеттаторе *, і все робив відомий знак для охорони від уроків. Він так хотів жити і почував майже пристрасну відразу від смерти, не хотів навіть слухати про вмирання, боявся його як дитина, що боїться спати в потемках. Він був як добра дитина, іноді трохи нечемна, але в таких разах досить було погрозити йому близькою смертю, і він зараз починав пхикати і проситися, і двома піднятими вгору пальцями робив знак проти уроків... Бідний Белліні!

— То ви знали його особисто? Був гарний?

— Не поганий. Бачите, і ми мужчини не можемо відповідати простим потвердженням, коли про когось із нашого полу ставлять нам таке питання. Це була довгов'яза, стрункa постать, що порушувалася вертко, сказати б навіть, кокетно; все защіплений на всі ґудзики; правильне лице, продовговасте, блідорожеве; ясножовте золотисте волосся, уфризоване в тоненькі льочки; високе, дуже високе благородне чоло; простий ніс; водаві сині очі; гарно скроєні уста, кругле підборіддя. Було в його рисах щось хитке, безхарактерне, щось, мов молоко, і в тім молочнім личку булькотів іноді кислосолодкий вираз болю. Цей вираз болю заступав у лиці Белліні брак дотепу; але то був біль не глибокий; він непоетично блискотив у його очах, безпристрасно дрижав довкола уст того чоловіка. Цей плоский, млявий біль хотів маестро, здавалося, виявити наглядно в цілій своїй появі. Його волосся було уфризова-

---

* *По-італійському Jattatore — чоловік з поганими очима, що своїм зором наводить лихо на людей.*

не так ентузіястично тужливо, одежа лежала так безсильно на його тілі, він держав свою тростинову паличку так ідилічно в руці, що все нагадував мені тих молодих пастушків, яких видаємо в старих пастирських драмах, де вони дроботять та примиляються зі своїми паличками, обвиненими в стяжки, та в своїх яснобарвистих курточках. І його хід був такий панянський, такий елеґійний, такий етеричний. Увесь він виглядав як зітхання в лякерках. Жінкам він дуже подобався, та сумніваюся, чи хоч у одної збудив до себе сильну пристрасть. Для мене мала його поява щось кумедно-несправне, а причина цього лежала, мабуть, попереп усього в його французькій мові. Хоча Белліні вже кілька літ перебував у Франції, то все ще говорив по-французьки так погано, як ледве може говорять у самій Англії. Властиво не слід його вимову означати словом «погана»; «погана», це ще тут занадто добре. Треба б сказати «страховинна», «кровосумішна», «світопреставительна». Еге ж, коли чоловік був із ним у товаристві і він починав як кат калічити ті нещасні французькі слова і з незрушимим супокоєм випаковувати всякі благоглупості, то думалось іноді, що ось-ось мусить ударити перун і завалити весь світ. В цілій кімнаті тоді залягала мертвецька тиша; смертельна тривога малювалася по всіх обличях, на одних крейдою, на других цинобром; пані не знали, чи вмлівати їм, чи втікати; мужчини поглядали з жахом на свої сподні, щоб переконатися, чи дійсно вони не перезабули надягати їх; а найлячніше було те, що цей перестрах рівночасно збуджував порив до конвульсійного сміху, який ледве можна було стримати, закусуючи губи. Оттим то, буваючи в товаристві з Белліні, почував я в його завсіди якийсь жах, що силою якоїсь дивовижної принади рівночасно відпихав і притягав. Іноді його мимовільні калямбури були лише смішні і в своїй ку-

медній несмачності нагадували замок його земляка князя Палляґонії, який Ґете в своїй «Подорожі до Італії» описав як музей чудернацьких диковин та безглуздо посточуваних докупи виробів. А що Белліні при таких нагодах був усе певний, що сказав щось зовсім невинне і поважне, то його лице творило найскаженіший контраст з його словами. Тоді на його лиці найрізкіше виступало те, що могло мені не подобатися в ньому. А те, що мені не подобалося, не можна було власне назвати хибою, і, мабуть, дамам воно зовсім не було до вподоби. Лице Белліні, як і загалом уся його поява, визначалася тією фізичною свіжістю, тією квітучістю тіла, тією рожевою фарбою, що робила на мене неприємне враження, на мене, що люблю власне все позначене п'ятном смерти, мармурове. Аж пізніше, коли я вже довше був знайомий з Белліні, почув я трохи прихильности до нього. Вона вродилася власне тоді, коли я пізнав, що його характер наскрізь благородний і добрий. Його душа певно лишилася чиста і недоступна ніяким поганим дотикам. Не хибувало йому й тієї невинної добродушности, дитячої вдачі, якої ніколи не хибує геніяльним людям, хоч вони й не кожному показують її.

— А, так, пригадую собі, — мовив далі Максиміліян, сідаючи на крісло, об якого поруччя був досі опертий стоячи, — пригадую собі одну хвилю, коли Белліні видався був мені таким милим, що я дивився на нього залюбки і постановив собі пізнати його ближче. На жаль була це остатня хвиля, в яку я бачив його в житті. Це було одного вечора, коли ми в однім домі однієї великої дами, що мала найменшу ніжку на весь Париж, власне повечеряли і зробилися дуже веселі, а від фортеп'яна лилися найсолодші мелодії... І досі бачу його, добрягу Белліні, як він утомлений масою шалених беллінізмів, яких власне наговорив, нарешті сів на крісло. Те крісло було дуже низь-

ке, майже як підніжок, так що Белліні, сівши, опинився майже біля ніг одної гарної дами, що напроти нього лежала простягнена на софі і з солодким злорадством дивилася згори на Белліні, поки цей надсажувався, забавляючи її якимись французькими фразами і раз по разу попадаючи в конечність коментувати свої вислови сіцілійським жарґоном, щоб доказати, що він не сказав жадної дурниці, тільки навпаки дуже делікатний комплімент. Здається, що гарна дама не дуже пильно слухала Белліневого балакання; вона відібрала йому з рук його тростівочку, якою він пару разів силкувався підпомагати свою слабку риторику, і взялася преспокійно руйнувати оздобні льочки на обох висках молодого маестро. Мабуть до цієї зухвалої псоти відносився той усміх, що надавав її лицю виразу, якого я ще ніколи не бачив на живім людським лиці. Це лице ніколи не щезне з моєї пам'яти! Це було одно з тих лиць, що, бачиться, належать більше до мрійного царства поезії, як до жорстокої дійсности життя; контури, що пригадували малюнки Да Вінчі, той благородний овал з наївними ямочками на щоках і сантиментально заостреним підборіддям льомбардської школи. Кольорит був римський, лагідний, млявий, перловий полиск, аристократична блідність та ніжність. Одним словом, лице, яке знаходимо хіба де на староіталійських портретах, що представляють мабуть одну з тих дам, у яких були закохані італійські артисти XVI в., творячи свої архитвори, про які думали тогочасні поети, виводячи свої безсмертні співи, і до яких палали бажанням німецькі та французькі воєводи, коли опоясувались мечами і з дикою енергією вихром летіли через Альпи... Так, оттаке було то лице, на якім грав усміх найсолодшого злорадства і найделікатнішої пустотливости, поки сама вона, гарна дама, кінчиком тростинової лісочки руйнувала золотисті звої льоків добряги Белліні.

В тій хвилі видався мені Белліні мов під дотиком чародійної ліски, мов перемінений на зовсім приязну появу, і я раптом почув, що він близький моєму серцю. Його лице засяяло відблиском того усміху, — це була може найбільше квітуча хвилина в його житті... Ніколи не забуду його... Чотирнадцять днів по тім прочитав я в газетах, що Італія стратила одного зі своїх найславніших синів!

— Дивне діло! Рівночасно оголосили газети також про смерть Паґаніні. Про його смерть я не сумнівався ані на хвилю, бо старий, мов землею припалий Паґаніні, все виглядав як близький смерти; але смерть молодого, рожевого Белліні видалася мені неможливою до увірення. А про те вість про смерть Паґаніні була лише газетярською качкою; він й досі здоров у Ґенуї*, а Белліні спочиває в могилі в Парижі.

— А ви любите Паґаніні? — запитала Марія.

— Цей муж — відповів Максиміліян, — це оздоба своєї вітчизни і заслужив певно на найпочеснішу згадку, коли йде мова про музикальні знаменитості Італії.

— Я не бачила його ніколи, — завважила Марія, — але коли вірити чуткам, то його зверхній вигляд не зовсім задовольняє почуття краси. Я бачила його портрети...

— Вони всі не подібні, — перебив Максиміліян її мову, — вони прикрашують або опоганюють його, але ніколи не передають вірно його характеру. На мою думку лиш одному однісінькому малярeві пощастило схопити на папір правдиву фізіономію Паґаніні; це глухий маляр Лізер **, який у своїм глибоумнім божевіллю кількома рисами олівця так добре потрапив голову Паґаніні, що від

---

* *Славний музика Паґаніні вмер на сухоти горлянки 27 травня 1840 р. у Ніцці.*

** *Іван Петро Лізер (Liser), з яким Гайне заприязнився в Гамбурзі.*

правдивости того рисунка відразу робиться смішно й лячно. «Чорт водив моєю рукою», — мовив мені глухий маляр, таємничо хихочучи і добродушно-іронічно похитуючи головою, як звичайно робив при своїх геніяльних жартах. Той маляр усе був дивачина; не вважаючи на глухоту, він ентузіястично любив музику, і кажуть, що ухитрився, сидячи досить близько оркестри, вичитувати музику з лиць музикантів, а по руках їх пальців пізнавати більш або менше вдатне їх виконання; надто він писав критики на нові опери в однім поважнім гамбурзьким часописі. І що властиво тут дивне? В видатній сиґнатурі гри міг глухий маляр бачити тони. Аджеж бувають люди, у яких самі ноті є тільки сиґнатури, за яким вони чують тони і постаті.

— І ви такий чоловік! — скрикнула Марія.

— Дуже жалкую, що не маю вже маленького Лізерового рисуночка, може б він дав вам поняття про зверхній вигляд Паґаніні. Тільки різкими, чорними, побіжними рисами можно було схопити ті байкові риси, що, бачилось, більше належали до сірчаного царства тіней, як до сонячного живого світла.

— Їй-богу, чорт водив моєю рукою! — заклинався мені глухий маляр, коли ми в Гамбурзі стояли перед павільоном у той день, коли Паґаніні мав там давати свій перший концерт. — Егеж, друже мій, це правда, що говорить весь світ, що він записав себе чортові, душу й тіло, щоб стати найліпшим скрипалем і грою заробляти мільйони, а поперед усього щоб увільнити себе з проклятої галери, на якій пропадав уже кілька літ. Бо, бачите, друже, коли він у місті Люкці був капельмайстром, то закохався в якійсь театральній царівні, попав у заздрість на якогось аббатика, а може вона й посадила йому роги, заколов добрим італійським звичаєм свою невірну любочку, попав

на галеру в Ґенуї і нарешті записався чортові, щоб дістатися на свободу, щоб стати найліпшим скрипалем і щоб міг з кожного з нас цього вечора здерти криваві два таляри... Але гляньте лише! «Всякое дыханіе да хвалит Господа!» Гляньте, онде в алеї йде він сам зі своїм двозначним учнем!

І справді, це був сам Паґаніні, що зараз потім показався моїм очам. На ньому було темносіре пальто, що досягало йому аж до п'ят, і цим надавало його поставі вид незвичайної висоти. Довге, чорне волосся спадало поплутаними пасмами на його плечі і творило немов темну раму довкола блідого, як у трупа, лиця, на якім жура, геній і пекло вирили свої незатерті сліди. Обік нього підтанцьовував низенький, заживний чоловічок, гарно одягнений і прозаїчний; рожеве та поморщене личко, ясно-сивий сурдутик зі сталевими ґудзиками, — він з незносно-приємним видом вітався з усіми, та іноді з затурбованням і жахом поглядав на понуру постать, що поважно і задумано ступала біля нього. Думав би, ось бачиш малюнок Рецша, де Фавст із Ваґнером проходжуються перед міською брамою. А глухий маляр коментував мені своїми безумними концептами обидві постаті, і особливо звернув мою увагу на розмірені, широкі кроки Паґаніні.

— Чи не виглядає це так, як коли б він іще й досі мав залізну скрипицю між ногами? — мовив маляр. — Отак привик неборак до такого ходу, та й ніяк не відвикне. А гляньте ще, як згірдливо іронічно він іноді зиркає згори на свого товариша, коли цей надокучає йому своїми прозаїчними питаннями. А про те не може розстатися з ним, кривавий контракт в'яже його з тим слугою, бо це не хто інший, як сам сатана. Нетямучий народ щоправда, думає, що це автор комедії та анектод Гарріс із Ганноверу, якого Паґаніні взяв із собою в дорогу, щоб під час його концертів вів його гро-

шеві діла. Народ не знає, що чорт випозичив лише у пана Ґеорґа Гарріса його постать, і що бідна душа того бідного чоловіка сидить тим часом разом із іншим драктям замкнена в скрині в Ганновері доти, доки чорт не віддасть їй знову тілесної коперти і не захоче супроводити свого майстра Паґаніні в достойнім виді, от приміром у виді чорного пудля, по світі.

Та коли Паґаніні вже тут у ясне полудне, ходячи під зеленими деревами по гамбурзькій алеї, видався мені досить казковим і дивоглядним, то як же мусіла вечером під час концерту збентежити мене його страховинно-чудернацька поява! Гамбурзький театр був видовищем цього концерту, а замилувана в штуці публіка зібралася вже вчасно і в такім числі, що я ледве здужав ще вибороти собі малесеньке місце біля оркестри. Хоча був день поштовий, то проте в чільних льожах я побачив увесь освічений торговельний світ, цілий Олімп банкирів і інших мільйонерів, богів кави і цукру, біля своїх грубих шлюбних богинь, Юнон із Вандраму та Афродіт із Дреквалю.* А в цілій залі стояла релігійна тиша. Всіх очі були звернені на сцену. Кожне вухо гострилося на слухання. Мій сусід, старий гандляр кожухами, повитягав зі своїх вух клапті брудної вати, щоб ліпше ловити ті коштовні тоні, що коштували його два таляри вступного. Нарешті появилася на сцені темна постать, що, бачилось, вийшла просто з пекла. Це був Паґаніні в своїй чорній ґалі. Чорний фрак і чорна камізоля страшливого крою, приписаного може пекельною етикетою при дворі Прозерпіни. Чорні штани теліпалися тривожно на тонких ногах. Довгі руки видавалися ще довшими, коли він у одній руці держав скрипку, а в другій смик, спущений додолу, так що майже досягав

* *Вандарм і Дреквальъ – гамбурзькі вулиці.*

ними до помосту, коли почав віддавати публиці нечувані поклони. В ламаних закривленнях його тіла було щось страшне, дерев'яне і при тім щось глупо-звіряче,так що при тих поклонах мусіла чоловіка поривати дивна охота до сміху; але його лице, що при яркім освітленню оркестри видавалося ще блідішим від труп'ячого, мало тоді благальний, так ідіотично покірний вигляд, що дрижуче співчуття перемагало в нас охоту до сміху. Чи він навчився тих компліментів від якого автомата, чи від пса? Чи цей благальний погляд, це погляд чоловіка смертельно хорого, чи може за ним криється насміх хитрого скупаря? Чи це живий, але близький сконання атлет, що має на арені згинути, як умираючий борець, і веселити своїми передсмертними корчами? Чи це може покійник, що виліз із гробу, упир зі скрипкою, що висисає нам коли не кров із серця, то в усякім разі гроші з кишені?

Такі питання миготіли в моїй голові, поки Паґаніні раз по разу кланявся публиці; та всякі такі думки мусіли раптом замовкнути, коли дивний майстер притулив свою скрипку до бороди і почав грати. Що до мене, то знаєте, пані, мій музикальний «другий змисл», мою натуру, що при кожнім тоні, який чую, бачу також відповідну тонічну фігуру. Відси пішло, що Паґаніні за кожним потягом свого смика приводив мені перед очі також видимі постаті та ситуації, що гучним образовим письмом оповідав мені різні яркі історії, що немов розточував передо мною барвистий танець тіней, у якім усе він сам зі своєю скрипкою був головною дієвою особою.

Вже при першім потязі його смика змінилися куліси довкола нього. Він стояв зі своїм нотовим пультом нараз у веселій кімнаті, удержаній у веселенькім неладі, з вирізуваними меблями в стилі пані Помпадур: скрізь невеликі зеркальця, золочені аморети, китайська порцеляна і в милень-

кім хаосі стяжки, гирлянди квітів, білі рукавички, подерті блюзки, фальшиві перли, діядеми з золоченої бляхи і інше богинине фурфантя, яке звичайно знаходимо в робітні театральної примадонни. І зверхній вигляд Паґаніні також відмінився і то дуже на його користь: на ньому були короткі штани з лілового атласу, сріблом вишивана біла камізоля, сурдут з ясносинього адамашу з золотоплетеними ґудзиками, а волосся старано уфризоване обрамувало його лице, що цвіло молодістю, було зовсім рожеве і ясніло розкішною ніжністю, коли зверталося до гарненької дамочки, що стояла біля нього при нотовім столику, а він грав на скрипці.

І справді при його боці я побачив гарне, молоде сотворіння, по старомодному вбране: білий атлас насторбучений понижче стану, талія тим принадніша, тонесенька, напудроване волосся фризоване високо, гарне, кругле личко тим свобідніше, блискуче, з іскристими очима, з нарум'яненими щоками, з мушками і з безсоромно розкішним носиком. У руці мала білий звиток паперу, і судячи по рухах її уст та по кокетливім похитуванню верхньої частини її тіла здавалося, що співала; але я не чув ані одного її трілера, і лише з тонів скрипки, якою молодий Паґаніні акомпаніював любій жіночці, догадувався, що вона співала і що він сам почував у душі під час її співу. О, це були мельодії, як соловей щебече в вечірній сутіні, коли запах рожі надихає тугою його чутливе, весняне серце. О, це було переливне, розкішно таюче блаженство. Це були тони, що цілувалися, потім сердилися і втікали один одного; нарешті знов обіймалися і єдналися і завмирали в п'яному поєднанню. Так, ті тони буяли, мов метелики, коли один одного дразнить, оминає, ховається за квіткою, потім другий наганяє його, а потім обидва легкодушні, щасливі підіймаються

вгору в золотосонячнім світлі. Але павук, павук може іноді зробити трагічний кінець таким метеликам. Чи прочувало це молоде серце? Тужливо зітхає ось один тон, мов прочуття повзучого горя, просмикається крізь найрадісніші мелодії, що промінням розсипаються із скрипки Паґаніні. Його очі заходять росою . . . З обожанням він падає на коліна перед своєю милою . . . Але ах, схилившися, щоб поцілувати її ніжки, він бачить під ліжком малого аббатика! Не знаю, чого йому було треба від того бідолахи, але ґенуезець поблід як смерть, хапає аббатика скаженими руками, надає йому чимало позаушників, а також поважне число копняків, врешті викидає його за двері, а потім видобуває довгий штилет із кишені і встромлює його молодій красуні в саме серце . . .

Та в тій хвилі почулося з усіх боків: браво! браво! Одушевлені гамбурзькі панове й пані найгучнішими оплесками обсипали великого артиста, що власне скінчив перший розділ свого концерту, і кланявся ще з більшим ламанням та викривлюванням, як уперед. На його лиці, здавалася мені, скавучала ще благальніша покірливість, як уперед. В його очах визирала смертельна тривога, як у очах злочинця, засудженого на смерть.

— Божественно! — скрикнув мій сусід, торговець кожухами, дряпаючи себе поза вухами, — ця штука сама вже варта була двох талярів.

Коли Паґаніні почав грати наново, у мене заморочилося перед очима. Тони не перемінялися на ясні форми та кольори; навпаки, постать майстра поволоклася темними тінями, а із їх пітьми скомліла найрозкішними жалібними тонами його музика. Лиш деколи, коли маленька лямпа, завішена над ним, кидала на нього своє скупе світло, бачив я його виблідле лице, на якім одначе все ще не згасла молодість. Його одежа була чудна, розколена на дві барви, одна жовта, а друга червона. На но-

гах у нього волоклися важкі кайдани. За ним мелькало якесь лице, якого фізіономія вказувала на збиточну цапину вдачу, а довгі волохаті руки, що, бачилось, належали до неї, час-від-часу мов з підмогою доторкалися до скрипки, на якій грав Паґаніні. Іноді вони водили його рукою, що держала смик, і тоді якесь не то похвальне мемекання, не то регіт домішувався до тонів, що виливалися зі скрипки чимраз болючіші та кривавіші. Це були тони як спів упавших ангелів, що згрішили з дочками земними, і випхнені з царства блаженних, з лицями горючими соромом, летіли в безодню. Це були тони, в яких бездонній глибині не меркотіла ані потіха, ані надія. Коли святі в небі чують такі тони, завмирає похвала Богу на їх блідн у чих устах, і плачучи вони закривають свої непорочні голови. Іноді, коли серед мелодійних звуків гри проскакувало неминуче цапине мекекання та реготання, бачив я в глибині сцени багато маленьких жіночок, що злобно-радісно похитували обридливими головами і,складаючи навхрест пальці в збиточній утішності, скребтали моркву. Із скрипки виривалися тоді голоси розпуки і страшні зітхання та хлипання, яких ніхто ще не чув на землі, і яких може ніхто й не буде вже більше чути на землі, хіба на Йосафатовій долині, коли заграють колосальні труби страшного суду, а голі трупи повилазять із могил і ждатимуть свого засуду. Але перемучений скрипаль потягнув раптом смиком так безумно-розпучливо, що його кайдани з брязкотом розскочилися, і його несамовитий помічник разом із осоружними почварами пощезали.

В тій хвилі сказав мій сусід, торговець кожухами:

— Шкода, шкода, у нього струна луснула. Всьому винні ті ненастанні pizzicatto!

Чи справді струна луснула на скрипці? Не знаю.

Я завважав лише переображення тонів, а Паґаніні і його оточення видалися мені нараз переміненими. Його я ледве міг пізнати в бурій чернечій кирею, що більше ховала, ніж одягала його. Здичавіле лице було заслонене капузою, бедра оперезані шнуром, ноги босі — самітна, завзята постать, — оттак стояв Паґаніні на скельнім виступі над морем і грав на скрипці. Була, здавалося мені, пора сумерку, вечірня заграва обливала безмежні морські хвилі, що набиралися червонішої та червонішої фарби, шуміли все величніше та величніше в таємничій гармонії з тонами скрипки. Та чим червоніше розгорялося море, тим більше блідло та сіріло небо, а коли нарешті бурхливі води виглядали як різкокармазинова кров, то небо вгорі стало зовсім бліде, яка мара, біле, як труп, а на ньому виступали величезні, грізні зорі . . . а ті зорі були чорні, як блискучий кам'яний вугіль. Але голоси скрипки ставали щораз бурхливіші, та сміливіші, в очах страшного музики блискотіла така насмішлива охота до руйнування, а його тонкі губи воорушилися так жаховито швидко, що виглядало, немов то він бубонить стародавні злочинні заклинання, якими викликувано бурю і розпутувано тих злих духів, що лежать сховані в морських безоднях. Іноді, коли він, простягаючи довгу, худу руку зі смиком, із широкого рукава чернечої кирею розмахував смиком у повітрі, то аж тоді виглядав, як правдивий чародій, що своєю чарівною паличкою дає накази, вітрам і водам, і тоді підіймався скажений рев у морських глибинах, і переполошені криваві хвилі підскакували тоді так сильно вгору, що майже оббризкували бліде небесне склепіння і чорні зорі своєю червоною піною. І рев та вереск та туркіт стояв такий, немов увесь світ хотів розпастися в руїни, а чернець чимраз завзятіше грав на скрипці. Силою своєї безумної волі хотів розламати сім

печатей, якими Соломон запечатав зелені горшки, куди позапирав побіджених демонів. Ті горшки мудрий король повкидав у море, і мені здавалося, що власне чую голоси замкнених у них духів, коли скрипка Паґаніні гарчала у своїх найлютіших басових нотах. Та нарешті видалося мені, що чую немов радісні окрики увільнених, і з червоних, кривавих хвиль ось-ось виринають голови розкованих демонів: почвари нечувано обридливі, крокодили з крилами лиликів, гадюки з оленячими рогами, мавпи з лілійковими мушлями замість шапок, тюлені з патріярхальними довгими бородами, жіночі лиця з цицьками на місці щок, зелені верблюдячі голови, мішанці невідомого складу, всі глипають холодно-розумними очами і довгими лапастими плавцями хапають затопленого в своїй грі ченця. А у нього в шаленім запалі заклинання капуза зсунулася з лоба, а патлате волосся розвіялося на вітрі і обпліталося довкола його голови мов чорні гадюки.

Ця поява так остовпила і оглушила мене, що, щоб не збожеволіти, я заткав собі вуха і зажмурив очі. І зараз привиди щезли, і коли я зирнув знов, побачив я бідного ґенуезця в його звичайній поставі, як кланявся щосили, поки публіка плескала мов несамовита.

— Так оце була та славна гра на струні G., — завважив мій сусід. — Я сам граю на скрипці і знаю, що то значить отак панувати над тим інструментом . . .

На щастя павза не була довга, а то мій музикальний кожушник певно завів би довгу балачку про штуку. Паґаніні знов спокійно притулив свою скрипку до бороди, і з першим потягом його смика почалося знов чудове переображення тонів. Та тепер уже не були вони такі різко-барвисті та тілесно-виразні. Ці тони розливалися спокійно, маєстично хвилюючи, підіймаючись, мов тони

органів у великій катедральній церкві; і все довкола розширювалося чимраз далі і вище аж до таких колосальних розмірів, що вже не тілесне око, але хіба око духа могло обняти їх. У середині того простору носилася блискуча куля, а на ній стояв велетень, гордий, випростуваний — і грав на скрипці. Ця куля — чи це було сонце? Не знаю. Але в рисах велетня пізнав я Паґаніні лиш ідеально гарного, облитого небесним сяйвом, усміхненого добротою і примиренням. Його тіло пишалося розкішною мужньою силою, ясно-синій одяг обіймав ублагороднені сустави. Стояв отак сильно і непохитно, величний образ божества, поводячи смиком по струнах, і здавалося, що все сотворіння послушне його тонам. Він був чоловік — планета, довкола якого крутився весь світ, визвонюючи мірноврочисто блаженні ритми. Ті великі світила, що так спокійно ясніючи плавали довкола нього — чи це були небесні зорі, а ця дзвінка гармонія, що повстававала з їх рухів, чи це була музика сфер, про яку так багато незглибимого наговорили поети та пророки? Іноді, коли я, напружуючи всю свою силу, визирав далеко-далеко в замрячену далечінь, то здавалося мені, що бачу білі, розвіяні шати, якими обвинені колосальні мандрівники йшли з білими палицями в руках. І диво! Золоті головки тих палиць, це були власне ті великі світила, які я вважав зорями. Ті мандрівники сунулися широчезним кругом довкола великого скрипача, від тонів його скрипки розблискувалися чимраз ясніші золоті голівки їх палиць, а хорали, що лилися із їх уст і які я міг уважати за мелодію сфер, це була властиво лише невмовкаюча луна тонів його скрипки. Якась невимовна, свята сердечність чулася в тих звуках, що іноді тремтіли ледве чутно, як таємний шепіт над водою, то знов солодко страховинно густішали, мов голоси рогів у місячнім світлі, а потім нарешті загриміли непогамованими

радощами, немов тисяча бардів торкнула струни своїх арф і підняла голоси до пісні перемоги. Це були звуки, яких ніколи не чує вухо, а тільки серцю вони можуть приснитися, коли ніччю спочиває біля серця коханої. Може серце розуміє їх і в ясний світлий день, коли роздратування затопиться в чудові лінії та овали грецького твору штуки...

— Або коли вип'є одну пляшку шампана більше ніж треба, — почувся нараз насмішливий голос, що нашого оповідача збудив немов зі сну. Коли обернувся, побачив доктора, що в товаристві чорної Дебори зовсім тихо війшов до світлиці, щоб довідатися, як вплинув лік на хору.

— Цей сон не подабається мені, — сказав лікар, показуючи на софу.

Максиміліян, що затоплений у фантастиці своєї власної промови, зовсім не завважив, що Марія давно вже була заснула, сердито прикусив губи.

— Цей сон, — мовив далі лікар, — надає її лицю вже вповні подобу смерти. Чи воно не виглядає вже, як ті білі маски, ті гіпсові відливи, в яких ми стараємося переховати риси покійників.

— Бажав би я, — прошептав Максиміліян йому до вуха, — заховати собі такий відлів із лиця нашої приятельки. Навіть як труп, вона буде дуже гарна.

— Не раджу вам чинити це, — відповів лікар. — Такі маски уприкрюють нам згадку про тих, кого ми любили. Нам здається, що в тім гіпсі міститься ще крихта життя, хоч те, що ми заховали, це властиво найправдивіша смерть. Правильно гарні риси набирають тут якоїсь жаховитої тупости, наруги, фатальности, і цим більше страшать, як радують нас. Та правдивими карикатурами стають гіпсові відливи лиць, яких принада була більше духова і яких риси були не стільки правильні, як інтересні. Бо скоро грації життя загасли в них,

то правдиві відблиски від ідеальних ліній красоти не покриваються вже духовими принадами. А спільний усім гіпсовим відливам якийсь загадковий мороз, що при довшім огляданню нестерпимо морозить нашу душу: вони виглядають як люди, що лагодяться йти в якусь тяжку дорогу.

— Куди? — запитав Максиміліян, коли лікар узяв його за рам'я і попровадив із світлиці.

* * *

— І на що вам мучити мене тими поганими ліками, коли й так мені швидко вмирати?

Це Марія говорила ті слова саме, коли Максиміліян увіходив до кімнати. Перед нею стояв лікар, в одній руці держачи фляшку з ліками, а в другій маленьку чарочку, в якій обридливо пінився якийсь бурий плин.

— Дорогий друже, — скрикнув він, обертаючися до новоприхожого, — Це дуже добре, що ви прибули. Старайтеся намовити сеньйору, щоб зажила лиш оцих кілька крапельок. Мені спішно.

— Прошу вас, Маріє, — шепнув Максиміліян тим м'ягким голосом, який не дуже часто завважувано у нього і який виходив, здавалося, із такого зболілого серця, що хора в дивнім зворушенню, майже забуваючи про свій власний біль, узяла чарку в руку. Та поки піднесла її до уст, промовила з усмішкою:

— Але правда, в відплату за це оповісте мені потім історію про Лявренцію?

— Все буде, чого забажаєте! — кивнув головою Максиміліян.

Бліда жінка випила зараз те, що було в чарці, напівусміхаючись, напівздригаючись.

— Мені ніколи, — мовив лікар, натягаючи свої чорні рукавички. — Ляжте собі гарненько, сеньйоро, і як мога не рушайтеся з місця. Мені ніколи.

В супроводі чорної Дебори, що світила йому, він вийшов із кімнати. Коли обоє молоді люди ли-

шилися самі, то довго дивилися мовчки одно на одного. В душах обох підіймалися думки, які одно перед другим силкувалося затаїти. Та нараз жінка вхопила руку чоловіка і покрила її палкими поцілунками.

— Бога ради, — мовив Максиміліян. — не рухайтеся так сильно і лягайте знов спокійно на софі.

Коли Марія сповнила це бажання, він укрив її ноги дуже старанно шалем, до якого вперед доторкнувся своїми устами. Вона мабуть постерегла це, бо радісно заморгала очима, мов щаслива дитина.

— Чи панна Лявренція була дуже гарна?

— Коли згодитеся не перебивати мене, дорога приятелько, і приречете мені слухати зовсім мовчки й спокійно, то розповім вам докладно все, що вам бажається знати.

Марія потакнула очима, і Максиміліян, усміхнувшися приязно, сів на кріслі, що стояло біля софі і почав оповідання ось як:

— Оце вже було вісім літ, як я їздив до Лондону, щоб пізнати тамошню мову і народ. Чорт би побрав той народ ураз із його мовою! Набере десяток односкладових слів у рот, розгризе, розжвакає, виплює, і це називає мовою. На щастя вони по своїй вдачі мовчазливі, і хоча завсіди дивляться на тебе з роззявленим ротом, але не мучать тебе довгою балачкою. Та горе тобі, коли впадеш у руки такого сина Альбіону, що відбув велику подорож і на континенті навчився по-французьки. Цей зараз хоче скористати з нагоди і пустити в рух набуті мовні відомості, і засипає тебе питаннями про всякі можливі речі, і ледве ти відповив на одно питання, то він вилізає з новим — чи то про твої літа, місце вродження, чи про те, як довго думаєш тут пробути, і певнісінький, що такою невідчіпною інквізіцією забавляє тебе як можна краще. Один мій приятель у Парижі може й мав рацію, твер-

дячи, що англійці виучуються французької мови у пашпортових бюрах. Найпожиточніша їх розмова за столом, коли вони крають свої колосалні ростбіфи і з найповажнішим видом випитують тебе, який тобі шматок до вподоби? чи сильно, чи слабо припечений? чи з середини, чи з брунастої кори? чи товстий, чи худий? Ті ростбіфи та їх баранячі печінки, це й усе добро, яким можуть повеличатися. Борони Господи кожну християнську душу від їх сосів, у яких третина борошна, а дві третини масла, або інколи для відміни третина масла, а дві третини борошна! Борони Господи кожного також від їхньої наївної ярини, яку вони пруть на стіл такою, як її Бог создав, тільки обварену в окропі. Ще страшніші від кухні англійців їх тости, їх обов"язкові застольні промови, коли зі стола здіймають скатерть і дами виходять із їдальні, а на їх місце вносять таке саме число пляшок портвайну — це, на їх думку, найкраще заступництво в браку красного полу. Говорю «красного полу», бо англійки заслугують на цю назву. У них гарне, біле, струнке тіло лише занадто широкий відступ між носом і устами, що стрічається у них не менше часто як і у чоловіків. Не раз він уприкрював мені в Англії й найкращі обличчя. Цей відступ від типу красоти впадає мені ще фатальніше в очі, коли бачу англійців тут у Італії, де їх прикороткі носи і широка м'ясиста площа, що тягнеться аж до рота, творять ще різкіший контраст із лицями італьян, у яких риси більше зближені до античної правильности, — у яких носи або з римська вигнуті, або з грецька вглублені, нерідко виходять занадто довгі. Дуже вірно завважив один німецький подорожній, що англійці, вештаючися тут поміж італійцями, всі виглядають як статуї, у яких повідбивано кінчики носів.

Еге, стрічаючи англійцев у чужим краю, зараз бачиш силою контрасту ще яркіше їх хиби. Це бо-

ги нудоти, що в пишно-блискучих каретах курйєрськими поїздами гонять по всіх краях і скрізь лишають за собою сірі тумани куряви та сумовитости. До того додайте їх цікавість без щирого інтересу, їх пишнострійну незугарность, їх безсоромну тупість, їх рогатий егоїзм і їх безглузду радість при всяких мелянхолійних предметах. Уже три тижні бачу тут на Piazza di Gran Duca що дня одного англійця, що цілими годинами з роззявленим ротом придивляється тому шарлатанові, який там, сидячи на коні, вириває людям зуби. Цей вид певно мусить благородному синові Альбіону бути відплатою за ті смертні кари, які він припустив у своїй любій вітчизні... Бо поза боксованням та бійкою когутів нема для британця любішого виду, як конання бідолахи, що вкрав вівцю або підробив чийсь підпис і за це цілу годину мусить стояти перед фасадою судового будинку, виставлений з посторонком на шиї, поки його відправлять на той світ. Це не пересада, коли скажу, що крадіж вівці і сфальшування підпису в тім огидно-безсердечнім краю караються так, як найпоганші злочини, як батьковбивство або кровосмішка. Я сам, сумним випадком проходячи біля їх суду, бачив у Лондоні, як вішали одного чоловіка за те, що вкрав вівцю, і відтоді я стратив смак до баранячої печінки; баранячий лій усе нагадує мені білу шапку повішеника. А обік того завісили ірландця, що підробив підпис багатого банкира; і все ще бачу наївний передсмертний жах бідного Падді, який перед судом присяглих не міг зрозуміти, за що його так тяжко карають за підроблений підпис, хоч він сам дозволяє кожному чоловікові в світі підроблювати його підпис, скільки захоче! І той народ усе балакає про християнство і не опустить жадної неділі богослуження і засипає весь світ Бібліями!

Признаюся вам, Маріє, коли в Англії ніщо не

смакувало мені, ані люди, ані кухня, то причиною тому почасти був і я сам. Я привіз із собою добрий засіб лихого настрою з дому і шукав розривки у народу, що й сам уміс вбивати свою нудоту лише в вирі політичної та торговельної діяльности. Досконалість машин, які тут скрізь уживаються і перейняли на себе так багато людських чинностей, була для меня також чимось несамовитим; їх штучні механізми з колісцями, валками, циліндрами і тисячами дрібних гачків, цвяшків та зубчиків, що порушуються майже пристрасно, навівали на мене тривогу. Не менше тривожила мене певність, точність, розмірність і докладність у життю англійців, бо так, як машини в Англії, видаються нам людьми, так тамошні люди видаються нам машинами. Еге ж, так і бачиться, що дерево, залізо та мосяж захопили там людського духа і майже збожеволіли з надміру того духа, а обездушений чоловік, як пуста мара, зовсім машинально сповняє свої звичайні діла, в певній означеній мінуті жре біфштеки, виголошує парляментарні промови, чистить нігті, сідає до повоза або вішається.

Можете собі уявити, як зростало зо дня на день моє незадовалення в тім краю. Та найчорніший настрій наліг на мене одного разу, коли я під вечір стояв на мості Ватерльо і дивився униз у воду Темзи. Мені здавалося, що в ній відбивається моя душа і визирає до мене з води з усіма своїми ранами та шрамами... При тім напливали мені на тямку самі найприкріші історії. Я згадав про ту рожу, що її все поливали оцтом, так що вона через те стратила свій солодкий запах і зів'яла перед часом... Згадав заблуканого метелика, якого один природознавець, дряпаючися на вершок Монбляна, бачив як літав над льодовими обривами. Згадав про ту освоєну мавпу, що зовсім зжилася з людьми, гралася з ними, але раз при столі в печені, що лежала на полумиску, пізнала своє власне молоде

мавпенятко, швидко вхопила його, побігла з ним до лісу і вже ніколи потім не показувалася між своїми приятелями людьми... Ах, у мене так защеміло серце, що гарячі сльози силоміць бризнули з моїх очей... Вони покапали в Темзу і поплили з нею до великого моря, що проковтнуло вже стільки людських сліз і навіть не завважило їх...

В тій хвилі якась дивовижна музика збудила мене з тих темних мрій, і коли я озирнувся, побачив на березі купу людей, що, бачилось, обступили колесом якесь забавне видовище. Я підійшов ближче і побачив сім'ю артистів, зложену ось із яких чотирьох осіб:

Перша була невеличка жінка, одягнена зовсім у чорне, з дуже малою головою і здоровим, грубо наперед висуненим животом. На тім животі висів у неї величезний бубон, у який вона барабанила зовсім немилосердно.

Другий був карлик одягнений у вишивану сукню на подобу старо-французького маркіза, з великою, напудрованою головою, але з дуже тоненькими та дрібними іншими членами; він, підтанцьовуючи сюди й туди, бив у тріанґул.

Третя була може 15-літня молода дівчина, що мала на собі коротеньку, щільно припасовану спідничку з синьопасматого шовку і широкі також синьопасматі штанці. Це була ніжно збудована, ґраціозна фігурка. Лице грецької краси. Благородний, простий носик, любо скроєні усточка, мрійливо м'ягко закруглення підборіддя, цвіт лиця сонячно-жовтий, волосся блискучочорне обвинене довкола скроні; от так стояла вона, струнка і поважна, ба навіть незадоволена, і дивилася на четверту особу компанії, що власне виконувала свої штуки.

Ця четверта особа, це був учений пес, дуже многонадійний пудель, який власне на найбільшу втіху англійської публіки з покладених перед ним дерев'яних букв зложив ім'я Lord Wellington і додав

ще дуже підхлібний присудок Heros. А що пес, як видно було вже з його дотепного зверхнього вигляду, був не англійською скотиною, але так само, як і три інші особи, походив із Франції, то сини Альбіону тішилися дуже, що їх великий полководець здобув собі бодай між французькими псами таке признання, якого всі інші креатури у Франції так соромно відмовляють йому.

І справді, це товариство складалося з французів, і карлик, що тут же представив себе як мусьє Тірліті, почав по-французьки говорити такі дикови-вини і з такими пристрасними жестами, що бідні англійці ще ширше, як звичайно, пороззявляли роти й носи. Іноді серед довшої павзи він піяв, як когут, і те «кукуріку» та імена багатьох цісарів, королів та князів, якими він пересипав свою промову, це було мабуть одиноке, що розуміли його бідні слухачі. А тих цісарів, королів та князів він вислав-ляв як своїх прихильників та приятелів. Запевняв, що ще восьмилітнім хлопчиком мав довгу розмову з блаженної пам'яті величеством Людовиком XVII, який і пізніше в важних справах усе засягав його поради. Перед бурею революції він, як і багато інших, спасся втекою, і аж за цісарства вернув до коханої вітчини, щоб напуватися славою великої нації. Наполеон — говорив далі — ніколи не любив його, за це його святість папа Пій VII майже обожав його. Цар Олександер давав йому бонбони, а княгиня Вільгельміна фон Кіріц усе брала його на коліна. От так — викрикував він, — від самих дитячих літ жив я між самими володарями. Нинішні монархи, так сказати, виросли зо мною разом, і я вважаю їх собі рівнею, і коли котрий із них попрощається з цим світом, завсігди надягає жалобу. По тих поважно виголошених словах запіяв, як когут.

Мусьє Тірліті справді був один із найчудніших карликів, яких мені довелося бачити. Його старе-

че, поморщене лице творило такий забавний контраст із його дитячо-щуплим тільцем, а вся його осібка не менше забавно контрастувала зі штуками, якими він пописувався. Він ставав у найсміліших поставах і нелюдяно довгою шпагою сік повітря на всі боки, і при тім раз-у-раз клявся на свою честь, що оці кварти або оці терци* ніхто не зумів відбити, а натомість його відбою не переб'є ніяка людська сила, і викликав кожного з публіки поміряться з ним у шляхетній штуці фехтунку. Помахавши отак якийсь час і не знайшовши нікого, хто б поважився стати з ним до прилюдного поєдинку, карлик уклонився зі старофранцузькою ґрацією, подякував за ласку, яку йому виявлено, і просив дозволу заповісти високоповаженій публіці найчудовніше чудовище, яке подивляла досі англійська земля.

— Бачите оцю особу, — пищав він, надівши брудні ґлянсовані рукавички і з почесною ґаляптерією виводячи насеред кола молоду дівчину, що належала до товариства, оця особа, це панна Лявренція, одинока дочка шановної і християнської дами, яку ось тут бачите з великим барабаном, і яка ще й досі носить жалобу по страті свого сердечного улюбленого чоловіка найбільшого черевомовця в Европі. Панна Лявренція затанцює тепер. Подивляйте танець панни Лявренції!

І по тих словах він знов запіяв, як когут.

Молода дівчина, бачилось, не звертала ніякісінької уваги ані на ті промови, ані на погляди видців; сердито заглиблена сама в собі, вона ждала, поки карлик простер під її ногами великий килим і взявся знов бімкати на своїм тріанґулі в супроводі великого бубона. Це була дивоглядна музика, мішанина незугарної бурливости і розкішного лоскотання, і я почув патетично-дурацьку, тужливо-

---

* *Фігури фехтунку.*

безстидну, чудернацьку мелодію, в якій одначе була якась дивовижна простота. Та швидко я забув цю мелодію, скоро молода дівчина почала танцювати.

Танок і танечниця майже силоміць захопили мою увагу. Це не був клясичний танок, який бачимо ще в наших великих балетах, де так як і в клясичній трагедії панують настобурчені єдності та штучності; це не були ті танцьовані александріни, ті деклямаційні скоки, ті античні присюди, та благородна пристрасть, що так дзиґою вертиться на одній нозі, що нічого й не бачиш, тільки небо й трікоти, нічого, лиш ідеальність і брехню! Їйбогу, ніщо так не противно мені, як балет у Великій Опері в Парижі, де найчистіше заховалася традиція того клясичного танку, коли натомість у інших штуках, у поезії, в музиці і в малярстві французи зруйнували клясичну систему. Та буде їм тяжко доконати подібну революцію в штуці танку, хіба що й тут, так як у політиці, вони візьмуться до тероризму та загорілим танцюрам і танечницям старого режиму відґільотинують ноги.

Панна Лявренція не була велика танечниця, кінчики її ніг не були дуже гнучкі, її ноги не були наламані до всяких можливих викрутасів, вона не знала тієї танечної штуки, якої вчить Вестріс,* але танцювала так, як природа велить чоловікові танцювати; вся її істота була в гармонії з її скоками; не лиш її ноги, але її тіло танцювало, її лице танцювало ... вона часом блідла, робилася майже біла, як труп, її очі витріщалися широко, мов у привиді, довкола її уст миготіла жадоба і біль, а її

---

* *Назва славної італійської сім"ї танцюристів. Огюст Вестріс (1759–1842) був від 1772 р. балетмайстром при Великій Опері в Парижі; маючи 85 літ, збуджував своїм танком загальний подив.*

чорне волосся, що гладким овалом обхоплювало її скроні, порушувалося мов два летячі крукові крила. Це справді не був клясичний танок, але й не романтичний у тім значенню, якби сказав молодий француз школи Рандіеля.* Цей танок не мав у собі ані нічого середньовікового, ані нічого венеціянського, ані нічого горбатого, ані жадного сліду «танку смерти», не було в нім ані місячного світла, ані кровосумішки... Це не був танок, що силкувався забавити зверхніми формами руху, але зверхні форми руху видавалися словами якоїсь окремої мови, що хотіла сказати щось таке особливе. Але що говорив цей танок? Я не міг зрозуміти його, хоч які пристрасні рухи виконувала та мова. Іноді я тільки догадувався, що тут річ іде про щось страшенно болюче. Я, що звичайно так легко розумію значення всіх явищ, не міг ні за що зрозуміти цієї танкової загадки, а щось все надармо мацав за її змислом, тому певно винна була й музика, яка мабуть навмисно зводила на блудні стежки, силкувалася хитро збаламутити мене і все не давали мені прийти до ясности. Тріанґул мусьє Тірліті хитався іноді так злорадісно! А паніматка гримала так сердито в свій здоровенний барабан, що її лице з-поза хмар чорної шапки виблискувало як кривава північна заграва.

Коли товариство поплелося далі, я довго ще стояв на тім самім місці і міркував про те, що міг значити цей танок? Чи це був південно-французький або еспанський національний танок? На щось подібне натякав запал, з яким танечниця повертала сюди й туди свій стан, і те дике закидування голови взад, що надавало танечниці іноді вигляд тих нестямно смілих Бакханток, яких із зачудованням бачимо на рельєфах старинних ваз. Її танок мав

---

* *Ежен Рандіель Renduel накладник у Парижі, що друкував твори романтиків.*

щось п'яного і невласновільного, щось темного і неминучого, щось фаталістичного; вона танцювала в таких хвилях мов сама судьба. Або може це були уривки прастарої, забутої пантоміми? Чи може танцювала приватна історія? Іноді дівчина хилялася до землі, немов надслухуючи щось, мов чула голос, що говорив до неї з глибини... Тоді здригалася, мов трепетовий лист, вигиналася швидко в інший бік, вибухала нараз скаженими, розпусними скоками, потім знов нахиляла вухо до землі, надслухувала ще тривожніше як уперед, кивала головою, червоніла, блідла, тремтіла, стояла хвилину випростувана як свічка, мов здеревіла, і потім робила рух, як людина, що вмиває руки. Чи це була кров, яку вона так старанно, довго, так страховинно дбайливо змивала зі своїх рук? При тім зиркала на бік так благально, так милосердно, аж душа танула — і цей її позирк припадково упав на мене.

Всю найближчу ніч думав я про цей позирк, про цей танок, про дивовижний акомпаніямент; і коли я другого дня, як звичайно, тинявся вулицями Лондону, почув я якесь тужливе бажання ще раз зустрінути гарну танечницю, і все нащурював вуха, чи не почую музику барабана та тріянґула. Нарешті я знайшов у Лондоні щось таке, що зацікавило мене, і я не мусів уже блукати безцільно його кипучими вулицями.

Власне вийшов я із Тауера*, де придивився докладно сокирі, якою відрубано голову Анні Болєйн**, а також англійским коронним діяментам

---

* *Лондонська твердиня і тюрма.*

** *Анна Болєйн, друга жінка короля Генріха VIII і мати королеви Єлизавети, була покарана смертю за удавану невірність д. 19 травня 1536 р. в Трауері.*

і львам, коли серед площі перед Траузром серед великого натовпу людей я знов побачив пані-матку з великим барабаном, і почув, як мусьє Тірліті піяв по-когутячому. Учений пес складав знов із патичків геройство льорда Веллінґтона, а карлик знов показував свої непоборні кварти і терци, а панна Лявренція знов почала свій дивоглядний танок. Знов ті самі загадкові рухи, та сама мова, що говорила щось незрозуміле для мене, те саме шалене відкидання гарної голови взад, те саме надслухування до землі вухом, тремтіння, блідість, остовпіння, а потім те саме страшно таємниче вмивання рук, і нарешті благальний, милосердний позирк набік, який цим разом ще довше спочивав на мені.

Так то воно! Жінки, молоді дівчата не згірше від жінок зараз догадуються, скоро звернуть на себе увагу чоловіка. Хоч панна Лявренція, коли не танцювала, все без руху і сердито дивилася перед себе, а танцюючи іноді лиш один однісінький позирк кидала на публіку, то відтепер це вже не був голий припадок, що цей позирк усе падав на мене, і чим частіше я бачив її танок, тим більше значучо яснів він, але при тім іще менше зрозуміло. Я був мов зачарований тим зором і три тижні від ранку до вечора тинявся по вулицях Лондону, зупиняючися скрізь там, де танцювала панна Лявренція. Серед найбільшого клекоту юрби міг я вже з найдальшого далека почути туркіт барабана та звеньків тріянгула, а мусьє Тірліті, бачучи моє наближення, викрикував як умів найприязніше своє кукуріку. Хоч ані з ним, ані з панною Лявренцією, ані з панею мамою, ані з ученим псом я досі не обмінявся ані одним словом, то нарешті здавалося так, що я належу до їх компанії. Коли мусьє Тірліті збирав гроші, то наближаючися до мене поводився завсігди з найдобірнішим тактом і дивився все в супротилежний бік, коли я в його триріжний

капелюх кидав невелику монету. Він справді поводився дуже по-панськи, з достоїнством, нагадував добрі манери минувшини, і видно було по тім маленькім чоловіці, що виріс із монархами; тим дивніше було, що він час від часу, борзісінько забуваючи свою повагу, піяв мов простий когут.

Не можна вам описати, як я зажурився, коли раз три дні надармо шукав малого товариства по всіх вулицях Лондону і нарешті догадався, що воно мабуть покинуло місто. Нудота вхопила мене знову у свої олов'яні обійми і знов заціплювала мені серце. Нарешті я не міг видержати довше, попрощався з «мобом», з «чорними сотнями»,* з джельтменами і фешенеблями англійськими, з чотирма станами держави, і подався назад до цівілізованого континенту, де перед першою білою запаскою першого стрічного кухаря припав на коліна з молитвою. Тут міг я знов як розумний чоловік пообідати і звеселити свою душу прихильністю несвоєкорисних осіб. Але панну Лявренцію я таки не міг забути ніколи; довго вона танцювала в моїй пам'яті, а в годинах самоти я ще часто мусів думати про загадкові пантоміни гарної дівчини, особливо про її надслухування прихиленим до землі вухом. І минула добра пора, поки дивоглядні мелодії тріянґула і барабана прогомоніли в моїх споминах.

—І це уся історія? — скрикнула нараз Марія, пристрасно підіймаючися на ліжку.

Та Максиміліян знов лагідно притулив її до постелі, значуче приложив вказівний палець до уст і прошептав:

— Тихо! тихо! Ані слова не говоріть, лежіть собі гарненько в спокою, аж вам доповім і хвостик цієї історії. Лише Бога ради, не перебивайте мене!

---

* *Black guards – лондонські пролетарі та босяки.*

І розсівшися ще вигідніше в кріслі, він ось як повів своє оповідання:

– П"ять літ по тій пригоді я вперше прибув до Парижу і то в дуже цікаву пору. Французи власне виставили були свою липневу революцію; весь світ плескав їм браво. Ця штука не була така кривава, як давніші трагедії республіки і цісарства. Лише кілька тисяч трупів лишилося на сцені. Та й політичні романтики не були дуже вдоволені і заповідали нову штуку, де попливе більше крови і кат матиме більше роботи.

Париж захопив мене дуже тією веселістю, що виявляється там у всіх проявах і не лишається без впливів навіть на зовсім спонурені душі. Дивне діло! Париж, це сцена, де виставляють найбільші трагедії всесвітньої історії, що при їх спогаді навіть у найдальших краях всі дрижать, трепечуть серця і росою заходять очі; але спостерегачеві тих великих трагедій тут у Парижі буває так, як мені було раз у театрі при брамі св. Мартина, коли я бачив виставу драми "**Tour de Nesle**".*) Передо мною, бачите, сіла дама, що мала капелюх з рожевого тюлю, а той капелюх був такий широкий, що заслонив мені весь вид на сцену, так що все, що там діялося, я бачив лише крізь рожевий тюль того капелюха; всі страховища тієї драми виявлялися мені в найвеселішім рожевім світлі. Еге, є в Парижі таке рожеве світло, що всі трагедії для близького глядача робить веселими, щоб життєві явища не були йому такими гіркими. Навіть і страховища, які чоловік у власному серці приносить до Парижу, тратять там свою тривожну грізність. Щось дивним способом лагодить болі. В тім Парижі, в його повітрі рани гояться швидше як деінде; є в тім повітрі щось так великодушне, так повне співчуття, так люб"язне, як у самім народі.

Що мені найбільше подобалося у того французького народу, так це його чемне поводження і його аристократичний вигляд. Солодкий ананасовий запах чемности! Як благотворно освіжив він мою хору душу, що в Німеч-

---

*) *Голосна свого часу (1840) драма старшого Ол. Дюма.*

чині наковталася так багато тютюнового диму, запаху квасної капусти та грубіянства. Як Россінієві мелодії, звеніли в моїх вухах чемні фрази перепросин одного француза, що в день мого приїзду на вулиці тільки легенько штовхнув мене. Я майже налякався такої солодкої чемности, я, що звик був до німецьких хлопських щтовханців без перепросин. У перших тижнях мого побуту в Парижі я кілька разів навмисне старався, щоб мене штовхнули,аби лише радуватися музикою тих перепросин. Та не лише через ту чемність, але вже задля самої своєї мови мав французький народ у моїх очах якийсь аристократичний вигляд. Бо, як знаєте, у нас на півночі французька мова належить до прикмет вищої шляхти, з французькою мовою у мене з дитинства в"яжеться ідея аристократизму. А така паризька перекупка говорила краще, як ні одна німецька дама з 64 предками.

Завдяки такій мові, що надає йому аристократичного вигляду, мав французький народ у моїх очах якусь премилу казкову подобу. Це випливало з іншого спогаду моїх дитячих літ. Власне перша книжка, з якої я вчився читати по-французьки, були байки Ля Фонтена ; їх наївно розумні вислови вбилися невідступно в мою пам"ять, і коли я оце прибув до Парижу і почув скрізь мову французьку, то мені раз-у-раз вчувалися Ля Фонтенові байки; все мені здавалося, що чую добре відомі голоси звірів: оце говорить лев, а оце каже вовк, а потім ягня або бузько, або голуб; не рідко здавалося мені також, що чую голос лиса, а в моїх спогадах вирина-ли не раз слова:

He, bon jour, que vous le corbean!
Que vous etes joli, que vous me semblez bean!*)

Такі байкові ремінісценції виринали в моїй душі ще далеко частіше, коли я в Парижі попав у ту вищу сферу, що називається "світ". Це ж був той світ, з якого небіжчик Ля Фонтен запозичував теми для своїх звірячих характерів. Зимовий сезон розпочався швидко по моїм

**) Із другої байки Ля Фонтена: Крук і Лис.*

приїзді до Парижу. Я брав участь у сальоновім житті, де той світ більше або менше проводить свій час. Якнайцікавіша річ у тім світі вразила мене не так рівність витончених звичаїв, що панує в ньому, а радше різнорідність його складових частин. Іноді, коли я придивлявся у великім сальоні людям, що там дружелюбно були зібрані, мені здавалося, що я сиджу в склепі раритетів, де реліквії всіх часів накладені всуміш біля себе: грецький Аполлон поруч китайської пагоди, мексиканський Вітцліпутлі поруч ґотицького Ecce Homo, єгипетські божки з песіми голівками, святі почвари з дерева, зі слонової кости, з металу і т.д. Тут бачив я старих мушкетерів, що колись танцювали з Марією Антуанетою, республіканців легшої ре'гули, яких обожано в **Assemble Nationale**, монтанярів *) без милосердя і без плям, колишніх членів Директорії, що царювала в Люксембурзькій палаті, високих достойників цісарства, перед якими тремтіла вся Европа, всевладних єзуїтів реставрації – одним словом, самі вибракувані, покалічені божища з усіх віків, у які тепер уже ніхто не вірить! Їх імена ревуть, коли зустрінуться одно з одним, але люли стоять собі мирно і дружньо поруч, як старовинності в згаданих антикварнях на **Quai Voltaire**. В германських краях, де пристрасті менше дисципліновані, таке товариське співжиття так різнородних осіб було б неможливе. Надто у нас на холодній півночі потреба балакання не так сильна, як у теплішій Франції, де найгірші вороги, зустрівшися в сальоні, не можуть довго сидіти обгорнені понурою мовчанкою. При тому у Франції жадоба подобатися така велика, що всякий з усієї сили старається подобатися не лише приятелям, але навіть ворогам. Вічне тут драпування та ставання на котурни, і жінки з сил вибиваються, щоб перевищити кокетерію чоловіків, але все таки це мабуть не вдасться їм.

Цією увагою не хотів я сказати нічого злого, особливо нічого злого про французьких жінок, а вже найменше про праижанок. Я ж їх найбільший прихильник, і обо-

---

*) *Скрайня опозиція в революційнім парляменті.*

жаю їх за їхні хиби ще далеко більше, як за їхні чесноти. Не знаю нічого влучнішого понад ту леґенду, що парижанки родяться на світ з усіма можливими хибами, але одна ласкава фея милосердиться над ними і кожній їх хибі додає такого чару, що з неї робиться нова принада. Ця ласкава фея зветься ґрація.

Чи парижанки гарні? Хто це може знати! Хто може проглянути всі інтриґи туалети, розкусити, чи правдиве те, що зраджує тюль, і чи фальшиве те, на що пишно натякає буфастий шовк? А коли окові пощастить пробитися крізь шкалярущу, і чоловік саме готовиться дослідити ядро, аж воно знову обсновується новою лушпайкою, а потім знову новою, і цією ненастанною зміною моди насміхається над чоловічою швидкозорістю. Чи їх обличчя гарні? І про це тяжко довідаться, бо всі риси їх обличчя в ненастанному русі. Кожна парижанка має тисячу облич, усміхнених, дотепних, любіших одно від одного, і доводить усякого до заклопотання, хто би бажав між ними вибрати найкраще або й відгадати правдиве. Чи їх очі великі? Або я знаю? Чоловік не досліджує калібру гармати, якої куля відірвала йому голову. А кого й не поцілять ті очі, то все ж осліплять його своїм огнем, і він радісінький, коли держить себе здалека від їх пострілу. Чи простір між носом і устами у них широкий чи вузький? Іноді він широкий, коли вона задере носик, а іноді він вузький, коли її верхня губа зухвало надметься. Чи їх уста великі чи малі? Щоб дати правдиву оцінку, мусів би той, хто судить, і та, котру судять, бути в повнім спокої. Але хто біля парижанки може заховати спокій, і яка парижанка буває коли спокійна? Деякі люди думають, що можуть зовсім докладно придивлятися метеликові, коли пришпилять його шпилькою до паперу. Це не лише жорстоко, але й глупо. Оришпилений, спокійний метелик, це ж уже не метелик. Метеликові треба придивлятися тоді, коли гуляє довкола квітів... І парижанку треба оглядати не в її домі, де вона прикріплена шпилькою в грудях, але в сальоні, на вечерницях і балях, коли своїми гаптованими крильцями з тюлю і шовку літає попід блискучими, кришталевими люстрами радощів.

Тоді виявляється в них якесь похапне бажання жити, якась жадоба солодкого одуру, якась спрага оп"яніння, що робить їх хорошими аж до жаху і додає їм повабу, який одночасно наповнює нашу душу розкішшю і дрожжю. Ця спрага до використовування життя, немов би вже в найближчій годині чекала на них смерть, щоб вирвати їх з бурхливого джерела розкоші, немов би це джерело в найближчій годині мало висохнути, цей поспіх, цей одур, це божевілля парижанок, що виявляється особливо на балях, усе нагадує мені народню повість про тих мертвих танечниць, яких у нас називають Вілами. Це власне молоді дівчата, що померли перед шлюбом, але так сильно заховали в серці незаспокоєну жадобу танку, що ніччю встають зі своїх могил, купами збираються на вулицях і там в північну годину виводять божевільні танки. В своїх весільних строях, з вінками на головах, з блискучими перстенями на блідих руках, з жаховитим усміхом, невимовно гарні танцюють Віли при місячнім світлі, танцюють усе тим швидше і шаленіше, чим більше почувають, що дозволена їм година танку добігає до кінця і вони ось-ось мусять знову лягати в холодну могилу.

Було це на одних вечерницях при **Chaussee d'Antin**, де мені таке спостереження дуже глибоко зворушило душу. Це були блискучі вечерниці, і нічого не бракувало із звичайних складників товариської забави: досить світла, щоб освічувало кожного, досить люстр, щоб кожний міг оглядати себе, досить людей, щоб товпитися до поту, досить лімонади з льодом, щоб охолодитися. Почалася музика. Франца Ліста притягли до фортеп"яну. Він підгорнув волосся понад геніяльне чоло і вступив в одну зі своїх найбільше блискучих битв. Здавалося, що з клявішів бризкає кров. Коли не помиляюся, він відіграв один пасаж із " Палінґенезій " Балляша *), якого ідеї перекладав на музику – діло дуже корисне

---

*) *П"єр Сімон Балляш, родом з Ліону (1776-1847), історик і філософ містично – соціялістичного напрямку.*

для тих, що не можуть в оригіналі читати твори того славного письменника. Потім відіграв "Хід на площу страчення" (La marche au supplice) Берліоза, гарну штуку, яку молодий маестро, коли не помиляюся, скомпонував рано в день свого шлюбу. По всій залі лиця покрилися блідістю, груди хвилювалися, дух притаювано під час павз, а нарешті залунали скажені оплески. Жіноцтво все мов п"яне, коли Ліст заграє йому щось. З тим безумнішою радістю кинулися вони тепер у вир танку, ті сальонові Віли, і я ледве здужав спастися з того натовпу до бічної кімнати. Тут панове грали в карти, а на широких кріслах спочивали деякі дами, придивляючися грачам чи бодай роблячи вид, немов та гра дуже цікавила їх. Проходячи повз одну з тих дам, коли її сукня доторкнулася до мого рамена, почув я від руки аж геть угору до лопатки легеньку дрож, наче від дуже слабого електричного струму. Але такий же струм, лише найсильнішого калібру, пробіг усе моє серце, коли я вдивлявся в лице дами. Чи це вона, чи не вона? Це було те саме лице, формою і сонячною фарбою подібне до античної статуї, та воно не мало вже тієї мармурової чистоти і гладкости, як колись. Загостреному поглядові виявлялися на чолі і на щоках деякі маленькі скази, може сліди віспи, що зовсім нагадували ті щербини, які бачимо на лицях статуй, що якийсь час стояли на дощі. Чорне волосся гладенькими овалами, мов воронячі крила, покривало скроні. Коли її очі зустрілися з моїми і власне тим знаним скісним поглядом, якого прудка блискавка завжди так загадково влучала в мою душу, пройняли мене, то не було вже ніякого сумніву. Це була панна Лявренція.

Пишно простягнувшися на кріслі, в одній руці китиця квітів, другою оперта об поруччя крісла, сиділа панна Лявренція недалеко ігорного столу і, здавалось, всю увагу звернула на ходи карт. Елеґантне і гарне було її убрання, а проте зовсім поєдинче, з білого атласу. Крім бранзолет і перлових шпильок на грудях не мала на собі ніяких строїв. Жмут коронок покривав молоді груди, покривав по пуританському аж до шиї. Тією простотою

та ціломудрістю свого одягу творила вона любо зворушливий контраст із декількома старшими дамами, що перисто построєні, поблискуючи діямантами, сиділи біля неї і мелянхолійно виставляли на показ голі руїни своєї колишньої пишноти, місце, де колись була Троя. Вона виглядала все ще дуже гарно зі своєю чарівною сердитістю. Щось непоборне потягло мене до неї. Я нарешті опинився за її кріслом, палаючи жадобою поговорити з нею, але спинюваний несмілою делікатністю.

Отак стояв я мовчки за нею вже деякий час, коли вона нараз витягла квітку зі свого букету і, не озираючися, через рам"я подала її мені. Дивний був запах тієї квітки. Він обдав мене якимось незвичайним чаром. Я чув, що для мене щезли всі товариські форми, і був немов у сні, де робимо й говоримо багато такого, чому й самі дивуємося,і де наші слова набирають дитячого, пестливого і простого характеру. Спокійно, байдуже, недбало, як звичайно робимо зі старими приятелями, я схилився понад поруччя крісла і шепнув молодій дамі до вуха:

– Панно Лявренціє, а де ж ваша мама з барабаном?

– Умерла, – відповіла вона тим самим тоном, так само спокійно, байдуже, недбало.

По короткій павзі я знову похилився понад поруччя крісла і шепнув молодій дамі до вуха:

– Панно Лявренціє, а де ж учений пес?

– Побіг десь, куди очі дивляться, – відповіла вона тим самим спокійним, байдужим, недбалим тоном.

І знову по короткій павзі я тихесенько запитав її над саме вухо:

– Панно Лявренціє, а де ж Тірліті карлик?

– У велетнів на бульварі du Temple,– відповіла вона. Та ледве сказала ті слова знову таким же самим, але трохи підвищено байдужим, недбалим тоном, коли до неї наблизився поважний, старший чоловік високої, воєнної постави і повідомив її, що її повіз приїхав. Вона, звільна підвівшися з сидження, вчепилася за його рам"я і опустила товариство, навіть не кинувши жадного погляду на мене.

Коли я запитав пані дому, яка весь вечір стояла біля входу до головної залі і всім прихожим і відхожим презентувала свій усміх, як називається та особа, що власне вийшла зі старшим паном, вона весело розсміялася мені в лице і скрикнула:

– Мій Боже! Хто ж може знати всіх тих людей? І його я так само не знаю...

Урвала, бо певно хотіла сказати: "як вас самих", бо й мене ж вона цього вечора бачила перший раз.

– А може, – завважив я, – міг би ваш пан муж дати мені відомість? Де міг би я знайти його?

– На полюванні в Сен Женмері, – відповіла дама ще дужче сміючись. – Виїхав сьогодні рано,а вернеться аж завтра ввечері... Але чекайте, знаю одного, що багато розмовляв із дамою, про яку розвідуєте. Прізвища його не знаю, але про якого ви легко можете допитатися, допитуйтеся лише про молодого чоловіка, якому пан Казімір Періє дав копняка, не знаю вже де.

Хоч і як тяжко пізнати чоловіка по тому, що якийсь мільйонер дав йому копняка, та проте я швидко віднайшов того младенця і попросив у нього деяких відомостей про дивну появу, що так зацікавила мене, і яку я силкувався описати йому якнайдокладніше.

– О, так, – сказав молодий чоловік, – знаю її дуже добре. Говорив із нею на кількох вечорницях.

І він переповів мені купу пустих предметів, навкруги яких крутилася їх розмова. Головно вбився в його пам"ять її зір, поважний, коли він сказав їй якусь чемність. Так само дивувався він не мало, що вона завжди відмовлялася від його запросин протанцювати з ним один тур, запевняючи його, що не вміє танцювати. Імени і відносин її він не знав. І хоч скільки я не розвідувався, ніхто не вмів мені сказати нічого ближчого. Даремно я ганявся по всіх вечірках, ніде не міг я вже знайти панни Лявренції.

– І це вся історія? – скрикнула Марія, звільна обертаючись на другий бік і позіхаючи сонливо. – Це вся та прецікава історія? І ви не бачили вже більше ані панни Лявренції, ані мами з барабаном, ані карлика Тірліті,

ані навіть ученого пса?

– Лежіть лише спокійно, – відповів Максиміліян. – Усіх я бачив, навіть ученого пса. Правда, він був у великій біді, нещасна скотина, коли я пострічався з ним у Парижі. Це було в **Quartier Latin**. Я власне проходив біля Сорбони, як з тієї брами вискочив пес, а за ним з десять студентів з палицями; до них приєдналося зо два десятки старих бабів, і всі вони верещали одним хором:

– Скажений пес!

Майже людськими очима дивився нещасний звір у великій смертельній тривозі; здавалося, що сльози плили з його очей, а коли він пролетів біля мене і його вогкий зір упав мені в очі, пізнав я свого старого друга, вченого пса, хвалителя лорда Валлінґтона, що колись наповняв подивом англійську націю. Чи справді він був скажений? Або може в Сорбоні заявив шкрябанням та гарчанням свій протест проти хлоп"ячих шарлатанств якогось професора, а той захотів позбутися такого неприхильного слухача тим, що признав його скаженим? Ах, а молодь не довго міркує, чи хто з ураженої професорської зарозумілости, або може з простих заздрощів крикнув: "Це ж якийсь скажений!" Вона як стій хапається бити своїми безмисними палицями, та й старі баби у таких випадках усе готові заверещати і заглушити голос невинности й розсудку. Мій бідний знайомий мусів упасти жертвою, перед моїми очима його вбили як пса, подали на наругу і викинули на гній. Бідний мученик учености!

Не веселіший був стан карлика, пана Тірліті, коли я віднайшов його на бульварі **du Temple**. Правда, панна Лявренція сказала мені, що він подався туди, але чи то я не думав про те, щоб справді пошукати за ним, чи то сутолока народу не допускала мене туди, досить, що я аж пізно завважив буду, де продукувалися велетні. Ввійшовши, застав я здоровенних завалидорог, що без діла лежали на ослонах. Вони швидко зірвалися з місця і поставали передо мною у своїх велетенських позітурах. Справді вони не були такі великі, як пишалися на вивішенім перед будою малюнку. Це були два здоровенні бе-

льбаси, одягнені в рожеві трико, мали дуже чорні, може фальшиві, фаворити і махали понад головами дерев"яними, в середині порожніми булавами. Коли я запитав у них про карлика, про якого також голосила афіша, відповіли, що вже чотири неділі він не показується через щораз більше нездужання, але я можу бачити його за оплатою подвійної вступної ціни. Як радо платить чоловік подвійну вступну ціну, щоб бачити приятеля! Ах, а свого приятеля я застав на смертній постелі. Ця смертна постіль була властиво дитяча колиска, і в ній лежав бідний карлик з жовтим, висохлим, старечим лицем. Може чотирилітня мала дівчинка сиділа біля нього, колисала ніжкою його колиску і приспівувала при тім насміхуватим голосом:

– Спи Тірлітіночку, спи!

Коли карлик побачив мене, витріщив яко мога широко свої шкляні, виблідлі очі; сумовитий усміх промайнув по його білих губах. Здавалося, що він зараз пізнав мене, подав мені своє висохле рученя і прохарчав ледве чутно:

– Старий друг!

Справді, в оплаканому стані застав я старого хлопчика, що ще на восьмому році життя мав довгу розмову з Людовиком XVII, якого цар Олександер годував бонбонами, княгиня фон Кіріц саджала собі на коліна, якого обожав папа, а ніколи не любив Наполеон. Ця остання обставина турбувала нещасливого ще на смертній постелі, чи то, як сказано, в смертній колисці, і він заплакав над трагічною долею великого цісаря, що ніколи не любив його, та за те в такім сумнім стані скінчив на острові св. Олени, – "так самісінько, як я кінчу тепер!" – додав, – "опущений, не признаний, покинений усіма королями і князями, образ наруги над колишньою пишнотою!"

Хоч я й не міг гараз зрозуміти, як карлик, що вмирає серед велетнів, міг прирівнювати себе до велетня, що вмирає серед карликів, то все ж таки зворушили мене ті слова бідного Тірліті і особливо його безпорадний стан у смертній годині. Я не міг стриматися, щоб не ви-

словити свого здивування, що панна Лявренція, яка тепер стала великою панею, не дбає про нього. Ледве я назвав це ім"я, попав карлик у колисці в страшні судороги і прошептав своїми білими губами:

– Невдячна дитино, яку я виховав, яку хотів зробити своєю дружиною, яку я вчив, як поводитися серед великих світу цього, які жести робити, як усміхатися, як у дворі кланятися, як репрезентувати... Ти добре використала мою науку, ти тепер велика дама, маєш повіз і льокаїв, і багато грошей, і багато гордости, і ані крихти серця. Дозволяєш мені тут умирати самітно, в нужді, як Наполеон на острові св. Олени! О, Наполеоне, ти ніколи не любив мене!

Далі белькотав ще щось, чого я не міг зрозуміти. Потім підвів голову, зробив кілька рухів рукою, немов фехтувався з кимось, трохи чи не зі смертю. Але косі того противника не опреться ніхто, ані Наполеон, ані Тірліті. Тут не поможе ніяке відбивання. Охлялий, мов переможений, карлик знову опустив голову, дивився на мене довго якимось несказано замогильним зором, заспівав нараз як когут і сконав.

Його смерть засмутила мене тим дужче, що покійник не дав мені ніякої ближчої інформації про панну Лявренцію. Де ж мені тепер віднайти її? Я не був ані закоханий у неї, ані не почував поза цим великої прихильности до неї, а проте якась таємна жадоба шпигала мене і заставляла шукати за нею скрізь. Коли було ввійду до якогось сальону і окину оком усе товариство, а не знайду добре знаного мені обличчя, то зразу ж трачу увесь спокій, а щосб наче гонить мене геть.

Роздумуючи про те чуття, стояв я раз коло півночі при відлюдним вході до Великої Опери, дожидаючи повоза, дуже сквашений. бо власне падав сильний дощ. Але повоза не було, властиво були повози, але чужі, і їх властителі залюбки сідали до них, а довкола мене звільна робилося порожньо.

– В такім разі їдьте зі мною! – промовила дама, що щільно завуальована чорною мантилею, також стояла якийсь час біля мене, очікуючи свого повоза, а тепер

якраз пустилася всідати до нього. Цей голос шпигнув мене в серце, добре відомий мені скісний позирк знову облив мене чаром, і я, мов у сні, опинився біля панни Лявренції в м"якім, теплім повозі. Ми не говорили ані слова між собою, та й годі нам було порозумітися, бо повіз торохтів по паризьких вулицях з громовим гуркотом дуже довго, поки нарешті не спинився перед великою брамою.

Слуги в блискучій лівреї світили нам на сходах угору і потім вздовж цілого ряду покоїв. Покоївка, що з заспаним видом вийшла нам на зустріч, промимрила з багатьма перепросинами, що тепло лише в червонім покої. Давши покоївці знак кивком, щоб віддалилася, Лявренція промовила зі сміхом:

– Припадок завів вас сьогодні далеко... Лише в моїй спальні тепло.

В тій спальні, де ми швидко опинилися самі, палав дуже сутий вогонь у каміні, і це було тим благотворніше, бо покій був величезний і високий. Це велика спальня, яку радше слід було назвати спальною залею. Вона мала в собі щось дивовижно пустинного. Меблі і декорація, все мало на собі печать того часу, якого блиск тепер так огорошує нас і якого величність тепер видається нам такою сухою, що його реліквії викликають у нас якийсь несмак або навіть таємничий усміх. Говорю про час цісарства, час золотих орлів, високошумних пір"яних китиць, грецьких зачісок, великої слави, воєнних богослужень, офіційної безсмертности, яку декретував Moniteur, континентальної кави, яку роблено з цикорії, кепського цукру, який фабриковано з буряків, і князів та воєвод, яких роблено зовсім з нічого.

Ми сиділи біля каміна в любій розмові, і вона, охаючи, розповідала мені, що вийшла заміж за старого бонапартівського вояка, який щовечора на сон грядущий усолоджує її описом одної зі своїх битв; перед кількома днями, заки від"їхав, описав битву під Єною; але він дуже слабий і ледве чи дотягне до московського походу. Я запитав її, чи давно помер її батько, та вона засміялася і призналася, що ніколи не знала свого батька, і що

її так звана мама ніколи не була замужем.

– Не була замужем? – скрикнув я. – Аджеж я сам у Лондоні бачив її у грубій жалобі по свіжій смерті мужа.

– О, – відповіла Лявренція, – вона носила цю жалобу цілих дванадцять літ, щоб збуджувати людське милосердя, а може й на те, щоб привабити якого другого жениха; надіялася під чорною фляґою вплисти швидше до подружньої пристані. Але аж смерть змилувалася над нею, і вона вмерла на вибух крови. Я ніколи не любила її, бо вона все давала мені більше товчеників як хліба. Але карлик надумав собі, що я мушу стати його жінкою, а коли його надії розбилися, то й він став у одну лаву з матір"ю – кажу "матір"ю" за звичкою – і обоє мучили мене на спілку. Все виговорювали, що я дармоїдка, що вчений пес тисячу разів більше вартий від мене і мого кепського танку. І вихваляли пса на мій кошт, величали його під небеса, голубили його, давали йому солодкі харчі, а мені кидали недоїдки. Пес – казали вони – це їхня найкраща підпора, він веселить публіку, яка ані трохи не цікавиться мною; пес мусить годувати мене своєю працею, а я їм ласкавий хліб пса. Проклятий пес!

– О, не кляніть його більше, – перервав я її сердиті слова, – той пес уже згинув, я сам бачив, як його вбито.

– Вбито бестію! Так йому й треба! – скрикнула Лявренція і підскочила, а все її лице запалало пурпуром.

– І карлик також уже небіжчик.

– Карлик Тірліті? – скрикнула Лявренція радісно. Але ця радість звільна щезла з її лиця, і м"яким, майже сумовитим голосом промовила наречті:

– Бідний Тірліті.

Я не потаїв перед нею, що карлик у годині своєї смерти дуже гірко жалувався на неї. Тоді вона попала в дуже пристрасне зворушення і, клянучи дух і тіло, запевняла мене, що мала намір вивінувати карлика якнайкраще, обіцяла йому річну пенсію, аби лише захотів жити тихо та скромно десь на провінції.

– Але він був такий честолюбивий, – додала Лявренція, – і хотів жити в Парижі і навіть тут, у моєму гото-

лі; міркував собі, що в такім разі за моїм посередництвом повідновлює свої колишні зносини з Фобур-Сен-Жерменом і знову займе давнє, блискуче становище в товаристві. Коли я рішуче відхилила це його бажання, він велів переказати мені, що я проклята мара, упириця і труп"яча дитина.

Лявренція замовкла нараз, стрепенулася всім тілом і зідхнула нарешті з глибини душі.

– Ах, воліли б були лишити мене в гробі разом з мамою!

Коли я почав натискати на неї, щоб пояснила мені ті таємничі слова,з її очей рікою полилися сльози, і, тремтячи та хлипаючи, вона призналася мені, що чорна дама з барабаном, що видавала себе за її матір, сама колись оповідала їй, що чутка, яку передають собі люди про її народження, це не проста казка.

– В тім місті, де ми жили, – оповідала Лявренція, – називали мене труп"ячою дитиною. Старі пряхи цокотали, що я властиво дочка тамошнього графа, який раз-у-раз знущався над своєю жінкою, а коли вона вмерла, він справив їй дуже величний похорон. Вона була в тяжі в крайній порі і завмерла лише. Та коли кілька кладовищних злодіїв, бажаючи ограбувати трупа, відчинили її гробницю, то застали графиню зовсім живу і в полозі; по породі вона вмерла, тому злодії спокійно поклали її назад у домовину, а дитину забрали з собою і віддали на виховання жінці славного черевомовця. Оцю бідну дитину, що була похоронена ще поки прийшла на світ, називали скрізь труп"ячою дитиною. Ах, ви не зрозумієте, скільки прикрости зазнала я ще малою дитиною, коли мене називали цим іменем! Коли великий черевомовець іще жив і бувало розсердиться на мене, то все кричав:

– Проклята труп"яча дитино! Щоб я був ніколи не видобував тебе з гробу!

– А що він був зручний черевомовець, то вмів так зміняти свій голос, що виглядало стеменно, немов то він виходить спід землі, і в таких випадках він переконував мене, що це голос моєї покійної матері, яка оповідає мені про свою долю. Він мусів добре знати ту до-

лю страшну, бо був давніше у графа прислужником. І це робило йому жорстоку приємність, коли я, бідна дівчина, аж не знала, де дітися з переляку від тих слів, що неначе виходили з-під землі. Ті немов підземні слова оповідали страховинні історії, яких зв"язку я ніколи не розуміла і які помалу зовсім забула та які в часі танку знову живо виринали в моїй душі. Так, як у часі танку виринали в моїй душі дивоглядні спогади, я забувала себе саму і мені здавалося, що я зовсім інша особа і мене мучать усі муки та секрети тієї особи. Та коли я переставала танцювати, все знову гасло в моїй пам"яті.

Говорячи це, звільна, мов із запитом, Лявренція стояла передо мною біля каміна, де вогонь палав чимраз приємніше, а я сидів у фотелі, де звик сидіти її старий муж, коли вечером на сон грядущій оповідав їй про свої битви. Лявренція вдивлялася в мене своїми великими очима, немов питала в мене поради; вона похитувала головою в такій сумовитій задумі, що мене обкидало благородне, любе співчуття до її долі; вона була стрункa, така молода, така гурна, ота лілея, що виросла з могили, ота дочка смерти, ця мара з лицем ангела і з тілом баядери!.. Не знаю, як це сталося, може під впливом фотелю, на якім я сидів, але мені видалося нараз, що я старий генерал, що вчора на оцьому місці описував битву під Єною і що я мушу кінчити його оповідання, і я промовив:

— По битві під Єною піддалися впродовж кількох тижнів майже всі пруські фортеці без добуття меча. Насамперед піддався Маґдебурґ; це була найсильніша фортеця, що мала триста гармат. Чи це не ганьба?

Але панна Лявренці не дала мені говорити далі. Весь смутний настрій розвіявся з її гарного лиця, вона зареготалася як дитина і скрикнула:

— Так, це ганьба, більше як ганьба! Якби я була фортеця і мала триста гармат, я б не піддалася ніколи!

А що панна Лявренція не була фортецею і не мала трьох сот гармат...

При цих словах Максиміліян раптово перервав своє оповідання і запитав стиха:

– Спите, Маріе?

– Сплю, – відповіла Марія.

– Тим ліпше, – сказав Максиміліян з делікатним усміхом. – В такім разі не потребую лякатися, що зануджу вас, коли трохи докладно опишу меблі покою, де я мав ночувати, як це звикли робити нинішні новелісти.

– Але не забудьте про ліжко, дорогий друже!

– Ай справді, – підхопив Максиміліян, – це було препишне ліжко. Ноги, як у всіх ліжок із доби цісарства, складалися із каріятид і сфінксів, блискотіли багатою позолотою, особливо орлами, що цілувалися дзьобами мов горлиці – може то був символ любови за часів цісарства. Занавіски перед ліжком були з червоного шовку, а що полум"я від каміна просвічувало крізь них дуже сильно, то я з Лявренцією опинився в зовсім огнисто червонім освітленню і сам собі видався мов бог Плутон, що серед пекельної пожежі держить в обіймах сонну Прозерпіну.

Вона спала, і я вдивлявся в тім стані в її любе лице і шукав у його рисах зрозуміння для тієї симпатії, що тягла мою душу до неї. Що значить жінка? Який змисл криється під символікою цих гарних форм?

Але чи ж це не глупота – хотіти вияснити внутрішній змисл чужої появи, коли тим часом ми не можемо розв"язати загадки своєї власної душі? Адже ми навіть того не знаємо докладно, чи існують чужі явища! Адже не раз ми не можемо відрізнити реальности від простого сонного привиду! Чи це були витвори моєї фантазії, чи страшна дійсність, що я чув і бачив тієї ночі? Пригадую собі лише, що поки найдикіші думи шибалися в моїм серці, до мого слуху дійшов дивний шелест. Це була якась безглузда мелодія, дивовижна, тиха. Вона видалася мені зовсім знайомою, і нарешті я розпізнав тони тріанґула й барабана. Сюрчачи та бренчачи, ця музика доносилася неначе з далекого далека, а проте, оглянувшися, я побачив ось тут перед собою посеред покою добре знане мені видовище. Мосьє Тірліті, карлик, бамкав по тріанґулі, пані мати била у великий барабан, а вчений пес шкрябав по підлозі, неначе знову вишукував де-

рев"яні букви. Пес, здавалося, ворушився тільки через силу, а його шкіра була забризкана кров"ю. Пані мати мала все ще на собі чорний, жалібний одяг, а її черево не видувалось вже так забавно наперед, але навпаки, дуже погано звисало вниз, та й лице її не було вже червоне, а бліде. Карлик, усе ще вдягнений у гаптований стрій старофранцузького маркіза і з напудрованою перукою, був, здавалося, трохи вищий, може тому, що схуд страшенно. Він знову показував свої фехтункові штучки і, здавалось, повторював ще свої перехвалки, але говорив так тихо, що я не розумів ані слова і тільки по руху губів міг іноді зміркувати, що це він піє по когутячому.

Під час коли ті смішно-страховинні карикатури мов тіниста гра з несамовитою швидкістю миготіли перед моїми очима, почув я, що панна Лявренція віддихає чимраз неспокійніше. Холодна дрож пробігала по всім її тілі, і мов у нестерпнім болю корчилися її гарні сустави. Нарешті звинна мов угор вона вислизнула з моїх обіймів, опинилася раптово серед покою і почала танцювати, а при тому рівночасно мати на барабані, а карлик на тріанґулі розпочали знову свою тиху, приглушену музику. Вона танцювала так само як колись біля мосту Ватерльо та по Лондонських перехрестях. Це були ті самі таємничі пантоміми, ті самі вибухи пристрасних скоків, те саме бакхантське закидування голови, іноді те саме прихилювання до землі. І вона знову обтирала собі руки, немов мила їх, а нарешті кинула, здавалося, знову свій глибокий, болючий погляд на мене..., але лише в рисах її смертельно-блідого лиця пізнав я цей зір, не з очей, бо вони були зажмурені. Чимраз тихіше сюрчала музика; нарешті мама з барабаном і карлик, бліднючи помалу і розходячися мов імла клубками, щезли враз, але панна Лявренція все ще стояла і танцювала з зажмуреними очима. Цей танок із зажмуреними очима в темнім, тихім покої надавав тій любій дівчині вигляду якоїсь мари, так що я жахався і тремтів увесь і сердечно був рад, коли вона нарешті закінчила свій танок.

Певна річ вид тієї сцени не мав для мене нічого при-

ємного. Але до чого чоловік не привикне? А може навіть ота несамовита вдача цієї жінки додавала їй ще особливої принади, домішуючи до мого чуття ще якусь жаховиту ніжність, — досить, що по кількох тижнях я вже зовсім не дивувався, коли ніччю починали бренiти бубон і тріанґул, і моя дорога Лявренція раптово вставала і починала з зажмуреними очима танцювати своє сольо. Її муж, старий бонапартист, мав команду десь в околиці Парижу, і служба не дозволяла йому проводити дні в місті. Само собою розуміється, ми з ним стали сердечними приятелями, і він плакав ревними сльозами, коли пізніше на довгий час прощався зі мною. Власне поїхав зі своєю жінкою до Сіцілії, і відтоді я обох їх не бачив уже ніколи.

Скінчивши це оповідання, Максиміліян ухопив швидко капелюха і вибіг з покою.

— * —

ЛУКА ЙОВОВИЧ

Гайдуки

Образок з життя Чорногорців

Гайдуки – не то розбійники, не то герої, що воювали з Турками, щось подібне до наших опришків.

Оцей прекрасний образок з життя Чорногорців не дуже ще давньої доби, бо 30–х років нашого віку, написаний Лукою Йововичем, учителем села Марковєвичі у Чорногорі, був надрукований разом з другим образком у першому річнику літературного часопису "Луча", видаваного товариством "Горски Виєнац" у Цетині, почавши від 1895 року. Одно з тих оповідань переклав відомий фолкльорист Ф. С. Краус на німецьку мову і надрукував у ч. 37 віденського тижневика „Die Zeit" додавши від себе слова признання для талановитого автора. "Та в Цетині, –пише мені д. Краус, визичуючи мені перший річник "Лучі" для мого перекладу, – хтось там косо подивився на те, що бідоласі сільському вчителеві зроблено так багато чести, і мені перестали присилати "Лучу".

Ів. Фр.

І.

В день св. Архангела 1835 року прийшов Степан Баша з села Граждана на свято до Іва Йовова Лекича в Буковик. Днина не довга. Всі сільські приятелі зараз по обіді зібралися разом, зробили «коло» і співають на подвір'ю перед Івовою хатою. Степан і Іво в хаті сіли біля вогню, притягли тонку довгогорницю (боклажку), повну вина, і обертають її поблизько грані, щоб пити вино добре пригріте.

Проти ночі «коло» розсипалося, а по вечері гості розійшлися. Степан лишився.

— А що, Степане, ходиш іще на Бар (місцевість на турецькій території)? Пригониш дещо? Чи може покинув те ремесло?

— Пригонив я, ходив, розщибався, і скажу тобі правду, не покину цього ремесла, доки голову не зломлю. Я не волоцюга — знов тобі скажу; хвала Богу, маю з чого жити. І коли що прижену — не хвалюсь тобі ні за макове зерно — ніколи з цього й крейцара не бачив. Все село кличу на гостину: поб'ю воли, поріжу барани, як там що притрапиться пригнати, і гощу ціле село мов на свято. Та головне мені те, щоб залякати «песю віру», щоб не сміли з хати й носа показувати, щоб і в сні я їм снився. А ти що думаєш?

— Їй-богу, те що мовиш про крейцарі, це хоч би записати! Пригнав я був раз сімнадцять баранів — та й барани ж бо були! А товстючі! Якби мені хто інший говорив, а не сам я своїми очима бачив, ніколи б не повірив. На палець солонини було на кожнім. Одного я зарізав на вечерю, щоби челядь дома оскоромилася. Почали ми пити, розповідати. Коли погляну рано, а пан вовчик, дай йому Боже здоров'я, впакувався до кошари і вісімнадцять щонайкращих баранів — і тих пригнаних і моїх власних: цього хочу, цього не хочу. Аби який різник

то не був би їх так порізав. Важко було дивитися, та що, не поможеш! От тим то нам годі сказати, що крейцара доходу з розбою не маємо. А що про те не маємо що їсти, цьому винні оті гарбузи, що біліють перед хатами онде на дубових стовпах (цебто вовчі лоби, що їх чорногорці настромлюють на стовпи перед хатами).

— А що то там наробили ті глодоляни (мешканці пограничного чорногорського села Глодола) з тими дзвонами, що їх украли з брчанської (Брч, село на турецькій території) церкви? Я питав Івана, та цей не вмів мені нічого сказати.

— Та що? Пожалувалися Брчане владиці, що нічого їм не лишають ті п'яні чорти, а виволокли їм навіть дзвони з церкви. Покликав владика тих наших до Цетині. «Верніть їм це, — сказав, — так би вас Бог благословив! Я ж вам казав, що Бог вам простить усе, що явно чи тайно загарбаєте в Туреччині, та цього, бігме, я вам не говорив, щоб ви волокли й дзвони з церкви! Аджеж хоча вони й не нашої віри, то все таки наші брати! Церкви і джамії (Джамія — турецька божниця) ні за що не смійте рушати, це гріх». І дав їм по цекінові. І, ховай Боже, звернули дзвони. Боялися, щоб їх владика не прокляв.

— Що вже й говорити, не гарно вчинили з тими дзвонами. Ніколи якось я не міг собі пригадати їх, та й, по правді, людська пам'ять коротка. Ну, а ти Іво добув дещо?

— Ні. Все отак крутився при домі, поки пшеницю сіяв, та поки ту дрібку приплоду до хати позносив. Тільки одного вечора, буде тому — як тобі сказати... ага, п'ятнадцять день тому, збігав я до Тудеміла. Там із обори — не були відки інде — я захарапчив одного коня. Дивився ще, чи не побачу кого при вікні, чи хто не виставить голову, був би йому плюнув в очі з пістолета, та ні, не було нікого.

— А Міло Антович — от я й не питав тебе, що він поробляє? Той також цього ремесла не покине, не всидить дома, як інші, навіть на Різдво, поки дещо не прижене. Все він на тамтім боці. Аж боюся, що доведеться бідоласі колись солоно за все платити, вперше і в останнє. А багато там на нього накарбовано!

— Нічого йому не буде! Ті глодоляни — чарівники! Кожну скелю знає, як свої пальці. Чорти його годували, Дух Святий при хаті. За ним погоня, а він біжить в напрямі до Дульціня, а не сюди. Шмигає сюди-туди, поки слід його не згублять. Сам мені оповідав, що раз на морському березі п'ять днів лежав у одній щілині, не мавши ані кришки в роті; і як міг це витримати, цьому я не можу надивуватися. А коли його погоня заскочила високо вгорі просто Румії, а він шустъ у печеру, захований там, а коли побачив відповідну пору, та в противний бік! Пішов я було, Степане, з ним торік між Матками. Прийшли ми, а він усе довкола мене, як дідько довкола хреста, повну голову мені натуркав. А друзяка він! Що тільки треба зробити, ні до чого тебе не пустить, усе сам. Вийшли ми на Врсуту (гору), а він уважає, надслухує, зазирає, розглядається. Коли смерклося, зійшли ми вниз над Шумань (річку) до Мркоєвич. Поки місяць зійшов, ми заховалися в гущавині, відки можна було бачити, чи нема якої небезпеки. Із загороди одного там Калемперовича вивели ми два воли як соколи і — вибачте — одного осла. Зв'язали ми ті худоб'ята воловодом, прип'яли їх у ліску, щоб перечекати решту дня, щоб їх хто не загнав або щоби самі не вернулися до хазяїна. А коли смерклося, почали ми помаленьку підповзати до них, бо ануж там засідка: розфалатають чоловіка, як порося в кориті, зверху донизу. Не легко то своє добро віддавати! Чоловік окрім свого життя і здоров'я не має чого більше й пильнувати, як тієї трохи своєї

праці. А хто знає, чи їх перед ніччю не знайшли у схованці, де ми їх лишили і відки без руки не могли вийти? Ануж і вони стрільби в руки, та за слідами, хоч то воно й сухо. Ануж там сидять і добре чують, що надходять гості, і лагодяться, щоб їх привітати! От ми повземо тихесенько-тихесенько, повідпинали худібку, аж тут, братчику мій, ота анахтемська ослятина як завищить: Іґааа! Іґаа! Іґааа! Ми так і задеревіли, заперли духа у собі, життя в собі не чуємо, а воно стало та й верещить. Вже я хотів забити того дідька, щоб ніколи більше не верещав, та не хотілося рук поганити — подумай собі! — ослятиною!... «Ото — говорю — проклята скотина, знайшла коли ревти! А щоб тебе — говорю — звірі були без нас ізжерли!» Кажу Мілові: «Покинь чорта! Пусти дідьчу маму, нехай іде в безодню, щоб нам через нього не пропасти». Тут я побачив, що хоча б чоловік мав десятократе життя, а може прийти така година, що ані одного не врятує. І ніхто б навіть не пожалкував за нами, а кожний би сказав, що ми погибли за крадіжку. А скільки ми досі турків повбивали, про це би ніхто й не згадував. Та Міло, їй-же-богу, не пускає. «Дуже б мені — каже — придався дома!» І пішов на сто кроків уперед нас. Розуміється, осел дістався йому, і нині не гірший від якої шкапи під сідлом. Їй-богу, Міло орав ним цього літа! Ну, та це все було і минуло. А хочеш, то підемо колинебудь вечером. Я би сказав Іванові Лукичеві і переказав би Мілові по дорозі.

— Та що ж, підемо, коли хочете. Я не відстану. Тільки б мені тепер піти додому, щоби челядь знала, і як хто питатиме, щоби знали сказати, де я.

— Ні, я й сам не кажу, щоби зараз іти. Коли тобі догідно і коли захочеш — гаразд у дорогу! А мене завсігди дома застанеш, не піду нікуди від хати.

— Ну, то так і зробимо.

На другий день скоро світ Баша був уже дома.

II.

Двадцять четвертого падолиста того самого року вечером хто би був коло Бара о третій годині потурецькому, був би побачив гайдуцьку купку з п'ятьох людей: Степана Башу, його братанича Андрія, Іва Лекича, Івана Лукича і Міла Антовича, позавиваних у різнобарвні пледи по-шестанськи, з торбами через плечі, в котрих навіть австрійські фінансисти не знайшли б нічого, хіба по доброму кусневі житнього хліба. Ножі з білими черенцями позатикали за пояси, рушниці в руках, одягнені в арнаутський одяг, шаравари і опанчі, на голови понадівали білі клачані, а навколо них пообв'язували невеличкі пальми — достотні турки. Коли переходили через річку Бунар, нагнали з десяток візників, що гнали вози з набором з Пристані до Бара.

— Мрамија мир, побро! Ку пошкон таш! (Добрий вечір, браття! Куди йдете?) — по-арабськи заговорив Баша.

— Мир севјен. Пошком пр'шпи! (Щастибі вам! Ідемо до дому) — відповідають ті рівнодушно, думаючи, що це шестани йдуть від черги на зимівлю.

Ліворуч у передмістю і в місті Барі видно світла, мов ілюмінацію, а праворуч море розвернулося перед очима, блискотить під погіднім небом у яснім місячнім світлі. На вежі вибила третя.

З мінарету чути голос ходжі (мусульманський церковник), як виспівує вечірню молитву. Мерехтять зорі. Тільки десь-не-десь перепелиця з-під оливкового дерева з лаврового корча фуррр! і перелякає нашу компанію.

— Куди ж ми тепер? Як думаєш, Міло? — запитали товариші, коли дійшли до Залєва.

— Я би радив через отой ярок. Там є джерело, повечеряємо, бо у мене вже й ноги заболіли і жили під колінами болять з голоду. Адже від Созини шмат дороги! А якби нам дуже спішно було, то

можна б і без вечері.

— Рушаймо зараз, повечерявши, — мовив Баша, — щоб нас сон не зломив і щоб нас день не захопив. Пограбимо при Можурі, ось тут переднюємо, а відси, по моїй думці, найліпше матимемо змогу роздивитися, щоб якого турка вбити.

Влашичі на захід, а вони при Можурі. Перед ними мов на долоні: Мркоєвичі, Печуриця, Кунє, Великі і Малі Горани. При сході сонця вони прискорили ходу.

— Гей, бачите онту череду просто Великих Горан, що власне вигнали? Бійтеся Бога, ходімо геть від них, щоб нам не було якої біди, — мовить Міло, — бо тут чабанів певно не менше як нас.

— А що би було, якби отого, що йде сюди так пильно, та положити, коли наблизиться? Куди би втік? Тільки один олов'яний бобик йому в живіт! Упаде як підкошений. Навіть п'ятами би не задригав — сказав Андрій. — Хто б нас почув?

— Не один! Коли почують постріл, то все, що живе, кинеться за нами. Вони все тримаються на осторозі, а ми занадто далеко зайшли. Тобі здається, що ти мудрий, але ти під моєю опікою. Мовчи! Не підводь рушниці! От іще запалена голова! Не дай Боже більше з тобою йти на таке діло! Чи хочеш узяти на душу стільки людей сьогодні? Ані руш мені рушниці, — пристиджував Степан Андрія,— коли сам того не можеш зміркувати, що це була б наша загибель.

Пастух на збочі понижче них спокійно ходив за товаром і грав на дуді. Андрій не зводив із нього очей: як повісив рушницю на дубі, як ішов до криниці, щоб обмитися, як обідав, як поїв худобу і городив пліт коло кошари. Коли наблизилася ніч, і він зігнав череду докупи, Степан за ним чуп-чуп-чуп з ножем у руках.

Пастух, почувши чупкання за собою, швидко обернувся, вистрілив з рушниці і пустився тікати.

Степан, невлучений кулею прискорив і догнав його.

— Jo Паш Зоти! (Бійся Бога, не бий!) — скрикнув пастух.

Та в тій хвилі Степан відрубав йому голову і завернув товар у гори. Пов'язали худобу поясами та воловодами, що їх про таку потребу Антович усе мав намотані на собі. А коли добре смерклося, рушили стежками понад Печурицю. Степан і Міло передом, решта підганяють. Зупинилися. Надслухують.

— Гей, Бецько Катланов! — чути голос у селі.

— Чую!

— А прийшла твоя худоба до дому, чи не прийшла?

— Та от іду по неї! А хіба є що недобре?

— Та у нас дасть Біг — ані пастуха ані худоби.

— Бігме Боже, говорили наші, що бачили пізнім вечером, як п'ять хлопа поспішало в гори і гнали худобу, але то не були наші з торгу.

— Присястобоже, це чорногорці! Не хто, як вони! Я вже з ліхтарнею ходив, чи не подиблю їх, кричав, та не чути нічого!

— Почули нас! — каже Міло.

— Не бійтеся, а рушайте живо! Втечемо! — додає їм духу Степан.

А тут по селу крики: гей! гей! гей! на кожнім куті.

— Гей, Сульо Дрляне! Добрий вечір!

— Дай Боже й тобі!

— А що там чути з того боку, де Тахирова хата?

— Го! Джаври, небоже, забрали Тахирову худобу і втекли попри Юсуфову хату через чагарник доріжкою! Швидко вийдуть із яру. Хотімо за ними, з інших боків наші вже біжать.

— Іду, брате, йду!

Зацокали рушниці з кожного кута: лусь! лусь! брязь! брязь!

Обскочили їх.

— Що тепер робити? — питає Міло.

— Що? Лишайте худобу до дідька, а я кину й оцю голову (Степан очевидно ніс з собою голову вбитого пастуха, на знак свого геройства), щоб було ногам легше! І біжімо догори поміж Печурицею і Добрими Водами!... Де ви? живо, щоб ніхто не згубився! Коли почнуть стріляти за нами, стріляйте на блиск! коли б нам тільки добігти та вхопитися у оту печеру, скочимо в неї і простоїмо до вечора, поки все втихне, а ніччю гайда додому. Біжіть, не підводячи голови! Ви не йдіть купою, а вроздріб, щоб нас не повбивали.

Гомін, крики, грюкають рушниці, дійсна битва.

— Ні, Степане, на Матір Божу, — благав його Міло, — не йди у ту печеру! За нами купа озброєних, — боюся, щоб не було гірше.

В тій хвилі постріли розділили гайдуків: Міло і Лукич направо, назад у долину Можури, аж над море; Степан, Іво і Андрій попри Лисинь, просто до печери.

Цього ранку на верхах гір випала пороша. Турки за слідами: чуп, чуп, чуп — просто до ями. Обступили її здалека. Яма полога, з двома гирлами: одно відкрите на схід, друге на північ. Аліл Брагов і Селім Смаїлов з села Микулича приступили ближче. Цікаві понахилялися просто над ямою, повстромляли голови.

— Але їй-богу, тут нікого нема! Це були ваші сліди!

Бум! бум! — грюкнули з ями рушниці. Аліл і Селім тільки п'ятами накивали своїм товаришам і стрімголов попадали в яму.

Тоді давай кликати:

— Гей, ви люди, вилізайте, на сто Божих вір!

— Гей, ви, турки. Йдіть собі з Богом! — гуде голос із ями. — Або стійте тут, коли ваша воля. Це наша хата. Ми приготовилися на таку пригоду.

Маємо тут не менше всього, як у Гражданах. Вже двадцять літ, як ми тут спочиваємо всяке полудне. І за рік, слава Богу, не хибне нам нічого, хоч би нас було й десять.

— А скільки ж вас там є?

— Ходи сюди та почисли нас! — крикнув Баша. А потім каже товаришам: — Не бійтеся, надокучить їм, а коли ні, будь-що-будь, якось продеремося і вернемо додому здорові і веселі. Тільки рушниць пильнуйте, щоб вам були в кожній хвилі готові: котрий турок до ями, з того зараз падло!

Почали турки вкидати в яму каміння і вбили Андрія. Потім нанесли копицю сіна, запалили і вкинули в яму. Степан і Іво поприв'язували себе в щілинах печери, щоб не попадати і не згинути від каміння або від вогню.

Турки поставили два гурти сторожів: село Барани один вечір, а Микуличі долішні і горішні — другий.

III.

Третього дня після того Міло Антович і Лукич сюди не туди, зі скелі на скелю, з чагара в чагар — і дома.

— Міло, а де твоє товариство? — питали люди. — Пригнали дещо?

— Не питай нічого! Все ми покинули, що було зачали гнати. Оточили нас, мов погана тічня. Десь так було коло півночі, чи вчасніше, хрін там знав годину. Ми два шпигнули, а тамтих турки нагнали до тієї печери. Чи їх там заперли, чи їх борше порубали, але гнали їх у той бік. Більше Міло не знає нічого.

IV.

В неділю перед Різдвом Мара, сестра Степана Баші, що жила замужем у Сельцях на турецькій границі, прийшла у Вир вся в чорній одежі, заплакана, з розплетеними косами. Збіглися довкола неї люди. А вона до старшини:

— Їй-богу, вони ще живі! Що мені за пожиток брехати? Чутка була, що їх давно порубали. Та вчора говорили мені чабани, ті що зимують у Пепичі: що кожної Божої ночі з верха Голика бачуть огні — все огонь коло огню довкола печери. То я, головонько бідна, як була, вчора стрімголов туди! Спекла прісну паляницю — бо відки їм хліба взяти, коли їсти хочеться ! Взяла й дві-три пачки патронів та й просто туди. Коли ж бо сторожа твердо пильнує: нині двадцятий і четвертий день! Не дали мені з ними ані заговорити. То я хоч потайком хотіла вкинути їм ту паляницю, та хоч би я була й парубок під зброєю, то це було б неможливо. Набили мене по щоках так, що я ледве пішла. Вони досі вбили — побий мене Боже, так як уже побив! — чотирьох турків. Сказав мені Юсуф Трцетич із Бара. Кожний день кличуть, щоб піддалися, а вони тримаються непохитно, бо бачуть, що так чи сяк пропали, то й чекають, щоб ще кого вбити — нехай мене три громи поб'ють, коли неправду кажу!

V.

Зараз пішов гомін по племенах. На другий день ціла Црмницька і Рієцька округа висипали на Суторман.

— Що буде, те й буде, треба йти, треба рятувати! — кричать вояки.

Та всю ніч, як була довга, сипав сніг, що влізло. Навалив по коліна. Пускатися з людьми крізь барську країну, аж на той бік Румії, мучитися і бродити в глиб ворожого краю, шість годин ходу по копній дорозі — з двоякого злого вибрали менше. Військо вернулося назад.

VI.

На саме Різдво, коли цілий мир християнський східньої церкви радується, удосвіта Степан Баша і Іво Лукич вийшли з ями, бліді, висохлі, мало що живі — правдиві страховища. Принесли їм хліба і сиру, щоби попоїли.

— Не хочемо їсти, —відповів Степан, — а вина би нам!

Зараз послали до Микулич, де було також кілька християнських хат, і принесли вина.

— На здоров'я! — мовив Баша, тримаючи чарку в руці. — Хоч би в нас було по десять душ, то все таки замало, щоб ви могли помстити всіх ваших, котрих ми повбивали і всю ту біду, якої ми ьам наробили!

Випив, перехристився і подав Івові.

Їх тіла, знеможені голодом, відтяті від голів, лише трохи потрепалися. Із них витекло хіба стільки крови, щоб могли ножі окривавитися, як із людей, що двадцять дев'ять день не мали хліба в роті.

Турки полізли до печери і відтяли ще й Андрієву голову, розбиту каменем. Із патронів, пістолів і ременів, якими оперізувалися ті герої, познаходили хіба недогризки, — решту погризли голодні гайдуцькі зуби.

Степанова голова зотліла в Скадарі, а Івова в Барі.

ІЗ АВСТРАЛІЙСЬКИХ НОВЕЛІСТІВ

Австралійське письменство належить до наймолодших паростей письменства англо-саксонської раси, що обіймає письменства триєдиного королівства Великої Британії з Ірляндією, далі письменство північної Америки з Канадою, далі англо-індійське та автралійське. Це останнє числить несповна 100 літ і розвивається досить самостійно серед досить незвичайних обставин. Біла раса заступлена в Австралії зовсім невеликим числом людности, що виносить досі малощо понад 4 мільйони. Ця людність живе більшими масами, більш або менш по европейському типу в більших містах Сіднею, Мельбурні, Аделаїді та Брісбані. Зовсім інакше виглядає життя по малих містечках та розкинених фармах, де безпосередніми сусідами білих людей являються тубільці, китайці або мурини. Біла людність Австралії мала своєю основою карні колонії, до яких з кінцем XVIII віку англійський уряд почав висилати своїх злочинців та непоправних неробів. Перша така колонія заснована була в 1788 р. на місці, де тепер стоїть місто Сідней. З часом одначе знайдені в Австралії розсипи золота звабили до цієї частини світу немало еміґрантів та авантурників із ріжних націй, головно французів і німців. Торговельні зносини з давних давен приваблювали до Австралії численленних китайців, а негрів спроваджували білі люди як невільників або слуг. Із тих ріжнорідних елементів починає помалу вироблятися щось подібне до окремої нації, якої розвоєві сприяє майже зовсім самостійне політичне життя з республіканським устроєм і власним парляментом, хоч і під зверхнім протекторатом Англії.

Купці і фармери, оце два головні типи білих інтеліґентних людей, з яких склається австралійсь-

ка суспільність. Жінок взагалі у них мало і вони грають у тій суспільності далеко меншу ролю, як у европейських суспільностях. Брак традицій, війн і злучених з ними небезпек, монотонність і тягар буденної боротьби з життям спричинюють слабий розвій письменства і слабе запотребование друкованого слова, хоча більшість білої людности без сумніву письменна і читає газети. Першими творами спеціяльно австралійського письменства були оповідання з життя засланих до Австралії злочинців, що мали за собою европейську минувшість. Тільки в новіших часах у другій половині XIX в. почала виростати ґенерація інтеліґентів, зроджених і вихованих в Австралії, у яких природнім способом з'явилася потреба малювати важніші характеристичні моменти того життя, що розвивалося перед їх очима, і тих людей, серед яких доводилося їм жити. Органом тієї молодої ґенерації австралійських письменників став у 80-х роках минулого віку ілюстрований тижневик «Bulletin», в якім концентрується більш менш весь духовий рух того, що можна би назвати молодою Австралією. Короткі ліричні поезії, звичайно навіяні мелянхолією, властивою австралійському підсонню, та короткі оповідання і нариси на зразок тих, яких переклади подаю тут нашій публіці, оце готовий літературний багаж того тижневика, видаваного в Сіднеї. Із поміщених у ньому оповідань ріжних авторів вибрав австралійський німець Стефан Котце 53 нариси, що належать до ріжних авторів. Про свій вибір говорить він у передмові: «Розуміється, цей вибір не може мати претензії дати повний перегляд молодої австралійської літератури. Навіть не все найкраще могло знайти в ньому місце; багато ліпших творів так порозкидано по ріжних виданнях, що я не міг дістати їх. Особливо дрібні нариси, що друкуються по газетах і про зібрання яких не дбають їх автори, не фахові

письменники, дуже часто пропадають у газетах, як золоті зерна в купі піску. Дещо знов занадто австралійське, щоб могло трапити до смаку европейського читача. І так з одного з найголовніших австралійських письменників, Генрі Льосуока, якого почитателі називають австралійським Кіплінґом, дав лиш одно оповідання. Натомість узгляднив я більше гумористичних нарисів Едварда Дайсона. Особливо ж Альберт Доррінґтон підіймає високо понад рівень ділетантизму та принагідного письменства і годен не раз стати обік найбільших новелистів старого світу, особливо там, де найсильніше виявляється спеціяльно мужська нота та його штуки. При тім найвсебічніший із австралійських новелістів, бо бере теми до своїх творів із життя на морі, на побережжях та в нутрі краю, і скрізь вміє однаково опановувати свою тему».

В збірці, зладженій згаданим автором, що має титул: Aus einer neuen Literatur. Australisches gesammelt und bearbeitet von Stefan v. Kotze, Берлін 1909, поміщено 53 новелі, з яких одна анонімна, одна самого збирача, 8 Едварда Дізона, 8 Альберта Доррінґтона, 2 Генрі Льоузона, 2 мають псевдонім Кодак, а інші належать ріжним авторам. Назви авторів переважно англійські, в тім числі є й така аристократична як Ґ. Б. Лянкастер, але стрічаємо також деякі, що подобають на французькі (Paul Cupid), а дві мають виразну шведсько-норвежську подобу: F. S. Sorensen і Robin Studholme.

З тієї багатої збірки вибираю особливо ті твори, що мають більше загально-людський, ніж спеціяльно австралійський характер.

І. Ф.

ВЕК

Останній Моа

Оповідання

Дощ ішов уже три дні — дощ, який може йти тільки в горах Нової Зеляндії. Декілька лісничих сиділо біля огнища, потерпаючи від холоду, і курили мовчки. Розмова скінчилася, ніхто не мав що більше сказати. Мглиста і мокра околиця, покрита камінням і папоротями, не давала фантазії ніякої поживи.

Дік кашлянув, немов би пригадавши щось, і всі поглянули на нього, немов питаючи й заохочуючи. Про все, що є на світі, Дік умів сказати дещо з власного досвіду. Йому було 60 літ і він у своєму житті перейшов найрізніші колії: був моряком, копачем золота, вояком і стрільцем у чагарах. Нову Зеляндію знав вздовж і впоперек.

— Недавно читав я в газеті, — розпочав він, — що там, унизу, на півдні, знайдено десь повний скелет вимерлого птаха Моа Ну, я міг би дещо сказати про того старого птаха. Але ви певно не ймете мені віри.

І він з погордою плюнув у вогонь. Ми наввипередки один перед другим почали впевняти його завзято, що його вірогідність у нас так непорушно тверда, як шпиль Руапегу, якого хмарами повита голова дивилася на нас. Дік суворо оглянув наш гурток і, очевидно задоволений своєю інспек-

цією, почав без дальших церемоній своє оповідання.

— Коли в давніх часах я перший раз висадився на берег Нової Зеляндії, почалася на західнім побережжю якраз тоді золота гарячка. Я з одним своїм приятелем спасся втечею з одної барки, що стояла в пристані Літльтона, і ми обидва почвалали пішки до золотого району. Зразу нам поводилося досить лихо, і нарешті ми забилися в гори далеко, далі від інших копачів. Ми розложили шатро у підніжжя великої яскині і здобули тут немало золота, але життя наше було дуже відлюдне. В перших ночах на нас нападав великий страх. Швидко по сумерках чули ми з лісу дикий, ревучий шум, подібний до свисту сирени у млі. Та коли не було більше ніякого лиха, ми скоро привикли до того крику і користувалися ним навіть як сигналом до вечері.

Та ось одного дня ми працювали на малій терасі нижче яскині, коли понад нашими головами з чагарника перелетів камінь, завбільшки як людська голова, немов би вистрілений гарматою. Потім перелітали ще два або три такі самі камінці, а нарешті сажневе дерев'яне поліно. Ми догадалися, що, де в повітрі літають такі дрібні забавки, може бути для чоловіка нездорово, і полізли вгору, щоб придивитись, хто забавляється такими речами. На обриві, може 50 метрів понад нами, стояв злочинець, величезний птах, більш-менш вдвоє більший від струся. Він порпав землю, шукаючи поживи, тут і там дзьобнув якогось хробака або гусільницю.

— Бідолаха! — промовив Джек. — Коли такими дрібницями він мусить наповняти свій живіт, то може половину тієї гори спорпати на наші голови.

Ми почали придивляти йому. Він поглянув на нас і порпався собі далі. Ми подумали, що найкраще лишити його самого.

Пізніше зустрічали ми того велетня досить часто, коли проходжувався в кориті ріки або по чагарнику. Він, здавалося, почував прикро свою самоту, не зустрічаючи рівного собі. Як виглядав? Був трохи подібний до тетерева, яких тут бігає багато, але сто раз більший. Мав на собі шматочки товстих крил і смішно короткий хвіст, який при кожнім своїм кроці комічно задирав угору. Бігати? — ну певно, бігати вмів що вмів. Я бачив його одного разу в погоні за маврійським щуром, і щур не мав ані хвилини надії на життя. Він похилив голову вниз і гнав через корчі та поміж молоді дерева як насмарована блискавка.

Нарешті велетень одної ночі зробив нам візиту в нашім шатрі, власне коли ми засіли до вечері. Правдоподібно червяків і гусільниць за день назбирав мало, бо видно було, що терпить сильний голод. Джек кинув йому половину печеного голуба; він проковтнув його як горошину, а потім розпочав напад. Приступив просто до отвору шатра і кинувся на решту нашої живности. Джек скочив з місця і вдарив його коцюбою, але каторжний птах копнув його одною ногою в груди так сильно, що Джек відразу присів дуже твердо. Я кинувся на нього з сокирою, але він, не чекаючи на мій удар, дав мені пару таких копняків, що я опинився на землі з бажанням спочити трохи. Це був порядний боксер і не схибив ані разу. І тут же він пожер усі наші голуби, проковтнув цілу паляницю, проковтнув ніж, а потім устромив дзюб у гарячий чай. Вихопив його відтак швидко, можете собі подумати! Але коли Джек почав сміятися і підняв трохи голову, кинувся старий пташище на нього і топтав його три секунди так, що йому відхотілося від сміху. Покинувши його, він почав поратися в шатрі. Та що шатро було занадто тісне для нього, перевернув його відразу копняками своїх ніг і почав парпати як парова ма-

шина. Весь наш спряток розлітався на всі боки як живий. Він побачив мій годинник і проковтнув його, так що тільки ланцюжок звисав йому з дзьоба. Потім кинувся на пушки з консервами і почав двофунтові пушки ковтати як бобики. Аж алкоголь зробив йому кінець, як не одному іншому.

Ми мали кілька кварт рому в великій циновій бутлі, і коли він устромив до неї свою голову, засмакував йому ром незвичайно. В усякім разі він не квапився витягати голову з бутлі. Коли нарешті попробував це зробити, шийка бутні не пустила його голови, і він не міг бачити нічого. Він почав тріпатися страшенно, і наші речі розліталися від нього на всі боки. Він скочив у вогонь і розкинув його, потім побіг між дерева, б'ючися то об одно, то об друге, поки не зрозумів, що так далі не можна. Тоді й заспокоївся, притиснув бутлю з головою до землі і почав помалу викручувати з неї голову. На це я й чекав. Я прискочив із сокирою і швиденько увільнив його від бутлі, розуміється, при тій нагоді відскочила і його голова.

Ми жили майже місяць м'ясом того птаха. Смакувало як індичатина, тільки трохи дико. Розуміється, пушки з консервами і годинник ми повиймали з нього, а до того ще знайшли в його животі мало що не п'ятнадцять унцій золотого піску, який він призбирав за свого життя.

Чому ми не взяли його до міста і не продали? А тому, що були новаки і не мали поняття, що птах Мао не такий частий, як москіти.

О. Б. Г О Д Ж

Л и с т

Нарис

В червонім цеглянім домику з чотирма кімнатами, на старій рипсовій софі сиділа з розпечатаним листом у руці. Вона була сивоволоса, зів'ялa, зігнена — вдова.

Лист був від її сина одинака, що недавно вивчився на пастора. Для нього зморщики поорали лице старої австралійки, посивіло волосся, зігнулися плечі; а тепер, коли була певна, що плоди її праці та самовідречення дозріли для неї, дрижали її руки, з ніжним поспіхом розчиняючи коверту. Вона не вміла ані читати, ані писати, але їй спішно було побачити слова, хоч не могла відгадати, що писав її син.

Одиноке бажання її життя було зробити його чимсь ліпшим, і тепер надійшла щаслива година. Її мрії справдилися; вона була гордою матір'ю всечеснішого отця Йосифа Йозус Сандона. Брак освіти ніколи досі не допікав її, але тепер її безпомічне бажання перечитати листа сина, заболіло їй трохи.

Лист сина, що для увінчання її довголітніх мрій візьме її до себе на тихе та любе становище своєї господині та завідательки його маєткових відносин. Тьмяні очі зайшли радісними сльозами.

— Чи був листоноша, тіточко? — промовив лагідний дівочий голос.

Жінка подала листа миловидній шатенці, дівчині середніх літ.

— Прочитай лише, Маґдусю, а то я їй-богу не добачаю.

Дівчина не всміхнулася на цю маленьку брехню старої. Вона так часто не добачала в письмі, що дівчина зовсім не дивувалася її неписьменності. А на зміст листа вона була не менше цікава, як сама мати. Її власна солодка тайна — вона жила тою надією — швидко перестати бути тайною.

— А для мене листа не було? — шепнула вона несміло, і в її голосі було маленьке розчарування.

— Та тут певно буде відомість для нас обох, — гордо промовила мати.

— На лише та прочитай.

Дівчина почала. Хвиля була важна для обох. Ні одна не сумнівалася про своє близьке щастя. Їх довір'я до автора листа було незламне.

«Люба мамо! Без сумніву ждали Ви на відомість від мене.»

— Та ми, як ми, Маґдусю! Ми ж знали, що він весь час зайнятий.

«Але я чекав з написанням листа, поки моє становище стане зовсім певним».

— Я знала, що мій любий син мусить довчитися до чогось і що потім віддячить нам усі наші дожидання.

«Я певний, що новина, яку подаю Вам оце, врадує всіх моїх знайомих з містечка, а особливо Тебе й кузинку Маргарету».

Голос дівчини задрижав. Серце матері тріпалося з радости.

— Боже його благослови! Та й тямить же він про кожного.

«Я одержав парафію в Беля» —

— Це дуже далеко, моя дитино! — скрикнула мати.

«По довгій застанові та многих молитвах я почув себе зобов'язаним прийняти це становище. Завтра виїжджаю на місце, а коли цей лист дійде

до ваших рук, – голос дівчини зробився ледве чутний, – буду вже близько мети своєї подорожі".

— Надіюся, що він напише над докладно, куди й як їхати до нього. Бо я, Маґдусю, ощадила 20 фунтів штерлінґів, щоб закупити порядне уряджження дому, відповідне для пароха.

Дівчина кашлянула і читала далі.

«Друга важка річ, яку маю донести Вам, це те, що по зрілій розвазі я рішив оженитися».

— Овва, Маґдусю, а то що таке? Якої ж такої зрілої розваги потребував він на це?

Маґдуся читала далі:

«Вповні свідомий важности цього свого останнього кроку, і по довгім і поважнім обміркованню рішився зробити те, що треба навіть коштом мого особистого чуття. От тим то сьогодні вечером я беру шлюб із молодою дамою, панною Емілією Дантонівною, дуже добре вихованою особою, як найвідповіднішою на жінку служителя релігії, що при тім має дуже впливові зв'язки».

— Читай помалу, Маґдусю! Я якось не гаразд розумію оце все, — все те щось таке дивне. Дуже добре вихована особа, то певно стара мати обік неї буде виглядати трохи по-старомодному.

«Було б мені дуже приємно, якби я був міг тебе й кузинку Марґарету , — голос читачки урвався,-запросити на своє весілля, але, розваживши все докладно, я волів відбути ту церемонію зовсім невиставно. Тільки свояки моєї жінки та її найближчі приятелі будуть у нас на шлюбі. Все було моїм звичаєм обчислювати правдоподібні кошти кожного вчинка і, заглядаючи в будуче, я не міг позбутися того погляду, що молодечі любощі іноді стають на заваді мужеві і руйнують його кар'єру. Отим то я постановив знехтувати свої власні чуття і віддати себе цілого в жертву інтересів того

становища, для якого я присвятив свою честь і своє життя».

— Так, так, Маґдусю! Читай швидше.

«Розуміється зразу боліло мені не мало, коли я мусів зректися своїх колишніх намірів, мати тебе й кузинку Маргарету при собі в своїм домі. Оттим то серед теперішніх обставин я рад тому, що своїми плянами не потребую робити зміни у вашім дотеперішнім житті».

Голос читачки робився чимраз глухіший, а слухачка мовчала.

«Ваш дотеперішній спосіб життя певно так тісно зрісся з Вашою істотою, що Вам боліло б мабуть змінювати його. Що до мене, то я влаштував собі дуже скромне господарство і не наробив ніяких боргів окрім тих, що було доконче потрібне. На це видав я до остатку всі свої гроші, а коли моя просьба, дати мені хоч невеличку позичку, не спричинить Вам великого ущербу у ваших потребах, то зробили б Ви мені вельми велику прислугу, за котру я був би Вам вдячний довіку. Мене жде тяжка дорога, але відданий усім серцем своєму заводові із сильною вірою в Боже Проведіння маю надію побороти всі трудности. Кузинці Маргареті засилаю свої найкращі поздоровлення і прошу заявити їй, що згадка про її щиру прихильність в минулому ніколи не забудеться у мене. А Тобі, моя добра мамо, не можу ніякими словами вилити всієї моєї любови та вдячности. Але власне Ти, що так часто зазнавала приємности охочого давання, зрозумієш може вповні ту вдячність, якою пройнята моя синівська любов. Не май мені за зле, коли це на якийсь час мав би бути мій остаточний лист; бо вся моя праця, весь мій час і все моє життя має бути відданий моєму становищу. Хай Бог благословить і кріпить тебе! Твоє ім'я споминатиму все в моїх молитвах, а про твоє добре поводження не перестану думати ніколи. Твій незмінно люблячий син І. І. Сандон. Р.».

— Оце все тітусю! — промовила дівчина, зложила листа і поклала його на виблідлий червоний обрус, яким покритий був стіл.

— Ну, та й доскочив вже він становища! — промовила мати по короткій задумі.

Дівчина не відповіла нічого. Вона взяла наперсток на палець і пішівку до рук, у якій вишивала дірки для ґудзиків. Кожний штих голки був досі одним кроком, що зближав її до сповнення найлюбішої мрії, тої мрії, яку знівечив оцей лист.

Мати, затоплена в своїх власних думках, не звертала уваги на дівчину.

— Старий дім трохи обшарпаний. Треба зірвати щось із своєї ощадности і послати йому шлюбний подарунок, а потім купити дещо, щоб довести до порядку нашу стару домівку. Він з своєю жінкою могли б колись приїхати відвідати нас, і ми повинні б не зробити йому стиду. Коли він тепер пастор.

Вона на хвилю перервала свої міркування і глянула на дівчину з якоюсь сумовитою тугою.

— Коли писатимеш йому, моя дитино, то скажи йому, що посилаю йому гроші як шлюбний подарунок. Не в позику. Це так ліпше випадає. І можеш сказати йому, що ми влаштуємо свою хату наново. Ти можеш надто натякнути йому, що я рада б побачити його — ні, не так його, як його жінку.

Дівчина урвала нитку, зав'язавши ґуз у своїм шитві, і почала складати пішівку.

— Оця готова. Цур їм, тим ґудзикам! — промовила звільна.

— Тобі не жаль, Маґдусю? — запитала мати

Маґдуся спом'янула зламані присяги вірности і відповіла різко:

«Коли Вам не жаль, то кого мені жалувати?»

ДЖОН ГЕНРІ ҐРІН

Недобиток нерозбитого корабля

Оповідання

Доглядач побачив на морі безлюдний корабель; один матрос виліз на верх щогли і розслідив на обрію щоголовий корабель. Пароплав звернено три степені на схід, щоб міг до корабля наблизитися. Плиткі оповідання і ще плиткіші забави на хованку на покладі пішли в кут, і всі пасажири почали тиснутися до бортів паровика, окрім кількох панів у курільні, що непорушно сиділи за своїми картами. Решта публіки чекала, поглядаючи то на море, то на стерничу будку, щоб переконатися, в який бік звертаються чорні рури доглядачевого далековиду.

— На кораблі прив'язаний один чоловік!

Такий оклик з вершка щогли викликав дрож зворушення на цілім пароплаві. Не виймаючи хорих, що старалися вилізти на поклад, або принаймні викочувалися зі своїх ліжок, щоб відчинити вікно до машиністів, що, тримаючи бляшанки з оливою, стояли на риштованнях парової машини, зворушення не минуло навіть чорних, зопрілих чортів у корабельній кухні та ще нижче положеній вуглярні мішалося з сиком пари і висвистувало крізь рурки та вентилі, розливаючися, мов чарівний напій, по жилах людей. Тільки картярі сиділи спокійно.

— Скажуть нам, коли все вияснить ся, — про-

мовив один, що мав у руці чотири аси. — Докладаю до ставки 15 фунтів.

Із коминів валив дим з глухим ревом. Хвилини очікування видавалися такими численними, як незлічимі морські хвилі, що одна за другою наскакували на перед корабля, розбивалися і розприскувалися сичачою піною і котилися далі вздовж боків корабля. Незабаром побачили тулуб чужого корабля із покладу; одна частина за другою того корабля виступала перед очима глядачів: високий перед, безладне улаштування машин, і ще щось інше, немов плямка, що помалу робилася більшою — це були голі груди чоловіка, в синіх штанах, прив'язаного численними звоями линви до корабельної щогли.

Пароплав зупинено і на воду спущено човен. Здавалося, що в безлюднім кораблі нема вже живої душі; чоловік на щоглі висів безсильно, з похиленою наперед головою, і був страшенно блідий. Коли човен підплив ближче, матроси на ньому побачили легкі рухи голови, але це було тільки механічне хитання корабля, що збільшувало страшне враження мертвої безпомічности чоловіка. Тверді, важкі руки матросів з дівочою ніжністю розрізували линви, зняли його зі щогли і перенесли на човен. Тоді човен поплив до пароплава, якого чорні боки були засіяні білими крапками кают.

— Живий! Ледве живий! — промовив лікар, коли човен доплив до корабля. Серед публіки почулися радісні оклики, до яких домішалися навіть голоси картярів, що останні свої карти позатуляли в жмені і повкидали до кишень. Страшенно легкого і вихудлого чоловіка винесено на руках на поклад і віддано лікареві. Пароплав знов повернено на властивий курс, а обезлюдений корабель з одинокою щоглою і мізерними шматками колишніх вітрил гойдався самітньо серед моря, доки не

щез із очей глядачів.

Пасажири пароплава раді були почути від урятованого чоловіка оповідання про його пригоди, але доступу до нього не дозволено нікому, крім лікаря, який заявив, що він страшенно ослаблений, ледве притомний, майже без надії на життя. Вечером третього дня, коли ця подія перестала бути темою оживлених розмов у сальоні та предметом численних закладів на життя пацієнта, прийшов лікар до капітана.

— Тепер він відзискав притомність і хотів би побачити вас. Каже, що має дещо оповісти вам.

— А яка надія на його життя?

— Здається — буде фіть!

Вони пішли наперед до шпитальної кімнати, де при світлі, низько розвішених лямп, лежав пацієнт горілиць, з запалими щоками та скронями, пожовклий і вихудлий, з лицем оброслим щетиною волосся, яке до половини закривало його. Напівмертвецьким поглядом він обкинув прихожих і промовив, не то шепочучи, не то булькотячи:

— Пане капітане, моя команда скінчилася. Я хотів би дати знати своїй жінці, що я небіжчик. У вас є пошта, правда? Як добре! В такім разі відомість дійде швидше. Не хочу, аби Лльойди писали про мене: «Пропав без вісти» і аби вона місяць за місяцем чекала мого повороту. Це не добре для жінки, особливо для такої — важко мені сказати, пане капітане — ми тількищо недавно побралися. Але дарма, краще, щоб вона довідалася зараз. Непевність мучила б її гірше, а так вона знесе легше цю вість, як коли б вона доходила до неї помалу. Скажіть їй це зараз, пане капітане, і скажіть підприємцям, що «Лявра Май» пропала, і що Джені має дістати мій посаг. Він буде їй потрібний, бідній дівчині.

Капітан обіцяв йому, і він говорив далі:

— «Лявра Май», барка в дорозі із Порт-Рояля — п'ятнадцять мужа залоги — всі почислені і всі

пропали, крім мене одного . . . Боже мій! Боже! Ось, ось ті бестії знов! Гоніть їх геть, гоніть їх геть!

Це був тільки один тарган, що впав на щоглу, але хворий з дивоглядною силою лихоманки сперся на лікті, силкуючися встати, і все його тіло тремтіло.

— Ні, ні, це не те! О, Боже, не дай мені смерти такої, як бідному Джо! Ні, Боже, ні!

Здавалося, що він обтирає щось з лиця, а потім у знесиллі він знов упав на ліжко.

— По нім? — запитав капітан.

— Еге, — е! — відповів лікар.

— Бідолаха! Що це може бути? Це виглядає на delerium tremens, чи ні?

— Ні, це не може бути — це щось нечуване — може від сонця.

— Маєте рацію, лікаре. Це не від горілки. — Очі хворого були ще зажмурені, але уста порушувалися майже нечутним шепотом.

— Він живий! — скрикнули обидва слухачі.

— Так, я живий — трохи, і це не від горілки. Вона не така кепська, як висіти там над помостом і слухати стогнання Джо і бачити повзучу комашню. Не допускайте її до мене, лікаре, не дайте мені вмирати, як мій бідний товариш.

Лікар усе ще збентежений, нахилився над хворим, розкладаючи його благально зложені руки, і притулив до чорних уст чарку з коньяком.

— Спасибі, — це краще, — якось то буде, — це майже так як солодка вода. Це було десятого дня по нашім відплиттю. Три дні не було вітру. Колисання під палющим сонцем на теплім як літепло морі доконало всього. В нашім наборі проклятім були мільйони та мільйони яєць, і сонце вигріло їх усі.

— Пане капітане, ви що везете?

— Сукна.

— Не кругляки?

— Ні.

— Добре так. Стережіться кругляків? При вітряній тиші вигріває в них сонце всю мерзоту. Чи ви під час тиші ніколи не відчиняли люк?

— У нас пароплав, товаришу.

— Знаю це, — чую клекіт машини. — Скажіть, що я вмер, щоб Дженні могла дістати мій посаг. — Я вмер, умер, умер...

— Боже, мій! Дівчино, хто би подумав, що ти, бувши прачкою, могла заробити стільки грошей? Пані Тріґ, прачко, не плач! Тепер я дома і не попливу ніколи більше з кругляками. Будь здорова, моя дівочко! Боже мій! Як то було гарно, коли ти обіймала мою шию своїми руками! — Як? — що мовиш? Он куди? Благослови тебе, Боже, дівчино, — і того другого, що візьме тебе. Але слухай, коли матимеш хлопчика, назви його Джо. Не кажи нічого, я щасливий як чорт — «Лявра Май», пане, в повороті, так. Що, до лиха, шкрябає і шуркає корабельний слуга по підлозі? — Аджеж це не та сама проклята яхта!

Він почав губитися в беззв'язних обривках речень, кожне в іншім тоні, що нарешті перейшли в незрозуміле муркотання. Навіть коли замовк, можна було слідкувати за хоробливою діяльністю його мізку по невимовлених думках, що скорими змінами виразу перебігали по його лиці. Обидва глядачі даремно силкувалися вияснити собі все. Потім капітан прошептав щось до лікаря, а цей недовірливо похитав головою і мовив:

— Не думаю, щоб це що помогло.

— А я думаю, — мовив капітан, — я вже бачив не раз таке. Це доведе його до ясности.

І як тільки міг найголосніше, викрикнув над самим вухом хворого капітанську команду до обертання корабля. Хворий здригнувся і в тій хвилині вернулася його притомність і він промовив:

— Так, так, пане капітане.

— Бачите, — шепнув капітан лікареві.— Гляньте лише на його руки! Він розтулив кулаки. Тепер можемо вести його. Пане Тріґ!

— Слухаю, капітане.

— Що сталося з «Ляврою Май», коли вона плила з поворотом?

Тихим, слабим голосом, що іноді рвався на слові, оповідав хворий, але коли тільки зачинав маячити, капітан своєю командою завертав його знов до правильної думки.

— Наш капітан думав, що через рух нашого набору, дно корабля тріснуло в якімсь місті, і велів відкрити люки. Я був на переді, коли почув крик — крик жінки —і побіг до тилу корабля, куди всі бігли вростіч від люків, через які знутра корабля валила повзуча маса комашні, ящірок і скорпіонів, стоногів і хрущів і всяких комах, про які я навіть не чув ніколи, а особливо мільйони, мільйони мурашок білих, чорних і червоних, що вигрівалися в корі кругляків. Над люком підскакував, верещачи, Джо Дібльс, перший вартовий, бо комашня почала кусати його. В одній хвилі всі ми повидряпувалися на шнурні драбини, поприв'язувані до щоглів, бо проклята комашня почала вкривати весь поміст ззаду і спереду, немов розливалося їх ціле море. Ми сильно перелякалися, а Джо весь той час вився в корчах у командорській будці, а його нога відразу посиніла і спухла, вкушена якоюсь ядовитою бестією. Комашня перла з нутра корабля мов шалена, і швидко не було на покладі ані одного ступня вільного від неї. Зразу вартовий у задній частині корабля пробував своєю мітлою замітати їх з корабля, але деякі з тих проклятих сотворінь уміли скакати, а по півдні явилися також такі, що вміли літати — препаскудні почвари з поганими червоними крильцями, що бреніли над помостом. Я прибіг до мого Джо, до командорської будки, а інші врозтіч сиділи на шнурових драби-

нах. Нас усіх страшенно мучила спрага; спека була нестерпна, а довгонога комашня раз-у-раз сціплювалася в огидні клубки. Ми боялися, що вони полізуть по линвах, але, попробувавши дряпатися по них, мокрих від дьохтю, вони відверталися. Ми бачили, як мурашки бігали по бортах корабля та по колесах і спицях кермового колеса, раз-у-раз борючися та кусаючи. Роями вони влазили на компасову будку, а деякі довгі потвори падали горілиць на поміст, світили білими черевами і тріпали в повітрі десятками ніжок. Ми почули вереск Ніль Гансенової папуги наперед корабля і догадалися, що комашня добралася до неї. Ледве могли ми здержати Ніля, щоб не злазив і не біг рятувати її. Потім капітанів песик почав гавкати і скиглити в каюті, знак, що повзуюча комашня добралася й до нього і ми чули, як він гарчав і скиглив і скакав, поки не затих зовсім. Ми знали, що ніяк не позбудемося цієї комашні, а капітан висловив думку, чи не спалити б корабель. Із нього почав іти обридливий комашиний сопух, від якого нам робилося млосно; він ішов головно із кухні, в якій горів вогонь і варився гороховий суп. Здається, що комашня цілими купами валилася в огонь. Джо робився чимраз слабшим і слабшим і говорив про те, що хотів бути дома. Від часу до часу дехто з матросів піднімав сигналову хоругов, але жадного судна не було видно.

Потім настала ніч, і тих перших кілька годин, поки не зійшов місяць, були страшними в пітьмі. Побіч мене вмирав Джо, а під ним лазили й лазили незліченні тварі. Кожної хвилі чути було, як один або другий з людей кидався і бив по собі руками стріпуючи комашню, що налазила на нього. Коли піднявся місяць нам стало ліпше: ми могли бачити один другого, а капітан почав співати, щоб додати нам відваги, і сказав, що ми стоїмо на шляху пароплавів, із яких певно один побачить нас.

Нараз Джо закричав не своїм голосом, і поки хто міг зупинити його, вирвався і скочив униз. Він кричав, падаючи, та швидко ми почули, як він гепнув у середину комашні на поміст. Якусь хвилю бачили ми ще його лице, біле як місячне світло, а потім прокляті тварі покрили його доразу, і було видно тільки купу повзуючої комашні -- і був колись мій приятель Джо — і була папуга і був капітанський пес . . .

— Алеж моя Джені, це ж справді смішно, попасти в таке становище! Твій муж, моя жіночко, не згиб так, як бідний Джо, справді не згиб. Він дочекався постелі на поштовому пароплаві і корабельного лікаря і пристійного похорону з кулею на ногах — «І він сказав мені, пані Тріґґова, що йому було дуже погано, коли Джо упав, і сказав мені: кохай Дженні, щоб взяла собі мій посаг і хлопчикові дала ім'я Бен. Не називай його Джо, бо Джо погиб від комашні. А другого ранку вся залога поприв'язувалася на шнуркових драбинах, куди загнала їх тривога, — а Тріґ, твій бідний муж, що вмер на пароплаві, поглядав на поміст і бачив кістки з руки свого приятеля, все м'ясо з неї чисто обгризла комашня».

— Чи затямите це все, капітане? Запишіть собі це. Джо погиб, а потім, здається, подув вітер. Тямлю трохи, як він грав у вітрилах, і як я прив'язував себе високо на щоглі, і як повзуча комашня гризла дерево і . . .

— Агов, агов! — а де ж місяць? Все покрили хмари, надходить вітер — спускайте вітрила! — Еге, еге, капітане, коли буря захопить нас з розпростертими вітрилами, то корабель з люками і з усією комашнею перевернеться. А це що? Боже! Тепер надходить! Держи! Держи!

— Дайте руку, капітане, мій курс скінчений. Спасибі, що взяли мене! — ви відійшли від свого курсу, друга лінія випередить вас у тій подорожі.

Не кожний капітан зробив би це. Я плавав також поштовими пароплавами і знаю це добре — дбають тільки про своїх пасажирів, а що поза кораблем, чорт бери! Прощайвайте, лікаре, і дякую вам красненько. І скажіть, капітане, нехай Джені не лишається сама. Здається буде не мало таких, що схочуть взяти її. Моє ім'я Тріґ, капітане. Ще хотів би я дати звістку — Ліверпуль. —

Він поніс цю звістку з собою на той світ.

АРТУР Г. ДЕВІС

Паскудна ніч

Нарис

Минув похмурний липневий день, а коли настала ніч, у деревах завивав гострий західній вітер. Було страшенно холодно*). Свині в стайні голодні й лихо погодовані. Тих кілька гарбузів, що перестояли посуху, ми з'їли самі, — боролися одні з одними і квичали раз-у-раз, як справдішні свині. Корови з телятами покинули фарму, шукаючи захисту між горами. Натомість коні-бороняки, з наїженою шерстю, як шпильки, сумно опиралися в дротовий пліт і тужливо дивилися на обгороджену ним зелену люцерну. Пастух Джо ходив, січучи зубами, в старім батьковім сюртуці, що мав лише один рукав — другий зжувало теля перед кількома днями, коли батько повісив був сюртук на палку серед поля замість віхи на місці, доки треба було орати.

— Ой лишенько! Та й препаскудна ж сьогодні ніч буде, — промовив батько до пані Брауновоі, що змерзла сиділа на софі, входячи з великим оберемком дров для розпалювання вогню.

Пані Браунова сиділа в нашім домі оце вже п'ятий чи шостий день. Старий Браун забігав часами до неї, і ми, діти, знали, що між ними не було свар-

*) Не треба, здається, й пригадувати, що нашій літній порі в Австралії відповідає зимова пора.

ки. Часом вона помагала дещо в домашній роботі, але звичайно не робила нічого. Ми, хлопці, балакали про це дещо між собою, але не могли зрозуміти, чому вона сидить у нас. Джо запитав маму, але вона відповіла йому: «Та я не знаю», а більше ні слова. Нам трохи набридла вже та Браунова, і ми бажали, щоб вона забралася з нашого дому. Вона кидала нам упімнення, так наче мала нам що до розказу.

По вечері сиділи ми біля печі так близько, як тільки було можна, щоб не попектися від вогню, — ми всі й Браунова, — і слухали завивання вітру надворі. Було приємно сидіти в теплі і слухати посвистів вітру. Та ось батько,обігрівшися спереду і ззаду, обернувся до нас і промовив:

— Ну, хлопці, мусимо зараз іти розпалювати огні і проганяти кенґуру.

Це було так, наче нам хто всім нараз дав у карк. Ми глипнули всі на нього, щоб побачити, чи він не жартує. Але батькове лице було поважне, як у найстрогішого судді.

— Тепер у вечір! — відповів несміло Дев. — Але чому ж якраз тепер, у вечір, коли ані вчора, ані позавчора ми не ходили? Хай би так канґури гуляли собі!

— Так то так, — сказав батько, — а все таки ліпше сьогодні пополошити їх.

— Але ж тепер нема пшениці, яку б вони могли спасати.. То пощо ж їх полошити? Не бачу ніякої причини.

Та батько стояв на своїм.

— Ні, я ні за що не піду, — майже крізь плач промовив Джо. — В таку студену ніч, як тепер, а в мене ще й чобіт нема.

Але батько промовив сердито: — Не будеш ти тихо, лобуре! Зробиш те, що я тобі кажу.

Але Дев не переставав протестувати.

— Сьогодні від самого ранку я бігав за бороною, — говорив він батькові, — тепер маю ще ганяти за

кенґуру та ще в таку ніч, як оця, і в таких місцях, де вони не можуть нічого знайти, крім голої землі. Таке то в нас: чим більше робиш, тим більше жадають від тебе.

І він почав плакати. Браунова вставила й своє слово. На її думку тато мав рацію, і нам треба таки піти, бо пшениця почала вже сходити.

— Еееt! — скрикнув Дев, хлипаючи, немов бажав сказати їй, щоб сховала свою пораду для себе.

Помалу й нерадо повиходили ми від теплої печі та огрітої хати за батьком у темну, холодну ніч. Це була страшна ніч. Пітьма стояла, як смола, густа й відразлива, а студено було, як у трупарні. І пробуй же тут заборонити кенґуру, щоб не пасли нічого. Вони повигризали вже всю пшеницю, кожне стебельце, і до того всю траву. Що гризтимуть тепер нас самих чи упряж на плугах, цього ми не могли збагнути. Ми поштовхувалися в пітьмі один за одним, позастромлявши руки в кишені штанів. Батько йшов попереду, а бідний Джо з голими литками і без ходаків позаду. Раз-по-раз він наступав на сухий будяк, а коли сідав на землю, щоб повитягати колючки з ноги, то сідав нехибно на інший будяк. Коли йому вдалося переступити будяк, то мусів ударити ногою або в пеньок або в камінь. Джо заходився голосним плачем, але вітер ревів ще голосніше і не переставав завивати.

Очікуючи на Джо, Дев воркотів:

— Чорта з два з таким татом! Яка біда приперла його витягати нас із хати в таку ніч!

Батько недобачав добре в пітьмі, а особливо цієї ночі. Тому він наскочив на старого коня, що опершися шиєю на пліт, мабуть, задрімав при виді люцерни. Ця немила стріча задала обом великого страху. Батькові ще не так дуже, бо він тільки перевернувся горілиць догори ногами, але коняці зробилося так, немов би його чорт попхнув: він повалився на пліт і заплутався всіма чотирма но-

гами в дротах. Тут почалася для нього страшенна робота. Він почав щосили фиркати ногами, поки не вирвав великий шмат плоту і, тягнучи його за собою, погнав щодуху в темну безвість.

— Оце, мабуть, якийсь чортійський кенґуру у пшениці, — промовив Дев, — і ми зареготалися. Ми зрозуміли все добре, але батько не промовив ані слова.

Ми не тратили багато часу на розпалювання вогнів. Ми пішли навпростець через поле, засіяне пшеницею і покрите кенґуру. Не можу сказати, скільки їх було. — По тім гармидері, якого вони наробили втікаючи, можна було думати, що їх був мільйон.

Нарешті батько сказав до Джо, що може лягти спати біля вогню. Джо заснув справді. Батько сів біля нього і довгий час немов вдивлявся в пітьму. Час-від-часу невелике стадо кенґуру проскакувало біля вогню; потім надлетіла сова і почала скиглити жалібно, але батько сидів і, здавалося, не чув нічого. Ми годину за годиною ходили від вогню, а коли втомилися, кидати горючі головні на кенґуру, то присідали напочіпки біля вогню і проклинали вітер і зиму, і кенґуру, і сову наперемін. Це була паскудна, та все таки одинока наша розривка.

Час-від-часу батько вставав від свого вогнища і запитував нас, чи чуємо дещо. Ми відповідали, що крім кенґуру і сови не чуємо нічого. Потім він повертав на своє місце і вслухувався далі в ревучу пітьму. Він був неспокійний, і по всьому видно було, що думає зовсім не про кенґуру. Дев не міг зрозуміти його.

Ніч тяглася без кінця. Нараз між дротяними плотами щось гучно зашелестіло, і сестра Саллі появилася при світлі вогнища.

— Тату! — промовила вона. І більше ані слова. Батько, також не мовлячи ані слова, схопився з

місця і пішов з нею додому.

— Щось там мусіло статися, — промовив Дев напівцікаво, о, напівперелякано. А ми обидва дивилися на вогонь і думали та думали. А потім, немов жахаючися чогось, вдивлялися в пітьму і надслухували, чи вертає батько. Але ми не чули нічого, крім вітру та сови. Аж на розсвіті батько прийшов з веселим усміхом на лиці, і сказав нам, що мама цієї ночі вродила малу лялю — здорового кріпкого хлопця. Тепер ми зрозуміли, чого сиділа Браунова в нашім домі.

ЕДВАРД ДИСОН

Два похорони одного покійника

Оповідання

Купка робітників фарми Бонґарі, скликана з поля, стояла з голими головами довкола ліжка хорого чоловіка в поставах не то смутку не то заклопотання. Жінка хорого Муні сиділа на низькім стільчику і плакала ревними сльозами, що мішалися з наріканнями і сердитими докорами. Вона до джерела своїх сліз доливала горілки і сердилася дуже, що Малахія Муні вмирає якраз у такий час і таким незвичайним способом.

Ґоґан урочисто обняв зверхність над барильцем і наливав товариству старанно та безсторонньо.

— На твоє щастя, Малахіє! — мовив Ґоґан і підняв чарку.

Малахія Муні кинув худою рукою на знак заперечення. Він попрощався з усякою надією на виздоровлення і був певний, що вмре. Ґоґан повторив дипломатично:

— На твоє щастя, Малахіє, чи в цьому чи в тому житті!

— Як смієш умирати, Малахіє, як смієш умирати? — лементувала жінка Муні і, закривши лице фартушком, хиталася то праворуч то ліворуч. Товариство випило по чарці так шпарко, мов на військову команду, а потім вдивлялося в Малахія, немов чекало дальших заряджень. Малахія лежав спокійно, сконавши щасливо, з усміхом на устах і

з напівопорожненою чаркою у висохлих пальцях.

— Ах ти чортяко такий! Так ти справді вмер? — простогнала жінка Муні з поза свого фартушка. — Одурив ти мене, Муні, одурив, зрадив навіки! О Боже, Боже!

А потім, бачучи, що з Малахією не було що вже сваритися, підняла голос і наповнила дім жалібним криком та заводила жіночим звичаєм аж до пізньої ночі. Потім почали заводити старі поморщені баби, що посходилися із милосердних родин, із найрізніших кінців світу занесених у цю пустиню.

Отак безсонна компанія просиділа біля покійника всю ніч аж до години, призначеної на похорон. Число жалібників, що охочі були випити завпокійну чарку, видавалося безпечним, та й джерело горілки якось не висихало. Із найтаємніших закутків фармерської домівки викочувано маленькі бочівки, повні аж до шпунту, як доказ щирого старання родини про почесний похорон покійника.

Похоронний поїзд мав вирушити з дому точно о десятій годині. До старого кладовища міста Боллярата була неблизька дорога, а вчасне вирушення видавалося пожаданим хоч би тому, що похорон Гулєя перед місяцем обложений був поліційною карою за надто скору їзду, коли похоронні поїзджани хотіли доїхати до кладовища ще перед замкненням брами.

Хури почали збиратися ще о сьомій рано, фармери на хурманських козлах, а їх жінки й діти ззаду. Похорон був таким випадком, що трапляється не часто, і гріх би був позбавити молодих хлопців та дівчат такої розривки, яка понад це не коштувала нічого. Але багато похоронних гостей просиділо всю ніч при тілі Малахії Муні при завпокійних чарках; ранок застав більше як десяток гостей порозкиданих біля фарми, що спали де хто впав. Один висів на штахетах перед домом з ру-

ками звішеними через штахети, як стара сорочка. Другий, випростуваний як паль, спав,стоячи опертий об гумове дерево, і спав так твердо, що старий охриплий когут-брамапутра вискочив на його лисий лоб і раз-по-раз піяв завзято своїм проразливим голосом. Інші лежали скулені довкола дому, а декілька лежало на грядках, розкиданих як дивоглядні гієрогліфи, предмет здивування та квикливої спекуляції домашніх свиней.

Михайло Морріссі приїхав перший. Він мав зайняти почесне і відповідальне місце на чолі процесії. Великодушно він відступив свою карету на караван для домовини, і відповідно до того обвішав її чорним сукном. Ця карета, це був американський віз з дашком, що звичайно служив для перевозення м'яса, бо Михайло Морріссі був різником. Ззаду будки були дверці, а в середині було досить місця на домовину Малахії Муні. Кінь сусіди Квінна, «Луп'яр», був запряжений до тієї карети; його вибрано тому, що це був одинокий чорний кінь на всю околицю. Але хоча його фарба була досить жалібна, то його темперамент виявився зовсім невідповідним для такої урочистої оказії. Він був старий і його хвіст дополовини обсмикаий, та проте від нього віяло зачіпливим духом такої визиваючої буйности, яка зовсім не згоджувалася ні з його досить уже численними літами, ні з тим становищем, на якім він тепер опинився. Він тримав голову догори і стриг вухами, а його хвіст раз по разу так бадьоро задирався вгору, що лиса подекуди його насада виблискувала препогано і викликала насміхи, де тільки він показався.

Коли приятелі покійника посходилися, ввійшли всі з пошаною до кімнати, в якій на своїм ліжку наряжений лежав Малахія Муні посеред величезних свічок. Всі дивилися хвилю сумовито на його лице, як звичай велить.

— Царство йому небесне! У нього на лиці спокійний усміх.

— Спокійний! Спокійний! — повторювали інші.

По згіднім виявленню цього погляду і по сповненню товариського обов'язку супроти покійника вони один за одним, похитуючи головами і промовляючи по одному, по два чутливі слова, подалися до кухні поклонитися скляному богові.

Домовину привезено і поставлено в кухні на двох лавках, пристійно прикрито чорною плахтою. Жінка Малахії Муні сиділа біля неї з бляшаною чаркою в руці і не переставала докоряти покійникові за те, що таким непростимим способом умер і полишив її бідною вдовою.

В одинадцятій годині похоронний поїзд рушив у дорогу, коли гості переконалися, що з запасної горілки лишилася всього тільки одна бочівка. Цю взяв Морріссі з собою на похоронний караван як мудро придуманий запас на першу частину дороги, що вела через суху околицю.

Багатьох із похоронних гостей треба було висаджувати на вози, а деякі тільки якимось чудом могли всидіти на них. Морріссі вів перед, а «Луп'яр» так схоче стукав копитами об суху землю, що похоронний поїзд відразу видавався подібнішим до весільного. За караваном їхала карета О'Коннора, а сам О'Коннор, прив'язаний до козел, тримав віжки; його жінка і вдова покійника сиділи ззаду. Далі їхав Клєрк на двоколісній «бідці», запряженій ревалькою «Луп'яра» Колліною між двома дишлами. За ним їхали ще дві або три мішані фіри, а далі довгий ряд двоколісних тачок, із яких кожна тягнена була неприродньо поважним та випростуваним ірляндцем, а в пудлі яких сиділи або дві жінки, або троє чи четверо дітей. Позаду того поїзду тягнувся може десяток заспаних, неголених рільників із стрепіхатими чупринами на великих лінивих конях, що з похиленими

головами і звислими долішніми губами нерадо шлапали по закуреній дорозі.

Жінки від одної хури до другої провадили голосну розмову, але мужчини переважно їхали мовчки, поки не доїхали до буди, що звалася «Спочинок мандрівця», як можна назвати спочинком купу чорних вапняних каменів, уложених на подобу печери. Тим часом день був гарячий і дорога закурена, і двох таких станційок для відпочинку вистачало, щоб випорожнити бочівку. Це був сухий, прагнучий похорон, що навалився на «Спочинок мандрівця», а по своїм відході лишив цей степовий шиночок таким сухим, як пороховий млин.

Тоді у багатьох похоронних гостей почав будитися сильний дух неспокою, почулися голосні вівкання і ознаки дикого та безбожного бажання перемінити процесію на перегони з перешкодами. «Луп'яр» ішов весело своїм звичайним здержаним тропом, виявляючи охоту до скорішого бігу помимо своєї старости. Але перегони розпочав Клєрк зі своєю Колліною. З голосним окриком: ура! зриваючися з сидження, він луснув свою шкапу батогом і перегнав похоронний караван.

— Морріссі! — закричав він, — за десять марок можу гнати твого старого миршавого коня аж до отої кривулі.

— Не можеш! — ревнув Морріссі, і в ньому ожив спортсмен.

— Брешеш! — ще дужче заревів Клєрк і заляскав батогом.

Морріссі шарпнув «Луп'яра» віжками, і старий кінь, чуючи перегони, заржав, викликаючим іржанням, і сильно вдарив об землю всіма чотирма своїми копитами. Потім рушили по вибоїнах та камінних, торохтячи та підкидаючи колеса. Колліна спереду, а «Луп'яр» тут-тут, за нею, вифиркуючи ногами як перелякана тарантуля і підкидаючи животом з такими дивоглядними рухами, немов би в

ньому борюкалися дві свині.

Інші візники підганяли своїх важких коней до незвичного поспіху, і таким способом цей шалений похоронний поїзд гнав цілу обложену милю дороги, через переполошене село, розганяючи в ньому свиней, поросят, кіз, псів, курей і переляканих, плачучих дітей, закурений хмарою пилу, що закривала половину краєвиду, а довколишніх чоловіків та жінок проймала таким жахом і остовпінням, яке тривало кілька день. Ще пів милі далі гнав «Луп'яр», брикливо задерши хвоста і вивалivши очі в диків розгоні, випередивши Коллінґ і при тім відламавши в Клерковій кареті ліве колесо так гладко, що воно від карети раптом шульнуло поперек дороги.

Тоді Моррісі знов шарпнув свого коня уздою, і йому вдалося зупинити його ще по короткім бігу. Там він спокійно і ніби жалуючи чогось чекав решти поїзду. Процесія прибувала частинами, коні запінені та задихані, а похоронні гості густо присипані пилом, у якому на лицях піт робив виразні рівчаки. Жінки, особливо котрі товстіші, були страшенно потовчені та пооббивані і гірко дорікали мужчинам, та й мужчини самі признавали, що це непристійно і нерелігійно проводити похоронний поїзд таким шаленим галопом. І от Моррісі знов рушив на чолі поїзду, туго тримаючи в руках свого коня, і їхав так спокійно та достойно, як тільки це було можливе при веселім настрою коня і шумі горілки в його голові.

Про Клєрка дійшла відомість, що він сам не поніс жадної рани і працює пильно над тим, щоб замість відламаного колеса прикріпити дерев'яну підойму до свого воза. Всі чекали, що він вернеться додому і не піде далі на похорон.

Процесія потягла без дальших пригод на територію міста Баллярата. Найбільша частина візників і багато жінок поснули, а бідні коні самі тюпали нога поза ногу. «Луп'яр», не вважаючи на

свою ніби то загарливість, ішов дуже повільно, стаючи кожним копитом задньої ноги докладно в той сам слід, який зробило копито передньої ноги.

Нараз почулися ззаду оклики здивування, остороги,обурення, а коли Морріссі обернувся, побачив здалека Клєрка, що стояв на своїй двоколісці, вимахував руками як божевільний і гнав щодуху, щоб випередити поїзд. Він прив'язав порядний дрючок як підойму під підтоку двоколіски замість лівого колеса, і гнав так одним колесом вздовж похоронного поїзду, байдужний на погрози та прокляття похоронних гостей.

— Морріссі, ти чорте! — верещав він червоний як каплун, ледве дишучи з лютости. — Хто перший на кладовищі — фунт штерлінґ заклад!

— Не хочу, — відповів Морріссі і стягнув віжки свого коня.

— Як то ні, коли я хочу! — ревнув Клєрк і, женучи наперед, ляснув своєю пугою коня з усієї сили.

Морріссі стримував коня, як міг, але «Луп'яр» не дав себе стримати. Він заржав незвичайно проразливо, немов у відповідь на виклик, і пустився щосили з усіма своїми поганими рухами доганяти Колліну. Деякі іздці підбадьорили своїх коней острогами, щоб перейняти Клєрка, і таким способом передня частина похоронного поїзду вірвалася в місто Баллярат, погнала вулицею Гофрі, наповняючи ціле місто заколотом і курявою.

На щастя Колліну догнали недалеко від головної вулиці, а ірляндці Делєй і О'Мара кинулися на Клєрка, що й сам був ірляндець і боронився, як розжертий пес. Вони повалили його на землю і зв'язали, потім кинули його зв'язаного в його двоколіску, О'Мара сів на нього і поводив кіньми, запряженими до неї, а Делєй, поганяючи втомлену і присмирену Колліну, тягнувся з самого заду поїзду. Процесія, що зупинилася була, щоб іще раз

зібратися докупи, рушила далі, супроводжена цілою громадою веселих дітей і заздрісних дорослих.

Не один незвичайний похоронний поїзд проходив уже давніше до Баллярата з околиці Бунґарії. Але похорон Малахії Муні був найдивоглядніший і найнезвичайніший із усіх, які колибудь відбулися на австралійськім континенті. Не диво, що відомість про нього немов електрична іскра швидко оббігла всі вулиці міста. Імпровізований караван, незвичайно брикливий кінь, запряжений до нього, закурений та розчіхраний ірляндець з горючими очима, що поганяв його, самі вже вистачали, щоб стягнути до себе всю людність міста. Але своїми іншими незвичайними додатками — дивовижною процесією тачок, закуреними , зіпрілими їздцями і останньою двоколіскою з одним колесом похорон по просту перервав усі зайняття міста і потягнув за собою величезну купу народу.

Морріссі обкрутив віжки на своїх ліктях і запираючися щосили ногами об штельвагу, з виваленими очима і страшенно напруженою увагою стримував брикливого коня. Жінки сиділи на возі, звішуючи свої довгі ноги, декуди на тачках спали поїжджани — Геффернан і Мур лежали горілиць зі звішеними головами і відкритими ротами. Навіть поліція уся в повнім зборі придивлялася процесії досить підзорливими очима, а де в кого зі сторожів публічної безпеки являлася охота арештувати цілий похорон. Але учасники похорону добули всіх своїх сил, щоб утриматися в порядку і пройти місто без ніякої зачіпки. О пів до п'ятої похорон прибув до кладовища з караваною і домовиною в повнім порядку.

По звичайних вступних формальностях найближчі приятелі покійника зняли домовину з каравану і принесли до гробу, а після всього того, що трапилося в дорозі, похоронні гості не були вже такі п'яні, якби це повинно було бути. Та все таки домовину покладено коло гробу з таким лускотом,

що викликав найбільшу сенсацію того дня. Віко домовини було прикріплене шрубами і відскочило на бік. І тут показалася найцікавіша річ. Вчинився крик і рух, коли показалося, що в домовині лежали пачки з цукром і гербатою і кілька звоїв полотен, а більше нічого. Малахії Міні не було в ній. Всіх лиця поблідли з перестраху, а жінка почала хреститися.

— Він вилетів духом! — заговорила вдова.

— Чи бачив хто, як він устав? — запитав Морріссі тихим тривожним голосом.

Тепер пригадав собі Флін, що вчора вечером він поклав товари до домовини. Він привіз домовину з Баллярата і для вигоди в дорозі повкладав до неї покупки, а потім, гасячи спрагу біля тіла покійника, забув усе. Направду покійний Малахія Муні лежав усе ще спокійно наряжений на своїм ліжку в своїм домі Банґарі, а остання метрова свічка догоряла власне на металевім ліхтарі при його ногах.

Так то горілка була причиною, що Малахії Муні треба було справити ще другий похорон.

АЛЬБЕРТ ДОРІНҐТОН

Невинна

Оповідання

Сонце спустилося вже понижче дахів, а довгі тіні доповзали до понурої брами тюрми. Похилена жінка глипала до неба, а паперова квітка на її капелюсі похитувалася до муру. Дівчина з Армії Спасіння приступила до неї і лагідно доторкнулася її рамена.

— Їх випустять о шостій, — шепнула вона. — Чекаєте на свого мужа, — і вона підняла руку, — чи на свого сина?

Похилена жінка підняла голову, і паперова квітка на її капелюсі захиталася.

— На сина! — скрикнула вона, мов перелякана. Вона трохи не дочувала і тільки відгадала питання дівчини.

Дівчина зітхнула і знов приблизилася до неї.

— Побив вас? — запитала лагідно, — чи може з бідности прокрався?

— Ніколи в своїм життю він не доторкнувся мене й пальцем.

Вона вийняла суху булочку і відкусила шматок.

— Дістав шість місяців за те, що кинув молотком на свого дозорця — Родля у фабриці чобіт. А проте він навіть не кинув молотком, міг тільки заїхати його кулаком.

— Молиться, щоб він навернувся до Бога! — промовила дівчина. Але бабуся знову не дочула її слів і продовжувала своє.

— Молотком Родля в рот, — промимрила, зітхаючи. — Але мій Томі не кинув його. Агов!

За мурами заскрипіли двері; молодий чоловік надійшов коридором і наблизився до брами тюрми. Вийшовши з брами, він швидко озирнувся по вулиці праворуч і ліворуч.

— Оце він! Боже мій! Це він!

— Агов, мамо!

Він міцно обняв її за рамена, а її тремтячі руки доторкалися його грудей. Потім, усміхаючися, він прижмурив одно око і на пальцях подався до східнього причілка тюрми. Її очі слідкували за ним, а губи були сухі; їй здавалося, що він хоче щось запитати її, і коли б вона відповіла, він зараз ударив би її в лице або в ті груди, що годували його. Чи болів би її цей удар? Він оглянувся довкола причілка і заглянув поза паркан.

— А де ж Ліля, мамо? Де моя жінка? — І він оперся плечима об мур.

Стара жінка кашлянула заклопотана.

— Вона не ховається перед тобою, Томі.

— Не ховається, мамо? — і він зморщив брови. — А де ж вона?

Стара відступила аж до рівчака. Їй видалося кращим про це здалека.

— Ти ж лишив нас без гроша; була зима і страшно холодно.

— Мене ж арештували! — Він засміявся сердито. — Скажи всю правду, мамо!

— Правду! — вона язиком змочила усі губи. — Мені шістдесят літ, я пішла мити підлоги. Але тут сотки молодших, що також хотять мити підлоги, і я не могла дістати роботи. А Ліля Бушменка боїться міського життя. Я брала її з собою по склепах і декуди інде, та дарма, вона ніяк не могла привикнути. Отак ми мусіли сидіти дома, голодуючи потроху.

— Родль почав шлятися по затилках і, курячи

величезне цигаро, стояв опертий на паркан біля нашої хати. «Жаль мені вас, пані Браунова, хоч ваш Томко хапався вбити мене молотком. Пришлю вам курятини й вина».

Ліля стояла при мені, ховаючися поза мене, і тремтіла як листок. «Хочеш прийняти живність від того, що засадив у тюрму твого чоловіка?» — запитала я її. «Промов до нього свобідно, доню!» Але його лисячі очі впивалися в неї, і він почав говорити про театр та цирк, так що Ліля аж рот роззявила.

Другого дня фургон привіз цілу купу всяких полотен. «Хочеш на сукню, Ліля»? — запитала я її. Я дивилася на неї уважно, бо голодування ввійшло вже у нас в звичай. Вона трималася руками за стіл і насилу повернула до мене своє бліде лице. «Відправ їх геть! Я знайду роботу — завтра пошукаю роботи!» Вона впала на землю, поки я ще могла підтримати її. Ти тоді вже відбув місяць тюрми, Томі!

Томі затремтів, його груди дихали важко.

— Далі! Говори далі!

— Далі нічого, — тільки Родль усе пахкав цигаро, спираючися на паркан. «Дим відстрашує гусільниці», — говорив він. Родль чатував на Лілю; кожний, хто раз заглянув на її гарне лице, чатував на неї — чорт би їх побрав! А Ліля не мала ані дрібки сили і була би пристала на все, якби не я — не я.

— Я почала вечером лайкою гнати її до ліжка. Раз знайшла я в її кишені пачку цукерків. Прийняла їх від нього. Боже, мусіла бути дуже голодна! Я все чекала, поки вона засне, а потім лягла й сама, помочивши її рученята своїми сльозами. Я не могла дати собі ради, синку, і не дала їй ніколи пізнати своєї слабости. Тоді ти відсиджував уже третій місяць, а правильність нашого голодування почала доводити мене до повного знесилля. То-

ді минули якраз мої шістдесяті уродини.

— Гусільниць у городі набиралося чимраз більше, а Родль сидів часто на паркані і баламкав ногами і співав веселі пісні; коли підіймав свою товсту голову, можна було бачити синій шрам від молотка півперек його рота.

— Трусе безмізкий! — говорила я йому, — чи не маєш ані зерна милосердя над нею ані над ним?

— Він усміхався як мавпа і пахкав мені в лице своїм проклятим димом. «Гарнізон слабне, — кепкував він, — а швидко прийдуть холодні дощі. Ще я дістану її в свої руки, пані генеральша Браунова! Але Ліди мені жаль. Вона занадто добра для вашого кримінальника сина. Вона буде моя.

— У мене був тоді ніж у руці, і я була б устромила йому його між ребра, якби Ліля не вхопила мене за руку і не почала плакати.

— Він дістане її таки, — міркувала я. — В його червонім карку видно звірячу любов. Він дістане її і потім відкине, як стоптаний черевик. І я почала проганяти її. «Забирайся завтра з мого дому! — сказала я їй, — досить мені наглядати за тобою!» Але вона обіймала мене за шию, поки я могла оглянутися і промовляла ридаючи: «Мамо, а куди ж мені подітися?»

— Забирайся з мого дому! — більше не могла я сказати нічого. Я міцно зажмурювала очі, щоб не вхопити її, не притиснути до себе і не обцілувати її гарного личка.

Тоді Родль переліз через паркан і всміхався, всміхався так, що синій шрам від молотка розділював його лице надвоє. Потім забрався.

— Тієї ночі сиділа я в її комірці і думала-думала — і чорт приступив до мене і приніс мені заспокоєння. Але він не знав, що я уложила собі плян, як утримати її в чистоті. Другого дня Родль узяв відпустку від свого фабриканта, і в своїм найкращім убранню проходжувався перед нашим домом. Во-

на, плачучи, лежала в ліжку, та я витягла її і вигнала на двір.

— Пакуй свої речі і забирайся геть від мене!

У неї був кіш, але покришка була відірвана

— Іди до пані Сімпсонової і попроси в неї трохи шпагату! — промовила до неї. Я знала, що пані Сімпсонова пішла на торг. Ліля пішла по шпагат, а я запхалася в город, щоб виплакатися. Мені треба було допомоги для неї, і я почала кликати твоє ім'я, Томі, твоє, замкненого у тюрмі. У мене крутилося в голові, і я ледве могла утриматися на ногах, але я взялася спасти її від тієї мавпи, не чоловіка.

Хтось закашляв за парканом. Я обернулася, виглянула і побачила паню Сімпсонову.

— Пані Браунова, — промовила вона, — ваша невістка була в моїм домі?

— Ходила позичити трохи шпагату, — відповіла я.

— Дуже добре, — крикнула вона сердито, — але якого чорта потребувала вона більше? Срібний годинник мого чоловіка пропав зі столу.

— Я не сторож, пані Сімпсонова, — відповіла я — шукайте її в хаті. Вона сьогодні відходить від мене.

— Я послала по городового, — ледве дихаючи, промовила Сімпсонова, — і коли вам то не так важко, ходіть зі мною до неї.

Городовий прийшов з великою повагою. Ліля сиділа на ліжку, а коли ми ввійшли, схопилася дуже перелякана.

— Вони хочуть оглянути твій кіш, Ліля, — сказала я. — Покажи їм його дитино!

Раз-два-три кинулася пані Сімпсонова до коша і вийняла з нього годинника.

Мати хитнулася судорожно назад, бо синові руки раптово схопили її за горло.

— Це ж брехня! — скрикнув він і кинув її до брами. — Моя Ліля чесна, як ангел.

Стара вхопила його за лікті своїми руками і піднялася на ноги. В її очах заблискотіли огники.

— Я сама поклала годинника до коша, а їй дали за те три місяці. Не було іншого місця крім тюрми, де можна було би забезпечити її від нього. Це заховало її в чистоті — чуєш синку? — заховало в чистоті.

Вона сиділа на кам'яній тумбі і обтирала собі кров з губи. Син дивився на неї тупим поглядом, немов вагався, чи перепросити її, чи розтоптати своїми важкими чобітьми. На розі вулиці почувся лагідний голос дівчини з Армії Спасіння, що промовляла до якоїсь заблуканої сестри, аби навернулася до Бога. Стара похилилася наперед, закутавши лице тремтячими руками і напружуючи слух.

— Чуєш, синку? Оце Ліля надходить. Її також випускають сьогодні. Іди їй назустріч, Томі, вона сиділа невинно і лишилася чистою.

Постать молодої дівчини показалася з брами хитаючися несміло. Нараз розпростерши руки, вимовляла одно ім'я і кинулася наперед.

— Ліля! Люба моя! — І він схопив її у свої обійми.

КОДАК

П"явка Білла Купера

Оповідання

Старий дід потер долонею по нозі нижче коліна і похитав головою.

— Буде зміна погоди, — сказав затурбовано, — знаю наперед, що буде.

— Учитель, його слухач, немов почуваючи, що дід чекає на відповідь, вийняв люльку з рога і промовив зі співчуттям:

— Ревматизм, правда?

Старий притакнув кивком голови.

— Ревма! маю її у всіх суставах.

Учитель пихкав люльку далі. Обидва сиділи без діла, дивилися на узгір'я і слухали вечірнього вітру, що шелестів у листях гумових дерев. Старий розговорився.

— Коли чоловік має фарму, то все залежить від погоди, і хто вміє сказати добре про погоду, того всі слухають радо. Я чував про погоду від таких людей, що про всякі інші речі знали не більше від крілика, але всякі зміни погоди в своїх місцевостях угадували ліпше від найученішого астронома. Чоловік, якого в нозі щипає ревматизм або в якого на пальцях ноги надавлені порядні нагнітки, на рільничій фармі варт більше і знаходить більше довір'я, як ціла хура барометрів.

— Пригадую собі, ще за часів мого батька жив у нашім сусідстві старий чоловік Дан Купер, у

якого був найвірніший ревматизм, який тільки можна собі подумати. Зміну погоди він пізнавав наперед на три дні, і коли хто в околиці мав якусь пильнішу польову роботу, заходив до старого Купера і немов знехотя запитував, як там любе здоров'ячко.

Дан сидів звичайно при столі, мовчав хвилю після такого запитання, пригадуючи собі вчорашні або позавчорашні симптоми своєї хороби, а потім відповідав також немов знехотя:

— Передучора штрикало мене трохи в лівім рамені.

— Ну і що з того міркуєте?

— Будемо мати дощ, коли вітер не відміниться.

— А як думаєте, вітер відміниться, чи ні?

Дан мацав свою ногу і відповідав:

— Із цією ногою я не зовсім певний. Чую тільки, що ось-ось у ній зачне мене штрикати. А в такім разі будемо мати сильний вітер із південного заходу.

Тоді сусід запитав:

— А як міркуєте, коли це буде?

— Вівторок.

І можна було заложитися десять проти одного, що у вівторок свистів вітер, як найнятий, або пускався дощ.

Розуміється, старий Дан тішився в цілій окрузі великою повагою. Та коли чимраз більше людей почало приходити до нього за порадою, він зробився трохи зарозумілим і вбив собі в голову, що ніхто інший, крім нього, не потрапить так вірно відгадати наперед, коли буде дощ або посуха. Певно, це не була велика хиба, але траплялося так, що ревматизми помилялися і віщували невірно, а тоді старий Дан сердився на Пана Бога, що посилає йому такі знаки, а потім дає іншу погоду і псує йому всі його рахунки.

Все те дуже сердило Білла Купера. Білл був

син старого Дана і також пророчив погоду, але науковим способом. Він оповідав мені про цей спосіб одного вечора от що:

— Знаєте, я вірю в п'явки. Стара п'явка розуміється на зміні погоди так, як жодне інше створіння. Я читав дещо про п'явки і придивлявся їм добре тримаючи їх коло себе, і можу сказати, що моя п'явка розуміється на погоді далеко ліпше, як мій старий отець.

Я запитав Білла, яким способом п'явка може розумітися на погоді і як він дійшов у неї того розуму? Білл відповів, що, вичитавши про це в якійсь книжці, він справив собі п'явку і довго придивлявся їй і може в кожнім разі зламати брехню свого старого. На моє дальше запитання він пояснив, що держить п'явку в склянці, обв'язаній зверху шматою полотна. В гарну погоду п'явка лежить спокійно на дні склянки звита в клубок. В холодну пору так само. Коли настає дощ, або сніг, вона випливає на поверхню води і лежить там простягнена. Перед вітром вона швидко плаває у воді сюди й туди, а щонайменше 24 годин перед бурею вона в'ється і кидається в воді дуже неспокійно, з знаками перестраху.

Я сказав, що в тій п'явковій системі бачу одну похибку, а власне те, що п'явка однаково неспокійна перед дощем й перед бурею.

— Е, чого ти захотів, — відповів незадоволено Білл. Аджеж п'явка не стане на задні лапки і не промовить словами.

— А все таки, як же ти зрозумієш, — запитався, — чи вона віщує бурю, чи дощ, коли в однім і другім разі однаково неспокійна.

Білл усміхнувся і сказав:

— Я мацаю її за пульс.

І, не мовлячи більше нічого, пішов своєю дорогою.

Кілька днів потім старий Дан, почувши про му-

дрощі свого сина, прийшов, штильгукаючи на кулях,на те поле, де Білл орав.

— Що це за дурниці вигадуєш ти з своїми п'явками? — крикнув від до сина, трясучися зі злости.

Білл покинув плуг і, ставши перед батьком, почав викладати йому свій погляд. Старий ані слухати не хотів.

— Ти молодий борсуче, — перебив він йому бесіду, — не досить тобі того, що я говорю? Як же ти можеш повірити, щоб така повзуча іриця розуміла про погоду щось більше, як твій власний отець? Хіба я що робив увесь свій вік?

— Нічого! — відповів коротко Білл.

— Брешеш собачий сину! — сказав старий Дан. — Я штудирував погоду і ставлю своє знання проти усякої іншої повзучки з її віщуваннями. Хочеш іти на заклад.

— Розуміється, що хочу, — відповів Білл.

— О що заклад? — запитав старий.

— Два фунти стерлінґів, — відповів син.

— Ого! — завважив старий Дан. — Я й забув, що в тебе грошей нема. Але зробимо ось як. Я даю в заклад три морґи свого поля, а ти дай три роки безплатної своєї праці, коли я в чесному закладі поб'ю тебе з твоєю мізерною п'явкою.

— Згода, — відповів Білл. І вони вдарили по руках. Охота до закладів була в їх роді дідична.

Новина швидко розбіглася по селу і не треба було довго ждати, а вже утворилася комісія з п'ятьох мужів для переведення проби. Вони пішли всі разом до пастора і просили його бути суддею-роземцем. По різних розмовах і торгах стало на тім, що обидва закладники мали в найближчий понеділок вечером в присутності комісії та ширшої публіки виворожити погоду на цілий слідуючий тиждень.

Зібрання, що відбулося в шкільній залі, було таке многолюдне, як мало хто затямив. О восьмій

вечером приштильгукав старий Купер на щудлах, а син прийшов з великою фляжкою, в якій жила п'явка. Зібрання заревло з радости.

Обидва вийшли на підвищення, а публіка кричала та свистала, мов ошаліла. Тоді Дан Купер сів по один бік судді-роземця, а Білл Купер з другого боку поставив свою фляжку на столі і сів на кріслі.

Коли публіка втихла, пастор виголосив промову про «цей цікавий експеримент», і просив старого Купера оповістити погоду на весь слідуючий тиждень. Старий Дан потер долонями свої ноги повище й понижче колін, потім носом двічі понюхав повітря, взяв шматок паперу і написав щось на ньому, а потім, піднявшися з місця, промовив:

— Ласкаві дами і панове! Мило мені проповісти вам погоду на слідуючих сім день ось яку: понеділок сухо, вівторок сухо, середа сухо, четвер сухо, п'ятниця, субота і неділя сухо, як цемент, з невеличким вітром та курявою. Мої старі кості, скільки можу відчути, не віщують ніякої зміни, і я ставлю їх проти усіх п'явок, які тільки живуть у фляжках.

Потім сів на своє місце, а вся стара ґвардія, мов ошаліла, застукала палицями та парасолями і закричала браво. Потім устав молодий Білл, уважно придивився п'явці, що спокійно плавала поверх води і промовив:

— Пані й панове! Вірячи безумовно в інстинкти нижчих звірів, і з огляду на те, що оця моя п'явка спокійно й тихо лежить на поверхні води, я маю повне право віщувати близький страшний дощ. Раджу всім присутнім щодуху бігти домів і понапрявляти, де треба, дахи та ринви, бо злива буде незвичайно велика.

Серед публіки дехто закричав голосно браво та ура, коли Білл так рішучо заповів дощ, і всі були певні, що тепер справа мусить рішитися, бо пророцтва були зовсім суперечні одно одному.

З тим усі й розійшлися по домах.

Протягом останніх 40 літ люди в тій окрузі затямили багато посух, але такої докучливої посухи, як та, що напророчив Дан Купер, ніхто ще не затямив.

Понеділок був сухий, вівторок ще сухіший, а кожний дальший день аж до неділі щораз сухіший і гарячіший. Старий Дан аж себе не чув із гордости, а Білл чимраз тратив притомність духа і сердився страшенно, коли його хто запитував про погоду.

П'явка була виставлена в вікні аптеки, і день-в-день перед тим вікном стояли купи людей та дивилися на неї.

Та вона все лежала спокійно на поверхні води, немов би з незламним переконанням віщувала близький дощ і ані троха не відчувала страшної посухи та спеки.

Один чоловік запитав Білла, чи п'явка тим способом не віщує пожежі в чагарах, та Білл заревів не своїм голосом і тарахнув його кулаком по носі. Адже це значило для нього три роки безплатної праці на батьківському ґрунті.

В понеділок вечером був у школі знов величезний збір народу під проводом пастора. Ліворуч біля нього сидів приїжджий лікар, а праворуч заїжджий професор, що прибув у село на літні ферії. Наперед підвищення засіли Дан і Білл Купери, а поміж ними на видному місці поставлено фляжку з п'явкою, що все ще спокійно плавала на поверхні води. Пастор, відкриваючи збори, промовив, що Данове пророкування спрадилося світло, а щодо Біллевого, сказав лише стільки, що маємо тут яскравий приклад неповности життєвих досвідів і пожиточности старого правила: Держи язик за зубами.

— Ось перед нами, — мовив він, — стоїть здоровий, кріпкий молодий чоловік, що сам добро-

вільно засудив себе на три роки безплатної праці на користь свого батька, тільки тому, що через свою нерозвагу хотів поставити свій невеличкий життєвий дослід вище досвіду свого старого батька. Нехай це буде осторогою для всіх нас!

Білл схопився з місця, відкрив рота, немов би хотів сказати щось, а потім заціпив зуби і сів знов на місце. Пастор говорив далі, доказуючи, що нікому не слід занадто довіряти звірям, особливо коням і п'явкам, і висловив свою радість, що може своєму старому приятелеві Данові Куперові признати перемогу в тій науковій суперечці.

Стара гвардія закричала браво і цілих п'ять хвилин з запалом махала парасолями, а Білл Купер весь той час стояв на підвищенню, махав кулаками і силкувався сказати щось, чого одначе за загальним криком ніхто не міг чути.

Коли галас у зборі затих, Білл, заспокоївшися, також промовив:

— Жадаю від шановного збору переконатися докладніше про стан речі. Може п'явці зробив хтось щось, або може вона нездорова. Поки розійдемося, просив би я двох панів, щоб потрудилися ближче і придивилися добре тій п'явці у фляжці, та сказали, на скільки стан її нормальний, як на п'явку.

Лікар і професор зараз заявили свою готовість сконтролювати п'явку, і весь збір притишив у собі дух, очікуючи висліду тієї контролі. Панове знавці обережно зняли полотно, яким була зверху обв'язана фляжка, і почали крізь окуляри придивлятися до п'явки, що простерта спокійно лежала на поверхні води. Вони шептали щось між собою, нюхали воду, один придивлявся фляжці спереду, а другий ззаду, не сміючи одначе доторкнутися до неї.

Нарешті професор виступив на край підвищення і запитав чемно:

— Чи котра з пань має шпильку на капелюсі?

Розуміється, в тій хвилині йому подано з п'ятдесят шпильок, довгих від п'яти сантиметрів до півметра. Він узяв одну, вийняв нею п'явку з води, поклав її на картку білого паперу, і обидва придивлялися до неї яких десять хвилин. Публіка в залі повставала з своїх місць, задні повилазили на лавки, а передні, сидячи, простягали шиї, щоб зазирнути на підвищення.

Нарешті обидва вчені випростувалися і глянули один на одного з обох боків столу.

— Ми в згоді? — запитав стиха професор.

— Розуміється в повній згоді, — відповів лікар дуже поважно.

— В такім разі позволю собі оголосити результат наших оглядин, — мовив професор.

— Прошу дуже, — відповів лікар і, сідаючи на своє місце, зложив руки на животі.

Професор виступив наперед, держачи в одній руці окуляри, а в другій п'явку.

— Мої пані й панове! На поважну просьбу пана Вільгельма Купера оглянули ми його п'явку і переконалися, що вона здохла, ще перед двома тижнями.

Нещасливого закладника, — закінчив своє оповідання старий дід, — від того дня прозвали всі Біллем-П'явкою, і перестали дразнити його тим прозвищем аж по його смерті.

ПОЛЬ КУПІД

Золото

Оповідання

Три місяці перед тим розпочався приплив копачів до нового золотого терену, і тиша чагарників була перервана скрипінням корб та різноязичними голосами та окликами копачів різних народностей. Терен уважався багатим навіть у тім часі, коли великих знахідок золота в Австралії було ще багато. Третина копачів поробила маєтки; з решти лиш не багато не мали зовсім щастя. Довгі ряди білих наметів, що ясно визначалися проти порослих горбів, виростали одні за другими, а полотняні склепи та шиночки звільна уступали місце претенсіональнішим будинкам.

Старий Мос (Мойсей) Ізаакс був властителем найбільшого дому на терені. Стіни з грубих дубових дощок і грубі оковані двері забезпечували, бачилося, перед усяким непрошеним гостем. Не так як інші хазяїни і торговці, Мос Ізаакс не купував золота від копачів, але запропонував їм свій склеп як безпечний склад їхнього золота за оплатою двох шилінґів від унції, доки метал під конвоєм поліції не буде висланий на місце призначення. Копачі переконалися швидко, що це далеко корисніше, як продавати золото на місці, а Мос Ізаакс не без задоволення бачив, що золота депоновано у нього вдвоє більше, ніж би він колине-

будь у своїм життю міг купити. Надто в своїм склепі він продавав різний крам.

Одного полудня торг ішов дуже жваво, і ніс Ізаакса почервонів мов мідяний. Увійшов копач Морґан.

— Як здоров'я вашого товариша сьогодні? — запитав Ізаакс.

— Дуже лихо, — відповів Морґан. — Новий лікар, що відвідав його, рік передо мною, що він потягне ще два дні, коли не вмре швидше.

Морґан купив щось для хорого і відійшов. Хорий був молодий чоловік, але його сила, здавалося, була зламана.

— Обидва вони не мали якось щастя відколи прийшли сюди, — промовив Ізаакс не без співчуття. — Зложили у мене трохи золота, але нема й чверти того, що могли б були добути, якби Стіль не захорував. Три тижні вже не може працювати. Він усе був блідий, як труп, а потім зліг зовсім. Тепер, коли прибув лікар, може ще потягне, але й то ледве чи довго.

Він не потягнув довго. Найближчого вечера по заході сонця розбіглася вість від шатра до шатра, що Морґанів товариш Стіль умер. Лікар був при нім до самої смерти, але заявив, що нема жадної ради. З грубих дощок збито домовину, а Морґан і лікар поклали в неї мертве тіло. Декілька копачів прийшло їм до помочі, але вони відправляли їх. Говорили загально, що новий лікар сповнив свій обов'язок не лише по-людськи, але просто по-братськи.

Другого дня рано занесли домовину на кладовище. Майже двісті копачів супроводили її з відкритими головами, а Морґан на корі найближчого дерева вирізав ім'я покійника «Кон Стіль».

В тій хвилі почувся страшенний галас у таборі копачів, а осередком галасу був склеп Моса Ізаакса. Не минуло п'яти хвилин, як увесь похоронний супровід дізнався про новину, що гості застали

Ізаакса зв'язаного і закнебльованого, його склеп ограбований і все депоноване золото забране. Ізаакс оповідав, що минулої ночі, власне коли він лягав спати, два чоловіки застукали до дверей. Коли відчинив, вони вхопили його, відібрали у нього ключі і — решти не міг доповісти, торгаючи бороду з розпуки. Копачі кляли, їх патрулі кинулися по всій околиці шукаючи, нарешті по досить довгім часі явилася також поліція, але все було надармо, ані золота, ані грабівників не знайдено ані сліду.

Старий Ізаакс був порядний чоловік і запропонував копачам продати його дім і склеп з усіми товарами, і всю суму розділити між тих, що понесли страту. Деякі копачі не хотіли слухати про це, але інші згодилися на ліцитацію. Ліцитація склепу й дому дала дуже малу суму, далеко меншу, як надіялися, а коли минув тиждень, старий Ізаакс, похилений від журби, вийшов із табору немов зламаний горем.

Три місяці пізніше по відході Ізаакса, коли вже всі майже забули про грабунок окрім тих, що стратили своє золото, лікар заявив у таборі, що хоче покинути Австралію боячися за своє здоров'я. Копачі, що дуже шанували його, зложилися йому на почесний дарунок, і він від'їхав також.

Другий день по його від'їзді вся громада була стривожена свіжою новиною: гріб Кона Стіля минулої ночі хтось розкопав. Новина швидко оббігла всі шатра, і незабаром кілька сот людей збіглося до гробу, який виглядав так, немов би його недавно розкопано і потім якбудь закидано землею. Деякі взялися заступами розкопувати гріб наново, а інші стояли довкола зайняті живою розмовою. Один завважив, що цей незвичайний розкоп припадає саме на час від'їзду лікаря. Це зближення двох обставин підхопили зараз інші, догадуючися, що лікар певно розкопав гріб, аби вийняти з нього

трупа для зроблення скелету. Заступи застукали об домовину, і її витягли наверх.

— Труп у домовині! — сказав один із тих, що несли домовину. — Вона дуже тяжка.

Домовину відшрубовано і відхилено віко, а копачі стиснулися довкола неї. Раптом усі відсахнулися взад. Ніхто не міг сказати ані слова. В домовині перед ними з виряченими мертвими очима лежав труп лікаря.

В ту саму годину два їздці їхали горами в віддаленню сорока миль від золотого терену. На долинці застали чоловіка, що чекав на них із трьома кіньми. Той третій виглядав як мішанина жида і бушманця.

— Вчасно прибуваєте, — промовив не то жид, не то бушманець. — А де ж Дік?

З двох їздців не відповів ані один. Вони мовчки поприв'язували свої сідла на свіжих коней.

— А де ж Дік? — повторив той своє питання. — Може йому не пощастило?

— Запитай ліпше Кона про нього, — буркнув Морґан. — Н-ну, все в порядку. Золото в мішку на Діковім коні.

— Скажу тобі, де Дік — промовив Кон з таємничим успіхом. — Він лежить у моїм гробі. Коли ми вчора відкопали домовину і вийняли золото, він озвався до нас: «Надіюся, ви зрозумієте, що половина золота моя, а другу поділіть ви три між собою». Ми сказали, що цього якраз не зрозуміємо ніяк. Він відповів, що така була умова. Додав іще, що він у тім інтересі головна особа і видумав увесь плян, то й мусить дістати більше, як ми. Певна річ, він зробив своє діло добре, але я мусів удавати мерця. Подумайте, дві години лежати зашрубованим у домовині — страх подумати. Здавалося, що це не години, а роки.

— Но, то пусте балакання, — промовив Мос Ізаакс. — А подумай лише, що я цю ніч мусів ле-

жати з кнеблем в устах, а шнур, яким ви зв'язали мене, вгризався в тіло аж до крови. Я гадав, що згину, поки мене розв'язали. Але що ж далі, Коне?

— Коли ми рішуче заявили Дікові, що він дістане лише четверту частину нарівні з нами, він розлютився і сказав, що зараз бере свою половину і піде собі, куди йому треба. Він похилився, щоб узяти мішок, і тут я трошечки торкнув його заступом так, що йому більше вже не треба було нічого. Ми вложили його в домовину і прикидали землею.

— А тепер, Ізааксе, гайда в дорогу! — промовив Морґан. І живий покійник Кон Стіль та його товариші Морґан та жид бушманець поїхали далі в гори.

Дж. Дж. ПОЙТОН

Любовна ідилія в чагарнику

Джок Кондон був вівчарем при великій фармі і мав вже звиш сорока літ. Він був посивілий і поморщений товстяк. Його руки спухли від безчинного звисання, а слота споганила його обличчя. По звичайному числі літ він почав старіти, але по мірі свого життєвого досвіду був ще молодим парубком. А це тому, що був дуже повільний. Інші чоловіки жили палкішим життям, куштували світу, його втіх і смутків, женилися і віддавали заміж, вступали в службу і покидали службу, а Джок усе пастушив, байдужий на зміну часу і обставин.

Але переступивши за сорок літ, Джок почув у собі нараз щось таке, що почав залицятися до двох дівчат у окрузі, замість підлабузнюватися до матерей, що їх породили, або до тіток, що їх виховали. Він робив себе смішним, та це було йому байдуже. Відказала йому одна, він зачіпав другу і раз-по-разу ставив до неї рішуче питання, так що незабаром у цілій околиці не було ані одної молодої дівчини не зачепленої ним. А коли й остання гостро відмовила йому, Джок почув себе нещасливим. Він сидів біля огнища в своїй одинокій хаті і думав, думав; життя видавалося йому чорнішим тої ночі, що вкривала землю. У нього не було ані товариша, ані близького знайомого. Ті, що товаришували з ним, іще хлопцями померли один за одним. І на нього мабуть прийде одного

дня черга, і мрія його серця згине несповнена.

Нараз лице його проясніло. Раптово покопирсав огонь ожогом і затер руки. «А ту ягницю зачеплю завтра», — буркнув сам до себе. Слово було сказане.

Вона не мала в собі нічого янгольського, ця найновіша, яку Джок надумав зачепити. Він сам не думав про це. Хто вона і відкіля, не знав ніхто; її прозивали Шкапою та й годі. Вона прийшла в цю околицю хто зна звідки, і нікому не було цікаво знати це. Одно тільки знали люди в Доґвудовій фармі, що вона від когось одержала недалеко фарми шматок землі з хатчиною. Вона працювала, копала і робила, як мужчина, і жила якось у своїй хаті, ні в кого нічого не просячи.

Джок почув неясно, що Шкапа не зовсім ідеальна жінка, але в глибший розбір цього питання не вдавався. Найближчого дня він поплівся вниз понад потік, старанно ховаючися між корчами, щоб несподівано підійти Шкапу. Вона обкопувала грядку картопель близько плоту. Джок із-за плоту міг бачити, як за кожним замахом мотики її голова підіймалася і спускалася. Серце в його грудях застукало живіше. Він бачив її досі вже не раз, і тепер кляв себе в душі, що вперед не познайомився з нею; тепер було б йому легше доступити. Та проте він рачки доліз до плоту і якийсь час зазирав крізь шпару. Потім підвівся і свиснув, але зараз же причакнув знов, бо його серце застукало ще живіше. Шкапа спокійно робила своє діло. Джок побачив недалечко себе камінець, підняв його і кинув легенько через пліт, щоб не дуже вдарити її. Але камінець не долетів до неї і впав у м'ягку землю, а мотика поцюкала далі рівномірно раз-по-разу.

Джок дістав другий камінець, випростувався і прицілився уважніше. Цим разом трапив Шкапу в ногу вище п'яти, саме в те місце, де в панчосі була

велика діра. Вона обернулася сердито і побачила Джокове лице, перекривлене злісним успіхом, що ховалося за плотом. Цього було для неї досить. З піднятою мотикою кинулася на напасника. Джок подався взад, сміючись і махаючи руками, щоб заспокоїти її. Він хотів дати їй зрозуміти, що зачепив її в найліпшім намірі, але що не міг сказати цього виразно, то вона не взяла цього за жарт

— Ти проклята мавпо! — крикнула вона, вилазячи на пліт. — Я навчу тебе розуму.

Але в тій хвилі Джок, посуваючися взад, гепнувся в потік з таким плюскотом, що водяні птахи на 100 метрів довкола сполошилися і попідлітали. Весь мокрий він виліз на другий берег потоку, держучи капелюха у руці, і, озирнувшися, побачив, що його вибрана все ще держить підняту мотику в руці.

— Хочете вийти за мене? — крикнув він до неї через воду.

Мотика звільна спустилася вниз.

— Що? Як ти кажеш?

Джок повторив питання ще раз і додав добродушно: — Та я тільки того й прийшов.

— Чому ж ти не сказав того зараз, ідіоте паскудний?

Джок утішився дуже цим компліментом.

— Хто ж ти такий до сто чортів? — запитала вона.

Він сказав їй про себе, що знав.

— Ну, перелазь же сюди!

Він перебрів потік і станув покірно на березі. Потім якийсь час вони сиділи поруч на перелазі, а потім Джок допоміг їй позносити її речі до своєї хати.

Так воно склалося якось без усякої романтики і бідний старий Джок був задоволений. Навіть пізніше, коли Шкапа взяла його гостро в руки, перевернула весь його домашній порядок догори но-

гами, розтринькувала його гроші в містечку, а вечером обсипала його докорами, він зносив усе терпеливо.

Довгими днями ходячи за вівцями, він пробував розмовляти про все те зі своїми псами, але Роьер дав йому ясно зрозуміти, що про подружнє життя не виробив собі ніякого поняття, а Леді тільки весело махала хвостом.

Кінець кінцем Джок дійшов до того, що уважав своє подружнє життя зовсім природнім лихом і почував якесь безпомічне милосердя до всіх жонатих чоловіків. На дні його душі почала стиха ворушитися туга до втраченої самоти, але це робилося ще похмурніше як уперед.

Одного вечора, загнавши вівці до кошари, застав у своїй хаті гостя. Це був великий мужчина, з важкими бровами, чорний, як еспанець. Коли Джок війшов до хати, гість байдужо кивнув йому головою і не звертав на його ніякої уваги за весь, час, коли він у куті вечеряв. Весь вечір гість зовсім свобідно розмовляв зі Шкапою. Вони сміялися і жартували досить безцеремонно, а коло десятої години гість обізвався коротко до Джока:

— А не час би вам, куме, забратися відси?

Джок витріщив на нього очі, як сова.

— Чув чи не чув? Забирай шмаття! — повторив гість.

— А то куди? — запитав здивований Джок.

— Хоч до чорта, мені байдуже. Аджеж бачиш, що для трьох тут нема місця.

Джок бачив це дуже добре, але захотів в усякім разі протестувати.

— Алеж бо, — почав він нерішуче.

— Що там «алеж бо»! — перебив його гість і випростувався біля огнища. — Там є халупа внизу на потоком. Марш туди зараз. Це моя жінка.

Джок поблід, а його очі почали наливатися кров'ю.

— Твоя жінка? — промовив він, показуючи пальцем на свою жінку.

Шкапа підступила до нього і сказала так любенько та солоденько, як ніколи досі не говорила до нього: — Так буде найліпше. Візьми собі коц і дещо страви.

Вона мовчки зложила йому коц у тлумак і відчинила двері, а коли заперла їх за ним, вівчар зрозумів, що це була його хата більш як 30 літ, а тепер не є. Гість у хаті зареготався грубо. – То ще старий дивачище! — докинув згірдне слово.

Жінка не відповіла зразу. А потім сказала лише: — Він, Бобцю, не такий лихий чоловік.

Другого дня здибав Джок віз, що привозив йому щотижня провіянт із головної фарми. — Не їдьте більше до отієї хати, — сказав він візникові. — Від сьогодні я буду сам брати собі на фармі, що мені треба.

Візник передав йому мішок.

— А як поживає твоя жінка? — запитав він зі сміхом.

— О, вона! – О, вона! — Мішок зовсім не тяжкий, — відповів Джок і сквапно подався, до своєї нової хати.

В тій хаті, що колись належала до Шкапи, він жив тепер знов самітно, сам собі варив обід, копирсав огонь ожогом і бурчав сам до себе, як давнішими роками. Та не пройшов і місяць, коли чорнявий мужчина з тлумаком перейшов попри його хату і поплівся на захід сонця. Джок знав, що Шкапа тепер знову залишилася сама.

Потім у його душі почалася боротьба. Чи вертати до неї? чи жадати від неї звороту своєї хати? Пси не могли йому порадити нічого, а він думав і думав, і не міг до чого додуматися, і в голові йому почало крутитися та томитися, і він сидів усю ніч і не міг навіть до того додуматися, щоб піти спати, але другого дня йому так знемоглося, що навіть

уже не міг випустити овець із кошари. Так минув день і настав другий, а він лежав, не тямлючи нічого. Коли прокинувся, був полудень. Біля його ліжка сиділа Шкапа. Мабуть пси дали їй знати, що їх господар занедужав.

Вона випустила голодні вівці на пашу і заходилася в хаті коло хорого. День-в-день вона гонила вівці на пашу, а вечером заганяла їх до кошари і знов сідала коло його ліжка і доглядала його в тяжкій хоробі.

Одного дня, коли він лежав ще знесилений гарячкою, серед літньої спеки вибухла в чагарнику пожежа. При заході сонця здавалося, що вона ще дуже далеко, але північний вітер почав шалено гнати вогонь наперед себе, і з півночі все несло на милю довкола, палало страшною пожежею. Жінка чула тріщання листя, гілляк та трави. Вона відразу зрозуміла небезпеку, що грозила хатам і вівцям, і як стій запалила шмат чагарнику довкола звичайного пасовиська. Потім, без переляку в серці, поспішила до хати і стежила за поступом пожежі. Коли пізніше надбігли люди з Доґвудової фарми на рятунок, побачили перед широкою лавою пожежі постать одинокої жінки, що зробила їй опір, якого не зробила ніколи перед тим ніяка жінка.

Отак вона трудилася і ночі не досипала, поки Джок не подужав. Потім обоє пішли назад до його хати. Тут вона розвела садок і посадила овочевих дерев, помагала йому при череді і щадила гроші. Протягом літ вони навіть перебудували хату. А коли знов до неї загостила хороба, то Джок ніс усю працю і не досипляв ночей. Поховавши жінку, він лишився сам, сумуючи.

Одного дня, вернувши з чередою додому, застав колишнього гостя, що ждав на нього ще чорніший і більш оброслий, як був перед тим.

— Втекла? — запитав він, коротко вказуючи на заперті двері.

— Вмерла — відповів Джок.

Гість стрепенувся.

— Як то? — вона була моя жінка, — додав сквапно.

— На нагробній плиті написано: «Жінка Джока Кондона» — відповів Джок.

Був відтінок гордости в його голосі.

ЗМІСТ

20-го тому

Боян Біллі — Тараккавка	355 — 360
Фон Гайденштам Вернер — Шведи на Україні	— 361
а) Чиста біла сорочка	362 — 365
б) Дивись, оце мої діти	365 — 369
Гайне Генріх — Флорентійські ночі	371 — 432
Д'Аннунціо Габріель —	
а) Святий Пантелеон	7 — 19
б) Герой	19 — 23
Доде Альфонс —	
а) Лекція історії	25 — 28
б) Свято дахів	28 — 36
Земляк Семен — Савка Дудар	37 — 54
Золя Еміль —	
а) Злочинець Сальва	55 — 109
б) Правда	110 — 146
Із австралійських новелістів	445 — 447
а) Век — Останній Моа	449 — 452
б) Годж Е. — Лист	453 — 457
в) Грін Д. — Недобиток нерозбитого корабля	459 — 467
г) Девіс А. — Паскудна ніч	469 — 473
ґ) Дисон Е. — Два похорони одного покійника	475 — 483
е) Дорінґтон А. — Невинна	485 — 490
є) Кодак — П'явка Білла Купера	491 — 498
ж) Купід П. — Золото	499 — 503
з) Пайтон Дж. — Любовна ідилія в чагарнику	504 — 510
Йовович Лука — Гайдуки	433 — 444
Келлер Ґотфрід — Марія і черниця	147 — 156
Кляйст Генріх — Маркіза О.	157 — 198

Фон Ліліенкрон Детлеф —
а) Пропало 199 — 202
б) Чари полудня 202 — 208
в) Паяц 208 — 212
Люїс П'єр — Бібліс 213 — 222
Мадаврський Апулей — Амур і Псіхея 223 — 262
Оссіт —
а) Падучі зорі 263 — 267
б) Іронія 268 — 273
в) Жорстокість 274 — 283
Ракоші Віктор — Історія осла 297 — 302
Рейонен Юхо — Голодний ліс 285 — 295
Рішпен Жан — Паяц 303 — 306
Фолей Шарль —
а) Закладниця 307 — 314
б) Жобен 315 — 318
Франс Анатоль — Новорічна казка 319 — 324
Янічек Марія — Хлопський син 325 — 353

Промова Франка на ювилею його 25-літньої діяльности.

Першим моїм словом нехай буде щира подяка всім тим, що устроїли отсе нинішнє свято. Поперед усього подяка молодіжі, що не щадила на се трудів і заходів; подяка всім тим, що явилися тут нині: подяка товаришам праці і переконань; щира подяка бесідникам, що промовляли з сего місця. Подяка вкінці й моїм противникам. За двайцять пять літ моєї праці доля ніколи не скупила мені їх; вони підготовили мене наперед, не дали мені застоюватись на однім місці. Я розумію дуже добре вагу боротьби в розвою і вдячний своїм противникам і щиро поважаю тих, що борються зо мною чесним оружжєм.

Коли скину оком по нинішнім зборі, то запитую себе: задля чого зібралася тут така велика і світла громада? Думаю, що не для моєї особи. Я не вважаю себе ані таким великим талантом, ані жадним героєм, ані таким взірцевим характером, щоб моя особа могла загріти всіх до себе. Двайцять і пять літ я був тим пекарем, що пече хліб для щоденного вжитку. Я завсіди стояв на тім, що наш народній розвій має бути міцною стіною. Мурующи стіну, муляр'кладе в неї не самі тілько гранітові квадри, але як випаде, то і труск і обломки і додає до них цементу. Так само і в тім, що я зробив за ті літа, може й знайдеться деякий твердший камінь, але певно найбільше буде того труску і цементу, котрим я заповнював люки і шпари. В кождім часі я дбав про те, щоб відповісти потребам хвилі і заспокоїти злобу дня. Я ніколи не хотів ставати на котурни ані щадити себе; я ніколи не вважав свойого противника занадто малим; я виходив на всяку арену, коли боротьба була потрібна для прояснення справи. Я знаю, що з моїх творів дуже мало перейде до памяти будущих поколінь, але мені се байдуже; я дбав поперед усього про теперішніх, сучасних людей.

Яко син селянина, вигодуваний твердим мужицьким хлібом, я почував себе до обовязку віддати працю свойого життя тому простому народови. Вихований у твердій школі я відмалку засвоїв собі дві заповіді. Перша, то було власне почуттє того обовязку, а друга, то потреба ненастанної праці. Я бачив відмалечку, що нашому селянинови ніщо не приходиться без важкої праці; пізнійше я пізнав, що й нам усім яко нації ніщо не прийде задармо, що нам ні від кого ніякої ласки не надіятися. Тілько те, що здобудемо своєю працею, те буде справді наше надбанне; і тілько те, що з чужого культурного добра присвоїмо собі також власною працею, стане нашим добром. От тим то я старався присвоювати нашому народови культурні здобутки инших народів і знайомити инших з його життєм.

Головну вагу клав я завсіди на здобування загальнолюдських прав, бо знав, що народ, здобуваючи собі загальнолюдські права, тим самим здобуває собі й національні права. І сам я в усій своїй діяльности бажав бути не поетом, не

Читальня української молоді
"МОЛОДА ПРОСВІТА"
ім. Митр. А. Шептицького
Филадельфія — 23-а і Брайн вуд.

вченим, не публіцистом, а поперед усього чоловіком. Мені закидували, що я розстрілюю свою діяльність, перескакую від одного заняття до иншого. Се було власне випливом мойого бажання — бути чоловіком, освіченим чоловіком, не лишитися чужим у жаднім такім питанню, що складається на зміст людського життя. А пізнавши що небудь, я бажав і всіх сил докладав довести й инших до того, щоб зацікавилися тим і розуміли се. Дехто звинявав мене тим, що важкі обставини життя, конечність заробітку спонукувала мене кидатися на ріжні поля. Але мені здається, що тут більше причинилася моя вдача, те горяче бажанне — обняти цілий круг людських інтересів. Може бути, що сей брак концентрації зашкодив мені яко письменникови, але у нас довго ще будуть потрібні такі, як я, щоб розбуджували інтерес до духового життя і громадили матеріял, обтесаний бодай з грубшого. Фундаменти все так будуються; а тілько на таких фундаментах, на таких стінах може з часом здвигнутися пишне, сміле склепінне.

Так отже не для мене се нинішнє свято. Я чую, що я не заслужив на него. Але воно наповняє мене радістю як симптом, як знак того, що в широких кругах нашої громади займається або й сильно вже горить те саме бажанне освіти, свободи і широкого індивідуального та громадського розвою, бажанне, котрого виразом є мої писання. Вийшовши з самого дна нашого народа, я старався однакою любовю обняти всі його верстви, а нинішнє свято є для мене знаком, що у нас будиться, а декуди вже й ярко палає бажанне солідарности з нашим найменшим братом. Тілько ненастанна, жива стичність з людьми може охоронити наше письменство від манівців; тілько солідарність з тим нашим бідним, сірим, але конкретним братом охоронить нас від абстракцій і доктринерства, поведе наш національний розвій простою, вірною дорогою.

Ще раз дякую Шановній Громаді за нинішній вечір. Здається, не потребую обіцювати, що й надалі я не зійду з тої дороги, якою йшов досі. Така вже моя натура, що праці своєї не покину ніколи; се не жадне геройство, а просто елементарна сила веде мене сею дорогою, сила моєї хлопської крови.

Певна річ, що у моїй діяльности було чимало помилок, — але хтож, роблячи якесь діло, не помилився? І а нині я можу дивитися на ті помилки спокійно, бо знаю, що або мені самому або иншим вони служили осторогою і наукою. А щодо себе самого я завсіди держався тої думки: нехай пропаде моє ім'я, але нехай росте і розвивається руський народ!

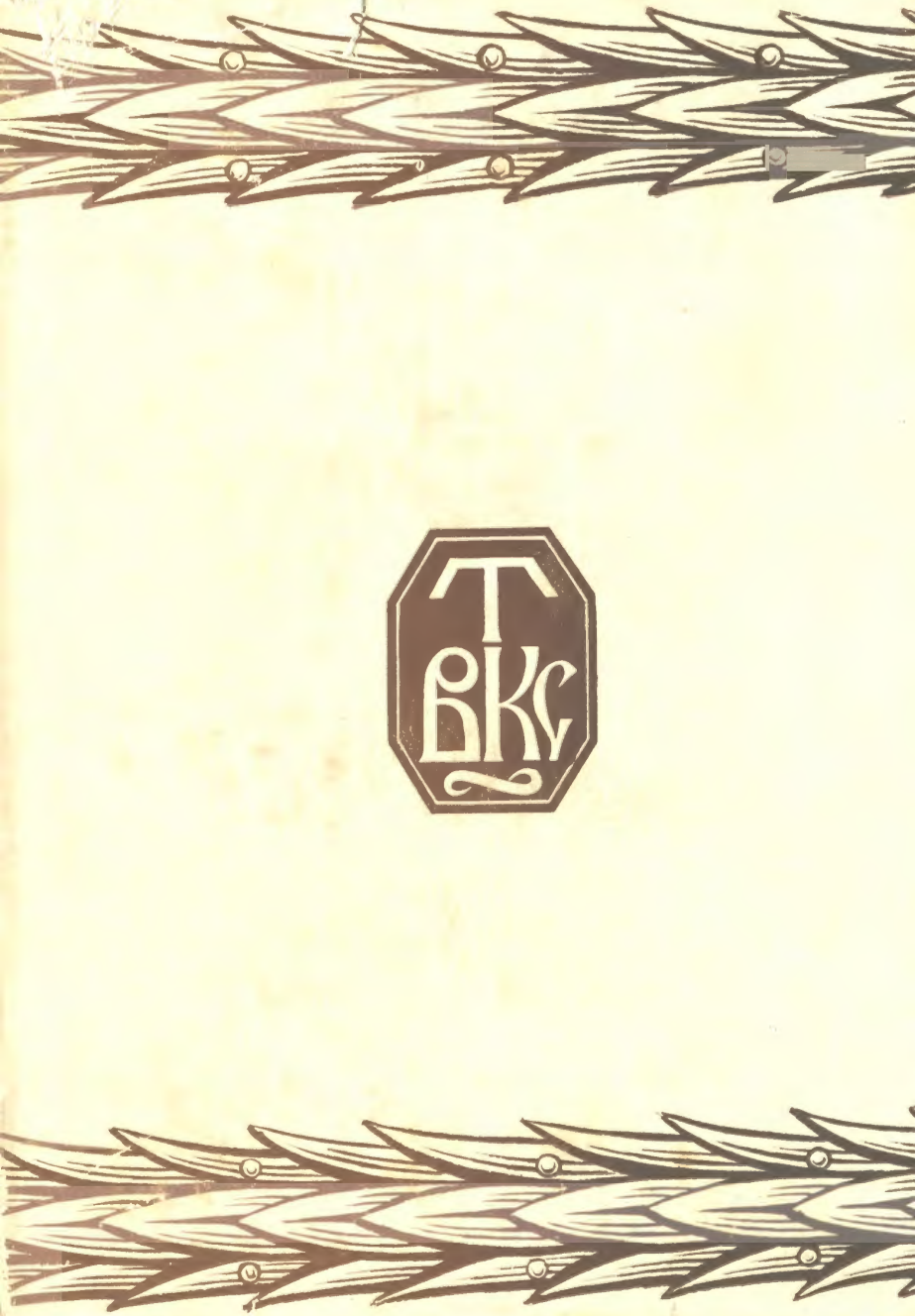
ТВКС